Harp Hatıralarım
BİRİNCİ CİHAN HARBİ

Ali İhsan Sâbis
Eski Altıncı ve Birinci Ordu Komutanı

İKİNCİ CİLT

Nehir Yayınları

alayköşkü cad. sıdıka batu han, no: 1
cağaloğlu-istanbul tel: 512 46 72

nehir yayınları: 41
hatıralarla yakın tarih dizisi: 3

Kapak Aycan Grafik'te hazırlatıldı.
Kapak baskısı Orhan Ofset'te, dizgi ve iç düzen
Nehir'de, baskı Doğan Ofset'te, cilt işleri
Bayrak Yay. Mat.'ta
yaptırıldı.

Nehir Yayınları

Istanbul
1990

Ali İhsan Sabis: 30 Ağustos 1882 tarihinde İstanbul'da, Cihangir semtinde doğdu. İlk mektebi ve Beşiktaş Askeri Rüşdiye'sini bitirdikten sonra, 1895 senesinde Halıcıoğlu'ndaki Topçu Mektebi İdadisine leyli olarak girdi. Topçu Harbiyesini de tamamlayarak 1901 senesinde sahra topçu mülâzim-i sanisi rütbesiyle ve birincilikle diploma aldı. Sınıf birincisi olduğundan Erkân-ı Harbiye Mektebine geçti. 1904'te Harp Akademisi tahsilini de birincilikle bitirerek Erkân-ı Harp yüzbaşısı oldu. Harp Akademisi'nde binbaşı rütbesiyle muavin, muallim ve müdür olarak çalıştı. 1912'deki Balkan Harbine iştirak etti. İstanbul'un işgalinde İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edildi. Birinci Dünya Harbinde evvela Karargâh-ı Umumide Harekât-ı Harbiye şubesinde, fırka ve müteaddid kolordu kumandanlıklarında, Altıncı Ordu Kumandanlığı'nda ve İstiklal Harbinde de Birinci Ordu Kumandanlığı'nda bulundu. Müstakil olarak birçok muharebeler idare etti. Henüz kırk yaşındayken Ordu Komutanlığından çekilmeğe mecbur edildi.

içindekiler

SUNUŞ 9
ÖNSÖZ 11

Birinci Kısım
BİRİNCİ DÜNYA HARBİ

GİRİŞ 15
Dördüncü Bölüm
SEFERBERLİĞİN İKMALİNDEN SONRA 24
Seferberliğin İkmalinden Sonra 24
İlk Sevkulceyş Yığınağı 28
Orduların Savaş Düzeninde İkinci Değişiklik 31
Karşımıza Çıkması Muhtemel Düşman Kuvvetleri 36
Kışkırtıcılara Karşı 1914 Eylülü Sonunda Kazandığımız
Geçici Bir Muvaffakiyet: Kış Konakları ve
Kışı Harbe Girmeden Geçirmek Kararı 48
Almanların Bizi Harbe Sürüklemek İçin Yaptıkları
Yeni Tazyikler 51
Bronzart'ın Planı 76
Almanya'ya Yazılan Rapor 78

Beşinci Bölüm
BİZİ HARBE SOKAN GİZLİ HAREKETLER 91
Birinci Sürpriz: Bizi Harbe Sokan Gizli Hareketler 91

Boşa Tebebbüsler, Kabineden İstiflar, Harp İlanı 107
Harp İlanı Hakkındaki İradenin Sureti 113
Cemal Paşa'nın Mısır Seferi'ne Memur Olması 117
Karadeniz'deki Savaşlar ve Asker Nakliyatı 123
Kafkas Cephesi'ndeki İlk Muharebeler 131
Köprüköy Muharebeleri 135
Birinci Köprüköy Muharebesi 136
İkinci Köprüköy Muharebesi 145
Azap Muharebesi 157
Batum'un Zaptı İçin Hazırlık 163
Hafız Hakkı'nın Üzüntüsü ve Küsmesi 172
Üçüncü Ordu Kumanda Heyetinden Şikayetler 180
Azap Muharebesi'nin Neticesi 185
Üçüncü Ordu Kumanda Heyeti'nden Yeni Şikayetler ve
Hafız Hakkı'nın Hareketi 192
Karadeniz Baskınından Ne Kazandık? 198
Kafkas Cephesi'nde 1914 Kasım Ayındaki Muharebelerden
Ne Kazandık? 200
Bizim Acele Harbe Girmemizle Müttefiklerimiz
Ne Kazandılar? 202

Altıncı Bölüm
IRAK'TA UĞRADIĞIMIZ TAARRUZ 211
İhmal Edilen Irak'ta Uğradığımız Taarruz 211
Basra'nın Terki 214
Sina Çöllerindeki Akınlarımız 217
Hafız Hakkı'nın Kafkas Cephesine Gönderilmesinden
Çıkan Hadiseler 222
İkinci Sürpriz: Enver Paşa'nın Kafkas
Cephesi'ne Hareketi 237

Karargâhı Umumî'deki Değişiklikler ve
Kuvvei Seferiyye Oyunları 247
Mesudiye Batırıldı 261
Üçüncü Sürpriz: Hasan İzzet Paşa'nın İstifası 262

Yedinci Bölüm
SARIKAMIŞ SEFERİ 266
Sarıkamış Seferi 266
Hasan İzzet Paşa Neden İstifa Etti 269
Taarruz İçin Enver Paşa'nın Verdiği Emirler 272
İleri Hareket Başladı 275
Hafiz Hakkı Nihayet Paşa Oldu 277
Muvaffakiyet İmkânını Mahveden Kararlar ve Olaylar 279
Artık Kolordular Erimiş ve Takatsiz Kalmışlardı 289
Geri Dönüş 294
Hafız Hakkın Üçüncü Ordu Kumandanı 301
Gittik, Gördük, Taarruz Ettik, Geri Geldik 313
Hafız Hakkı Hatasını Hayatiyle Ödedi 315
Sarıkamış Mağlubiyetinin Sebepleri Nedir? 317

Sekizinci Bölüm
KARARGÂHI UMUMÎDEN İKİNCİ ORDU KURMAY
BAŞKANLIĞINA 320
Karargâhı Umumîden İkinci Ordu Kurmay Başkanlığına 320
Mahmut Kâmil Paşa İkinci Ordu Kumandını Oldu 324
Cemal Paşanın Mısır Seferi 325
Hafiz Hakkı'nın Mahmut Kâmil Paşa
Üçüncü Ordu Kumandanı Oldu 351
İstanbul'dan Erzurum'a Nasıl Gittik? 354
Tifüs, Tifüs, Tifüs 360

Irak Cephesinde 391
Onbirinci Kolorduya Kumanda Ederken 401
Birinci Tortum Muharebesi 409
Ordu İhtiyatı Kumandanlığım 410
Dilman Muharebesi 423
Van Kayboldu 435
Tortum'dan Tatvan'a 444
İkinci Cildin Sonu 451

SUNUŞ

İnsanın insana tahakkümünün ortaya çıkışıyla birlikte, politika ile tarih arasında da bir karşıtlığın oluşmaya başladığını görmekteyiz. Tarih, bugünü kavrama ve geleceği tasarlama imkanı veren bir ilim olduğu için hakim güçler politikalarının sorunlu kıldığı doğrultuda tarihi 'elden geçirme', yeniden düzenleme çabasına girmişlerdir. Bu yüzdendir ki tarih-politika karşıtlığının, tarihin 'resmi tarih' ve 'karşı tarih' diye iki biçim ve ifadeye bölünmesi sonucunu doğurduğunu söyleyebiliriz.

Resmi tarih, büyük insan kitleleri katında, varolan vaziyete nasıl geldiklerini ve hangi istikamette ilerlediklerine cevap teşkil edecek şekilde düzenlenerek, hakim gücün yürüttüğü politikayı meşrulaştırma amacına matuftur. Belli 'nedenler' ile 'hayırlı sonuçlar' sıralanır. Ülkenin tarihsel süreç içerisindeki güncel politikası belli bir mantıkla ortaya konur. Böylece toplumlar, yenik düştükleri ya da destekledikleri siyasal güce tarihlerini çaldırırlar, yanlış bir geçmiş bilgisi, bugünü kavramada ve geleceği tasarlamada eksiklikler, hatalar ve ihanetler doğuracaktır.

Karşı tarih ise resmi tarih karşısında bir 'bütün' olarak yer alamaz. Resmi tarih, yapılan büyük araştırmalarla ortaya çıkarılmış, ciltler dolusu bilgi halinde kütüphanelere ve eğitim kurumlarına hakim, dolayısıyla büyük halk kitlelerini yönlendiren bir 'ilim'ken, karşı tarih, sözkonusu siyasal, sosyal ve ekonomik güçlere dayanmadığından büyük çoğunluğu karanlıkta kalmış, ortada olanı da dağınık ve yetersiz bilgiler halinde, küçük bir çevreye hapsedilmiş bir ilim durumundadır. Bu nedenle de karşı tarih, yayın organlarında küçük araştırmalar, aydın sohbetlerinde özel fasıllar, tarihi-politik araştırmalarda izah

farklılığı ve en çok da hatıralar halinde varlığını sürdürür.

Nihai tahlilde politika ile tarih arasında parça-bütün ilişkisi vardır; tarihe 'güncel politikaların toplamı', politikaya da 'tarihin güncel yüzü' olarak bakılabilir. Yönetenler, politikalarının arka planını karanlık bırakmayı ve dellileri ortadan kaldırmayı bilinçli ve planlı bir şekilde sürdürürken, tarihi de biçimhendirmiş olurlar. Karşı tarihe kaynak olarak yalnızca olayları yaşayanların günlük açıklamalarındaki ifadeler, daha sonra kaleme alacakları hatıralar ve yabancı diplomatların hesaplarının farklılığı oranında açıkladıkları bilgiler kalır. Bu nedenle 'karşı tarih' durumuna düşmüş olan 'gerçek tarihe' ilgi duyanlar, sorumluluk düzeylerine göre bu dağınık kıvılcımları biraraya getirerek geçmişi aydınlatmaya çalışırlar.

Karşı tarihin en önemli kaynaklarından biri olan hatıralar, olayların içinde yer almış kişilerin niyet, kaabiliyet ve cesaretleri ile yönetimin tavrı arasında biçimlenir. Buna rağmen, olhayların arka planını oluşturan mevcut şartları, temel nedenleri, etki gösteren güç kaynaklarını, rol oynayan kişilerin duygu, düşünce ve tavırlarını belli ölçüde yansıttığı için hatıraların tarihte özel bir önemi, özel bir değeri vardır. Hatta ayın olaya katılmış kişilerden birkaçının hatıraları, birbirinin sağlanmasını yapma açısından gerçeği belirlemede tarihe büyük yarar sağlamış olurlar.

Nehir yayınları olarak, yakın geçmişimizin gerçeğini ortaya çıkarma, karşı tarihin önemli kaynaklarından hatıraları düşünce dünyamıza taşıma ve tarih bilincimizi geliştirme sorumluluğunu kendimizde duymaktayız. Bu sorumluluğun verdiği güç ve çabayla ilk adım olarak "Hatıralarla Yalan Tarihi Dizisi"ni başlatmış bulunuyoruz. Yayınlayacağımız hatıraların kişisel boyutunu gözönünde bulundurmakla birlikte asıl toplumsal boyutunu dikkatlerinize sunmaya değer bulduğumuzu açıkça belirtmek isteriz.

Nehir Yayınları

ÖNSÖZ

Babam rahmetli General Ali İhsan Sâbis anılarını beş çiltlik bir kitap halinde yazmış ve bunların birinci cildini 1943 de, ikinci cildini 1951 de ve bazı düşüncelerle beşinci cildini de 1952'de yayınlamıştı. Kendisinin 7 Aralık 1957 de ölümü üzerine üçüncü ve dördüncü ciltler manüskri halinde bana intikal etti. Bu kere bu ciltleri de yayınlıyoruz. Ayrıca birinci, ikinci ve beşinci ciltlerin mevcudu kalmamış olduğundan, bunların da yeni baskılarını yaparak bütün kitabı bir kül halinde tarihseverlerin ilgisine sunuyoruz. Burada bu imkânı sağlayan Nehir Yayınlarına ve Mustafa Çelik Bey'e teşekkürlerimi sunarım. Yurdumuza faydalı ve babamın ruhu şâdolsun.

İstanbul, Zincirlikuyu 1990
Prof. Turgan Sabis

Birinci Kısım
BİRİNCİ DÜNYA HARBİ

BİRİNCİ KISIM
Birinci Dünya Harbi

GİRİŞ

"Harp Hâtıralarım" ın, 1943 de neşretmiş olduğum birinci cildi, bazı kimseler arasında fırtınalı ve öfkeli bir hava yaratmıştı. Takriben otuz sene evvelki tarihi hâdiseleri açık tenkidden maksadımız, ibret temin ederek felâketlerin tekerrürüne mâni olmak, siyasî ve askerî hakikatleri, velev acı bir lisanla olsun, inceleyip vatanımızın yükselmesine engel olan zihniyetlerin ve idare tarzlarının fena neticelerini meydana koymaktır. Otuz sene evvel vukubulmuş bir harp hakkında aradan bu kadar zaman geçtikten sonra bile, serbest bir tenkid yapmağı, tarihi tenvir etmeği hoş görmiyenlerin bulunabileceğine şahit olmak ne kadar elemlidir. Ismarlama alkışlara ve dalkavukluğa alışmış olanlar tok tenkidlere tahammül edemezler. Fakat vatan menfaati için müsamaha lâzımdır.

Sırf memlekete hizmet maksadiyle neşrettiğim hâtıralardan dolayı, bazı tahrikler neticesinde, aleyhime tertip edilmiş hayasızca saldırmalara, tarihi boğmak isteyen davalara, zulüm ve iftiralara maruz kalmıştım. Muhtelif istikametlerden tevcih edilen husumetler ve asla sükûn bulmamış eski garezler, kinler; haset ve rekabet hisleri karşısında uğraşmak, sabır ve tahammül gös-

termek icabetti. Bir müddet sonra, 1944 senesi sonlarında, Moskova Radyosunun, Türkiye idaresi ve Türk Devlet adamları aleyhinde yaptığı şiddetli saldırılara yeni bir ipucu vermiş olmamak için mahkemede isbat hakkımı kullanmaktan da vazgeçtim. İlk önce almış olduğum beraat kararı Temyizce bozulmuş ve resmî vazifeler hasebiyle isbat teklifim de mahkemece reddedilmiş iken üçüncü bozmada bu isbat hakkım nihayet kabul olunmuştu. Fakat muhtelif tazyikler karşısında, artık bu haktan istifadeyi mânasız addettim. Hâdiseleri, Ortaçağ zihniyetiyle karşılamayı doğru bulmadım. Milletime hizmete devam imkanını muhafaza için, vatanımın yüksek menfaatleri namına hislerimi zaptederek mevkufen muhakemede şahsî gururumdan feragat edip köprüyü geçmek istedim. Hakaret dâvalarını iskat yolu ile kapattım ve diğer cephedeki tazyiklere karşı bütün kuvvetimle savunmağa nefsimi hasreyledim. Çünkü, o zaman Millî Şef denilen zat, eski rekabet, haset ve kin ateşinin sevkiyle intikam arıyordu. Bazı gizli tertipler safhasında ve sıkıyönetim çarkları arasında, 1944 Mayısında tevkif olunmuştum. Celâl Yardımcı'nın müdafaamı deruhde etmesine bile müsaade olunmamıştı. Sıkıyönetimdeki muhakeme, Askerî Yargıtayın lehimde bozma kararlarına rağmen -bu kararı verenlerin tebdilini müteakip- 15 aya mahkûmiyetim ile neticelendi. Yeni Askerî Yargıtay Başkanı orgeneralliğe terfi olundu.

Nihayet, İkinci Dünya Harbi'nin ateşi söndü; Mütareke başladı. 1945 ilkbaharında demokrasi güneşi ufuklarda yükseldi. Ben de mevkufiyet ve mahkûmiyetimi bitirerek hürriyetime tekrar kavuştum. Artık 1877 ve 78 senelerindeki siyasete benziyen ve Mithat Paşalara, Süleyman Paşalara tatbik edilmiş olan zulümlere nazîre teşkil

eden vâkıalar, tarih sayfalarına geçmiş sayılabilirdi.

Kontrolsüz tek partili istibdad rejiminin terki zamanı gelmiş ve yeni teşekkül eden Demokrat Parti, Büyük Millet Meclisi'nde faaliyete başlamıştı. Demokrasi'ye ve Anayasa'ya aykırı hareketlere ve kanunlara son vermek talepleri belirmekte ve kuvvet kazanmakta idi. Bu vaziyete göre, otuz beş sene evvelki tarihî hâdiseleri tetkik ve tenvir vazifesine devam olunabilirdi. Vatanlarının yüksek menfaatleri için çalışanlar, her zaman ve her yerde mağdur olmuşlar ve hattâ işkencelere maruz kalmışlardır. Eğer, gül koparırken, dikenlerin ellerimizi yırttığını görünce ye'se düşersek, bir daha gül koparmağa tövbe etmek lâzımgelir. Bazan ellerinin hamuriyle erkek işine karışmak istemiyenler belki haklıdırlar. Zira, vatan menfaati için hiç bir şeyden yılmıyarak çalışan kahramanların çok defalar kuduz saldırmalarına, zulümlere ve iftiralara uğradıkları her memlekette görülmüştür. Galile gibi ilim adamları bile zulme ve işkenceye düçar olmuşlardır. Bizim tarihimizde de bu çeşit vakalar az değildir. Meselâ Mithat Paşa, Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa, Vatan Şairi Namık Kemal, hürriyet ve fazilet âşıkı Tevfik Fikret, hattâ İstiklâl Marşı'nı yaratan Mehmed Akif gibi kahramanların hayatları, uğradıkları tenkidler ve nihayet âkıbetleri ibret ile gözönüne getirilmeğe lâyıktır. Bu hususlarda bir çok dalkavukların zalimlere yardım ettikleri inkâr edilemez.

1943'de ve 1944 senesinin ilk aylarında "İkinci Cihan Harbi" adiyle üç cild kitap neşretmiştim. Bu kitaplarda o zamana ait ve muhtelif cephelerdeki harp hareketleri, neşredilen resmî tebliğlere göre, tafsil ve tetkik edilmiş ve Birinci Cihan Harbiyle ikincisi arasındaki farklar bir asker gözüyle incelenmekte idi. Maksat, iki taraf devlet-

lerinin geçen Dünya Harbi'ndeki durumlarıyle ikinci harpteki kudretlerini tetkik etmek ve Birinci Dünya Harbi'nin neticelerini ayniyle bu seferki harp için kabul etmenin caiz olmadığını belirtmek idi. Mihver Devletleri, bu defa, Birinci Dünya Harbindekinden daha kuvvetli, daha hazırlıklı ve daha saldırıcı görünüyorlardı. İki tarafın durumu geçen seferkine pek benzemiyordu. Bu defa, yeni bir rejim ile dünyayı altüst etmek istidadında görünen Bolşevik Rusya'ya karşı kuvvetli bir Avrupa kara devletinin, veya kuvvetli bir Alman seddinin ayakta durmasına lüzum vardı. Neşrettiğim kitaplarda Alman mukavemetinin, gerek Türkiye'nin istiklâli ve istikbali ve gerek Avrupanın Bolşevik tahakkümünden korunması için lazım olduğu, bu sebeple Anglo - Sakson'larla Alman'lar arasında bir uzlaşmanın hayırlı olacağı, bir tarafın tamamiyle yıkılması halinde Avrupa'nın sefalete düşeceği fikrini müdafaa ediyordum. Henüz daha Fransa'ya asker çıkarma hareketleri yapılmamış iken neşredilmiş olan bu düşünceler tahakkuk etmiş olsaydı, her halde 1945 ten sonraki Bolşevik tahakkümüne meydan verilmemiş olurdu.

1943 de, "Rusya'nın zaferi bütün dünya için saadet olacaktır" diyenler, Türkiye'yi, İngiltere'nin yanında harbe sürüklemek yolunda uğraşanlar az değildi. Biz, bu tehlikeleri düşünerek, gerek Ankara'da, gerek Adana'da ve Kahire'de yapılan diplomatik görüşmelerin vatanımız için zararlı neticeler doğurabileceği endişesiyle, Türkiye'nin katiyen bu harbe girmemesini ve girerse Yunanistan'ın ve Polonya'nın başına gelen felâketlere uğrayabileceğini izah etmeğe çalışmıştık. Hattâ Türkiye'nin bu harbe girmemesini temin maksadiyle, Mihver Devletlerinin kuvvetlerini, tahmin edilebilen dereceden daha

yüksek göstererek bugünkü uçak ve tank hücumlarına karşı hazırlanmamış bir Türk vatanını harap olmağa sürüklemek teşebbüslerini ürkütmek, frenlemek, Türkiye'nin sulh içinde inkişafını tahakkuk ettirmeğe çalışmak ve harp afetlerinden ve tahriplerinden vatanımız korumak gayesini gütmüştük.

İşte bizim bu maksadımızı idrâk edemiyen bazı kimselerin de, İkinci Cihan Harbi hakkındaki yazılarımızı yanlış tefsir ederek ve demagoji yaparak saldırılarına, politika hücumlarına uğramıştık. Bu muvazenesiz ve idrâksiz lâflara karşı susmak, en güzel bir mukabele idi. Çünkü bu saldırıları yapanlar, demagoji palavracıları ve kuru lâf makineleri idiler. Bilgi ve mantıktan ziyade, dalkavukluk ve yaranmak rolü oynuyarlardı.

Almanların uçan bombalar ve atom enerjisi gibi birtakım gizli harp silâhları imaliyle uğraştıkları ve harbi kazanmak için bunlara güvendikleri de haber alınmıştı. V_1, V_2 gibi ünvanlarla işe başlıyan silâhlar, bu çalışmaların ilk ortaya atılan alâmetleri idi. Fakat Amerikalıların hava üstünlüğünü tamamiyle elde ederek Almanya'daki silâh fabrikalarını vesair tezgâhları tahrip etmeğe muvaffak olmaları, Almanların ümitlerini tamamiyle mahvetmiştir. Eğer, en geç bu zamanda bir uzlaşma sulhü yapılsaydı, yine Bolşevik tahakkümüne meydan verilmemiş olurdu...

1944 senesinin sonunda ve 1945 ve 1946 senelerinde vukua gelen olaylar herkesin gözünü açtı. Almanya ve Jopanya'nın tamamiyle ezilip kayıtsız şartsız teslim olmağa mecbur kalmaları, gerçi, onlara karşı harbin sona ermesini ve Anglo - Sakson kin ve intikamının tatmin edilmiş olmasını mucip oldu; fakat Berlin'e kadar ilerliyen muzaffer ve Bolşevik bir Rusya'nın, dünyanın her ta-

rafında göstermeğe başladığı tahakküm ve kafa tutma hareketleri, Rusların en hararetli taraftalarını bile düşündürmeğe başladı.

Moskof'lar, kendilerine yardım etmiş olan Anglo - Sakson'lara bile, gelişi güzel kafa tutarak dünya sulhünü uzun müddet şüphede ve sürüncemede bıraktılar. Rusya'nın karşısındaki Alman seddini, her ne pahasına olursa olsun, yıkmak hatasını yapanlar, 1946 dan beri yeni bir sed kurmak için uğraşıyorlar.

Evvelce, "Rusya'nın zaferi bütün düya için saadet olacaktır." iddiasını ileri sürenler, "dört senedenberi harbe girmeliydik" diyenler, 1945 senesinde maskesini atan Rus tahakkümüne ve komünistlik istilâsına karşı feryada mecbur kalmışlardır. Cuhurchill bile ağlamak zaruretine düşmüştür.

Bu, ne acı bir âkıbettir. Hâdiselerin böyle şiddetli ve çabuk hükmü karşısında, Almanlarla bir uzlaşma sulhüne yanaşmıyarak kayıtsız ve şartsız teslim iddiasında ileri varanların 1946 senesinden beri yaptıkları feryatlar ve alarm hareketleri ibret ile görülmeğe lâyıktır. Bereket versin ki, bugünkü Amerika'nın, iktisadî ve sınaî büyük kaynaklarına dayanarak gösterdiği harp kudreti ve atom bombası, 1947 de Akdeniz siyasetinin Amerika tarafından benimsenmesi Türkiye'yi ümitsiz bir vaziyete düşmekten kurtaracak mahiyettedir. Çok yıpranmış olan İngiltere'nin yerini Amerika doldurmaktadır. Bununla beraber Avrupa'ya ve Balkanlara yayılmış olan komünistlik tehlikesi, devamlı bir dünya sulhü için korkunç bir tehdit haline gelmiştir. Diğer taraftan, Boğazların ve petrol yollarının muhafazası için çarpışma zarureti de Türkiye'nin ehemmiyetini arttırmıştır.

Hele 1950 sonbaharında, Birleşmiş Milletler Andlaş-

ması'nın kökleşmesi ve bir gün bizim de yardım talebinde bulunmaklığımız halinde muvaffakiyet elde etmek için Birleşmiş Milletler Konseyi emrine güzide bir tugayımızın Kore'ye gönderilmesi ve orada gösterilen kahramanlıklar, Türkiye'nin, Amerika ve bütün dünya nazarındaki mevkiini çok yükseltmiştir.

Her zaman, çeşitli şekilde neşredilen fikirlerin ve yazıların muhtelif maksatlar ve tesirler altında yazıldıkları malûmdur.

Kimisi, kanatini yazar, iyiyi ve doğruyu bulmak için tenkidler yapar, buna hürmet edilir. Fikir ve tenkid hürriyeti mukaddestir. Muhtemel fenalıkları önlemek hususunda, tenkidin faydası inkâr olunamaz. Yanlış tenkidleri nezih bir cevap ve mukabil tenkid ile karşılıyarak tashih etmek de lâzımdır, fakat hücum ve tahkirle mukabele etmek, tenkid edilecek fikir ve yazı haricinde demagoji yaparak kuduz gibi saldırmak, ancak acze, edepsizliğe ve ahlâksızlığa delâlet eder. Bu tarzda hareket etmek, güneşi balçık ile sıvamağa çalışmak demektir. Bu, her halde tenkid veya mukabil mütalâa değil, yaygaracılık veya küfürbazlık olur.

Kimisi, tenkid perdesi arkasında, külâh kapmak ve dalkavukluk etmek için yazar.

Kimisi, gazete sürümü için veya hususî menfaatler karşılığı olarak yazar.

Kimisi de telkin, işaret veya emirle yazar. Bu son üç türlü tenkid, kıymetten âridir.

Bu çeşit yazılar ve yayımlar, her zaman, her memlekette görülmüş ve hâlâ da görülmektedir. İlmî ve ahlâkî tenkid haricinde, yapılan hücumlara karşı sükût, en beliğ bir cevaptır. Hâdiseler, böyle hücum yapanları, eğer utanmak kabiliyetleri kalmış ise, ergeç utandırır. Bun-

larla uğraşmak, boş yere yıpranmak olur.

Fransa'da, 26 Şubat 1815 senesinde Napoléon Bonapart, Elbe adasından kaçarak Fransa'nın cenup sahiline çıktığı zaman, bütün Fransız gazeteleri, en fena kelimelerle, bu Fransız kahramanını tahkir ve tezyif hususunda rekabete girişmişlerdi. Lyon üzerinden Paris'e gelinceye kadar geçen üç hafta zarfında, her gün, aynı gazeteler, vaktiyle Fransızları Avrupa'nın her tarafında zaferden zafere koşturmuş olan ve Fransız İhtilâli içinde yükselmiş bulunan bu halk generalini, bu sabık Fransız İmparatorunu "Haydut, insan kasabı, kaatil" vesair kelimelerle vasıflandırarak onun yakında tutulup cezasının verileceğini tekrar etmişlerdi. 20 Mart 1815 te, Napoléon, Paris'e girerek alkışlar arasında terar imparatorluk tahtına oturunca, aynı Fransız gazeteleri "Haşmetlû İmparator Napoléon Hazretleri, imparatorluk tacını tekrar giyerek tahta oturmuş ve büyük bir şan ve şeref içinde tebrikleri kabul etmiştir" tarzında yazılar neşretmekten utanmamışlardı. Eğer, bütün Avrupa'yı altüst ederek Fransız ordulariyle her tarafta büyük zaferler kazanmış olan bu dâhî kumandan, ihtiraslarını münasip bir hudutta, meselâ 1810 da veya en geç 1812 de durdurabilseydi, ne kendisi ve ne de Fransa, 1812 den 1815 senesine kadar bütün bir Avrupa ittifakının ezici tazyiki karşısında iflâsa uğramazdı. Bu hususta Prusya Kralı Büyük Frederik'in gösterdiği hakîmâne itidali tekrar edememesi, Napoléon'un zevaline sebep olmuş ve son zamanlarda talih de kendisine yardım etmemiştir. Napoleon tehlikeyi savuşturmak için, 1812 de gururundan fedakârlık yapamamış ve 1815 de her şeyi kaybederek Fransa'ya hizmet imkânından da mahrum kalmıştır.

Yukarıda zikredilen muhtelif hâdiseler hasebiyle,

"Harp Hâtıralarım" ın ikinci cildini ancak 1951 senesinde bastırmağa ve yaymağa mecburiyet hâsıl olmuştur. Evvelce uğradığım hücumları ve iftiraları düşünerek neşirden vazgeçmekliğimi tavsiye edenlere teşekkür ederim. Fakat geçmiş millî tecrübelerden ve felâketlerden ibret almak için, hâtıraların saklı durmalarına razı olmamak düşüncesi ve her suretle vatanın yükselmesine çalışmaktan çekinmiyerek fedakârlık etmek gayesi, "dikenini düşünerek bir daha gül koparmağa tövbe etmek" ihtiyatkârlığından bizi uzak tutmuştur.

Hâtıralar, daima, tarihin kıymetli vesikalarından sayılır. Buhranlı, muaayyen devirlerden ibret alınabilmesi için o devirlerde rol almış kimselerin hâtıraları çok ehemmiyetlidir. Bunun için hâtıraların neşri, bir vatan vazifesidir. Resmî ifadelerin arkasında saklı duran gizli hırslar milleti felâkete sevkeden gizli sebepler, hâdiselerin gerçek mahiyetleri ekseriya hâtıralarla meydana çıkabilir. Bu maksatla, hâtıralarımın neşrine devam etmeğe karar verdim. Bunların mümkün olduğu kadar objektif yazılmasına, nefret ettiğim opportuniste'likten uzak kalmağa dikkat ettim. İkinci cildde artık harp vakaları içine girdiğimiz için daha çok vesika konmuştur. Hâtıraların kıymetini bugün takdir etmiyerek inkâr edenler, yarın insafa gelerek hırsa ve kine dayanan düşüncelerindeki hatayı belki kendi kendilerine itiraf ederler. Ulu Tanrı'nın bu defa zalim hücumlardan ve iğrenç hırslardan korumasını ve muvaffakiyet vermesini dilerim. İmkân nisbetinde diğer ciltlerin de süratle neşrine devam olunacaktır.

İstanbul, Teşvikiye-Mart-1951

Ali İhsan Sâbis

Dördüncü Bölüm
SEFERBERLİĞİN İKMALİNDEN SONRA

Seferberliğin ikmalinden sonra. 1914 senesi Eylülü'nün birinci günü, seferberliğimizin otuzuncu gününe tesadüf ediyordu. Bu zamanda piyade alaylarının çoğu seferberliklerini ikmal etmişlerdi; ancak, fırka ve kolordularla orduların fennî kıtaları, nakliye vasıtaları ve kollariyle sair teşkilleri henüz iş görecek hale gelmemişlerdi. Bunun başlıca sebebi malzeme noksanı idi. Hattâ Eylül'ün birinci günü Başkumandanlıktan kolordulara ve ordulara verilen emirde 1330 (1914) senesi seferberliği için tertip edilen harb düzenlerindeki cüzütamların, bazı malzeme tedarik edilmediğinden dolayı, teşkil olunamıyacağı, bununla beraber sıhhiye bölüklerinin teşkil edileceği tebliğ olunmuştu. Kolordulardaki muharebe malzemesi ancak kendi fırka ve kolordu muhabere bölüklerine yeter olduğundan, ordu kumandanlıklarına bağlı ordu muhabere bölüklerine malzeme verilmemiş ve bunların Harbiye Nezareti tarafından gönderilmesi için Eylülün ilk günlerinde kolordularca müracaatlar yapılmıştı. Keza sıhhiye bölükleriyle seyyar hastahenelere lâzım olan malzeme de çok eksikti. Harbiye Nezareti'nde yaptırdığım soruşturmalar neticesinde anlaşıldı ki, seferber kıtaların muhtaç oldukları birçok malzeme mevcut değilmiş. Bütçeye tahsisat konarak Almanya'dan yeniden mübayaası ve celbi düşünülüyormuş. Diğer taraf-

tan fazla erlerden yol ve amele taburları teşkiline başlanmış...

Şu haller gösteriyor ki askerî birliklerin insan ve hayvan mevcutları doldurulmuş ise de seferberlik plânları ayniyle tatbik olunanamıştı. Bu plânlar mevcut malzemeye ve kaynaklara göre değil, arzu edilen şekillere, hayalî harb nizamlarına göre yapılmıştı. Bu şekiller ve düzenli harpler için lâzım gelen malzeme, silâh ve cephane henüz tedarik edilememişti. Bunların çoğunun da memleket içinden elde edilmesi mümkün değildi; ancak Almanya'dan mübayaası ve celbi suretiyle temin olunabilirdi. Halbuki ideal seferberlik plânı göz önününde tutulmakla beraber, her sene için ancak elde mevcut malzemeye göre fiilen tatbiki mümkün bir seferberlik plânı yapmak icabederdi. İdeal seferberlik için tedariki lâzım olan malzeme, bütçeye tahsisat konarak mübayaa ve celbedildikten sonra seferberlik plânının bunlara göre tanzim olunması iktiza ederdi. Mümkün olan ile arzu edileni birbirine karıştırmamak lâzımdı.

Seferberlik plâniyle sefer plânlarının ayrı ayrı şeyler olduğunu mütehassıslar bilir.

Seferberlik plânı, harbedecek askerî birliklerin ve teşekkülerin insan, hayvan, malzeme, nakil vasıtası, cephane vesairece mevcut noksanlarını muayyen miktarlara doldurarak onları harekete, sefere ve muharebeye hazır bir hale sokmak için yapılması lâzımgelen işleri gösteren birtakım cedvellerden, talimatlardan vesairden ibarettir. Seferberlik plânları, devletin ve milletin elinde,vatan dahilinde mevcut her türlü insan, hayvan, malzeme, erzak vesaireden istifade ederek harbedecek birlikleri harbe hazır bir hale koymak prensibine dayanır. Bu plânların hayal ile, gelecek malzeme ile, vaadlerle işi

yoktur. Yeniden tedarik edilecek malzeme, tedarik ve celbolunduktan sonraki senenin seferberlik plânında dikkate alınır. Bütçe usulü burada tatbik olunamaz.

Sefer plânları ise, birinci cildin 119 uncu sayfasında nakledildiği üzere, hangi devletlere karşı harbedilecek ise onlara karşı seferber kuvvetlerimizi sevkedip yığınak yaparak düşman kuvvetleriyle ilk çarpışmaya kadar icra edilecek harp hareketlerini ihtiva eder ve sefer esnasında takip olunacak ana sevkulceyiş kaidesini, yâni stratejik bakımından taarruz veya müdafaanın esas noktalarını gösterir.

Uçak, tank, motörlü topçu, motörlü piyade veya süvari gibi modern harp vasıtaları o zaman bizim için meçhul, hayal veya tedariki gayri mümkün şeylerdi. Makineli tüfenk, ağır topçu, muhabere ve sıhhiye malzemeleri kâfi değildi. Nakil vasıtaları ise pek iptidaî şekilde, araba, mekârî, kağnı, deve gibi şeylerden mürekkepti. At arabalı kollar pek azdı. Kumanda makamlarında otomobil nadir bir şeydi. Bazı kolorduların kumandanlarına bile otomobil verilememişti. Ben Şark Cephesinde 9 uncu ve 11 nci Kolordulara kumanda ederken otomobilden mahrumdum.

Telsiz telgraf âletleri mahdut ve kolaylıkla muhabereye gayri müsaitti. Köprücü malzemeleri yeter miktarda değildi.

Türkiye bir tecavüz karşısında bulunmadığından ve şimdilik harbe kendi ihtiyarımızla istediğimiz zaman girebileceğimizden dolayı noksanlarımızı ikmal için bol vakit kazanmak lâzımdı. Harbe vaktinden evvel girersek, Almanya ile aramızdaki muvasale kesilecekti; o zaman, değil diğer eksiklerimiz hattâ cephane ihtiyacımızı bile temin etmek gayri mümkün olacaktı...

1914 senesi Eylül ayında bizim için ilk dikkate alınacak düşman, Rusya idi. Rus demiryolları Batum, Kars ve Sarıkamış, Iğdır, Tebriz şehirlerine kadar uzatılmıştı. Kafkasya'dan, Türkistan'dan, hattâ Sibirya'dan gönderilecek Rus kuvvetlerinin Şark hudutlarımıza tecavüzleri pek kolaydı. Karadeniz'de üstünlük tarafımızdan temin edilemezse, Rus filosunun Karadeniz Boğazı'na tecavüzü ve Boğazın iki tarafına asker çıkarması mümkün olabilirdi. Eğer Bulgaristan, Rusya tarafına geçerse, Bulgar topraklarından istifade ederek Rusların Trakya'dan taarruzları da beklenebilirdi. Rusya'dan başka, İngilizlerin Çanakkale Boğazı'na taarruzları, Kıbrıs Adasına dayanarak İskenderun tarafına asker çıkarmaları, memleketi ikiye bölmeleri, Mısır tarafından Filistin ve Suriye cihetlerini ve Hindistan'dan Basra Körfezi yoluyle Irak'ı istilâ etmeleri muhtemeldi. Hindistan'ı ve Süveyş Kanalı'nı ileriden müdafaa için ve Rusya'ya en kısa yoldan yardım maksadiyle bu teşebbüsler imkânsız sayılmazdı. Bu hareketlere Fransızlarla Yunanlıların iştirâkleri de mümkündü. Bizim harp plânlarımız böyle bir Avrupa harbi, veya dünya harbi ihtimalini gözeterek tanzim edilmemiş olduğundan mevcut plânları bugünkü vaziyete göre değiştirmek icabediyordu. Bu hususta Alman kafa ve zihniyetiyle yapılan ilk değişiklik, birinci cildin 124 üncü sayfasında yazılmıştır. 6 Ağustos 1914'de verilmiş olan emir mucibince Dokuzuncu Kolordunun Bayburt'taki 17 nci Fırkası kendisine verilerek 17 ve 28 inci Fırkalardan mürekkep bu Kolordu Şark Cephemizde Üçüncü Ordu emrinde bırakıldı. Erzincan'daki 29 uncu Fırka henüz bu orduya verilmemişti. Keza Elâziz ve Bitlis civarındaki 18 ve 34 üncü Fırkalariyle Onbirinci Kolordu dahi bu orduya verilmişti. Yalnız Van'daki

33 üncü Fırkası ilk vaziyette olduğu gibi Üçüncü Ordu emrinde bırakıldı.

Irak'taki 13 üncü Kolordu yalnız Basra'daki 38 inci Fırkasını, Irak ve havalisi kumandanlığı emrinde bırakarak diğer 37 nci Fırkasiyle ve ihtiyat süvarileriyle Bitlis istikametinde yaya yürüyüşüyle Üçüncü Ordu emrine girecekti...

Suriye'deki Sekizinci Kolordu o tarafta kalarak, Suriye ve havalisi kumandanlığı emrine girecekti...

Biz bu değişikliği uygun görmediğimiz cihetle, birinci cildin son sayfalarında tafsil edildiği tarzda mücadelemize devam ediyorduk.

İlk Sevkulceyş yığınağı. 1914 senesi Eylülünün ortasına doğru, ilk stratejik yığınaklar şu suretle yapılmıştı:

Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve altıncı kolordularla müstakil süvari livasından mürekkep olan Birinci Ordu İstanbul, Edirne, Tekirdağı, Bandırma ve civarında toplanmıştı. Yalnız Halep'ten gelmekte olan Altıncı Kolordu henüz yoldaydı.

Beşinci, Onuncu, onbirinci ve Onikinci Kolordularla Erzincan'daki 29 uncu Fırka da Erzincan'da hareket emrine hazır bekliyordu. Bunların İstanbul ve civarına nakilleri için ne karadan şimendifer ve ne de denizden vapur nakliyesi temin edilememişti. Konya ile Halep arasında, Toros ve ve Amanos dağlarında henüz yapılmakta olan tünellerden dolayı, demiryolu kesikti. Ankara'dan Şarka doğru demiryolu yoktu. Ne Karadeniz'de ve ne de Akdeniz'de emniyet vardı.

Üçüncü Ordunun, 17 ve 28 nci Fırkalardan mürekkep Dokuzuncu Kolordusu Erzurum ve civarında, Onbirinci

Kolorduya mensup 33 üncü Fırkası Van civarında bulunuyordu. Erzurum ve Van Seyyar Jandarma Fırkaları ile Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü ihtiyat Süvari Fırkaları ve hudut taburları İran hududundan Karadeniz'e kadar uzayan Rus hududunu setir ve temin ediyorlardı sulh zamanındaki Vilâyet Jandarma alayları, seferberlikte birer seyyar jandarma fırkası haline konmuştu. İkinci Nizamiye Suvari Fırkası ordu emrinde Erzurum civarında ihtiyatta idi.

Bizim için şimdilik düşünülecek şeyler: 1- Kafkas cephesinde, Ruslara karşı Şark Vilâyetlerimizi müdafaa ve temin etmek; 2- Karadeniz ve Akdeniz Boğazlarına Rus, İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından yapılması muhtemel taaruzlara karşı Boğazları ve Trakyayı müdafaa ve temin eylemek; Boğazları sıkı kapatarak İngilizlerin Ruslara deniz yoluyla yardım etmelerini, malzeme ve cephane göndermelerini menetmek; 3- Hindistan ve Mısır taraflarından Irak ve Suriye bölgelerine yapılması muhtemel tecavüzleri önlemek için münasip tedbirler almaktan ibaretti. Şark Vilâyetlerinde Rusların Kürtleri ve Ermenileri tahrik ederek isyan ettirmek istedikleri muhakkak olduğundan bunlara karşı ihtiyatlı bulunmak icabediyordu.

Diğer düşman teşebbüsleri, henüz birer zayıf ihtimal idiyse de, Rusların Kafkas cephesindeki askerî yığınakları göze batacak bir hal almağa başlamıştı. Basra Körfezin'de ve Bombay'daki İngiliz faaliyetleri hakkında da dikkati çekecek haberler alınıyordu. Kafkasya'da Rusların bir Kazak Suvari Fırkasiyle, bir Plaston Piyade Fırkası, Erivan ve Iğdır taraflarında toplanıyordu. Bir kazak suvari fırkasiyle iki piyade fırkası Sarıkamış taraflarında tecemmü etmişti. Bir piyade livasiyle birer suvari

ve topçu alayından mürekkep bir müfreze Oltu taraflarında bulunuyordu... Bir piyade fırkasının Batum ve Artvin taraflarını setir ve temin etmekte olduğu haber alınmıştı. Bunlardan başka İkinci Türkistan Kolordusunun Ağustos ayında Kafkasya'ya nakline başlandığı duyulmuştu. Bu kadar büyük Rus kuvvetlerine karşı bizim üç piyade ve bir suvari fırkasından mürekkep Üçüncü Ordumuz pek zayıftı. Diğer dört ihtiyat suvari fırkasiyle iki seyyar jandarma fırkası, ve Bağdat'tan gelecek 37 nci Fırka ile ihtiyat suvarileri hiç de itimada şayan kuvvetler değildi. Silâh altına çağırılan Ermeniler ya doğrudan doğruya veya silâh ve cephanelerini aldıktan sonra müsellâh olarak kaçıp Ruslara iltihak etmeğe başlamışlardı.

Karadeniz'de nakliye imkânları şüpheli görüldükten sonra ve birinci cildin 178-190 ıncı sayfalarında tafsil edildiği üzere, 16 Ağustos 1914 de yapılan müzakerelerde Odesa ve Kanal seferleri münakaşasından bir netice çıkmayınca, Bulgarlar da henüz Almanların yanında harbe girmeğe karar vermemiş olduklarından 1914 Eylülünde artık yeni kararlar almak lâzımgeldiğini Hafız Hakkı merhumla görüşüp aramızda kararlaştırdık. Bunun üzerine merhumun 4 Eylül 1914 tarihinde Enver Paşa'ya teklif etmiş olduğu bu mütalâanın esaslı noktaları birinci cildin 193 üncü sayfasında yazılmıştır. Bu teklifte Bulgarlar'a yardım için iki kolordunun hazır tutulması, Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarının iki kolordu ile tarassut edilmesi, Çanakkale Boğazı zorlanırsa, Bulgarlar'a yardım için ayrılan iki kolordu ile Boğaz müdafaasının takviyesi, ısrar edilen Mısır taarruzu için Şam'daki Sekizinci Kolordunun kâfi olduğu, geri kalan altı kolordunun gelecek ilkbaharda Kafkasya'ya taarruza tahsis

olunması ve ancak bu hareketin Karadeniz'deki Rus filosu tamamiyle imha edildikten sonra yapılması fikri ileri sürülmüştü.

Kolordularımızın çoğu seferberliklerini ikmal etmiş olmakla beraber, mesele insan yığınlarını toplamak ve bunları birer sürü gibi harekete geçirmek değil, muzaffer olmak üzere döğüşmek ve iyi muharebe etmek kabiliyetini kazanmak lâzımdı. Harbe acele girmekliğimiz için ısrar edenlere karşı, ileri sürdüğümüz iddialardan biri de bu idi.

Birliklerimizin kabiliyetini tetkik etmek üzere 1 Eylül 1914 de Bandırma'ya gitmiştik. Yapılan manevranın ve teftişin tafsilâtı ve neticesi birinci cildin 199 uncu sayfasında yazılmıştı. Fırkaların muharebe kabiliyeti kâfi görülmediğinden gelecek ilkbahara kadar bekliyerek harbe girmemek, gerek talim ve terbiyece ve gerek malzemece noksanlarımızı ikmale çalışmak fikri galebe çalmıştı. Harita okuyamıyan subayların ve nişangâh tanzim edemiyen erlerin çok miktarda görülmesi hayretimizi mucip olmuştu.

Diğer taraftan Bulgarlarla yeniden müzakereye girişilmesi ve onların vaziyeti tesbit edilmedikçe, bu bakımdan dahi bizim harbe girmekliğimizin hiç doğru olmayacağı kararlaştırıldı. Aynı zamanda Almanya'dan silâh ve cephane celbi için Bulgaristan yolunun açık bulunması lâzımdı. Enver Paşa, tekliflerimizi doğru buldu.

6 Eylül 1914 sabahı Hafiz Hakkı merhum Bulgarlarla müzakere için şimendiferle İstanbul'dan Sofya'ya hareket etti. Fakat bu teşebbüsten hiç bir fayda hasıl olmadı.

Orduların savaş düzeninde ikinci değişiklik. Bir

yandan Rusların Kafkasya'da bize karşı toplamakta oldukları kuvvetlerin artması, diğer taraftan Karadeniz'de üstünlük ve emniyet işinin şüpheli görünmesi hasebiyle artık Şarktaki Üçüncü Ordumuzu takviye ederek Kafkas cephemizi kuvvetlendirmek lüzumu kabul olundu. Bu karar neticesinde 7 Eylül 1914 de (Eski tarihle 25 Ağustos 1330 da seferberliğin 36 ncı günü) Başkumandanlıktan, hulâsa olarak, şu emir verildi:

1- Dokuzuncu ve Onbirinci Kolordular, tekmil birlikleri ve kolları ve menzil teşkilâtlariyle birlikte Üçüncü Orduya raptedilmiştir.

2- Onbirinci Kolordunun kısmı küllisiyle Hasankale civarına celp ve tahşit edilmesi muvafıktır.

3- Dokuzuncu ve Onbirinci Kolordular, tekmil birlikleri ve kolları tarafına ve Bayburt'taki 17 nci Fırkasının İspir bölgesine sevki münasiptir.

4- Erzurum Kalesi Kumandanlığı doğrudan doğruya Üçüncü Ordu Kumandanlığı emrinde olmak üzere kalenin, seyyar ordu kuvvetlerinden ayrı olarak müdafaasının tanzimi lâzımdır.

İşte bu emirle ikinci defa olarak orduların savaş düzeninde değişiklik yapılmıştı. Halbuki birinci cildin 125 inci sayfasında tafsil olunduğu veçhile 12 ve 20 Ağustos 1914 tarihlerinde 29 uncu Fırka ile Onbirinci Kolordunun 18 ve 34 üncü fırkalarının Trabzon ve Giresun'dan vapurlara binmek üzere hazırlık yapılması için emirler verilmiştir. Şimdi bu tasarıları terkettirmeğe muvaffak olmuştuk.

Eylül başında Rusların Kafkas cephesinde bize karşı hazırladıkları kuvvetler hakkında şu malûmat alınmıştı:

Birinci Kafkas Kolordusu; Yirminci ve 39 uncu Piya-

de Fırkalarından mürekkep olup her piyade fırkası ikişer alaylı iki piyade livasını, iki taburlu bir topçu livasını ve fırkaya merbut sair fen, sıhhiye ve nakliye birliklerini havi idi.

İkinci Kafkas Kolordusu; 51 inci Piyade Fırkasiyle İkinci Kafkas Avcı Livasından ve İkinci Kafkas Kazak Suvari Fırkasından mürekkepti.

Üçüncü Kafkas Kazak Suvari Fırkası, 66 ncı İhtiyat Piyade Fırkası, Plaston Fırkası müstakil bulunuyordu.

İkinci Türkistan Kolordusu; Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Avcı Livalariyle bir Kazak Suvari Livasından, fen, sıhhiye ve nakliye birliklerinden mürekkepti. Kafkasya'daki diğer Rus kuvvetlerinden Üçüncü Kafkas kolordusuyla, Kafkas Grenadye Fırkasının ve bazı kazak suvari teşekküllerinin Rusyanın Garp cephesine gönderildikleri haber alınmıştı.

Ruslar, İran içinde, Hoy, Selmas, Dilman taraflarına da bazı kuvvetler göndermişlerdi. Tebriz Rus işgalinde idi. Kafkasya'dan Tebriz'e gelen demiryolu Ruslar tarafından işletiliyordu.

O zamanki İran hükûmeti, bu nevi yabancı kuvvetlerin tecavüzlerine karşı âciz bir vaziyetteydi. Adeta "gelenlere hoş geldiniz; gidenlere uğurlar olsun" diyor ve herkes ile hoş geçinmeğe çalışıyordu.

1914 Eylülünde Suriye ve havalisi kumandanlığında da değişiklik yapıldı. İngiliz Akdeniz Filosunun bazı faaliyetleri göze çarpmağa başlamıştı. Suriye ile Irak'ı Anadolu'ya ve merkeze bağlıyan biricik muvasale yolunun İskenderun Körfezin'e yakın bulunması hasebiyle, İngilizlerin Mısır'a ve Kıbrıs adasına dayanarak İskenderun civarına asker çıkarmaları ihtimali, vâsi sahillerin tarassudu mecburiyeti ve dahilî asayişin muhafazasındaki

zorluklar Suriye ve havalisi kumandanı tarafından birkaç defa Başkumandanlığa bildirilmişti. Bizim düşüncemiz hilâfına, Mısır seferine karar verilince, bu sahiller daha ziyade ehemmiyet kazanacaktı. Evvelce, ilk tecemmü plânında Sekizinci Kolordu, İkinci Ordunun nizam harbine dahil olarak İstanbul tarafına celbedilecek iken bundan sarfı nazar olunmuş ve 6/8/1914 de verilen emirle Suriye'de bırakılmıştı.

Eylül ortasında, İkinci Orduya bağlı ve Musul'dan Haleb'e doğru yürüyüşte bulunan 12 nci Kolordu da Halep'te bırakılarak İskenderun Körfezi sahillerini tarassut ve temin etmeğe memur edildi. Bu suretle Sekizinci ve 12 nci Kolordulardan mürekkep olmak üzere bir Dördüncü Ordu teşkil olunarak Suriye ve havalisi Kumandanı Halepli Zeki Paşa buraya kumandan tayin olundu. Suriye ve Havalisi Kumandanlığı ünvanı lâğvedildi. Başkumandan vekili, yaverlerinden Suvari Binbaşısı Mümtaz Bey'i Suriye'ye göndererek orada para kuvvetiyle gönüllü mücahitler teşkiline memur etmişti. Irak'ta ve Kafkas cephesinde de bu çeşit kuvvetlerle teşkilâtı mahsusa taburları kurulmağa başlanmıştı. Bunlardan karargâhı umumî haberdar değildi. Harbiye Nezareti'nde, Enver Paşa'nın emri altında çalışan bir büro tarafından bu işler yapılıyordu... Enver Paşa, Bingazi'deki çete harbinin, Süleyman Askerî'nin Garbî Trakya'daki muvaffakiyetlerinin tesiriyle, bu başıbozuk yığınlarına hususî bir kıymet veriyordu....

Sekizinci, Onbirinci ve Onikinci Kolordular alındıktan sonra, İkinci Ordunun harb düzeninde yalnız Beşinci ve Onun Kolordular kalmıştı. Biz de el altından Onuncu Kolorduyu Üçüncü Orduya vermek fikrini besliyorduk. Bu sebeplerle İkinci Orduyu dağıtmamak için Birinci Or-

duya bağlı olan Altıncı Kolordu, İkinci Ordu emrine verildi. Halep'ten gelmekte olan bu kolordu, İstanbul'da Yeşilköy civarında toplanmaktaydı. Muayyen bir düşmana karşı seferberlik ve harp yapmamış olan memlekette, Almanlar kendi menfaatlerini, Enver Paşa turancılığı ve İslâm İmparatorluğunu, biz realist milliyetçiler de sadece vatanımızın müdafaasını düşündüğümüz için muhtelif fikirler çarpıştıkça, harb düzenlerinde ve yığınaklarda sık sık değişmeler vukubuluyordu.

İşte bu değişiklikler üzerine 1914 Eylülü ortasında:

Birinci Ordu; Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Kolordularla müstakil Suvari Livasından,

İkinci Ordu; Beşinci, Altıncı, Onuncu Kolordulardan ve Çatalca'daki Yedinci Topçu Alayından,

Üçüncü Ordu; Dokuzuncu ve Onbirinci Kolordularla İkinci Nizamiye Suvari Fırkasından ve dört ihtiyat suvari firkasiyle iki seyyar jandarma fırkasından; Bağdat'tan gelmekte olan 37 nci fırka ile 13 üncü Kolordunun parakende kıtalarından ve nakliye kollarından,

Dördüncü Ordu; Sekizinci ve 12 nci Kolordulardan mürekkep bulunuyordu.

Irak ve havalisi kumandanlığı emrinde, yalnız Basra'daki 38 inci Fırka ile Jandarma ve Hudut taburları kalmıştı. Bu esnada Dahiliye Vekâletinde, Binbaşı Süleyman Askeri Beyin nezareti altında gönüllü kuvvetler teşkiline çalışıldığını ve bunlarla Irak'ta, Suriye'de, Kafkas cephesinde İngilizlerle Rusların arkalarında akınlar yapılmasının düşünüldüğünü Mahmut Kâmil'den haber almıştım.

Almanlar, altı hafta geçmiş olmasına rağmen, Fransa'da Verdun ve Marne Muharebelerinde muvaffak olamıyarak durmağa ve kısmen çekilmeğe mecbur olmuş-

lardı. Rus orduları, seferberlik ve tecemmularını ikmal ederek, Lehistan ve Galiçya'da Alman ve Avusturya ordularını sıkıştırmağa başlamışlardı. Türkiye'deki Alman subayları ve Alman diplomatları Alman ve Avusturya ordularının yükünü hafifletmek için Türkiye'nin harbe girmesini istemekten geri kalmıyorlardı. Halbuki, Bulgaristan yolu açılmıştı. Bulgarlar bizim tarafın lehine harbe girmekte tereddüt ediyorlardı. Romanya, Rusların teşvikiyle Avusturya aleyhine harbe girecek gibi bir tehdit vaziyeti almıştı.

Almanların Garp Cephesinden bir kaç kolordu alarak Rus cephesine nakletmeleri garptaki Alman ordularının vaziyetini bozmuş, fakat şarkta da bir üstünlük temin edememişti.

General Hindenburg'un Şarkî Prusya'da ve Lehistan'da kazandığı muvaffakiyetler, Avusturyalıları Galiçya taraflarında ricat etmekten kurtaramamıştı. Fransız Başkumandanı General Jaffre ise, Marne nehri cenubunda iken Fransız ordusuna hitaben neşrettiği günlük bir emirde Fransızlar için artık mukabil taarruz zamanı geldiğini bildirmişti.

Böyle bir vaziyette bizim körü körüne harp ateşine atılmamızla ne fayda temin olunabilecekti? Bulgaristan yolu açılmadan bir çok noksanlarımız ve cephane ihtayacımızı Almanya'dan tedarik ve celbetmek mümkün değildi.

Karşımıza çıkması muhtemel düşman kuvvetleri. Harbe girdiğimiz zaman bizimle çarpışacak ilk düşman kuvvetleri, şüphe yok ki, Kafkas hududumuz boyuna yığılmış olan Rus kuvvetleri idi. Rusların bir taarruz veya müdafaa harbi yapmak bakımından durumları, bi-

ze nazaran çok mükemmeldi. Karadeniz'de nakliye işleri bizimkilerden daha emniyetli idi. İstanbul ile Trabzon arasındaki deniz yolumuz, Kırım sahilleriyle Batum ve Sarıkamış'a kadar yapılmış olan ve diğer taraftan Culfa üzerinden Tebriz'e kadar uzatılmış bulunan Rus demiryolu şebekesi Kafkasya'daki Rus ordusunu gerek Avrupa ve gerek Asya'daki Rus vilâyetleriyle bağlı bulunduruyordu. Hazer Denizi'nde emniyetli bir deniz nakliyesi vardı. Bizim Üçüncü Ordumuzun gerisinde en yakın şimendifer istasyonları ta Ankara'da veya Ulukışla'da idi. Sivas'tan veya Elâziz'den kalkan bir mekkâri veya arabalı nakliye kolu Erzurum'a varıncaya kadar kendi taşıdığı erzakı sarfedip bitiriyordu. Sulh zamanında hemen hiç bir erzak stoku yapılmamıştı. Hattâ cephane depoları da yoktu.

Ruslar her zaman Kafkasya'daki muharebe kuvvetlerini takviye edebilecek durumda idiler. Biz ise iaşe ve menzil hizmetleri zorluklarından dolayı Erzurum taraflarına büyük kuvvetler sevkedemezdik. Edersek muntazam bir besleme imkânı bulunamazdı. İnsan, hayvan, silâh, cephane ve malzeme kayıplarını ikmal etmek çok zordu.

Kafkasyada'ki Rus ordusundan başka, Hindistan'daki İngiliz kuvvetlerininde boş durmayarak Basra Körfezin'de ve Irak bölgesinde taarruz hareketleri yapmaları muhtemeldi. Basra Körfezi'nde İngilizlerin korunması lâzım pek mühim menfaatleri ve işleri vardı. Basra'nın Doğu Cenup taraflarında, Abadan adasında ve limanında mühim petrol müesseseleri ve depoları bulunuyordu. Fav'ın otuz kilometre şimalinde Şattülarap nehri içinde ve doğu sahilinde bulunan Abadan limanının her türlü taarruzdan korunması ve İngiliz gemilerinin serbestçe

buraya gidip gelmelerinin temini Hindistan'da durmakla yapılamazdı. Basra Körfezi'nde Bahreyn adalarında bulunan üslere dayanarak Hindistan'daki İngiliz filosunun Basra Körfezi'nde faaliyet göstermesi, İngilizlerin Kuveyt şeyhleriyle münasebetlerini sıklaştırmaları ve buradan Arabistan içindeki Bedevileri ayaklandırmaları ve nihayet harbe girdiğimiz zaman ilk hamlede Basra'yı zaptetmeleri ihtimali kuvvetli idi. Hindistan'ı muhafazaya memur İngiliz kuvvetlerinin Basra Körfezi'nde gösterecekleri bu faaliyetler, Hindistan'ı uzaktan ve en emin bir surette muhafaza ve müdafaa edebilirdi. Aynı zamanda İngiliz bahriyesi için pek lüzumlu olan İran petrollerini Şattülarap kenarındaki Abadan limanından muntazaman alabilmek için Basra'nın zaptı icabediyordu.

Mısır'daki İngiliz kuvvetleri hakkında böyle bir zaruret yoktu. Bunlar sadece Süveyş Kanalı'nı muhafaza ve müdafaa mecburiyetinde idiler. Süveyş Kanalı ile Filistin arasındaki Tih Çölü'nü, büyük yaya ve atlı kuvvetlerin geçebilmeleri oldukça zor bir işti. O zaman tanklar, motorlu kuvvetler uçaklar ve paraşütçü birlikleri yoktu. Suriye ve Anadolu sahillerine İngiliz askeri çıkarmak ise mânasız ve hedefsizdi. Eğer İngilizler Fransa'daki esaş cepheden kuvvet ayırabilirlerse, bu kuvveti Anadolu sahillerine değil, fakat Çanakkale Boğazı'na sevkedip en kısa yoldan İstanbul'u zaptetmek ve Rusya'ya deniz yolunu açmak daha tesirli ve kestirme bir iş olurdu. Çanakkale Boğazı zaptolunabilirse İngiliz deniz kuvvetleri kolayca İstanbul önüne gelebilirlerdi; ve böyle bir muvaffakiyet halinde Türkiye'nin harp harici edilmesi veya tesirsiz bir duruma sokulması güç olmazdı. Şu halde Irak'tan sonra, Çanakkale Boğazı'nda düşmanla karşı-

laşmak ihtimali kuvvetli idi. İtilâf Devletleri tarafından Yunanlılara birtakım vaadler yapılarak Yunan ordusunun da Boğaz teşebbüsüne iştirâk ettirilmesi ihtimali varitti.

Yunanlılarla uzlaşmak ve mevcut ihtilâfları hallet-mek için hükûmetimiz tarafından yapılmış olan teşebbüslerden hiç bir netice hasıl olmamıştı.

1914 senesi Ağustos ayının on beşinde Mebusan Meclisi Reisi Halil Beyle Dahiliye Vekili Talât Bey bu maksatla Bükreş'e gönderilmişti. Bu seyahati gizli tutmak için, Halil ve Talat Beyler İstanbul'dan otomobil ile Edirne'ye hareket ettiler ve orada Edirne Valisi Hacı Adil Beyle görüştükten sonra trene binerek on altıncı günü sofya'ya vardılar. Orada Bulgarlarla ittifak için görüştükten sonra, Bükreşe gidip Romanyalılar ve Yunanlılarla müzakere edeceklerdi. Balkan Harbi'nin sonunda İstanbul konferansında Bulgarlar bize bir ittifak teklifi yapmışlar; fakat müzakere yarım kalmıştı. Şimdi bu müzakereye tekrar başlamak ve Almanya yolunu açmak için Sırbistan'ı temizlemek üzere Bulgarlarla işbirliği yapmak lâzım gelmişti.

Bulgarlar, bu teklifimizi reddetmemişler; ancak ilk önce Romanya ile bitaraflığı temin etmeği ileri sürmüşlerdi. Talât ve Halil Beyler, Sofya'dan Bükreş'e geçerek Hem Romanya'nın bitaraflığını temin eylemeğe ve hem Yunanlılarla Adalar meselesi üzerinde bir anlaşma yapmağa çalıştılar. Fakat Bükreş müzakereleri de bir netice vermedi. Talât Bey, Ağustos sonunda; izahat vermek ve talimat almak üzere İstanbul'a döndü; Halil Bey de verilen emir üzerine Eylülün onbirinde; müzakereleri talik ederek avdet etti.

Bükreş müzakerelerinden bir netice çıkmıyacağı an-

laşılınca, Bulgarlara daha müsbet teklifler yapmak üzere Başkumandanlık Karargâhı İkinci Reisi Yarbay Hafız Hakkı Bey, yukarıda yazıldığı üzere, 6 Eylülde şimendiferle Bulgaristan'a gönderilmiş ise de, bu da bir muvaffakiyet elde edemeksizin 18 Eylül 1914 de geri gelmişti.

Şu halde Almanya ile aramızdaki engelleri bertaraf ederek yolu açmak için yapılan teşebbüslerin hiç biri müsbet netice vermemişti. Bu yol açılmadıkça, Almanya'dan getirtmeğe mecbur olduğumuz cephaneyi, silâhları vesair harp malzemesini tedarik mümkün olmadığından bunun açılmasını beklemek, açılmadıkça harbe girmemek lâzımdı. İlk zamanlarda Almanya'dan harp malzemesi getirtmek için Romanya yolundan istifade olunmuş ise de, bir müddet sonra, Rusların tesiriyle, Romanyalılar da bu nakliyata müsaade etmediler.

Esasen Fransızlarla İngilizler, 1914 Eylülünün ikinci haftasında Marne muharebesini kazandıktan ve Alman ordularının cephelerini, 10 ve 12 Eylülde, Marne nehrinin şimalinde iki defa geri çekilmeğe mecbur ettikten sonra İngiliz, Fransız, Rus hükûmetlerinin bize karşı vaziyetlerinde mühim bir değişiklik hasıl olmuştu; bu değişikliği gerek İstanbul'daki sefirlerinin tavırlariyle ve gerek muhtemel harp sahalarındaki İngiliz ve Rus kuvvetlerinin faaliyetleriyle 15 Eylülden itibaren göstermeğe başlamışlardı.

17 Eylül 1914 de Basra Körfezi'nde, Odin ismindeki bir İngiliz gabotu Şattülarab'a girmişti. Burası bizim kara sularımızdı. İngiliz harp gemisi 24 saatten fazla kaldığından Basra'daki komodorumuz, oradaki İngiliz konsolosuna şikâyette bulunmuş ve Basra Valisi de İngiliz harp gemisinin nehire girmesi 24 saati geçmiş olduğundan bu geminin derakap nehirden çıkıp gitmesini konso-

lostan talep etmişti. Fakat bu müracaat ve talepler hiç bir fayda vermediğinden hükümetimiz, Londra'daki sefirimiz vasıtasiyle, 29 Eylül 1914 de İngiliz Hariciye Nazırı Lord Grey'e müracaatla "Belçikanın bitaraflığı için harbe giren İngiltere'nin başkalarının bitaraflığına hürmet edeceği ümidinde bulunduğunu ve Odin'in Türk karasularını hemen terketmesi lüzumunu" bildirmiştir. Buna karşı İngiliz Hariciye Nazırı, "Türkiye tarafkirlikte ısrar ettikçe, İmparatorluk hükümetinin bu kaideye riayet talebini kabul etmiyeceği" cevabını verdi.

Bu esnada Erzurum'da bulunan Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'dan da Karargâh-ı Umumîye ilk alârm haberleri geldi:

Eylülün 21 ve 22 nci günlerinde Kafkas hudutlarımızda Eleşkird taraflarında Rus keşif kolları hudut hatlarını geçtiklerinden, iki taraf arasında ilk atışlar yapılmış ve bu suretle gayri resmî harp, hudut boylarında tecrübe nevinden başlamıştı. 27 Eylülde yine Eleşkird cihetinde iki kazak suvari bölüğü yaya muharebeye girişmiş ve hudut karakollarımıza bir kaç şehit ve yaralı kurban verdirmiştir. Ruslar da sekiz maktul bırakarak akşam karanlığında geri çekilmişlerdir.

Bugünlerde Kafkas hududuna yakın kıtalarımızda bulunan Ermeni erlerin firar ederek Ruslara iltica etmekte olmaları, artık göze çarpacak dereceyi bulmuştu. Rusya ile bir harp halinde Rus ordularının Ermeni isyanını körükleyecekleri, şimdi katî olarak anlaşılıyordu.

O zaman idare etmekte olduğum Karargâh-ı Umumî harekât şubesinde tam bir harp faaliyetine başlamıştık.

27 Eylül 1914 de bir torpidomuz, keşif maksadiyle, Çanakkale Boğazından dışarı çıkınca Boğaz açığında do-

laşan İngiliz harp gemileri, torpidomuzun bu hareketine mumanaat ederek onu hemen geri dönmeğe mecbur etmişlerdir. Bu hâdise üzerine Boğaz Kumandanı derakap vazifesini yaparak Çanakkale Boğazı'nın açık olan kısmını da tamamiyle torpillerle kapatmıştır. Kuvvetli bir İngiliz filosu Limni adasında bulunmakta ve Boğaz girişini kontrol etmekteydi.

İtilâf Devletlerinin İstanbul'daki sefirleri Boğaz'ın kapatılması hâdisesini hükûmetimiz nezdinde şiddetle protesto ettiler. Fakat kendilerinin bu karara sebebiyet verdiklerini hiç düşünmediler. Kafkas hudutlarımızda da Rus kuvvetleri tecavüz hareketleri yaparak hudut kıtalarımızla çarpıştıkları halde İstanbul'daki Rus sefiri, bizi protesto etmekten geri kalmıyordu.

Boğazın kapanması münasebetiyle, Rus, İngiliz ve Fransız sefirlerinin protestolarına karşı, hükûmetimiz tarafından:

"İngiliz kumandanının ihtarını, Boğaz kumandanımız haklı olarak, bir düşmanlık fiili ve hareketi telâkki etmiş ve vazifesini yapmıştır. Türk hükûmeti İngiltere'ye karşı, asla, harp ilân etmek niyetinde değildir. Bunun resmî surette Londra'ya iş'arını sefirden rica eder; Limni Adasından İngiliz filosu çekilirse Boğazlar tarafımızdan açılacaktır." cevabı verilmiştir. Bu teklife karşı İngiliz Hariciye Nazırı Edvard Grey, İngiliz filosunun Boğaz ağzından geri çekilmiyeceği mealindeki cevabını İstanbul'daki İngiliz Sefiri vasıtasiyle hükûmetimize bildirdi. İngilizlerle Rusların bizi tahrik ederek harbe başlamak için bahaneler icadatettikleri meydanda idi.

10 eylül 1914 de kapitülâsyonların lâğvından sonra, İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus sefirleriyle hükûmetimizin yapmakta olduğu müzakerelerde de, İtilâf

Devletleri hiç bir iyi niyet ve uysallık göstermemişler ve bu müzakereleri, harbin zuhuruna kadar, mânasız hareketler ve oyalamalarla savsaklamışlardır. O zaman bu sefirlerle müzakereye memur edilmiş olan Mebusan Meclisimizin Reisi Halil bey, bütün gayretlerine rağmen, hiç bir müsbet netice elde etmeğe muvaffak olamamıştır.

Artık 1914 Eylülü sonunda, Rusya ile İngiltere'nin ve bunlara ayak uyduran Fransa'nın bize karşı harbe girecekleri ve yalnız zamanını kendi istedikleri vakte göre tayin etmek istedikleri tahakkuk etmişti. Buna karşı bizim de bu zamanı iyi intihap etmekliğimiz lâzımdı.

Hükûmetimiz seferberliğe başlamış olmakla beraber, bitaraflığı da ilân etmiş ve ilk önce Maliye Nazırı Cavid Bey'i İtilâf Devletleriyle uzlaşmağa memur etmişti. Fakat Rusya, senelerdenberi Cenup Silâvlarını tahrik ederek Birinci Dünya Harbi'ni açmağa ve bunun neticesinde İstanbul'u ve Boğazları zaptetmek ve Akdeniz'e çıkmak emellerine kavuşmağa çalışıyordu. Fransa ve İngiltere dahi, Rusya'nın bu niyetlerine ve emellerine vâkıf olup Almanya'ya karşı yapılacak harpte Rusya'dan istifade etmek için bu Rus emellerine müzaheret ediyorlardı. Bunun için gerek 1908 Meşrutiyet ilanından sonra ve gerek Birinci Dünya Harbi'nden evvel yaptığımız teşebbüslerde olduğu gibi, şimdi de Almanya ile harp başladıktan sonra, bizim ile bir ittifak veya bir itilaf akdine yanaşmıyorlardı.Buna rağmen hükümetimiz, son bir teşebbüs olmak üzere, Maliye Nazırı Cavit Bey'in yeni görüşmeler yapmasını, daha 1914 Ağustos ayında,münasip görmüştü.

İttifak ve harp işleriyle en çok meşgul olan devlet adamlarımız, Enver Paşa ile Talât ve Halil Beylerdi. Ma-

liye Nazırı Cavid Bey, İtilâf sefirleriyle görüşmeğe memur olduğu zaman, Halil Bey'in hâtıralarına göre, Talât Bey, Cavid Bey'e şu sözleri söylemiştir:

"Vaktiyle Churchill vasitasiyle İngiltere hükûmetine yaptığımız ittifak teklifi reddedildi. Bu defa Cemal Paşa'nın Fransa'ya yaptığı teklif de kabul olunmadı. Bu arada Balkan Harbi, Ermenistan meselesi, Halife Molla Selim isyanlariyle, karşılaştık. Bu harb Sarayova'da patlıyan Pansilavist bombasiyle başladı. Rusların Alman ve Avusturya ordularını ezdikten sonra, arkalarını emniyet altına alarak, bütün Cenub Silâvlariyle birlikte İstanbul'un önüne gelmelerini yapayalnız, ellerimizi kavuşturarak bekleyemeyiz. İşte harp başladı; biz de girmedik. İtilâf Devletlerinin sefirleri İstanbul'da... İngilizlerle Fransızlar, mülkî tamamlığımızın ve istiklâlimizin mahfuz olduğuna dair ayrı ayrı teminat verirler ve kapitülâsyonların lâğvını kabul ederlerse harbin sonuna kadar bitaraf kalacağımızı taahhüde hazırız. Seni de murahhas tayin ediyoruz. Git, endişelerimizi bildir. İngiliz ve Fransız sefirlerine tekliflerimizi yap ve Rus sefirini de ihmal etme..."

Eğer Churchill'in, 1950 deki kafası ve tecrübesi, 1914 de kendisinde bulunsaydı, Ruslardan ziyade Türkelere inanarak 35 senedenberi devam eden krizlere kendi eliyle meydan vermezdi.

Cavid Bey 18 Ağustos 1914 de İtilâf Devletleri sefirlerine müracaatla tekliflerimizi bildirmiş ve Rusya'nın tecavüzünden de korkmakta olduğumuzu söylemiştir. Bunun için ayrı ayrı teminat vermeleri lüzumunu ileri sürmüştür. Müşterek teminatın hiç bir faydası olmadığı aşikârdır. Müşterek teminatta her devlet, diğeri kabul edip harekete geçerse ben de kabul ederim diyerek daima

işi başından atar. Münferit teminatta ise her devlet, tecavüze karşı kendi başına hareketi kabul ve taahhüt etmiş olacağından sözünü tutmak, vaadini yapmak için başka devleti ileri süremez. Bu meselede Rusya'nın tecavüzü halinde, Fransa ve İngiltere'nin bizi müdafaa etmeleri lâzımdı.

Cavid Bey 18 Ağustos 1914 de İtilâf Devletleri sefirlerine müracaatla tek surette bildirmiştir. Rus Sefiri Guires, aynı günde bu müracaatı Petserburg'a iş'ar etmiştir. Fransız ve İngiliz Sefirleri, Cavid Bey'in kendilerine müracaat şeklini ve Rusya'dan korkmakta olduğumuzu söylediğini ve ayrı ayrı teminat talep ettiğimizi bütün teferruatiyle Rus Sefiri'ne söylemişlerdir.

Cavid Bey'in bu teşebbüslerinden hiç bir netice hasıl olmamıştır. Ruslar müşterek teminat için Fransızlarla İngilizler nezdinde ısrar etmişler ve kapitülâsyonların lâğvı üzerine yeni sistemin tatbik tarzı hususlarında zorluklar ve şüpheler göstererek müzakereleri sallamağa ve bizi oyalamağa çalışmışlardır.

Aradan 36 sene geçtikten sonra, 1950 de de, pek az farklarla Türkiye'nin durumu ve talebi aynı değil midir?

Cavid Bey'in teşebbüslerinden bir fayda çıkmayınca ve kapitülâsyonların müzakeresinde, adlî kapitülâsyonlar için en çok güçlük çıktığından, 1914 Eylülü sonunda kapitülâsyonların müzakeresine Bükreş'ten dönmüş olan Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey memur edilmiş; fakat bunu da İtilâf Devletleri Sefirleri, aramızda harp başlayıncaya kadar oyalamışlardır.

Bu teşebbüslerden daha evvel ve seferberlik ilân etmekliğimizden bir kaç gün sonra, Enver Paşa'nın bile, İstanbul'daki Rus sefirine müracaatle bir ittifak teklifinde

bulunduğu, harpten sonra neşredilen ve Rus gizli diplomatik vesikalarını ihtiva eden kitapta açığa vurulmuştur.

16 Ağustos 1914 tarihli ve 1939 sayılı olan ve o zamanki Rus Hariciye Nazırı Sazanoff'dan Rusya'nın Paris ve Londra Sefirlerine çekilmiş bulunan gizli telgrafta şu tafsilât yazılıdır:

"Bir kaç gün evvel Enver aşağıdaki teklifleri yapmıştır:

1- Kafkasya hududundaki Türk ordularını çekecektir.

2- Bize karşı yürüdükleri halde, Bulgaristan dahil, bütün Balkan hükûmetlerine karşı kullanılmak üzere Türkiye bize bir ordu tahsis edecektir.

3- Alman subayları Türkiye'den uzaklaştırılacaktır.

Bütün bunlara karşılık Türkiye:

1- Meridyen hattına kadar Trakya'dan arazi istiyor.

2- Adalar Denizindeki adalarını istiyor.

Bundan maada, Rusya ile Türkiye arasında on sene müddetle tedafiî bir ittifak aktedilecektir."

Ruslar bu garip teklifi dikkate bile almamışlardır. Cenup Silâvlarını ötedenberi bizim aleyhimize tahrik eden Rusya'ya karşı, Balkan Devletlerinin harbe girmeleri ihtimali yoktu. Yalnız Bulgaristan'ın Sırbistan'a karşı hareketi akla gelebilirdi.

Tarafımızdan yapılan bütün müracaatlar sonunda verilen cevap hulâsa olarak:

"Rusya, İngiltere ve Fransa, birlikte olarak müşterek teminat vesikası verebilirler. Türkiye'nin harbe girmesini istemiyoruz. Bu, menfaatlerimize mugayirdir. Sizden isetediğimiz katî bitaraflıktır." mealindedir.

Böyle cevaplarla bizi oyalamak için uğraştıkları ve

münasip vakit gelince bize yüklenecekleri yeniden tahakkuk etmişti.

Rus gizli diplomatik vesikaları kitabının 137 nci sayfasında yazılı olan ve Fransa'nın Petresburg'daki sefiri Paleolog'dan Fransa Hariciye Nazırı Delcasse'ye çekilen 25 Eylül 1914 tarihli telgrafta mevcut şu tafsilât, Birinci Dünya Harbi'nden evvel, devlet adamlarımızda ve ileri gelen mütefekkirlerimizde Moskoflara karşı husule gelmiş olan yukarı da yazılı kanaatin ne kadar doğru olduğunu isbat etmektedir:

"Rus Ziraat Nazırı -ki haiz olduğu nüfuz ve itamat sayesinde hakikî başvekildir- dün beni görmeğe geldi. Harpten sonra yapılması lâzımgelen değişiklikler hakkındaki fikirlerini izah etti. İfadelerini hulâsa ediyorum:

1- İtilâf Devletleri, bir sulh teklifi karşısında kalmazdan evvel, maksatlarını biran evvel tesbit etmelidirler.

2- Avrupa haritasında husule getirilecek değişiklikler hakkında Hariciye Nazırı Sazanoff'un 14 Eylülde izah ettiği programı teyidetti.

3- Boğazlara gelince, onlar serbest olmalı ve Türkler Asya'ya gitmelidir. İstanbul, Tanger'de olduğu gibi bitaraf bir şehir olmalıdır.

Bu sabah İngiliz sefiriyle birlikte Sazanoff ile görüştük. Yukarıki beyanat hakkında fikrini sorduk; cevaben dedi ki:

"İstanbul hakkında Ziraat Nazırı'nın fikrine iştirâk etmiyorum; fakat sulh zamanında Boğazlardan serbest geçmemizi katî surette temin eylemek fikrinde kendisiyle beraberim. Türkler İstanbul'da ve civarında kalmalıdırlar. Boğazlara gelince onların serbestliği üç şartla bize temin edilmelidir:

1- Çanakkale ve etrafında hiç bir istihkâm yapılmamalıdır.

2- Kendi elinde harp gemileri bulunan bir komisyon Çanakkale Boğazının ve Marmaranın polislik vazifesini yapmalıdır.

3- Rusya, Bosforun ortasında bir istasyona malik olmalıdır. Meselâ Büyükdere'de. Bu mesele bizim için hayatî ehemmiyeti haizdir. Artık tehir edilemez.

İngiliz Sefiri Sir Georges Buchanan ve ben şuna kani olduk ki: Sazanoff, bunları söylerken bize bir proje emanet etmiyor; katî bir karar bildiriyor."

İstanbul'da İtilâf Devletleri sefirleriyle yaptığımız müzakereler, denizlerde ve hudutlarımızdaki hâdiseler, İtilâf Devletlerinin bizi tazyik için münasip gördükleri zamanı beklemekte ve oyalamakta olduklarını gösteriyordu. Bizim de ona göre hazırlanmaklığımız ve kendimizi vaktinden evvel yıpratmamaklığımız lâzımgeliyordu.

Kışkırtıcılara karşı 1914 Eylülü sonunda kazandığımız geçici bir muvaffakiyet: Kış konakları ve kışı harbe girmeden geçirmek kararı . Balkan Harbinden mağlûbiyetle çıktıktan sonra, geçen bir sene zarfında silâh ve cephane noksanlarımızı henüz ikmal edememiştik. Bulgaristan'ın şüpheli vaziyeti Almanya ile muvasalamızı tehlikeye koymuştu.

Karadeniz'de Ruslara karşı üstünlük meselesi şüpheli idi. Bu hususta Amiral Souchon'un verdiği 10 Eylül 1914 tarihli rapor, daha önce yazılmıştı. Bu raporla Amiral Souchon, Karadeniz'de, bahrî üstünlüğü katî olarak temin edemiyeceğini ve Odesa'ya yapılması düşünülen asker çıkarma hareketinin güçlüklerini bildirmişti. Al-

manya ile aramızdaki demiryolu muvaselesini açmak için Meclis Reisi Halil Bey ve daha sonra 6 Eylülde, Hafız Hakkı Bey Sofya'ya gönderilmişlerdi. Sofya'da bir muvaffakiyet elde edemiyen Halil Bey, Bükreş'e de gitmiş, fakat yine bir netice hasıl olamamıştı. 18 Eylül 1914 de Sofya'dan İstanbul'a gelen Hafız Hakkı, Bulgarlarla hiç bir anlaşma yapılamadığını söylemişti. Bu teşebbüsten sonra Hafız Hakkı'nın yazıp Başkumandanlığa takdim ettiği ve ayniyle önceki sayfalarımızda yazılı olan raporda merhum tarafından ileri sürülen en mühim teklifler şu suretle hulâsa olunabilir:

"Bir ay sonra Soğanlı dağlarına kar düşeceğinden bulunduğumuz vaziyette harbe karar vermekte Türkiye hiç bir fayda kazanamıyacaktır. Devletimizin bugünkü harbe iştirâkinden evvel, Bulgarların bizim ile beraber hareketi temin olunmalıdır. Şayet Bulgarlar harbe girmezlerse hiç olmazsa ilkbahara kadar harpsız geçirmeliyiz. Bu veçhile hareket sayesinde evvelâ bu kış, askerin mühim bir kısmını terhis ederiz. Ordu ve millet ezilmez. Ordumuzun henüz bir felâketten kurtulduğunu düşünürsek bu nokta çok mühimidir."

Eylülün ikinci haftasında, Marne nehri boyunda Almanların, Fransız ordularına karşı uğradıkları muvaffakiyetsizlik, bizim gibi harbe girmeği geciktirmek istiyenlere yardım etmişti. Kapitülâsyonlar, 10 Eylülde lâğvedildiği zaman Almanya'nın bile bizim aleyhimizde bir tavır alması da memleketimizde hiç kimsenin hoşuna gitememişti.

Bütün bu ahval karşısında Başkumandan Vekili, gelecek ilkbahara kadar beklemeye razı olmuş göründü. Bunun üzerine 1914 Ekim ayı başında Onuncu Kolordu ile Onikinci Kolordunun bulundukları yerlerde bırakıla-

rak onlara ve diğer birliklere kış konaklarına daha genişçe yerleşmeleri için emirler verildi. Ziraat işlerine yardım etmek üzere erlere münavebe ile izin verilmesi tesbit olundu. Bu hususta subaylara da müsaade edildi. Diğer taraflarda durum şöyle idi:

Bulgaristan'ın müstereddit vaziyetine karşı icabında Trakya'yı müdafaa için İkinci Ordunun memur edilmesi düşünüldü; Edirne ve civarındaki İkinci Kolordu, böyle bir halde İkinci Ordu emrine verilecekti. Edirne kalesinin yeniden teşkiline ve seferber edilmesine başlandı.

Birinci Ordu, Çanakkale Boğazı'nı müdafaaya memur edilecekti. İkinci Ordu, eğer Bulgarlarla bir anlaşma yapılabilirse o zaman, Bulgarlara yardım etmeğe veya Karadeniz'den vâki olacak bir Rus teşebbüsüne karşı müdafaaya memur edilecekti. Onbirinci Kolordunun Elâzizle Muş ve Bitlis taraflarındaki 18 ve 34 üncü fırkaları vesair teşkilleri Eylül nihayetine kadar Hasankale civarına geldiler. Van'daki 33 üncü Fırkası Tutak civarına celbolundu. Dokuzuncu Kolordu, 28 ve 29 uncu Fırkalariyle Erzurum ve civarında ve 17 nci Fırkasiyle İspir taraflarında toplandı. İkinci Nizamiye Suvari Fırkası da Erzurum'da toplu bir vaziyet aldı. 17 nci Fırkanın kış konaklarını Bayburt'a kadar genişletmesine müsaade olundu.

Bu fırkada lekelihumma vakaları tekrar görülmeğe başladı. 16 Eylül 1914 de ilk defa iki askerde mezkûr hastalık teşhis olunmuştu.

Çanakkale Boğazı'na karşı İtilâf Devletlerinin bir baskın yapmaları ihtimali vardı. İcabında Boğazı müdafaa edecek Birinci Ordu, Birinci, Üçüncü, Dördüncü Kolordularla Müstakil Suvari Livasından mürekkep bulunucaktı.

İzmir'deki Dördüncü Kolordu, Bandırma taraflarına getirildi. Tekirdağındaki Üçüncü Kolordu, kısmen Boğaz sahillerine sürülerek tarassut hizmetini ve müdafaa hazırlıklarını deruhde etti. Bu suretle Boğazın müdafaası için bir hazırlık yapılmıştı.

Çanakkale Boğazı'nın dışında İngiliz harp gemileri dolaşmakta ve Boğazdan dışarı çıkmalarını muhtemel gördükleri Alman gemilerini tarassut etmekteydiler. 27 Eylül 1914 de bir torpidomuz keşif maksadiyle Boğazdan dışarı çıkınca, yukarıda yazıldığı veçhile, İngiliz gemileri torpidomuzun bu hareketine mümanaat etmiş ve onu geri dönmeğe mecbur etmişlerdi. Bu hâdise, hemen Boğazın tamamiyle torpillerle kapatılmasına sebep olmuştu. Kuvvetli bir İngiliz filosu, Limni Adası'nda bulunuyordu.

Almanların bizi harbe sürüklemek için yaptıkları yeni tazyikler. Almanya, kendi şark cephesinde Ruslardan, tahminden fazla, zor görmeğe başlamıştı. Garp Cephesinde de Eylülün ikinci haftasında Marne nehri boyunda mühim bir muvaffakiyetsizliğe uğrayarak süratle Paris'e ilerlemek ve altı haftada Fransızları mağlûp etmek ümidini artık kaybetmiş ve Fransa'daki cephesini biraz geri almıştı. Ağustos sonunda garp cephesinden bir miktar kuvvet alarak Ruslara karşı şark cephesini takviye etmek hatası yapılmıştı. Marne mağlûbiyeti üzerine 14/9/1914 de Alman Genelkurmay Reisi Von Molteke istifa etmişti.

Avusturya - Macaristan orduları, Galiçya'da Ruslara mukavemet edemiyerek ricate mecbur kalmışlardı. İtalya, Üçlü İttifaka sadık kalmıyarak harbe girmemişti; belki ihanet de etmek üzere idi. Altı haftada Garp Cephe-

sinde harbin kazanılacağı zannına düşmüş olanlar, hattâ bunu kuvvetli olarak bekliyenler aldanmışlardı.

Bu ahval karşısında Bulgarların tereddüdü artmıştı. Alman Başkumandanlığı ve hükûmeti, Türkiye'yi yeniden sıkıştırmağa ve harbe girecek Türk ordularının, bir miktar Rus kuvvetini kendilerine karşı çekmeğe ve Süveyş Kanalı'nı tehdit ederek bu kanaldan İngiltere'ye sevkedilen Hint kuvvetlerini ve harbe lüzumlu maddelerin nakliyatına mâni olmaya çalışmalarını talep etmeğe başlamıştı. 1914 senesi Ekim ayı başında Amiral Souchon, filomuzun talim ve terbiyesi ve Karadeniz'e alışması için bu denize çıkmak müsaadesini istedi.

Bizim hükûmeti teşkil eden devlet adamları başlıca üç grupa ayrılmış görünüyordu; dördüncü bir grup ise etliye sütlüye karışmıyarak her şeye uyanlardan mürekkepti.

Birinci grup: Enver Paşa ile Talât ve Halil Beyler gibi, Enver Paşa'nın fikrine ve görüşüne inanarak ve iman ederek hareket edenlerden mürekkepti. Enver Paşa, harbin Almanlar tarafından kazanılacağını şüphesiz addediyordu.

İkinci grup: Cavid Bey başta olmak üzere, harbin alacağı şekil iyice belli olmadan harbe girmekten çekinilmesini ve malî durumun temin olunmasını istiyordu. Cemal Paşa ilk önce her iki grup ile temasta idi. Sadrazam Sait Halim Paşa da bu iki grup arasında müteredditti. Süleyman Elbistani ikinci grupa dahildi.

Üçüncü grup: Bitaraflığı muhafaza etmek ve hiç bir veçhile bu harbe girmemek fikrini iltizam edenlerden mürekkepti; Çürüksulu Mahmut Paşa bunların başında idi. Oskan Efendi bu grupta idi.

Harbin mühim meselelerini inceliyen birinci ve ikinci

grup, Vekiller Encümeni halinde sık sık toplanarak münakaşalar yapıyorlardı. Maarif Nazırı Şükrü Bey, Şeyhülislâm Hayri Efendi, Adliye Nazırı İbrahim Bey ilk zamanlar ikinci gruba mütemayil iken harbin oldu bitti olması üzerine Sadrazam ile birlikte birinci gruba iltihak etmişlerdi. Cemal Paşa daha evvel birinci gruba girmişti.

Enver Paşa ile Talât ve Halil Beylerin, bu üç kafadarın büyük birer vatansever ve Türkiye'yi yükseltmeğe çalışmış birer hamiyetli idealist olduklarına şüphe yoktur. Büyük işlerde tereddüt etmiyerek muhtemel tehlikeyi göze almak da lâzımdır. Fakat her şeyde olduğu gibi bunun da bir haddi, bir ölçüsü vardır.

Enver Paşa, Almanların altı haftada Fransa'ya karşı harbi kazanacakları hakkında ileri sürmüş oldukları iddialarına kanaat hasıl etmişti. Fransız ordularını mağlûp ettikten sonra, şark tarafına dönerek Rusyayı ezeceklerini de şüphesiz addediyordu. Böyle bir dünya harbinde, bizim için galip gelecek taraf ile birleşerek, dertlerimizi halletmek zarurî idi. En büyük belâ, bize Rusya tarafından geleceğinden, onun karşı tarafında bulunmak lüzumu da aşikârdı. Fakat kazanacağına güvenip iltihak ettiğimiz taraf mağlûp olursa, korktuğumuz belâların hepsi başımıza gelebilirdi. Halil Bey, 1946 da neşrettiği hâtıralarının muhtelif yerlerinde Enver Paşa hakkında şu mütalâaları yazmıştır:

1- "Enver'in uluorta Almanların arkasına takıldığına dair memleket içinde yayılan rivayetler haksız ve insafsızdır. O, bir Türk idealisti ve ideali uğruna ölümü daima istihkar etmiş bir kahramandı."

2- "Orduya hareket emri verildi. Enver de suvari müfrezesinin başında yıldırım süratiyle Edirne'ye bir baskın

hareketiyle girdi. Şehri harap olmadan Bulgarlardan kurtardı. Vükelâ odasına girerken Talât: "Halil Bey, bugün de karar vermezsek, Enver yarın kendi başına orduyu alıp yürüyecektir. Biz de burada ağzımızı açıp kalacağız." demişti. Enver, Talât'ı mütemadiyen sıkıştırıyordu."

3- "Enver'in kahraman ruhundan parlıyan bir kurtuluş şulesi, arkadaşlarının tereddüdünü izale edip de Sultan Hamit idaresinin paşalarından mürekkep olan büyük kabine, Babıâli baskını ile dağıtılıp gençlik yeniden iktidar mevkiine çıkmamış olsaydı, Bulgarlar Tekirdağında kalacaklar ve Ruslar, 1914 Şubatında hazırladıkları baskın darbesiyle İstanbul'u ve Boğazları umumî harbin başında işgal edeceklerdi."

4- "Hele Enver'in Bingazi'de yalnız cüret ve cesaretiyle değil, tanzim ve teşkil kudretiyle yaptığı şeyler her milletin tarihine şeref bahşolacak derecede yüksektir."

5- "Bütün genç zabitler onun kararıyle, icrası arasında fasıla olmadığını ve ideali uğrunda en yakınına dahi son darbeyi vurmakta tereddüt göstermiyeceğini bilirlerdi."

6- Enver Paşa, atak huylu bir insandı. Bazan beklenmedik emrivâkiler yaptığı görülürdü.

7- "Enver, saf, aynı zamanda yüksek bir ideal ile dolu bir ruhun sahibi, ideali uğrunda hayatı daima istihkar etmiş bir kahramandır. Memlekette bayrak elinden düşünce, Buhara'da yeniden Türk bayrağına sarılmış ve oradaki Türkleri kurtarmak için Bolşeviklerle arslanlar gibi döğüşerek eşsiz bir kahraman haşmetiyle ölmüştür."

Merhum Halil Bey'in bütün bu mütalâaları doğrudur. Ancak bir Harbiye Nazırı ve bir Başkumandan sıfatı gö-

zönüne getirilerek vaziyet tetkik edilince, uzak bir geleceği sezmek ve görmek bakımından idealistliğin ve kahramanlığın kâfi gelmiyeceği teslim olunur. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Orduları Başkumandanı pek uzun sürecek bir harbin her türlü ihtimallerini düşünmek mecburiyetinde idi. İdeallere kavuşmak için harbin sonunda muzaffer çıkmak ve bunun çarelerini dikkatle temin etmek lâzımdır.

Enver Paşa'nın, Meşrutiyet inkılâbındaki hareketi, Bingazi'deki kahramanlığı, Babıâli baskınından cüreti, Balkan Harbi'nin ikinci devrinde ileri atılarak Edirne'yi hemen silâh patlatmadan istirdat etmesi gibi muvaffakiyetleri, hiç şüphe yok ki, bir çok vatanseverlerin kalblerinde parlak heyecanlar doğurmuştur. Bunlar, cidden iftihar olunacak vakalardır.

Bu muvaffakiyetler, idealist arkadaşları üzerinde de pek mühim tesirler yapmış ve Talât Beyle Halil Bey herkesten ziyade Enver Paşa'ya meclûp olmuşlardır. Enver Paşa'nın her fikrini ve her mütalâasını beğenen Talât ve Halil Beyler, onun bazan aşırı derecede atak hareketlerini ve fikirlerini tadile çalışmışlarsa da, netice, ekseriya Enver Paşa'nın arzusunun yerine getirilmesine varmıştır. Enver Paşa'ya, Alman taraftarı demek doğru değildir; fakat Almanlara çok inanmış ve çok güvenmiş bir Türk vatanseveri demek caizdir. Tahminlerinde daima isabet etmek beşer için mümkün değildir.

Enver Paşa, harbin uzamıyacağına, altı haftada bitmemiş olsa bile, altı ayda biteceğine ve Almanların muzaffer olacağına imanı gibi kanaat etmiş ve sabit fikir beslemekte idi. O zamana kadar Enver Paşa'nın ufak tefek hareketlerde kazandığı muvaffakiyetler, Talât ve Halil Beyleri, onun dünya harbi hakkındaki görüşlerine

de inandırmıştı. Enver Paşa, kendi talihine de çok güvendiği için ihtiyat tedbirlerine çok defa ehemmiyet vermezdi. Muhakeme, hesap ve mantıktan pek hoşlanmazdı. Lehde vakalar, kendisini teyid ediyorlardı. Birbirine çok bağlı olan Enver, Talât ve Halil grubu harp meselelerinde hâkim durumda idiler. Bunlara, Cemal Paşa ile Sait Halim Paşa, Seyhülislâm Hayri Efendi, Maarif Nazırı Şükrü Bey tedricen iltihak etmişlerdir.

Cavid Bey, İngiliz ve Fransız blokunun malî ve sınaî kudretlerini ve Amerika'dan müzaheret görebilmeleri imkânını düşünerek uluorta harbe atılmaktan içtinap ediyordu. Hiç şüphe yok ki, bir harbi kazanmak için sadece milletin ve onun ordusunun kahramanlığı, ölümü istihkar etmesi kâfi değildir. Malî, iktisadî, sınaî kudret de çok lâzımdır. Hele bugünkü harplerde...

Diğer vekiller büsbütün harbin aleyhinde idiler. Harp fiilen başlayıncaya kadar üçüncü grup, Cavid Bey tarafını iltizam ediyordu. Harp başlayınca, hepsi istifa edip çekildiler.

Almanya'dan talimat alarak bizim memleketimizde tesir yapmağa uğraşan Almanların arasında da ihtilâf ve hattâ ziddiyet ve rekabet vardı. Bunlar da başlıca dört grupa ayrılmış görünüyorlardı:

1- Alman Sefiri ile, Alman Sefaretindeki Alman Ataşenavali, Amiral Souchon ile Alman Bahriye subayları.

2- Mareşal Von Sanders ile Alman askerî heyetinden bazı fırka kumandanları; Mareşalin yaverleri.

3- Yarbay von Kres.

4- Genelkurmay Başkanı General Bronzart von Schellendorf ve Genelkurmaydaki Alman Subayları.

Birinci grup, Türkiye'yi süratle harbe sokmak ve Türkiye'nin, bir kısım düşman kuvvetlerini kendi üzerine

çekmesini temin eylemek için çalışıyordu; bu maksatla, Alman Amiralinden ve Alman gemilerinden Karadeniz'de istifade etmek cihetini düşünüyorlardı. Hattâ Alman Sefirinin bizi harbe sokmak için yaptığı teşebbüsler arasında gayri resmî olarak şöyle bir tehdit savurmuş olduğunu duymuştuk: "Eğer Türkiye, İttifak Muahedesi mucibince harbe girmiyecek olursa, Goeben ile Breslav'a yeniden Alman bayrağı çektirerek Karadeniz'e çıkarmak ve Ruslara hücum etmek mecburiyetine düşeceğiz."

İkinci grup, yâni Liman Paşa ve taraftarları aynı maksadı temin eylemeğe çalışmakla beraber bunun Türk hükûmetinin arzu ve kararıyle yapılmasını istiyorlardı; Türkiye kendi kararıyle harbe girince, Kafasya'da ve Odesa taraflarında Ruslarla çarpışarak Almanya'ya yardım etmeği düşünüyorlardı.

Üçüncü grup, yâni von Kres, Liman Paşa'nın aksine olarak Mısır seferini ve Kanalın kapatılmasını, İngilizlerin hırpalanmasını istiyorlardı. Bu fikrinde Alman karargâh-ı umumîsine dayanıyordu. Bu maksat için Başkumandanlık karargâhından Şam'a, Sekizinci Kolordu Kurmay Başkanlığı'na gönderilmişti.

Dördüncü grup yâni Bronzart Paşa, Almanya'ya yardım lüzumuna kani olmakla beraber Türk Ordusundaki vazifesinin maddî değilse bile, mânevî mesuliyetini düşünerek Türk kumandanlarının ve erkânı harbiyesinin mütalâalarını ihmal edemiyordu. Bu sebeple harbin şimdilik 1915 ilkbaharına talikini muvafık bulmuş ve bize hak vermiş görünüyordu. Fakat Alman karargâhı umumîsinin verdiği direktiflere de mukavemet edemiyordu.

Memleketimizde, bir derece üstün rütbe ile Ferik

Amiral (Tüm Amiral) olarak Türk Donanma Kumandanlığı'na tayin edilmiş olan Amiral Souchon, 17 Eylülde Türk harp filosuna güzel bir geçit resmi yaptırdı. O zamana kadar Marmara Denizi'nde filomuza talimler ve manevralar yaptıran Amiral, 1914 senesi Ağustos sonlarında bu denizin dar geldiğini ve Karadeniz'e çıkarak orada manevralar yapmak lüzumunu ileri sürmeğe başlamıştı.

Almanların Goeben ve Breslav ismindeki iki harp gemisi 10/8/1914 de Çanakkale Boğazı'ndan içeri girdikten sonra bunların zahiren Türkiye'ye satılma muamelesi yapılmış ve 15 Ağustosta bu gemiler "Yavuz" ve "Midilli" isimleriyle ve Türk bayrağını çekerek Büyükada'ya gelmişlerdi.

15 Ağustostan itibaren Türk donanmasına kumanda etmeğe başlıyan Amiral Souchon, harp filomuzun subay ve erlerini yetiştirmek için ciddî, büyük gayretler göstermiş ve her halde kendisinden evvelki İngiliz Amirali Limpos'dan daha becerikli çıkmıştı. Aynı zamanda Yavuz ve Midilli'deki Alman subaylarını da, Karadeniz'in hususiyetlerini ve Boğaza gece gündüz, sisli, karanlık, fırtınalı havalarda emniyetle girip çıkma meselelerini öğrenmeğe mecbur etmişti. Bizim Bahriye Kurmay subaylarından üç genç yüzbaşı da Yavuz zırhlısına memur edilmişti. Bunlardan biri, senelerce sonra Refah hâdisesine meydan vermiş ve 1950 de deniz kuvvetlerinin kumandanı iken tekaüt edilmiş olan Oramiral Mehmet Ali Ülgen idi. Alman Bahriye subayları Samsun destroyerimize bindirilerek Karadeniz'e çıkarılmış ve arzuları veçhile Boğazın hususiyetleri kendilerine gösterilmişti.

Bizim harp gemilerimizin bazıları henüz tamir edilmekte olduğundan bunlardan tamirleri bitenler peyder-

pey Amiral Souchon'un emrine verilmekte idi.

1914 Ağustosunun nihayetine doğru, Amiral Souchon, Marmara'da iki günlük bir manevra yaptırdıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Karargâhı Umumi'ye şu mealde bir rapor göndermişti:

"Türk bahriyelilerini deniz tutuyor; ölü gibi yatıyorlar. Çok fırtınalı olan Karadeniz'de ileride iş görebilmek için bunları denize alıştırmak lâzımdır. Bunun için tekmil harp filosu ile Karadeniz'e çıkmak müsaadesinin verilmesini rica ederim." Biz bu raporu alınca şaşırdık:

Amiralin Karadeniz'de talimler yapmak arzusu, iyi niyete dayanmak şartiyle, makul idi fakat "Türk bahriyelilerini deniz tutuyor, ölü gibi yatıyorlar" iddiası hakikate uygun değildi. Çünkü Marmara'da Ağustos ayında deniz tutacak derecede fırtınalı havalar olamazdı ve olmamıştı.

Hafif veya orta şiddette lodosta bahriyelilerimizin ölü gibi yattıkları iddiasını kabul etmek ise mümkün değildi. Amiralin bu tezkeresi bizde hakikî bir şüphe uyandırdı; Karadeniz'de bir hâdise çıkarmak istediği zannı hasıl oldu. Fakat bu zan ile harp hazırlıklarımıza mâni olmak da doğru olmadığından Amirale "Tekmil harp filosuyla değil, kısım kısım Karadenize çıkıp talim yaparak ayni günde geri dönmek" emrini verdirdik. O zaman, Ağustos ayı sonunda, henüz bizim kolordularımız seferberliklerini ikmal edememiş olduklarından Enver Paşa da hazırlık bitmeden harp tehlikesine meydan vermemeği muvafık bulmuştu.

1914 Eylülünün ilk iki haftasında bu emire göre, harp gemilerimiz, Almanların kumandasında olarak, kısım kısım Karadeniz'e çıktılar.

Nihayet 17 Eylül 1914 de, Amiral Souchon, Türk do-

nanmasma güzel bir geçit resmi yaptırarak herkesten takdir ve alkış celbetti. Eylül ortasında Alman orduları, Fransa'da Marne muvaffakiyetsizliğine uğrayarak geri çekilmişlerdi. Ruslar da seferberliklerini ikmal ederek bir yandan Avusturya ordularını sıkıştırmağa, diğer taraftan, Şarkî Prusya'da da bazı taarruz hareketleri yapmaya başlamışlardı. Rusların bir kısım kuvvetlerini üzerimize çekmek için Alman Başkumandanlığı bizim harbe girmemizi lüzumlu bulmuş ve Türkiye'deki bütün Alman siyasî ve askerî memurları, Alman subayları, generaller ve Amiral, Alman karargâhı umumîsinin bu arzusunu bir an evvel yerine getirmek için fırsat buldukça bize tesir yapmağa, propagandaya, gizli ve aşikâr tahrikler icrasına başlamışlardı.

Amiral Souchon, İstanbul'da donanmaya yaptırdığı geçit resminden sonra, tekmil donanma ile topluca Karadeniz'e çıkıp talim ve manevralar yapmak için yeniden müracaatlara başladı. Amiralin, Marmara Denizi'nin dar geldiği ve tekmil donanma ile Boğazdan çıkıp girme hareketlerinin de iyice talim edilmesi hususunda ileri sürdüğü mütalâalara iyi niyetle inanmış olan Başkumandan Vekilinin bize verdiği katî emir üzerine Başkumandanlıktan Sadrazam Paşa'ya bir takrir yazıldı ve donanmanın Karadeniz'e çıkması için hükûmetin müsaadesi talep olundu. Bunun üzerine 20 Eylül 1914 de bu meseleyi müzakere eden Vekiller Encümeni buna muvafakat etmemişti. Karadeniz'e çıkacak Türk filosunun Rus gemileriyle çatışması ihtimalini ve hattâ Alman Amiralinin Alman gemilerine tekrar Alman bayrağı çekerek, Türk gemileri kendisine itaat etmeseler bile, bu şekilde bir tecavüz yapması cihetini düşünerek Başkumandan Vekilinin teklifini reddetmişti. Bunu haber alan Amiral

Souchon, Alman sefirine başvurmuş; nihayet Enver Paşa, Boğazdan pek ayrılmamak şartiyle ve sırf talim maksadiyle Boğazın dışına çıkmak ve aynı günde veya ertesi güne tekrar Boğaza avdet etmek müsaadesini şifahî olarak Amirale vermiş...

Belki, hükûmetin 20 Eylülde verdiği red kararına rağmen böyle bir şifahî emir verdiğinden dolayı müşkül duruma düşmemek için Enver Paşa, ansızın Bandırma'ya ve oradan Edirne taraflarına teftiş için gitmeğe karar vermiş ve 21 Eylül 1914 Pazartesi günü öğle vakti Pilevne vapuriyle İstanbul'dan hareket etmiştir.

Bu esnada ben de, Hârekâtı Harbiye Şubesi Müdürü sıfatiyle, Başkumandanın maiyetinde bu seyahate iştirâk eylemiştim.

Ayni günde Amiral Souchon da, elindeki tekmil harp gemileriyle Karadeniz'e çıkmıştır. Bu hareketi Yeniköy'deki yalısından gören Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa'yı aramış; bulamıyınca Bahriye Nazıri ile görüşmüştür. Hükûmetin son kararlarına uygun olmıyan bu hareket can sıkmış olduğundan Bahriye Nazırı Cemal Paşa, derakap filonun hemen Boğaza geri dönmesini telsizle emretmiştir. Souchon, verdiği cevapta: *"Harp filosunun hareketi hakkında, Bahriye Nazırı'ndan değil, umumî karargâhtan emir verilmesi lâzım geldiğini"* bildirmiştir. Cemal Paşa merhum, yeniden şu tebliği yapmıştır:

"Donanmanın kuvvei külliye halinde Karadeniz'e çıkması devletin haricî siyasetiyle alâkadardır. Bu hususta Karargâhı Umumînin salâhiyeti olmadığından hemen geri dönülmesi lâzımdır."

Bunu üzerine Amiral, Türk gemilerini Boğaza geri göndermiştir. Kısmen çıkmak müsaadesine dayanarak

kendisi, Yavuz ve Midilli ile Şile önlerinde demirleyip geceyi orada geçirmiş ve ertesi gün İstanbul'a dönmüştür. Cemal Paşa, bu esnada, Türk gemilerine de Türk olan İkinci Donanma Kumandanı vasıtasiyle geri dönmeleri emrini vermiş... Amiralin, ısrar edecek olursa, Türk gemilerinin kendisine itaat etmiyeceklerini düşünmüş olması ve bu sebeple Türk gemilerini Boğaza geri göndermiş bulunması muhtemeldir.

Bu hâdisé ve muhabere gösterir ki, henüz bu tarihte Bahriye Nazırı Cemal Paşa, acele harbe girmeğe taraftar değildi ve Başkumandan ile bu hususta tamamiyle anlaşmış bulunmuyordu. Bugünlerde, Enver Paşa'nın da donanmayı, bir harp gailesi çıkarmak için Karadeniz'de serbest bırakmamış olduğu, sırf talim için ve Karadeniz'in hususiyetlerine ve icabında her vaziyette kolaylıkla Boğaza girmeğe alışmak maksadiyle Boğaz civarında manevralar yapmağa müsaade ettiği aşikârdır. Eğer aksi bir düşünce olsaydı Karargâhı Umumî'den ayrılarak ve İstanbul'daki muharebe kolaylıklarını terkederek teftiş için Bandırma'ya ve Edirne taraflarına gitmezdi. Diğer taraftan Amiral Souchon'un da *"Karadeniz'de Rus harp gemilerine rastgelse bile Başkumandandan emir almadıkça tecavüz etmiyeceğine"* dair kendisine şerefi üzerine söz vermiş olduğunu; bizzat Enver Paşa'dan duymuştum. Bu vaziyette hiç bir şüpheye mahal yoktu.

Bir kaç gün sonra, 27 Eylül 1914 de İngiliz filosunun bir torpidomuza karşı şiddetli muhalefetinden sonra, Çanakkale Boğazı, tarafımızdan torpillerle kapandığı zaman Rus filosunun da Karadeniz'de dolaşmağa başladığı haberi geldi. Şu halde Ruslar, Yavuz'un karşısında sinmemişlerdi. Eylül sonunda Amiral Souchon, yeniden

tekmil harp filomuzla toplu olarak Karadeniz'e çıkmak ve talim yapmak lüzumunu ileri sürdü. Enver Paşa tekrar hükûmete müracaat ile müsaade istemiş ise de yine muvafakat edilmedi. Bu teşebbüsler görüşülürken ve İngiliz kumandanının bizim gemilerimizi topa tutacağını bildirmesi üzerine Rusların da Karadeniz Boğazı dışına mayın dökerek gemilerimizi Boğazda hapis etmeleri ihtimalini Enver Paşa'ya arzetmiştim. Merhum, "Bu işi Amiral ile görüşürüm" cevabını verdi.

Bu arada, Alman Sefiri, Amiral Souchon'un talebine müzaheret etmekle beraber, tarafımızdan Süveyş Kanalı'na karşı yapılacak hareket hazırlıklarının da biran evvel ikmali lüzumuna Enver Paşa'nın dikkatini celbetmiş, hükûmet de harbe girmeden evvel para meselesinin hallini elzem gördüğünden bu cihet Alman Sefiri'ne anlatılmıştır. Bununla beraber Karargâhı Umumî'de Mısır Seferi plânlarını hazırlamakla meşgul olan Yarbay von Kress, Şam'a gönderilmiş ve Sekizinci Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Paşa'nın maiyetine Kurmay Başkanı tayin olunmuştu. Mareşal Liman von Sanders Paşa Mısır Seferine muarız olduğundan ve Karadeniz'de Odesa ihraç hareketine müzaheret etmiyerek Mısır Seferini terviç ettiğinden dolayı Amiral Souchon'a da kızgın bulunduğundan, o zaman Alman Heyeti Reisi sıfatiyle, Alman sefirine müracaat etmiş ve Karadeniz'de Amiral Souchon'un bir hâdise çıkarmasının Türkiye'deki Almanların zararına olabileceğini ve harbe girmek istemiyen Türklerin hak kazanacaklarını söylemiş. Böyle bir hâdisenin Türkiye'deki Alman subaylarının hudut dışına çıkarılmalarına sebep olabileceğini hatırlatmış.

Mısır Seferi hazırlıklarından ajanları vasıtasıyle haberdar olan İngiliz hükümeti, İstanbuldaki sefiri vasıta-

sıyla 29 Eylül 1914 de bu hazırlıkarı protesto etmişti. Aynı günde Rus sefiri de Kafkas hududundaki hazırlıklarımızı protesto etti. Bu protestolara rağmen, İngilizlerin Irak'a karşı, Basra Körfezi'nde yapmak istedikleri bazı hareketler ve teşebbüsler için Hindistan'da büyük hazırlıklarla meşgul oldukları Eylül nihayetinde haber alınmıştı. Basra Körfezi'ndeki İngiliz filosunun hareketleri de dikkati celbediyordu.

Bu esnada memleketimizde bulunan Alman diplomatlariyle tekmil Alman subayları, bizim biran evvel harbe girmemizi istiyorlardı. Bunun başlıca iki sebebi vardı. Biri, şahsî düşünce, diğeri Alman Karargâhı Umumîsinden yapılan telkinlere ve taleplere göre hareket....

Bir çok Alman subayları, Türkiye harbe girmezse kendilerinin harp kıdemlerinden ve taltiflerinden mahrum kalacaklarını düşünüyorlardı. Alman Karargâhı Umumîsi de, Rusların bizim karşımızda meşgul edilmelerini, üzerimize fazla Rus kuvveti çekmekliğimizi ve Süveyş Kanalından İngiliz askeri nakliyatına mâni olmaklığımızı istiyordu. Bu maksatla resmî teşebbüslerden başka, her Alman, her vasıta ile ve çeşitli vesilelerle bizim harbe girmekliğimiz için bıkmak, usanmak bilmeden mükerrer teşebbüsler ve münakaşalar yapmaktan geri durmuyordu.

Bir yandan diplomasi yolu ile ve Başkumandan ile hususî görüşmeler esnasında Alman sefiri, diğer taraftan resmî - hususî vazifeler ve görüşmeler esnasında Liman Paşa ile yaverleri ve ordumuzda bulunan Alman subayları, üçüncü bir istikametten Karargâhı Umumî'de Kurmay Başkanı bulunan Bronzart Paşa ile maiyetindeki Alman kurmay subayları, dördüncü bir istikametten

Amiral Souchon ile Alman bahriye subayları ayrı ayrı talimat ile hareket ediyorlar ve Türk devlet adamları ve subayları üzerinde tesir icrasına çalışıyorlardı.

Karargâh-ı Umumî'de Hafız Hakkı, ben ve Karabekir, üç arkadaş, gerek Bulgarların harbe girmemiş olmaları hasebiyle Almanya ile memleketimiz arasında kara muvasalesinin kesik bulunmasından, gerek seferber kolordularımızın talim ve terbiyece noksanlarından ve gerek Karadeniz'deki üstünlük meselesinin şüpheli olmasından dolayı kara menzillerimizi ıslah ve takviye etmeden evvel harbe girilmemesini ve bunların 1915 senesi ilkbaharına kadar halledilmesinden sonra teşkillerimiz henüz memnuniyet verecek bir hale gelmemişti. Harbe girince geri bu işe karar verilmesini ileri sürüyorduk. Cephane ve erzak stoklarımızla menzil hizmetlerimiz ve ikmal işlerimiz çok fena neticeler verebilirdi.

Hükûmet de para meselesine ayrıca ehemmiyet veriyordu. Maliye hazinesinde para kalmamış gibi idi. Maliye Vekâleti seferberlik masraflarını ödeyemiyecek bir hale gelmişti. Muntazam maaş vermek bile şüpheye girmişti. İngiltere'de Vikers tezgâhlarına yaptırdığımız Reşadiye Dretnotunun son taksiti ile Brezilya hesabına İngiltere'de Armisterung tezgâhlarında yapılan ve hükûmetimizce üç milyon liraya satın alınan Sultanosman Dretnotunun bedeli olarak verdiğimiz ceman dört milyon altın liraya yakın bir paranın henüz iki ay evvel tesviye edilmiş olması maliyemizi çok sarsmıştı.

Sultanosman'ın 14 adet 30,5 luk toplarından dört tanesi bozuk çıktığından bunların tebdili meselesi bu geminin memleketimize sevkini geciktirmiş ve nihayet, 1914 Ağustos başında İngiliz hükûmeti; harp ihtimalini gözeterek muharebe gemilerimizin her ikisine de el koy-

muştu. Daha önce bu hususta verilmiş olan izahatta bazı noksanlar ve sehivler görüldüğünden bu defa tashih edilmiştir. Reşadiye'nin son verilen taksiti için o zaman Osmanlı Bankası ile bir anlaşma yapılmış, fakat bu taksitten başka her iki geminin İngilizlere ödenmiş olan altın bedeli Lozan sulh müzakerelerinde kurtarılmamış ve bu paraların bizden istenilen harp tazminatına karşılık tutulmasına muvafakat edilmiştir.

İşte, Almanya tarafını iltizam etmekliğimizin neticesi olarak elimizden çıkmış olan bu gemilerin altın bedeline mukabil, Almanya'dan borç olarak bir kaç milyon altın lira isteniliyor ve bu para gelmeyince seferberliğimizi ve harp hazırlığımızı ikmal etmenin mümkün olmadığı hükûmetimiz tarafından ileri sürülüyordu.

Demiryollarımız, esasen ihtiyaca kâfi derecede olmamakla beraber mevcut müteharrik malzeme, yâni lokomotif ve vagonlar da azdı. Toros ve Amanos dağlarında tünel inşası işleri çok geride idi. Hakikatte bu tünellerin inşası ancak harbin sonunda, 1918 senesinde ikmal olunabilmiştir. Demiryol hattının kesik kısımlarından münakale, deve ve araba kollarıyla ve kısmen yük otomobilleriyle yapılıyorsa da, ihtiyaca yetmiyordu. Suriye'de Şam ile Beyrut arasında Rayak'tan itibaren Kudüs'e doğru demiryollarının genişliği değişiyor ve dar hat başlıyordu. Bu da aktarmayı icabettiriyordu. Kafkas cephesine varan değil, hattâ yaklaşan bir demiryolu bile yoktu. Bu eksikler yetişmiyormuş gibi, bir de mahrukat sıkıntısı başgöstermişti. Deniz yolu ile Zonguldak'tan kömür celbi güçleşmişti. Daha sulh zamanında muhtelif istasyonlarda büyük kömür stokları yapmak lâzım iken hiç bir şey hazırlanmamıştı. Seferberliğin ilk aylarından itibaren mahrukat noksanını odun ile telâfi etmek zorluğu

başgöstermişti.

İşte bütün bu güçlükler gözönüne getirilerek ve Başkumandan Vekiline etrafiyle arzedilerek Enver Paşa, hiç olmazsa, zahiren ikna edilmiş idi. 1914 Ekim ayının başında kış konakları için lâzım gelen emirleri vermeğe razı olmuştu. 4/10/1914 de bu maksatla icabeden emirler verildi. Biz kara kuvvetlerimizin talim ve terbiye noksanından bahsederken aynı şikâyeti Donanma Kumandanı da ileri sürmekte idi.

Amiral Souchon 1/10/1914 tarihide Başkumandanlığa yazdığı raporda şu mütalâayı tekrar ileri sürdü:

"Türk filosu bugünkü haliyle Karadeniz'de vazifesini görecek bir kabiliyette değildir. Mürettebat denize bile alışmamıştır. Filonun talim ve terbiyesi için toplu bir halde Karadeniz'e çıkarak keşif ve atış talimleri yapmak zarureti vardır." İyi niyete dayanmış olmak şartiyle, Alman olan Amiralin bu mütalâası doğru olmakla beraber. Karadeniz'e çıkınca bir hâdise yapacağı zannı da herkesin zihnini tırmalıyordu. Rusların Boğaz dışına mayın dökerek gemierimizin tekrar Boğaza girmelerine mâni olmaları ve harp gemilerimizin Rus mayınlarına çarparak zarara uğramaları ihtimali dahi vardı. Ruslar da bizim gibi Karadeniz'de üstünlüğü temin etmek için muhtelif çareler düşünmüş olabilirlerdi. 21 Eylülde bizim filomuzun Karadeniz'e çıkmasından bir kaç gün sonra, Rus filosunun Karadeniz'de faaliyet göstermeğe başladığı haber alınmıştı.

Amiral Souchon, 1/10/1914 de Başkumandanlığa yazı ile müracaat etmekle beraber Alman Sefiri'ne de başvurmuş ve sefir, bu meseleyi Sadrazam ile konuşmuş; Sait Halim Paşa, şüphe edilen noktaları sefire anlatmış; sefir de, "Amiral Souchon'un bugün Türk hizmetinde ve Türk

Başkumandanı emri altında bulunduğunu ve bunun için Enver Paşa'dan emir almadıkça kendiliğinden bir harekette bulunamıyacağını ve Rus gemilerini görseler bile Boğaza döneceklerini gerek Alman hükûmeti ve gerek kendi namına taahhüd eylediğini" cevap olarak söylemiş... Sadrazam, artık sefirin bu katî taahhüdü karşısında Enver Paşa'ya Karadeniz'de talim yapılması müsaadesini verdi. Bu müsaade üzerine 5/10/1914 de Başkumandanlıktan Donanma Kumandanlığı'na ve Bahriye Nazırlığına gönderilen tezkerede: "Atış talimleri için harp filosunun Karadeniz'e çıkabileceği" tebliğ olundu. İlk günlerde bu talimler, şüphe doğurmıyacak şekilde, normal ve emniyet verecek tarzda yapıldı. Donanma Kumandanlığına emir verilirken, filomuzun Karadeniz Boğazı'ndan çok uzaklaşmamasını ve Rus filosu da Karadeniz'de faaliyette olup, Karadeniz Boğazı ağzına mayın dökebileceğinden buna meydan verilmemesini emre dercettirmeği Hafız Hakkı merhuma teklif ettim. Her ikimiz beraber Bronzart Paşa'ya bu teklifi yaptık. Bronzart, bu düşüncemizi muvafık bulmakla beraber, Amiral Souchon'un bunu kendiliğinden düşünebileceğini ve bir Alman amiraline böyle bir ihtar yapmanın hoş görünmiyeceğini söyliyerek teklifimizi reddeti. Buna rağmen biz, Enver Paşa'nın dikkatini çekmekten geri durmadık.

11/10/1914 de Tarabya'daki Alman Sefareti'nde bir öğle yemeği verilmişti. Bu yemeğe Sadrazam ile Talât ve Halil Beyler, Enver ve Cemal Paşalar dâvet edilmişlerdi. Yemekten sonra, Alman Sefiri Wangenhaim güler bir yüz ile istikraz teklifimizin Alman hükümeti tarafından kabul olunduğunu müjdelemiş ve artık harbe girmemiz için bir mani kalmadığını imâ etmiştir. Görülüyor ki, Alman Sefiri, bütün kabine erkânını değil, Almanların ya-

nında harbe girmeğe taraftar olan vekilleri yemeğe çağırmıştı...

Ertesi günü toplanan Vekiller Encümeni'nde (Yine tekmil kabine değil), bu mesele görüşülmüş ve bir kısım vekiller hemen harbe girmekliğimizi, diğerleri ilkbahara kadar beklemek lüzumunu ileri sürmüşlerdir. Sadrazam Paşa bu iki fikir arasında müteredditi kalmış; bundan sonra diğer bir toplantıda Meclis Reisi Halil Bey'le, Hafız Hakkı Beyin, General Bronzartla birlikte Berlin'e gönderilerek Türk ordularının harp bakımından içinde bulundukları güçlüklerin ve noksanların Alman karargâhı umumîsine izah edilmesi, bu heyetin Sofya'dan geçerken Bulgarlarla da görüşmesi ve donanmamızın da başkumandanlık vekâletinin mesuliyeti altında ve harbe meydan verecek ahvalden tamamiyle sakınılmak şartiyle Karadeniz'de talimlere devam etmesine müsaade olunması kararı verilmiş; fakat bu heyetin hareketi bir kaç gün geciktirilmiştir.

Aradan sekiz dokuz gün geçtiği halde henüz Türk Hükûmetinin harbe girmediğini gören Almanlar tekrar köpürmeğe başlamışlardı. 20/10/1914 günü Liman Paşa bir Fortrağ esnasında istihbarat şubemizin müdürü Karabekir'e, hâlâ harbe girmediğimizden ve Türk Hükûmetinin avutma siyasetini takip ettiğinden bahsetmiş ve şu tehditleri savurmuş:

"Goebon ile Breslav'ı kullanılmayacak bir hale getirdikten sonra, bütün ordu ve donanmadaki Alman subaylariyle erlerini alarak Almanya'ya döneceğim. Avusturya - Macaristan orduları mağlûbiyete uğradıktan sonra Rusların İstanbul'u işgallerine artık bir mâni kalmaz."

Diğer taraftan Liman Paşa'nın yaveri de şunları söylemiş: "Enver Paşa'ya siz de tesir yapınız da, harbe karar

versin; o, hâlâ, harpten kaçınırsa, netice bizim için de, sizin için de iyi olmaz." Karabekir, bunları Hafız Hakkı ile bana anlatırken, birbirimize bakıp acı acı gülmüştük.

Bu esnada Ruslar, gerek Vistul Nehri boyunda ve gerek Karpatlarda Alman ve Avusturya ordularını muvaffakiyetsizliğe uğratmışlar ve geri çekilmeğe mecbur etmişlerdi. 11/10/1914 de başlamış olan Vistul muharebesi Rusların mukavemetiyle neticelenmişti.

Nihayet, Liman Paşa, 20/10/1914 de Başkumandan vekilinin yanına giderek ona sert tekliflerde bulunmuştur; o zamana kadar Enver Paşa, gerek bize karşı ve gerek Hafzı Hakkı'ya karış tamamiyle mülâyim görünüyor ve ilkbahara kadar beklemek kararında sabit olduğunu gösteriyordu; fakat Liman Paşa'nın bu müracaatından sonra, Bronzart Paşa ile Hafız Hakkı'ya da çağıran Enver Paşa, onlar ile birlikte yeniden umumî vaziyeti tetkik etmiş ve harbe girip girmemek hususunda tekrar tereddüt ve kararsızlık göstermiştir.

Avusturya - Macaristan ordularının Rus taarruzları karşısında muvaffakiyetsizliğe uğramaları ve geri çekilmeleri hasebiyle acele yardım bahis mevzuu olmuş; Almanya ve Avusturya mağlûp olduktan sonra Türklerin Rusya ve İngiltere karşısında yalnız başına kalacakları ve harbe girmemiş olsak dahi, Rusya ile İngiltere'nin Türkiye'yi boş bırakmıyarak intikam almaktan geri durmıyacakları tehdidi, Liman Paşa tarafından tekrar edilmiştir.

Halbuki, biz harbe girersek Kafkas cephesinde, şimdi karşımızda bulunan Rus kuvvetlerinden daha fazlasını üzerimize çekmeğe imkân yoktu. Diğer taraftan müteredditolan Bulgaristan ile İtilâf Devletlerine bağlı olan Yunanistan, derakap, İngiltere ve Rusya tarafından bize

karşı harbe sokulabilirdi. O zaman Bulgar ve Yunan orduları Trakya'dan ve Çanakkale'den taarruz hareketlerine geçerek bizim elimizde hazır bulunan Birinci ve İkinci Ordularımıza mensup altı kolorduyu işgal edebilirlerdi.

Şu halde bizim Avusturya - Macaristan ve Alman cephelerinde hiç bir yardımımız olamazdı. Şayet Almanlar, tehditlerini yaparak bize para vermezler ve gemileri batırarak Türkiye'yi terkederlerse, o zaman, "Almanları biz memleketten çıkardık; bizi gemileriyle Karadeniz'de belâya sokarak zorla harbe sürüklemek istediler; razı olmadık ve onları kovduk" diyerek İngiltere'ye yanaşmak ihtimali bizim için mevcuttu ve bu hal, pek de ümitsiz değildi. Liman Paşa ile müzakerede Almanların arzuları yapılmadığı ve harbe girmediğimiz takdirde Almanya'nın bize para ikraz etmiyeceği de Almanlar tarafından ileri sürülmüştür. Hafız Hakkı merhum bunları bana anlattığı zaman çok canım sıkıldı ve baharı beklemeden harbe sürüklenmek tehlikesinin yeniden başgösterdiğini söyledim.

Hafiz Hakkı ile Halil Beyin ve Bronzart'ın Sofya'ya ve Alman Karargâhı Umumîsi'ne gönderilmesine karar verilmiş iken, henüz bu karar dahi tatbik olunmamıştı. Hafiz Hakkı ile umumî vaziyeti görüşürken merhum, bana, meyüs bir çehre ile 20/10/1914 de vukubulan bu müzakere ve münakaşalardan sonra Enver Paşa'nın fikrinde değişiklik sezdiğini, Almanların tesirinden onu kurtarmanın artık pek güç olacağını söylemiş ve ümitsiz görünmüştü. Nihayet, hepimizin ayrı ayrı birer rapor yazarak Başkumandan Vekiline verilmesini kararlaştırdık.

Enver Paşa merhumun, bir yandan ilkbahara kadar beklemek fikrinde samimî olup, bu defa Almanların taz-

yiki üzerine fikrini değiştirdiği tahmin olunabilmekle beraber, diğer taraftan harbe acele girmek hususunda Almanlarla hemfikir olup şimdiye kadar bu fikrini bize karşı sakladığı ve şimdi maskeyi atmak zamanının geldiğine karar verdiği de hatıra geliyordu. Çünkü, onun, Almanların muvaffakiyetini temin etmeyi esas tuttuğunu ve onlara güvenmekte olduğunu gösteren kararları ve hareketleri, harp başladıktan sonra birçok defalar görülmüştür. Galiçya, Makedonya ve Romanya'ya Türk kolorduları göndererek kendi vatanımızda Kafkas, Filistin ve Irak cephelerimizin ihmal edilmesi göze batan basit misallerdir. Bununla beraber, eğer Almanya, neticede galip gelseydi, bu hareketin hepsi katî neticeyi temin için dâhiyane teşebbüsler sayılacaktı. Harp böyledir; netice kazanılınca her hareket beğenilir; kaybedilince çılgınlık ve cehalet telâkki olunur.

Ertesi gün, 21/10/1914 de; bir yandan Harekât Şubesi Müdürü sıfatiyle ben, bir yandan İstihbarat Şubesi Müdürü Kâzım Karabekir, bir yandan Hafız Hakkı merhum, bu zamanda harbe girmenin zararları hakkında birer rapor yazarak Başkumandan vekiline takdim ettik. Raporumun baş tarafında ordumuzun hali hakkında hulâsa olarak şu mütalâayı yazmıştım:

"Türkiye, Balkan Harbi'nde düçar olduğu zayiatı telâfiye vakit bulamadan bu seferberliği yaptığından pek çok ihtiyaçların zebûnudur. Bu sebeple ordularımız, bugün bir sevkulceyş taarruzu, bahusus kış seferi icra edecek halde değildirler. Çıplaklık, menzil noksanı derhal vahim tesirlerini gösterecek ve ordularımız harpten ziyade, dizanteri, tifüs, kolera gibi marazlardan bitecektir. Almanya ile demiryolu muvasalesi açılmadıkça uzun bir harbe devam etmek imkânsızdır. İlkbahara kadar bu

vaziyetlerin ıslahı mümkündür. Hükûmetimizin şimdi fiilen harbe müdahale etmesi, gerek umumî heyet için ve gerek kendi kuvvetini muhafaza için fayda değil, bilâkis maraz getirecektir."

Raporun bundan sonraki kısmında tarafımızdan yapılması istenilen Odesa'ya ve Kafkasya'ya asker çıkarma hareketlerinin tehlikelerini, Karadeniz'deki Rus filosu imha edilmedikçe bu hareketlere devamın mümkün olamıyacağını ve karadan taarruzun da açlık ve sefalet doğuracağını izah ettikten sonra pek fazla ehemmiyet verilen Mısır'a karşı taarruz meselesine geçerek bu hususta da şu mütalâayı arzeyledim: "Süveyş Kanalı'nda bir müddet münakaleyi durdursak bile az zamanda kanal müdafaasının Hint ve japon askerleriyle takviyesi daima mümkündür. Kanalda bir kaç günlük iz'aç yapmak için harbe girmek ve bu yüzden bütün sahillerimizde uyanık beklemek, her türlü deniz muvasalesini kestirmek, Üçüncü Orudumuzu güç şartlar içinde muharebelere sokmak hiç bir surette münasip değildir. Bizim için harbe girmek kararını vermezden evvel tahakkuk etmesi zarurî iki mühim şart vardır: Biri Almanya ile doğru yolun açılması, diğeri Karadeniz'de üstünlüğün teminidir."

"Üçüncü Ordunun kışın münferit bir surette Ruslar tarafından perişan edilmesi halinde, o zaman Rusların Kafkasyadan Garbî Rusya'ya asker sevketmeleri ihtimali daha çok kuvvetli olur. Eğer maksat, Süveyş Kanalı'nda deniz nakliyatını arada sırada bozmak ise bu cihet, çetelerle veya para ile elde edilmesi mümkün fedailerle, suikast veya sabotaj şeklinde, ve harp halini ihdas etmeden yapılabilir. Kanalı tamamiyle setetmek için Mısır'ın zaptı lâzımdır. Bunu da biz, bir çölden yaya geçerek ya-

pamayız. Kanalda İngiliz müdafaası da kuvvetlidir."

İstihbarat Şubesi Müdürü Binbaşı Kâzım Karabekir Bey de, şimdi harbe girince Bulgar ve Yunan ordularının bize karşı muhtemel hareketlerini izah ederek bizim elimizde bulunan altı kolorduyu ancak bu taarruzları defetmek için kullanmak mecburiyetinde kalacağımızı ve şu halde müttefiklerimize bugünkünden fazla bir yardım yapamıyacağımızı raporunda izah etmiştir.

Hafız Hakkı merhum da 21/10/1914 tarihli raporunda şu mütalâayı serdediyordu:

Karadeniz'de iki taraf filolarını müsademesinden bir harp zuhur ederse:

"Kafkas Cephesinde bizim 70 bin tüfek, 20 bin kılıç, ve 172 topumuza karşı, Rusların 140 bin Tüfek, 17 bin kılıç ve 472 topları vardır. Şu halde harbe girmekle bu cephede kışın mağlup olmaklığımız da muhtemeldir. Biz bu kadar kuvveti iaşede zorluk çekerken daha fazla kuvvet yığmamıza imkân yoktur. Odesa'ya çıkarma yapmanın imkânsızlığını ise Amiral Souchon da söylüyor."

"Bu kış müttefiklerimiz Sırbistan'ı mağlûp ederek Romanya ve Bulgaristan'ı kendi taraflarına geçmeğe icbar ederlerse, o halde noksanlarını ikmal etmiş, talim ve terbiyesini tekemmül ettirmiş olan Osmanlı Ordusu her tarafta Ruslara karşı mühim bir iş görebilir. "

Muharip taraflar arasında karşılıklı kuvvet hesap ve tetkiklerinden sonra nihayet, Hafız Hakkı şu fikri ileri sürüyordu:

Hulâsa Karadeniz'deki hareketlerin bir harbe sebep olmaları halinde:

1- Kafkas hududunda müdafaada kalınır; suvarilerle çeteler hududu geçerler.

2- Mütebaki kuvvetlerimiz İstanbul civarında sulhte

imiş gibi harbe hazırlanır ve Boğazlara karşı vâki olacak taaruzları defederler.

3- Mısır'a karşı iyice hazırlandıktan sonra taarruza geçilebilir.

Binnetice: Donanmaların harbe sebebiyet vermeleri halinde Mısır'a karşı taarruzdan başka bir şey yapılamıyor ve Kafkas Cephesinde vaziyet şimdikinden daha müşkül oluyor.Yalnız Mısır'a taarruz için vakitsiz harbe girmenin bütün musibetlerini yüklenmek hususunun faydalı olup olmadığını evvelce iyi düşünmek lâzımdır. Mısır'a taarruzdan maksat, Süveyş Kanalı'nı kapamak ise, onu çetelerle ve baltalama hareketleriyle kısmen temin etmek kabildir. Cenubî Afrika isyanı doğru ise, bir dereceye kadar, oraya kuvvet sevkine sebep olacağından Süveyş Kanalı'nın bugünkü ehemmiyetinin bir harbe değip değmiyeceği iyice tetkik ve teemmül olunmalıdır.

İmza: Hafız Hakkı."

Bizim bu raporlarımıza ehemmiyet verilip verilmediği ve hattâ okunup okunmadığı belli değildir. Yalnız Hafız Hakkı merhumdan haber aldığıma göre, bizim raporlarımızdan daha evvel, 20/10/1914 tarihindeki müzakerede, Enver Paşa ile Liman ve Bronzart Paşalar arasında ilk önce bir konuşma yapıldığı ve bundan sonra celbolunan Hafız Hakkı'nın yanında tekrar umumî vaziyetin tetkik ve müzakere olunduğu ve Almanların bizim harbe girmemiz için evvelce yaptıkları ısrarlı mütalâaları ve talepleri dinleyen Enver Paşa'nın, Hafız Hakkı geldikten sonra, ikinci defa Almanların yaptıkları zorlu tekliflere yanaşır gibi bir vaziyet aldığı anlaşılmış ve nihayet Enver Paşa, gerek Hafız Hakkı'dan ve gerek Bronzart Paşa'dan tekliflerini yazıp kendisine vermelerini istemiş...

Hafız Hakkının raporunda birkaç defa tekrar edilen "Karadeniz'deki hareketlerin bir harbe sebep olmaları halinde" ibaresi dikkati çekmekte idi. Her halde böyle bir hâdisenin icadı veya zuhuru tetkik konusu olmuş ki, bundan bahsedilmişti.

Bronzart Paşa'nın raporunu görmemiştim; fakat bir kaç gün sonra Karadeniz müsademesi ihdas edilerek harp patlayınca ve bu işlere muarız olan nazırlar kabineden istifa edip çekilince, hâdiseler üzerindeki esrar perdesi yavaş yavaş sıyrılmağa başladı. Tahminler, teviller, münakaşlar, dedikodular arttı. Hafız Hakkı, Almanya seyahatinden döndükten sonra Bronzart'ın raporuna vâkıf olmuş; o zaman bana gösterdiği not defterine göre, Bronzart Paşa'nın raporunda hulâsa olarak şu mütalâalar ve teklifler yazılı imiş:

Bronzart'ın Planı. "20/10/1914 de vaziyetin muhakemesi : Nazır Paşanın, Karadeniz'de iki taraf filolarının bir harbe sebebiyet vermeleri halinde ne yapılmalıdır? sualine cevap: Böyle bir halde Osmanlı Ordusu harp hareketlerine başlamalıdır." İngiltere ve Rusya ile Balkanların vaziyetlerini tetkikten sonra da Bronzart, "Balkanlarda vaziyet vuzuh kazanıncaya kadar, Trakyada, İstanbul civarında ve Marmara Havzasında büyük kuvvetlerin hazır tutulması lâzımdır" diyor.

Nihayet, raporunda şu teklifleri ileri sürüyor:

"1- Türk filosu harp ilân edilmeden, Karadeniz'deki Rus filosuna baskın yaparak orada deniz üstünlüğünü kazanmalıdır. Hareket zamanı, Amiral Souchon'un reyine bağlıdır.

2- Rusların harp ilân etmesi üzerine, Padişah tarafından, Osmanlı Devleti'nin ve Almanya ile Avusturya - Ma-

caristan'ın müşterek düşmanlarına karşı cihad ilân edilmelidir.

3- Kafkas hududundaki Türk kuvvetleri o taraftaki Rus kuvvetlerini işgal etmelidir.

4- Sekizinci Kolordu, icabına göre Onikinci Kolordu ile takviye edilerek Mısır üzerine hareket eylemelidir; bu hareketin altı haftadan evvel icrası mümkün değildir.

5- Eğer Bulgaristan Türkiye ile işbirliği yaparsa, Osmanlı Ordusu, kuvvetlerinin bir kısmiyle ya Sırbistan aleyhine yürür veya böyle bir hareketi Romanya veya Yunanistan'a karşı setreder.

6- Eğer, Romanya da bizimle beraber olursa, Osmanlı Ordusu, kuvvetlerinin çokluğu ile Romanya ordusuyle beraber Rusya aleyhine yürür.

7- İlk önce, üç dört kolordu ile Odesa taraflarına bir ihraç hareketi hazırlanır; fakat bunun yapılması, deniz üstünlüğünün temin olunmasına ve Bulgaristanla Romanyanın dostane bitaraflığına bağlıdır. Bundan başka, Alman - Avusturya taarruz hareketlerinin Rusya içinde ilerlemesi de icabeder.

Bu zamana kadar Trakya'da ve Marmara Havzası'ndaki Türk kuvvetleri yerlerinde kalırlar. Balkan devletleri, bize hasım olurlarsa Türk ordusu Bulgaristan'a karşı hareket eder. Bu hareketlerin iyi hazırlanmaları ve her şeyden evvel harp cephanesinin ikmal edilmesi lâzımdır."

Bu raporun başıda yazılı Nazır Paşanın "Karadeniz'de iki taraf filolarının bir harbe sebebiyet vermeleri halinde ne yapılmalıdır?" suali, vaziyeti tamamiyle tenvire kâfidir. Bu şekilde bir harbe sebep olmak düşüncesi olmasa böyle bir sual sorulamaz.

Enver Paşa, bizim hiç birimizin haberi olmadan,

Bronzart Paşa'nın bu teklifini kabul etmiş ve 21/10/1914 tarihinde Bronzart Paşa ile beraber hazırladıkları şu rapor, Almanca olarak, Bronzart'ın imzasiyle ve Alman şifresiyle Alman Karargâhı Umumîsi'ne gönderilmiştir:

Almanya'ya yazılan rapor. "Osmanlı kuvvetleri aşağıda yazılı hareketleri icra veya ihzar edecektir:

1- Filo, harp ilân etmeden Karadeniz'deki Rus filosunu basarak deniz üstünlüğünü kazanacaktır. Hareket zamanı Amiral Souchon'a bırakılmıştır.

2- Harp ilânınından sonra, Padişah Hazretleri, müttefiklerin düşmanlarına karşı cihad, mukaddes harp ilân edecektir.

3- Kafkas hududundaki Osmanlı Ordusu, o taraftaki Rus kuvvetlerini oyalayacaktır.

4- Sekizinci ve icabında 12 nci Kolordular Mısır üzerine hareket edeceklerdir. Bu hareketin altı haftadan evvel icrası gayri kabildir.

5- Bulgarlar bizimle beraber olurlarsa, Osmanlı ordusu, Sırbistan'a taarruz için Bulgaristan'a yardım edecektir. İcabına göre Yunan veya Romanya aleyhine yürüyecektir.

6- Romanya bizimle olursa, Osmanlı Ordusu, Romanya kuvvetleriyle beraber, Rusya aleyhine yürüyecektir.

7- Denizden Odesa tarafına 3 - 4 kolorduluk bir hiraç hareketi hazırlığı yapılmıştır.

Fakat bunun icrası deniz üstünlüğünün temin olunmasına ve Romanya ile Bulgaristan'ın dostane bitaraflığına bağlıdır. İcra zamanı da Alman ve Avusturya orduları'nın Rusya içindeki taarruz hareketlerinin ilerlemesine göre intihap olunacaktır.

8- Bulgaristan'ın bizim tarafımıza kazanılması bura-

da temin olunamadığından oraca bu işin bütün kuvvetle temin edilmesi lâzımdır. Bu maksat temin olununcaya kadar Osmanlı Ordusu Trakya'da ve Marmara Havzası'nda bekliyecektir. Bulgaristan'ın düşmanlığı halinde onun aleyhine taarruz olunacaktır.

Osmanlı ordularının harp düzenleri ve mevcutları buradaki Alman Ataşemiliteri vasıtasiyle gönderildi. Bu kararlarımızın sizin arzunuza tevafuk edip etmediğinin bildirilmesini rica ederim.

İmza: Bronzart von Schellendorf"

Bu raporun birinci maddesi en tehlikeli ve en mühim maddesidir. Bu baskın ne zaman ve nasıl yapılacaktır?

Raporun yedinci maddesi de hakikate uygun değildir. Değil üç dört kolordunun, hattâ iki fırkanın bile nakline ve ihtiyaçlarının muhtazaman ikmaline kâfi vasıta yoktu. Bir gün sonra, Alman Karargâhı Umumîsi bu plâna muvafakat ettiğini bildirmiştir.

Filonun, Karadeniz'de baskın yaptığı halde deniz üstünlüğünü temin edememesi hali hiç düşünülmemiştir. Mısır seferine kuvvet tahsis edilirken uzun sahillerimizin İngilizlere karşı ne ile tarassut ve muhafaza olunacağı dikkate alınmamıştır.

Enver Paşa'nın Karargâhı Umumî'de, değil bizim, hattâ Hafız Hakkı'nın bile haberi olmadan Almanlarla görüşüp tertipler ve tedbirler aldığını ve bu müzakerleri şahsen yaptığını, Amiral Souchon ile hususî konuşmalarından ve Alman Sefareti'ndeki Alman Deniz Ataşesi Kapiten Humann'ın Enver Paşa'yı, Harbiye Nezareti'ndeki makamında, sık-sık ziyaret etmesinden sezmeğe başlamıştık.

Kapiten Humann, Alman Sefiriyle Enver Paşa arasında irtibat subayı, görüşme vasıtası idi. Sefirin doğru-

dan doğruya Enver Paşa ile konuşması herkesin ve hususiyle İtilâf Sefirlerinin dikkatini çekebilirdi. Esasen bu hal diplomasi usulüne de aykırı olurdu.

Yukarıda yazılı müzakerelerden ve raporlardan sonra aşağıda yazılı tafsilât okunacak olursa, görülür ki, harbe, Karadeniz'de vukubulacak bir hâdise ile girmek meselesi, ilk önce Enver Paşa ile Alman sefiri ve Amiral Souchon arasında görüşülmüş; bundan sonra Alman Karargâhı Umumîsi'nin tazyiki üzerine böyle bir karar Enver Paşa ile Liman ve Bronzart Paşalar tarafından 20/10/1914 de verilmiş ve daha sonra bu karar Talât Bey'e ifşa olunmuş; bu arada Cemal Paşa bu karara, Bahriye Nazırı sıfatiyle iştirâk ettirilmiş ve nihayet Halil Bey ikna olunmak veya hiç olmazsa haberdar edilmek istenilmiştir. Hafız Hakkı, bir pot kırmasın diye Bronzart'la Berlin'e gönderilmiş; Sadrazamı oyalamak için Halil Bey'in de bunlarla beraber veya arkaları sıra gitmesi tertip ve tanzim olunmuştur.

Bugünlerde Alman umumî karargâhı, bizim çabuk harbe girerek Rus kuvvetlerini üzerimize celb için Türkiye'deki Alman Sefirini, Liman ve Bronzart Paşaları fazla sıkıştırmış olacak ki, 20/10/1914 tarihinden itibaren hepsi Başkumandan Vekilini tazyik etmişlerdir.

Başkumandanın Kurmay Başkanı olan Bronzart Paşa'nın kendi raporunda, Türk ordularının noksanlarını ikmal etmeği ileri sürmekle beraber aynı zamanda "Filo harp ilân edilmeden Karadeniz'deki Rus filosuna baskın yaparak deniz üstünlüğünü kazanmalıdır. Hareket zamanı, Amiral Souchon'un reyine bağlıdır." mütalâasını nasıl yazmış olduğuna hayret etmemek mümkün değildir. Ordu noksanlarının ikmal olunup olunmadığını, Almanya ile kara yolunun açılıp açılmadığını, Amiral So-

uchon değil, Başkumandan ve onun Kurmay Başkanı Bronzart Paşa bilecektir; şu halde Karadeniz'de baskın hareketinin zamanını kendilerinin tesbit etmeleri lâzımgelirdi. Bu iş Amiral Souchon'a bırakılamazdı. Bu raporun en fena ve en şüpheli noktası böylece nasıl kabul olunmuştur. Baskın zamanı kestirildikten sonra, müsait fırsatı kollamak Amiralin vazifesi idi.

Ancak bu raporlardan sonradır ki, Bronzart Paşa ile Hafız Hakkı'ya, belki 24/10/1914 de, Berlin'e gitmeleri emrolunmuş ve bunlar 25/10/1914 akşamı Sirkeci'den trenle hareket etmişlerdir. Bu yolculuğa artık ne lüzum vardı? İhtimal ki, zahiri kurtarmak ve hükûmet tarafından on gün evvel verilmiş olan kararı yerine getirmiş olmak düşüncesi sebep olmuştur.

Diğer taraftan Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey'in hâtıralarında bu hususta şu yazılar vardır:

"22/10/1914 akşam karanlığında Talât Beyle Enver Paşa Maçkadaki Meclis-i Mebusan Riyaset konağına geldiler. Talât Bey:

"- Vaziyet hakkında seninle görüşmeğe geldik. Bir taraftan Alman ve Avusturya Sefirleri harbe girmekliğimiz için sıkıştırıyorlar; diğer taraftan da İtilâf Devletleri Sefirleri, istediğimiz teminatı vermemekle beraber Alman zabitlerinin çıkarılması için tazyiklerini arttırıyorlar. Biz de iki arada bocalayıp duruyoruz. Gün geçtikçe hem müttefiklerimizin itimatlarını kaybetmek, hem de diğerlerinin günden güne husumetlerini celbeylemek... Buna her gün cepten yeme denir. Binaenaleyh katî karar almak zorundayız, dedi. Cevaben dedim ki:

"- Bu sırada harbe girmekliğimiz; melhuz bir tehlikeden sakınmak için devleti katî bir izmihlâle sevketmek olur. Zira, İki tarafla müzakerede olduklarına şüphe ol-

mıyan Bulgarlar, biz harbe girdikten sonra, üzerimize saldırırlarsa, iki ateş arasına düşecek olan İstanbul ve Boğazın az zamanda sükût eylemesi muhakkaktır. Bunu görmek için asker olmağa da lüzum olmadığı kanaatındayım. Alman ve Avusturya Sefirlerinin ısrarlarında da bir mantık görmüyorum. Zira, bizim kendilerine yapabileceğimiz en büyük yardım, Boğazları sıkı kapalı tutmaktan ibarettir. Bunu berhava edecek bir teşebbüsün icrasında ısrar göstermek, âdeta cinnettir.

"Sesi hâlâ kulağımdadır. Talât Bey, Enver Paşa'ya tevcihi kelâm ederek:

"- Halil'in delilleri gayet kuvvetlidir. Sadrazam Paşa'ya arzedelim. Kendisini Berlin ve Viyana'ya gönderelim. İki hükûmete de bize söylediklerini anlatsın, sefirlerin iz'acından kurtulalalım. Hiç olmazsa müttefiklerimizin itimadını muhafaza edelim. Sen de askerî vaziyeti izah için Erkânı Harbiye'den Hafız Hakkı'yı gönder, dedi.

"Enver Paşa da bu teklifi muvafık buldu. Sadrazam Paşa'ya arzetmişler. Heyet-i Vükelâdan benim ve Hafız Hakkı Bey'in Berlin'e gitmekliğimize karar verilmiş; üç gün sonra Sadrazam:

- Halil Bey, Talât Beyle görüştüm. Berlin'e gidiniz. Vaziyeti izah ediniz; dedi. Hazırlanmağa koyuldum. Bronzart Paşa ile Hafız Hakkı Bey bir askerî trenle o gün hareket etmişler. Ben de Bayramın ilk günü muayede merasiminde bulunduktan sonra hareket edecektim.....

"29/10/1914, Arife günü bizim donanma ile Rus harp sefineleri arasında müsademe vukubulmuş ve muharebe bunu takip eylemiş olduğundan bu seyahat maalesef icra edilememiştir."

Görülüyor ki, Enver Paşa ile Talât Bey, 20/10/1914 deki karardan ve ertesi günü Alman Karargâhı Umumîsi'ne gönderilen rapordan sonra Halil Beyle görüşmüşlerdir.

Halil Bey, hâtıralarında, 11/10/1914 günü Trabyadaki ziyafetten ve Alman Sefiri'nin istikraz hakkında ve artık harbe girmemiz için bir mâni kalmadığına dair söylediği sözlerden hiç bahsetmemiştir. Halil Bey'in harbe girmemiz halinde ileri sürdüğü tek mahzur, Bulgaristan'ın aleyhimize harekete geçmesidir. Halbuki, bunu Enver Paşa ile Talât Bey varid görmeyince mahzur kalmıyor demektir. Çünkü Bulgaristan'ın menfaati, Sırbistan aleyhine harbe girmekte idi. Halil Bey Karadeniz'deki üstünlük meselesini ve Almanya ile muvasale yolunun açılması işini ehemmiyetsiz addetmiş olacak ki bunları ileri sürmemiştir.

Halil Beyin, yukarıda yazılı ifadelerine ve hâtıralarına mukabil, harpten sonra Almanlar tarafından neşrolunan kitaplarda ifşa edilmiş bulunan bazı vesikalar, işin içyüzünün başka olduğunu, Halil Bey'in avutulduğunu, sonra da, Almanya'ya seyahatine lüzum olmadığı cihetle hareketinin kasten geciktirildiğini anlatacak ve kabul ettirecek mahiyettedir. Esasen hâdiseler dahi Bulgaristan hakkında ileri sürülen mahzurun varid olmadığını isbat etmiştir.

Almanların neşrettikleri vesikalar arasında, Enver Paşa'nın 22/10/1914 tarihinde, yâni Talât ve Halil Beylerle görüştüğü akşamdan bir kaç saat evvel, Amiral Souchon'a şifahî olarak şu emri verdiği yazılıdır:

"Filomuz, Karadeniz'de üstünlüğü elde etmelidir. Rus filosunu arayınız ve harp ilân etmeden bulduğunuz yerde ona hücum ediniz." Böyle bir emirden Karargâh-ı

Umumîmizin asla malûmatı yoktur.

Bu emrin, Bronzart Paşa ile verilen karara ve Alman Karargâh-ı Umumîmisi'ne bir gün evvel gönderilmiş olan rapora mutabık olduğu aşikârdır. Amiral Souchon'un ne cevap verdiği malûm değildir. Fakat kumandası altında bulunduğu Türk Başkumandan Vekilinden aldığı bu emri, derakap Alman Sefiri'ne bildirmiştir. Bunun üzerine ertesi gün, Alman Sefiri'nden aldığı talimat üzerine, Alman Deniz Ataşesi Kapiten Humann, Harbiye Nezareti'ne gelerek Enver Paşa'nın yaverine şu notu yazdırmış veya aynen yazılı olarak vermiş:

"23/10/1914

Enver Paşanın yaverine;

Alman Elçisi, eğer Rusya ile hâdise çıkarmaktan ibaret olan Enver Paşa'nın plânını gerçekleştirmek lâzım geliyorsa, Enver Paşa'nın yazılı bir tebliğinin Filo Kumandanı Amiral Souchon'un elinde bulunması fikrindedir. Aksi takdirde, Enver Paşa için, her hangi bir askerî muvaffakiyetsizlik ve siyasî talihsizlik halinde, Alman siyasetinin vahim bir derecede itibardan düşmesi ve bu yüzden son derece meş'um neticeler doğması kaçınılmaz olur.

İmza: Kapiten Humann"

Bu esnada, Vistul Muharebesini kazanmış olan Ruslar 24/10/1914 de karşı taarruza geçmişler; Almanlarla Avusturyalılar yeniden geri çekilmeğe başlamışlardı.

Enver Paşa, bu vaziyet karşısında ve Alman Sefiri'nin yukarıda yazılı son teşebbüsü üzerine, Amiral Souchon'a şu yazılı emri vermek mecburiyetini hissetmiştir. Bu emir verilirken, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile de anlaşmış olduğuna şüphe edilemez; çünkü filoya başka türlü emir verilemezdi. Bahriye Nazırı, filonun noksan-

larını ikmal vazifesiyle mükellefti:

25/10/1914

Donanma Kumandanlığına;

"Bütün filo, Karadeniz'de manevra yapmalıdır. Vaziyet müsait bulduğunuz anda Rus filosuna hücum ediniz. Muhasemata başlamazdan evvel bu sabah size verdiğim gizli emri açınız. Sırbistan'a mühimmat naklinin önüne geçmek için yukarıda kabul edilmiş olduğu üzere hareket ediniz.

İmza: Başkumandan Vekili Enver"

Bu emre göre, Almanya'dan celbi lâzımgelen harp cephanemizin ikmali beklenmeden ve hazırlıklar bitmeden harbin açılmasına rıza ve muvafakat gösterilmiştir. Almanların harpten sonra neşrettikleri kitaplarda da ifşa edildiği veçhile, Enver Paşa'nın, amirale vermiş olduğu gizli emir dahi şu şekilde imiş:

"Türk filosu Karadeniz'de zorla hâkimiyet kazanmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız harp ilân etmeksizin hücum ediniz.

İmza: Başkumandan Vekili Enver"

Bu emire göre de, Karadeniz'de ancak üstünlük kazanmak için Rus filosuna baskın ve hücum göze alınmıştır. Fakat Amiral Souchon, ancak bu şartla vaziyeti müsait bulduğu anda Rus filosuna harp ilân etmeksizin hücum müsaadesini almıştır. Bu emirlerle Almanlar, hem Türkiye'yi harbe sokmak maksadını elde temişler ve hem harbe girmek mesuliyetinden zahiren kendilerini kurtarmışlardır. Başkumandandan aldıkları emir üzerine hareket etmiş vazîyete girmişlerdir. Lâkin müsait fırsat bulmadan hücum etmekten Amiral Souchon mesuldür.

Amiral Souchon aldığı emire uygun olmayarak körü

körüne Sivastopol'a gidip Ruslara çatmıştır. Bu tarzda çatmanın müsait vaziyet olmadığı ve zorla hâkimiyet temin edemiyeceği aşikârdır. Artık iş kararlaşmış ve matlûp olan emirler alınmış olduğundan Türk filosunun Amiral Souchon kumandasında muharebe için Karadeniz'e çıkması katî olarak takarrür etmiştir. Bu karara göre Alman Sefareti'nin Deniz Ataşesi, Yavuz (Goeben) zırhlısının Alman olan suvarisine, ertesi gün, şu tezkereyi yazıyor:

"26/10/1914

Goeben Suvarisi'ne

Gemide ihtimal bir gün büyük bir tarihî ehemmiyet kazanacak iki vesika elinizdedir: Biri Enver Paşa'nın gizli emri, diğeri Amiral Souchon'a verdiği talimat.... Belki Goeben, büyük kudretine rağmen mahvolabilir; bunun için bu vesikaları karada bırakmak münasiptir. Sefirin aşağıdaki talimatını Amiral Souchon'a bildirmenizi rica ederim.

1- Hemen denize açılınız;

2- Maksatsız, hedefsiz değil, fakat bütün vasıta ve kudretinizle çarpışınız.

3- Mümkün ise hareketlerin neticelerinden, mühimmat ve insan kayıplarınızdan Berlin'e çabuk haber veriniz.

İmza : Kapiten Humann

Hafız Hakkı, Berlin seyahatinden geri döndükten sonra, Bronzart'ın raporuna vâkıf olmuştur.Bu raporun bir suretini bana gösterdi. Bronzat'a lânet okudu; ve nihayet "Allah hepsinin belâsını versin" dedi. Karşılıklı gözlerimiz yaşardı. Dedim ki:

- Acaba, Enver Paşa, neye güvenerek, bizim mütalâalarımızı hiçe saydı ve Alman tazyikleri karşısında boyun

eğdi? Deniz üstünlüğünü temin için Rus filosuna baskın yapmak, ancak müsait fırsatı arayıp bulmakla olabilir. Alman Amiralinin böyle bir müsait fırsatı buluncaya kadar sabredeceğine nasıl inanmış ve güvenmiştir?

- Bilmem; vatan bizim, menfaat Almanların, dedi; bu kış başında bizi harbe sokmakta ne fayda var? Bizimle serbest münakaşaya yanaşmadı; Almanlarla gizli konuşup kararlar verdi.

- Zannediyorum ki, dedim, Enver Paşa, Almanların katî ve son zaferi kazanacaklarına tam bir imanla kanaat getirmiş... Münakaşa ile durumu tesbit etmekten ziyade, kendi talihine güvenerek, hazırlıklar bitmeden, müsait vakti beklemeden harbe atıldı. Talihi şimdiye kadar kendise yar oldu. Babiâli baskını ile hükûmeti ele geçirmek, Edirneyi kurtarmak, ordudan köhneleri bir hamlede çıkararak gençleri iş başına getirmek gibi hareketlerde hep muvaffak oldu. Bunlar, ona, lüzumundan fazla talihine güvenmek gururunu verdi. Fakat bu defa iş, onlar kadar basit değildir. İşte Amiral Souchon işi berbat etti; ağzına burununa bulaştırdı. Eğer Rus filosunun mühim birliklerini ansızın ve yalnızca yakalasaydı, o zaman onların üzerine çullanıp batırsaydı ve bu suretle Karadeniz'de katî üstünlüğü temin etmiş olsaydı, o vakit böyle bir sürprizle harbe başlamak tehlikesini göze almış olmak muvafık olurdu. Souchon, doğrudan doğruya Rus limanlarına, Sivastopol'a ve Odesa'ya gidip oraları bombardıman etti; ve düşmanın hiç bir ehemmiyetli muharebe birliğini batıramadı. Şu halde bu şekilde harbe başlamak, bize ne fayda temin edecek? Önümüzdeki altı ay zarfında mütemadiyen Karadeniz'de dolaşarak, Souchon, çok iyi bir fırsat kollayabilirdi; bu sabrı göstermedi. Hesapsız, tetkiksiz, beceriksizce bir hareket yapılmıştır.

Rus gemilerini bir tuzağa düşürünceye kadar, uslu uslu dolaşmak, hiç acele etmemek, ancak, böyle bir fırsat zuhurunda hemen taarruza geçmek muvafık olurdu. Malûm ya, Almanların bir sözü vardır: Erst Wägen, dann Wagen. Yâni, ilk önce işler, kuvvetler, hâdiseler iyice tetkik edilip hesap olunacak; sonra tehlike göze alınıp harekete geçilecek. Gözü kapalı karanlığa atılmak, bilgi icabı, akıl ve dirayet kârı değildir. Bana, öyle geliyor ki, bu düstura hiç ehemmiyet verilmeden, hesapsız ve sadece talihe güvenilerek harbe sokulmuş oluyoruz.

Hafız Hakkı, tasdik ve tevekkül alâmetleri ile bir müddet bana bakarak başını salladıktan sonra dedi ki:

- Korktuğumuz çılgınlık oldu. Şimdi artık askeriz; vaziyeti olduğu gibi kabul edip vazifemizi yapmaktan başka çare kalmadı. Münakaşa ve didinmek zamanı geçti.

- Evet; dedim ve selâm verip ayrıldım.

Bu esnada bir Alman mizah gazetesinin harpten evvel neşretmiş olduğu bir karikatür hatırıma geldi. Bu karikatürde Enver Bey Napolyon kıyafetinde olarak bir aynada kendisine bakıyordu; altında şu ibare yazılı idi:

"Türk Napolyonu- Şimdi artık Waterlo'mu bekliyorum."

Kendi kendime dedim ki - Onun Vaterlosu, Türk milletinin Fransa gibi hezimete uğraması şeklinde vukubulmasın ve Allah korusun....

23/10/1914 de şu haberler alınmıştı: "İngilizlerin Mısır'daki kuvvetleri 40 bin İngiliz askerine baliğ olmuş. Basra Körfezi'ndeki Bahreyn Adaları'na İngiliz ve Hintlilerden mürekkep bir kuvvet çıkarılmış. İngilizlerin maksadı Abadan Limanı'nı ve petrol müesseselerini muhafaza etmek üzere Abadan Adası'nı işgal etmek imiş. Evvelce Osmanlı bahriyesinde İngiliz muallim olan Ami-

ral Limpos, maiyetindeki İngiliz subaylariyle beraber, Karadeniz'deki Rus filosu nezdine memur edilmiş...

Irak'taki İngiliz tebaasının, hattâ Bağdattakilerin bile Türkiye'den dışarı çekilmesi işleri ikmal olunmuş."

Bu haberler, karşımızdaki hükûmetlerin ve orduların uyumadıklarını ve bizimle harbe girmek için hazırlanmakta olduklarını gösteriyordu..

Şu halde Karadeniz'de, tarafımızdan bir tecavüz yapılarak, harbe girecek olursak, Kafkas hudutlarında Rus ordusunun taarruzundan başka, hemen Irak'ta da İngilizlerin tecavüzlerine uğrayacağımız muhakkaktı. Mısır'daki İngiliz kuvvetleri de, Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız filolariyle beraber, bütün sahillerimizi ve hususiyle Çanakkale Boğazı'nı tehdit edecek vaziyette idi. Biz, hem uzun sahillerimizi tarassuda ve hem Boğazları müdafaaya mecbur idik. Seferber kolordularımıza vesair kuvvetlerimize bu bakımdan vazifeler vermek zarurî idi.

İngilizlerin Basra Körfezi'nde, Irak'ı istilâ teşebbüslerine karşı müdafaa tertiplerimiz çok zayıftı. Irak ve Havalisi Kumandanı Cavid Paşa'nın emrinde Irak'ı müdafaa için bırakılmış olan kuvvetlerin 1914 Ekim ayındaki mevcutları şu miktarlara baliğ olmuştu:

Otuz Sekizinci Fırka

	Subay	Er
İki taburla bir makineli tüfenk bölüğünden mürekkep 112 nci Piyade Alayı	40	2337
Yalnız iki taburdan mürekkep 113 üncü Piyade Alay	35	2088
Yalnız iki taburdan mürekkep 114 üncü Piyade Alay	29	2057

4 Mantelli Topla, 4 Cebel Topundan mürekkep 38 inci Topçu Alayı	4	223
İki Mantelli Toptan mürekkep topçu takımı	1	42
Yekûn :	109	6747

Bunlardan başka:

26 ncı Alayın Birinci Piyade Taburu	17	800
Neced Nümune Bölüğü	3	93
Koşumsuz dörder Mantelli toptan mürekkep Fav Bataryası	3	45
Koşumsuz dört mantelli toptan mürekkep Şattülarap'taki Batarya	2	58

Bu kuvvetlerin hepsi Basra ve civarında toplu değildi. Yerli efradın İngilizlere karşı mukavemetleri şüpheli idi. On Üçüncü Kolordunun diğer kuvvetleri Kafkas Cephesi'ne ve Musul'daki Onikinci Kolordu, Halep tarafına gönderilmişti.

Beşinci Bölüm
BİZİ HARBE SOKAN GİZLİ HAREKETLER

Birinci sürpriz: Bizi harbe sokan gizli hareketler. Enver Paşa ile Almanlar arasındaki müzakerelerden ve kararlardan habersiz olarak, vermiş olduğumuz raporların iyi tesir icra edeceği ümidiyle biz, Karargâhı Umumî'deki vazifelerimizi sükûnetle yapıyorduk. Karadeniz hâdiselerinden evvel, Enver Paşa'nın bu müzakerelerine ve kararlarına nazırlardan kimler vâkıftı? Yukarıda behsettiğimiz veçhile, 1914 Ekim ayının yirmi birini takip eden günlerde bu gizli kararlara, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile Talât ve Halil Beylerin tamamiyle vâkıf olduğunu, filomuz Karadeniz'e çıktığı zaman kendisinin benim ile sık sık telefonla görüşmesinden ve filomuzun hareketleri hakkında benden haber sormasından anladım.

11/10/1914 tarihinden sonra Vekiller Encümeni, Halil Beyle Hafız Hakkı'nın ve Bronzart'ın Alman Karargâhı Umumîsi'ne izahat vermek üzere Almanya'ya gönderilmelerine karar vermişti. Fakat bu kararın icrası iki hafta geciktirilmiş ve ancak bizim filomuzun Karadeniz'e çıkmasına yakın, 25/10/1914 de Bronzart Paşa ile Hafız Hakkı Bey, İstanbul'dan Almanya'ya hareket ettirilmiştir. Halil Bey'e ise ancak bugün resmî emir verilmiş ve fakat onun da hareketi oyalanmıştır. Hafız Hakkı'nın, İstanbul'a bulunursa, müdahalesine imkân ver-

memek için yola çıkarılmış olduğuna hüküm olunabilir. Fakat Halil Bey, ya gizli tertibe vâkıf idi; Enver Paşa ile Talât Bey, dış görünüşü kurtarmak ve muarızları oyalamak için onu vasıta yapmışlardı, yahut o da vâkıf değildi; sırf Vükelâ Encümeni'nin kararıyle harbe dühulü ilkbahara bıraktırmak için vatanî bir vazife yapacağını zannederek, gizli tertibe vâkıf olmaksızın Berlin'e gidecekti.

Hafız Hakkı hareket ettikten sonra, Karargâhı Umumî'de askerî hareketlerden mahrem bir surette haber almak için Talât Bey bana itimat ederek müracaata başlamıştı. Bu müracaatlar, filomuzun Karadeniz'e açılmasından sonra sıklaşmış ve hattâ vaka gecesi beni evimde bile bir kaç defa telefonla aramış ve haber sormuştu. Her halde Talât ve Halil Beylerin, Enver Paşa'nın talihine, isabetli düşündüğüne ve muvaffak olacağına kanaat beslediklerini zannediyorum.

Halil Bey, 1946 da neşrettiği hâtıralarında bu hususa dair şunları yazmıştır:

"Enver Paşa'nın tecavüz için emir vermiş olduğu rivayet ediliyorsa da hiç bir kimse tarafından bu yolda bir emrin görülmüş olduğu bugüne kadar tebeyyün etmemiştir. Meclisi Mebusan şubesinde tahkikat sırasında nazırlardan bu babda kanaat derecesinde iddiada bulunan Cavid Bey, bir delil irad edemediği gibi Çürüksulu Mahmut Paşa da mebusların, kimden işitmiş olduğuna dair vukubulan istizahlarına küçük rütbeli bazı zabitlerden işitmiş olduğunu, fakat isimlerini bilmediğini söylemekle iktifa etmiştir.

"Enver Paşa, atak huylu bir insandı, bazan beklenmedik emrivâkiler yaptığı görülürdü. Fakat arkadaşlariyle birlikte verilen kararlara riayette onda asabiyet derece-

sinde bir dikkat ve itina vardı."

Halil Bey'in bu mütalâası, hakikati aydınlatacak mahiyette değildir. Eğer bu hususta Amirale emir verilmemiş olsaydı, Enver, Cemal ve Talât Paşaların harp sonunda memleketi terketmelerine lüzum yoktu. Galip veya mağlup olmak, bir harbin mukadder neticelerindendir. Vazifelerini yapmış kumandanlar mağlûp da olsalar, memleketi terketmiyerek hesap vermekten çekinmezler. Diğer taraftan Cemal Paşa, neşrettiği hâtıralarında bu ciheti sarih olarak şu tarzda itiraf etmiştir:

"Karadeniz'deki hareketler, bazı korkakların zannettikleri gibi sırf Alman Amiralinin Hükûmet-i Osmaniye'yi bir emrivâki karşısında bulundurmak için kendiliğinden yaptığı bir teşebbüs değildir. Bu hareket, emri mahsus ile yaptırılmıştır." Cemal Paşa, Bahriye Nazırı olduğundan bu itirafın büyük bir kıymeti vardır. Halil Bey'in, Cemal Paşa'nın hâtıralarını okumamış veya öyle görünmek istemiş olması muhtemeldir. Bununla beraber, harp neticesi bizim taraf için zafer ile kapanmış olsaydı, elbette bu gizli teşebbüsler, "dâhiyane tedbirler" telâkki edilerek alkışlanırdı!.. "Harp hud'a dır" denilirdi.

Enver Paşa'nın Amirale vermiş olduğu emirde: "Karadeniz'de zorla hâkimiyet kazanılmalıdır", "Rus filosunu arayınız" ve "Vaziyeti müsait bulduğunuz anda Rus filosuna hücum ediniz" ibarelerinin bulunması, onun lehine hüküm vermeğe müsaittir; çünkü bu ibarelerden "Rus harp gemilerine, hattâ ticaret vapurlarına gelişi güzel tecavüz ediniz ve harbi açınız" mânası çıkarılamaz. Fakat bu emir daha sarih yazılabilirdi. Diğer taraftan Amiral Souchon'un bu emirden istifade ederek becereksizce barut fıçısına ateş verdiği aşikârdır.

Yukarıda zikrolunduğu üzere; Enver Paşa, 1914 Ekim ayının 22 ve 25 inci günlerinde Amiral Souchon'a verdiği emirlerle "Karadeniz'de üstünlüğü temin etmek için Rus filosunu aramasını ve harp ilân edilmeden ona bulduğu yerde hücum etmesini" tebliğ etmiştir. Evvelce, Alman Sefiri, Enver Paşa'nın emri olmadan Amiralin ateş açmıyacağını taahhüt etmişti. Şimdi Almanların hesabına, mükemmel bir vaziyet ve fırsat husule gelmişti. Evvelce verdikleri vaadlerden dolayı, artık Alman Amirali ve Alman Sefiri bütün mesuliyetten kurtulmuşlar ve taahhütlerine riayet etmişlerdir. İşte, Başkumandan, Amiral Souchon'a, istedikleri emri vermiş; Souchon da aldığı emri yapmıştır; fakat hiç bir fırsat kollamadan ve üstünlük temin etmeksizin...

Kendisine güvenilen bir Alman Amirali'nden, hususiyle Akdeniz'de İngilizlerin tazyiki karşısında maharetle vazifesini yapmış olan böyle muktedir bir Amiralden Karadeniz'de, Rus muharebe gemilerini yalnız yakalayarak onları parça parça ezip mahvetmek suretiyle baskın ve hücum beklenirdi. Yoksa Rus sahillerine gidip top atmak ve nakliye gemisini Rus sahillerinde batırmak işini bizim destroyerlerimiz ve beğenmedikleri bahriyelilerimiz de pekâlâ yapabilirlerdi. Bunun için ne Souchon'a ve ne Yavuz'la Midilli'ye ihtiyaç vardı...

Başkumandan Vekili, üstünlük kazanmak için müsait vaziyette Rus filosuna hücum etmek emrini vermiş ve bunun mesuliyetini deruhde etmiş ise de, Amiral Souchon da bu emri çok beceriksiz bir surette yaparak, bize hiç bir baskın faydası temin edemeden, Türkiye'yi istenilmeyen zamanda harbe sokmuş olmakla büyük bir gaf yapmış ve ağır bir mesuliyet altına girmiştir. Gerçi Başkumandan, Erkânı Harbiye Reisi Bronzart Paşa'nın ra-

poruna dayanmış görünüyor. Fakat karar kendisine aittir; devleti harbe sürükleyen müthiş bir kararda hükûmetten alınmış kuvvetli bir salâhiyete dayanmak icabeder. Kabine erkânı, mütecanis ve hemfikir olmadıklarından kabineden ekseriyetle verilmiş bir karar istihsali mümkün değildi. Şu halde, memleketi kurtarmak yolunu bu çarede gören üç veya dört kişinin reyi kâfi görülmüştür. Bu, demokratik, kanuna ve usule uygun bir hareket olmaktan ziyade, komiteci veya ihtilâlci bir sistem, bir oldu bitti hareketidir.

Bizim, ne 21/10/1914 tarihli Bronzart raporundan ve ne de bu rapora dayanarak verilen karardan ve Alman Karargâhı Umumisi'ne gönderilen tekliften, ne de 22 ve 25 Ekim günlerinde Amiral Souchon'a Enver Paşa tarafından şahsen verilen gizli emirlerinden hiç bir haberimiz yoktu. Dosyalarımızda da bir kayıt mevcut değildi. İlk önce, Türk Hükûmeti harbe girmek için ileri sürdüğü şartlar arasında para meselesini birinci plâna koymuştu. Alman Sefiri'nin 11/10/1914 de Trabya'daki ziyafette güler yüz ile istikraz teklifimizin Alman hükûmeti tarafından kabul olunduğunu bildirmesi üzerine kendisine "Para gelsin; ondan sonra harbe gireriz" şeklinde hususî bir vaad yapılmış olması ihtimali kuvvetlidir. Bu vaad alındıktan sonra Almanya, iki milyon altın Türk lirasını göndermek hazırlığını yapmış ve nihayet yola çıkarmıştır. Bu paralar henüz Türk hududundan içeri girmezden evvel, son tazyik 20/10/1914 de icra edilmiştir.

O gün Liman Paşa'nın yaptığı talepler ve tehditler arasında harbe girmediğimiz takdirde para ikraz edilmiyeceği palavrası da vardır. Aynı günde, Başkumandan'dan alınan katî vaad üzerine ve ertesi günü 21/10/1914 de Alman Karargâhı Umumîsi'ne yazılan ka-

rardan sonra, bu iki milyon altın lira, Türk hududundan içeri sokularak 22/10/1914 de İstanbul'a gelmiştir. İlk harp masraflarımız için, bu paranın şiddetli bir ihtiyacı karşıladığı şüphesizdir. Bir çok altın mesture tahsisatı da bu meblağdan ayrılmıştı. Ayni gün akşamı, Başkumandan Vekili, Donanma Komutanı Amiral Souchon'a "Hâkimiyet zorla kazanılmalıdır. Rus Filosunu arayınız; vaziyeti müsait bulduğunuz anda harp ilân etmeden bulduğunuz yerde ona hücum ediniz." şeklindeki gizli emri şahsen vermiştir. Bundan sonra da Enver Paşa ile Talât Bey, Halil Beyle görüşmüşlerdir. Halil Bey, hâtıralarında paralardan hiç bahsetmemiştir.

Görülüyor ki gerek Alman Sefiri, gerek Liman Paşa ve gerek Amiral Souchon iki buçuk aydanberi, harbe girmekliğimiz için yaptıkları mükerrer tazyikler, teşebbüsler, tehditler neticesinde Başkumandan'dan istihsal ettikleri emir üzerine Türkiye'yi harbe sokmağa muvaffak olmuşlardır.

Amiral Souchon, gerçi, Başkumandan Vekilinden yazılı emir aldıktan sonra hareket etmiştir; fakat münasip bir fırsat yakalamadan, pek beceriksizce ateş açmış ve hiç bir baskın faydası temin etmeden ve vaktinden çok evvel bizi harbe sokmuştur. Bu hareketiyle Alman zaferine de yardım etmemiştir.

Başkumandan 22/10/1914 de bu emri donanma kumandanına verdiği zaman veya ertesi gün Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı vaziyetten haberdar etmiş ve ayni zamanda paranın vürudünü bildirmiştir... Cemal Paşa da artık bu vaziyet üzerine, Bahriye Nazırı sıfatiyle, donanmaya lâzımgelen emirleri vermeği kabul etmiştir. Talât Bey'in de, en geç 22/10/1914 de, bu tertiplere vâkıf olduğu şüphesiz addolunabilir.

Amiral Souchon, Başkumandan'dan 22 ve 25 Ekim günlerinde gizli emirleri aldıktan sonra, Bahriye Nazırı'ndan da 25/10/1914 günü birtakım yazılı emirler almıştır.

Sonradan Türk bahriye subaylarından öğrenildiğine göre, Türk Bahriye kumandanlarına ve harp gemileri suvarilerine hitabeden ve tarihleri 14/10/1330 "Yeni tarihle 27/10/1914" olarak konmuş olan bu emirler takriben şu suretle yazılmıştır: Diplomatça yazılmış olan bu emirden her mâna çıkarılabilir:

"Donanmay-ı Hümayûn'un Bahrisiyah'da icra edeceği manevralarda, Donanmay-ı Hümayûn'un Birinci Kumandanı Amiral Souchon Paşa Cenapları tarafından verilecek emirlere benim emrim imiş gibi itaat ederek onları hüsnü niyet ve cesurane hareketle kabul ve ifa etmenizi tavsiye ederim.

İmza: Bahriye Nazırı - Ahmet Cemal"

Bu yazılı emirden başka Bahriye Nazırı, filomuzun Karadeniz'e çıkmasından evvel, Amiral Souchon ile birlikte gemileri dolaşarak Amiralin her emrine itaat etmelerini tekmil subaylara ve erlere şifahen tebliğ etmiştir. Takriben üç hafta sonra, 18/11/1914 de, Küçükçekmece civarında yapılan tatbikat sonunda o taraftaki Rus âbidesinin yıkılmasına karar verildiği zaman bu âbide önünde Bahriye Nazırı Cemal Paşa, subaylara şu sözleri söylemişti:

"Karadeniz'de donanmamız tarafından vukubulan hareketler, bazı korkakların zannettikleri gib sırf Alman Amiralinin Hükûmet-i Osmaniye'yi bir emrivâki karşısında bulundurmak için kendiliğinden yaptığı bir teşebbüs değildir. Bu hareket emri mahsus ile yaptırılmıştır. Alman generalleri ve amiralleri Hükûmet-i Osmani-

ye'nin emrinde birer icra vasıtasından başka bir şey değildirler. Osmanlı milletinin mukadderatını idare etmek mesuliyetini deruhde etmiş olan insanlar, kimsenin nüfuz ve tesiri altında olmayıp fikir ve kararlarında müstakildirler. Türkler zelilâne yaşamaktan ise, millî istiklâl ve haklarını silâhlariyle temin etmek veyahut şerefle ölmek için harbe girmişlerdir."

Pek doğru ve haklı bir söz... Fakat muvaffakiyet tedbirlerini ihmal etmesi için Amiralin daha sarih emre ihtiyacı varmış... Diğer taraftan daha müsait bir vaktin seçilmesi icabederdi.

Harp Filomuzun Karadeniz'e hareketinden bir gün evvel, 26/10/1914 de gazetelerle, Anadolukavağı'ndaki Kırmızı Fener'in bu akşamdan itibaren yakılmıyacağı ilân olundu. Daha evvel, Karadeniz'e çıkıldığı zamanlar böyle bir tedbir alınmamıştı.

25/10/1914 de Bronzart Paşa ile Hafız Hakkı Bey trenle Almanya'ya hareket etmişlerdi. Hafız Hakkı, gizli tetiplerden haberdar olmayarak Alman Karargâhı Umumîsi nezdinde, bizim ilkbahara kadar harbe girişimizin geciktirilmesi lüzumunu izah ve onların muvafakatini temin etmek vazifesiyle gidiyordu. Arkalarından Halil Bey de kendilerini takip ederek Almanya'ya gidecekti. Fakat Halil Bey'in hareketi, beş gün sonraya bırakılmıştır. Bunların hepsinin neden beraber hareket etmedikleri dikkate değer. Halil Bey'in hâtıralarında bu cihet izah edilmemiştir.

1914 Ekim ayının üçüncü haftasında Alman ve Avusturya Orduları, Rusların taarruz hareketleri karşısında çok sıkışmışlar ve Türkiye'nin harbe girmesiyle bu Rus taarruzunun duraklayacağı ümidine düşmüşlerdi. Daha sonra, 27/10/1914 de Polonya'daki Rus muvaffakiyeti

karşısında Almanlarla Avusturyalılar büyük arazi parçaları kaybederek geri çekilmeğe mecbur kalmışlardı. Almanların bize müracaatleri ve Amiral Souchon'un 29/10/1914 deki taarruzu, bu hâdiselerle ve ümitlerle çok sıkı bağlıdır.

Harp başlar başlamaz, Enver Paşa'nın Mısır seferi'ne hususî bir ehemmiyet vermesi ve 19/11/1914 de Bahriye Nazırı ve İkinci Ordu Kumandanı Cemal Paşa'yı Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na ve Mısır seferini icraya memur etmesi de yine bu son Alman müracaatleri ve teşebbüsleriyle ilgili olsa gerektir.

Bu düşünceler, Türkiye'nin askerî kudreti, kabiliyeti ve yolları dikkate alınmaksızın, üstünkörü bir tefekkür ile doğru sayılabilir. Türkiye, boş duracağına, hamle yaparak kendi üstüne Rus kuvvetleri celbetmelidir iddiası zahiren cazibeli ve makul görünür. Fakat iş hesaba, haritaya, zaman ve mesafe mefhumlarına vurlunca, Türkiye'nin ateş açmasiyle, ateş açmadan evvel silâh elinde beklerken, üzerine celbettiği düşman kuvvetlerinden fazlasını çekemiyeceği meydana çıkar. Çünkü yollar ve geri hizmetleri müsait değildir.

O zaman Mebuslar Meclisi Resi olan merhum Halil Bey, Enver Paşa merhumun bu tertiplerine ve düşüncelerine vukufu hakkında ve Paşanın bu hususlarda onlara vermiş olması lâzım gelen izahata dair hâtıralarında tarihi tenvir etmemiştir. Malta'da iken kendisinden bir kaç defa sormuştum. Hattâ "Marne mağlûbiyetinden sonra acele harbe neden girdiniz?" demiştim. "Araba kırıldıktan sonra yol gösteren çok olur." cevabından başka bir şey söylememişti.

Muvaffakiyet için sadece talih ve cüret mi? Yoksa evvelâ bilgiye dayanan hesap ve hazırlık, sonra talih ve cü-

ret mi? Bu suallerin cevabını, tarih pek acı derslerle vermiş ve basiret sahiplerine ibret göstermiştir.

Malta'da Halil Beyle yukarıda yazılı muhavereyi yaparken yanımızda bulunan merhum Ağaoğlu Ahmet Bey hayret ile gözlerini açarak:

- Ay, biz Marne muharebesinden sonra mı harbe girdik? diye bağırmıştı.

- Evet, demiştim; dikkatinizden kaçmış olacak üstad...

- Bunu, ben bilmiyordum; ne büyük gaflet yapılmış, diyerek eliyle göğsüne vurmuştu.

25/10/1914 de Bronzart Paşa ile Hafiz Hakkı, Berlin seyahetiyle memleketten uzaklaşmışlardı; 27/10/1914 de Amiral Souchon, kumandası altındaki harp filomuza Karadenize açılmak emrini vermiş; filo, karanlık bastıktan sonra hareketle Boğazdan dışarı çıkmıştır. Bunu haber alınca yüreğim çarpmağa başlamıştı. Rus filosunun da Karadeniz'de dolaşmakta olduğuna dair haberler vardı. Ya, Alman Amirali, Alman kafasiyle kendiliğinden hâdiseler çıkarabilirdi; yahut Ruslar bizimkilerine ateş edebilirlerdi. Boğazın mayınlarla dışarıdan kapatılması ihtimali de ayrıca endişe veriyordu.

Gece yarısı Talât Bey, bana evimde telefon ederek filodan bir haber alıp almadığımızı sordu. "Henüz bir haber yok. Rus filosunun dün Bulgaristan ve Romanya sahillerinde dolaşmakta olduğu haber alınmıştı. Bugün Rus filosunun nerede bulunduğunu bilmiyoruz. Bizimkiler de bu gece bir şey göremezler. Allah vere de yarın filomuzun talimlerini Ruslar bozmasalar ve bir hâdiseye meydan vermeseler" cevabını vermiştim. Bir kaç gün sonra gizli tertiplere ve emirlere vâkıf olunca, kendi kendime : "Zavallı Harekât Şubesi Müdürü! Bu cevabın ne kadar gü-

lünç olmuş" demekten kendimi alamadım.

Talât Bey'in bu suretle sorması ve merak göstermesi dikkatimi çekmişti: "Acaba o da, bizim gibi Amiralin başımızı bir belâya sokmasından mı korkuyor? Yoksa başka bir bildiği mi var?" diye düşünmüştüm. Kimbilir, Talât Bey de "Harekât Şubesi Müdürünün gizli karardan haberi yok" diyerek gülmüştür.

Karadeniz hâdisesinden sonra, Yavuz'da bulunmuş olan Türk subaylarından aldığımız malûmata göre filomuz şu suretle harekete geçmiştir:

27/10/1914 de Haydarpaşa önünde demirli bulunan harp filomuzda:

Yavuz Muharebe Gemisi, Midilli, Hamidiye Kruvazörleri, Berk, Gayret, Nümune, Yarhisar, Basra Destroyerleri öğleden sonra hep birlikte hareketle Boğazda ilerlemeğe başlamışlardır. Yavuzun tekmil motör, istimbot, filika gibi nakliye vasıtaları "General" namındaki Alman depo vapuruna bırakılmıştı.

Yavuz'da bulunan Türk Bahriye Subaylarından Yarbay Enver Bey, ayni gemide bulunan diğer Türk subaylarına, Rusya'ya karşı harbe gidildiğini söylemiş; bu esnada gemi Büyükdere önünden geçmekte olduğundan Türk subayları, Boğazın son meskûn mahallerine hasretle bakmışlar...

Filo Karadenize çıktıktan sonra, karanlıkta Amiral tarafından "Harbe hazır olunuz" işareti verilmiş. Bundan sonra "Diğer gemiler, Yavuz'un dümen sularını takip ederek ilerliyecekler" emri tebliğ olunmuş. Bir müddet böylece hareket ettikten sonra, Amiral, torpido filotillâsının komodor gemisi olan Gayret Destroyerine telsizle verdiği emirde destroyerin Yavuz'un bordasına yanaşmasını bildirmiş. Destroyer yanaştıktan sonra, kodomor

ile destroyer suvarisini Yavuz'a çağırmışlar; Amiral Souchon, filotillâ komodoru Binbaşı Madlong ile biraz Almanca görüştükten sonra, Destroyerin suvarisi Cemil Bey'e elindeki zarfları uzatıp vermiş ve bunları ait oldukları gemilere teslim etmesini söylemiş.

Bu zarfların bir kısmı beyaz ve Bahriye Nezareti'nin damgalarını, diğerleri sarı renkte Almanca olarak Amiralin makam damgasını havi imiş..

Destroyer, Yavuz'dan ayrılarak zarfları diğer gemilere götürmüş...

Beyaz zarfların içinde, Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın imzasını havi ve 14 İlkteşrin 330 (27/10/1914) tarihli emir varmış. Bu emir, yukarıda ayniyle dercedilmiş olan emirdir. Sarı renkteki zarflarda her geminin yapacağı vazife ve şayet düşmana rastgelinerek müsademe mecburiyeti hasıl olursa gemilerin düşmana ne tarzda hücum edecekleri vesaire yazılı imiş..

Harp filomuzun sürati az olan gemilerden mürekkep ikinci kısmına, Boğaz methali civarında kalarak Boğaz'ı açık tutmak ve Rusların icabında mayın dökerek Boğaz'ı kapamak için yapacakları hareketelere mâni olmak vazifesi verilmiş.

(Yavuz), Sivastopol'a; (Midili), Kerç'e; (Hamidiye), Yalta ve Kefe'ye; (Berk), Navarasiski'ye, (Gayret ve Nümune destroyerleri) Odesa'ya taarruza memur edilmişler...

Yavuz, Yarhisar ve Basra muhripleriyle birlikte şarka Amasra'ya doğru gidip orada demirlemiş. Diğer gemiler kendilerine verilen hedeflere doğru yol almışlar. Gayret ve Nümune muhriplerimiz İrmingad adında bir Alman şilebinin yedeğinde Odesa açıklarındaki Yılan Adası'na kadar çekilmiş... bu gemilerimizin mahrukatı Bo-

ğaz'dan Odesa'ya kadar gidip orada biraz dolaştıktan sonra tekrar Boğaz'a dönmeğe kâfi değilmiş. Vaktiyle Almanya'dan değerlerinden fazla bedel mukabilinde alınmış olmalarına rağmen bu kusurları da varmış.... .

Harp filomuzun İstanbul'dan hareketinden evvel, Samsun adındaki ufak bir mayın gemimiz, Sivastopol ağzına mayın dökmek için İstanbul'dan gönderilmiş.

28/10/1914 akşamı Yavuz Amasra'dan, muhriplerle birlikte hareket ederek Sivastopol'a gitmiş. Bu esnada Samsun mayın gemisi, aldığı emri ifa ederek mayın döktüğünü bildirmiş.

29/10/1914 sabahı alaca karanlıkta Sivastopol önüne gelen Yavuz ateşe başlamış ve Rus tabyaları da ateşle mukabele etmişler. Rus harp gemileri görülmediğinden Amiral şehire ateş edilmesini emretmiş. Sivastopol civarında Pirut isimli bir Rus nakliye vapuru batırılmış.

29/10/1914 öğle vakti Amiralin İstanbul'a gönderdiği raporlara karşılık 30/10/1914 günü Bahriye Nazırımız Filoya "Kanlı ve şanlı bayramımızı" tebrik etmiş. Başkumandan Vekili de, "Harp hareketlerini keserek Şarka yapılacak sevkiyatı himaye etmesini" Amirale tebliğ eylemiş....

Amiral Souchon'un raporları. 28/10/1914 de Donanma Kumandanlığı'ndan hiç bir rapor gelmemişti. Talât Bey yine donanmadan haber sordu. Yok cevabını verdim.

29/10/1914 de, Kurban Bayramı'nın arife günü , akşam üzeri Amiralin ilk raporu geldi. Öğleden evvel saat 11,15 de yazılmış olan bu raporun sureti şudur:

"Rus Filosu, 27 ve 28 ilkteşrinde Türk Filosunun bütün hareketlerini takip ve yaptığı talim ve tatbikatı mü-

temadiyen taciz etmiş ve bugün de muhasamata başlamıştır. Bir Rus torpil gemisi, üç torpidobot ve bir Kömür gemisinin düşmanca bir fikirle Karadeniz Boğazı'na doğru ilerlemesi üzerine Goeben (Yavuz) tarafından torpil gemisi batırılmış, bir torpido ağır surette hasara uğratılmış; kömür gemisi zaptedilmiş; 3 subay ve 72 er esir alınmış ve Sivastopol muvaffakiyetle bombardıman edilmiştir. Torpil gemisinde 700 torpil ile 250 kişi bulunuyordu. torpidolarımız tarafından kurtarılan 3 subay ile 72 er 30 İlkteşrin (Ekim ayı) günü İstanbul'a vasıl olacaklardır. Esirlerin ifadesine nazaran, Rusların Boğaz methali ilerisine torpil dökerek filomuzu mahvetmek niyetinde bulundukları anlaşılmıştır. Breslav (Midilli), Azak Denizi methalinin şarkında bulundukları anlaşılmıştır. Breslav (Midilli), Azak Denizi methalinin şarkında bulunan Novorasiski'de 50 kadar petrol deposiyle bir çok erzak depolarını tahrip ve 14 askerî nakliye gemisini batırmıştır.

İmza: Donanma Başkumandanı - Souchon

Bu rapordan sonra Alman Sefareti vasıtasiyle aşağıdaki iki rapor alındı:

Alman Sefaretine

"29/10/1914 saat 17

Rus harp gemilerinden Pirot vapuriyle Bezpokoyno sisteminde üç destroyer ve bir kömür gemisi düşmanca bir fikir ile Boğaz önünde dolaşıyordu. Yavuz, torpil gemisi olan Pirot'u batırdı; kömür gemisini zapteyledi. Bir torpidoyu mühim surette hasara uğratarak 3 subayla 72 er esir aldı. Yavuz, Sivastopol'u muvaffakiyetle bombardıman etti. Osmanlı torpidosu, Kobaneç topçekerini batırdı. Lûtfen bu haberi Karargâhı Umumî'ye gönderi-

niz.

İmza: Donanma Başkumandanı - Souchon"

Alman Sefareti'ne

"29/10/1914 saat 22,30;

Tahrip edilmiş olan Pirot torpil gemisi 700 torpili havi ve 250 kişi mürettebata malik idi. Bir torpido tarafından 3 subay ve 72 er kurtarıldı. 30/10/1914 öğleden sonra İstanbul'a avdet edilecektir. Esirlerin ifadesine göre Rus kumandanı Boğaz methali önüne torpil dökerek huruç ânında bu suretle Osmanlı filosunu mahveylemek fikrinde bulunuyordu. Midilli ilk önce haber verdikten sonra Novorosiski limanında 50 petrol deposunu, nakliye sefinesi olmağa salih 14 vapuru ve bir çok buğday depolarını yaktı.

Berk (Berk'i Satvet) de Novorosiski telsiz telgraf istasyonunu tahrip etti. Karargâhı Umumî'yi haberdar ediniz.

İmza: Donanma Başkumandanı - Souchon"

30/10/1914 de, öğleden sonra, filomuzun ikinci kısmı Boğaz'dan içeri geldi. Amiral, yolları az olan bazı gemileri, bu meyanda Barbaros zırhlımızı Boğaz'ın dış tarafında ikinci filo olarak bırakmıştı. Barbaros'un arkasında gelen Reşit Paşa vapurundaki Rus esirlerinin istihbarat şubemizin şefi tarafından yapılan isticvabından şu netice çıkarılmıştır:

"Esirlerin bir kısmı bizim sahillerimizden fındık yükleyerek Odesa'ya gitmekte olan bir Rus ticaret vapurunun sivil mürettebatıdır. Bu vapur Karadeniz'in ortasında bizim iki harp gemimiz tarafından batırılmış. Ruslar "Gemimizi batırmayın; yazıktır; hamulesiyle birikte alıp götürünüz; işinize yarar" diye yalvarmışlarsa da bizim-

ıl etmemiş ve mürettebatı aldıktan sonra gemi-
ışlar....

Diğer esirler Pirot torpil gemisinin mürettebatı olan üç subayla 72 erdir.

Bu gemi, üç torpido ve bir kömür gemisiyle Sivastopol'dan hareket etmiş. Gemi suvarisine kapalı bir zarf verilmiş. Sivastopol'dan 20 mil kadar açıldıktan sonra zarfı açarak içindeki emir mucibince hareket etmesi tebliğ olunmuş. Fakat daha Sivastopol önlerinde iken bizim Yavuzla iki destroyerimize rastgelmişler, Rus torpidoları kaçmışlar, kömür gemisi zaptolunmuş, torpil gemisi de batırılmış. Vazifelerinin Karadeniz Boğazı önüne torpil dökmekten ibaret olduğu ifadelerinden istihraç olunmuştur. Bu hâdisenin 29/10/1914 sabahı vukuuna göre bizim filomuzun 27/10/1914 akşamı Karadeniz'e çıktığını haber alan Rusların, filomuzun Boğaza çekilmesini menetmek için bu deniz müfrezesini torpil gemisiyle birlikte 28/10/1914 de hazırlayıp 29/10/1914 sabahı Sivastopol'dan Boğaz istihkametinde hareket ettirmiş olmaları muhtemeldi.

Şu tetkik ve mütalâaya göre, bizim filomuz 29/10/1914 sabahı Sivastopol ve Novorosiski limanlarına ilerleyip bombardıman yapmasaydı, belki, 30 sabahı, Rus gemileri Boğaz'ın önüne gelecekler ve torpil dökerken yakalanıp ateş başlıyacaktı. Netice aynı ise de, şekil ve yol bize daha uygun olurdu.

Amiral Souchon'un raporunda zikredilen ve talimlerimizi bozduğu söylenen Rus filosu hiç bir yerde görülmemiş ve bu hususta hiç bir haber alınamamıştı. İlk vakadan bir gün sonra, Yavuz 30/10/1914 de Odesa'yı da topa tutmuştu.

1914 senesinin Ekim ayı sonunda gelen Kurban Bay-

ramı, Türk milletinin neticesi meçhul bir harbe başladığı günlere tesadüf etmişti. Tanrının milletimizi esirgemesi ve muvaffakiyetli bir neticeye ulaştırması için dua etmekten başka çaremiz kalmamıştı.

Boşa giden teşebbüsler, kabineden istifalar, harp ilânı. 30/10/1914 günü, Rus, İngiliz ve Fransız Sefirleri, Karadeniz'deki hâdiseler üzerine bizimle siyasî münasebetlerini kestiklerini ve harp halinin başlamış olduğunu bildirdiler. Rus Sefiri pasaportlarını istemiş ve diğerleri de istiyeceklerini söylemişlerdir.

29/10/1914 de gelen müsademe haberi üzerine, 30 Ekim Bayram gecesi, Başkumandan Vekili tarafından şahsen ordulara vesair makamlara kısaca şu emir tebliğ olunmuştur:

"Karadeniz'de bulunan filomuza Ruslar 16 İlkteşrin 1330 (29/10/1914) da taarruz ettiler. Ruslardan bir gambot ile bir torpil gemisi batmış ve 3 zabit ile 83 nefer esir alınmıştır. Bizden hiç zayiat yoktur. Rusların her an karadan da taarruzları muhtemeldir."

Biz bu emire, 30/10/1914 de, bayramın birinci Cuma günü vâkıf olduk. 30/10/1914 de bütün sahillerimizdeki fenerler söndürüldü. Bugün akşam geç vakit, Rus Sefiri ile Sefaret Erkânı Sirkeci'den trenle hareket ve memleketimizi terkettiler. Aynı günde Kızıldeniz'deki İngiliz harp gemileri Akabe'yi bombardıman etmişlerdir. 3/11/1914 sabahı iki Fransız, dört İngiliz zırhlısı birinci hatta ve iki kruvazörle sekiz torpido ikinci hatta olmak üzere Çanakkale Boğazı'na yaklaşan düşman, 16 kilometreden Boğaz methalindeki tabyalarımıza ateş açtı. Atılan 240 mermiden iki tanesi Seddülbahir'de aynı yere isabet ederek cephanelik ateş almış, beş subay ve sekiz

erimiz şehit olmuş, iki top hasara uğramıştır. Diğer tabyalara da bazı isabetler olmuş ise de kayıbımız yoktur. Bu hâdise Çanakkale Boğazı için bize şiddetli bir ihtar idi. Almanya'dan yeni gelmiş olan Amiral Uzedum ile bazı Alman subayları her iki boğazın müdafaasını tanzim ve ıslaha memur edilmişlerdir.Mesudiye zırhlımıza Çanakkale'de sâbih batarya vazifesi verildi. Aynı günde İngilizler Urla'daki gemilerimize de ateş etmişlerdir. Artık harp her tarafta başlamıştı.

30/10/1914 de İtilâf Devletleri'nin harp hali hakkında verdikleri nota üzerine, bir Kasımda, Kurban Bayramı'nın üçüncü günü kabine fevkalâde bir içtima yapmıştır. İlk önce Posta ve Telgraf Nazırı Oskan Efendi harbe aleyhtar olduğunu söyliyerek istifa etmiştir. Ondan sonra Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbistani Efendi harbe aleyhtar olduğunu ileri sürerek o da özür dilemiş ve çekilmiştir. Maliye Nazırı Cavid Bey gelmemiş; istifa edeceğini bildirmiş. Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa da kendisine itimatsızlık gösterilmiş olduğunu vesaireyi ileri sürerek istifa eylemiştir. Geri kalan Nazırlar, yâni, Sadrazam Sait Halim Paşa, Şeyhülislâm Hayri Efendi, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Bey, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maarif Nazırı Şükrü Bey harp halinin kabulü zarurî olduğuna dair bir mazbata yaparak Padişaha arzetmişlerdir. Bayram ertesi toplanan Mebusan ve Ayan Meclisleri de harp halini ekseriyetle tasvip ederek kabineye itimat gösterdiler.

İstifa eden nazırların yerine Nafia Nezaretini Sadrazam Sait Halim Paşa'nın kardeşi Prens Abbas Halim Paşa, Ziraat ve Ticaret Nezaretini Ahmet Nesimi Bey, Maliye Nezaretini tevkif olarak Şükrü Bey deruhde ettiler.

Karadeniz hadisesini 29/10/1914 akşamı haber alan Sadrazam son derece kızmıştır. Kendi haber ve muvafakti olmadan "oldu bitti" yapıldığından dolayı istifa edeceğini söylemiş ve ertesi sabah hem Bayram ve hem Cuma merasimine gelmemiştir. Bayramın birinci gecesi ve ertesi sabah, yâni 30 Ekimde gerek Enver ve Cemal Paşalar ve gerek Talât Bey, Sadrazamın yalısına giderek okşanmaktan hoşlanan Sait Hâlim Paşa'yı teskin etmeğe uğraşmışlar ve muvaffak olmuşlar ve nihayet bayramın üçünde, yâni 1/11/1914 de kabinenin tekmil erkânıyla toplanmasına razı etmişlerdir.

Bu hususta Halil Bey, hâtıralarında diyor ki:

"Refikleri tarafından kendisinin iğfal edildiğine zahip olan Sait Halim Paşa, istifaya karar vermiş ise de Enver Paşa ile Talât Bey tarafından Rus dononmasına tecavüz için emir verilmemiş olduğuna dair verilen teminat üzerine sarfı nazar etmiş; hükûmetçe siyasî teşebbüslerle harbin bertaraf edilmesine karar verilerek Sait Halim Paşa tarafından İtilâf Sefirleri'ne hükûmetin rızası hilâfına tahaddüs eden müsademeden dolayı beyanı teessüf edilmiş ve münasebetin kesilmesine meydan verilmemesi için rica ve ısrarda bulunulmuştur."

Halbuki, Karadeniz hâdisesi üzerine bayramın birinci günü, (30/10/1914) sabahı, Enver Paşa ile Talât Bey, Halil Bey'in evine giderek kendisiyle buluşup konuşmuşlardır. Halil Bey hâtıralarında bu ziyareti meskût geçmiştir. Fakat Talât Paşa'nın Berlin'de yazdığı hâtıralarında bu cihet kaydedilmiştir. Bu görüşmeden sonra sadrazamın yalısına gidilerek Sait Halim Paşa ikna edilmiş ve İtilâf Sefirleri'ne, güya harbin önünü almak için, müracaat olunması kararlaştırılmıştır. Rusya'nın böyle bir müracaatı kabul etmiyeceğini ve zaten harbe girmek için

Ruslarla İngilizlerin bahane aradıklarını ve münasip vakit beklediklerini Talât ve Halil Beylerle Enver Paşa şüphesiz telâkki ettiklerinden Sadrazam Paşa'yı ikna ve teskin için kendi aralarında bu müracaatı tertip ve teklif ettikleri aşikârdır. Halil Bey'in bayram ziyareti vesilesiyle bu görüşmede bulunmuş olması muhtemeldir. Sait Halim Paşa, Enver ve Cemal Paşalarla Talât Bey'in sözlerini ve tekliflerini kabul ederek 30/10/1914 günü İtilâf Devletleri Sefirleri'ni Yeniköy'e çağırmış ve kendilerine, Karadeniz hâdisesinden dolayı özür dileyerek meselenin dostane bir şekilde hallini rica etmiştir.Makam düşkünü olan bu Mısırlı Prens, Osmanlı Sadrazamlığı ve Hariciye Nazırlığı azametini feda edip izzeti nefsini korumamıştır.

Rus gizli diplomatik vesikaları kitabındaki 98 numaralı vesika bu müracaatı şu suretle tasvir etmektedir:

"Sadrazam, 30/10/1914 saat üçte beni Yeniköy'deki evine çağırdı. İngiliz Sefiri'ni yanında buldum. Muhaveremizin büyük kısmında hazır bulundu. Sadrazam yandaki odaya beni dâvet ederek ne kendisinin, ne de hükûmetin harp etmek arzusunda olmadığını teyidetti ve meseleyi münasebetlerin kesilmesine kadar götürmemek hususundaki halisane arzusunun icrası için kendisine yardımda bulunmaklığımı ısrarla rica etti. Türkiye'yi terk için almış olduğum emri icraya mecbur olduğumu, bununla beraber hükûmetime keyfiyeti iblâğ için diğer vasıtalara malik olduğumu cevaben bildirdim.

İmza: Guirese"

Diğer İtilâf Devletlerinin Sefirleri de pasaportlarını istemek için emir aldıklarını söyleyerek doğrudan doğruya hükûmetlerine müracaat edilmesini cevaben bildirmişlerdir. Bunun üzerine, ertesi günü 31/10/1914 de Ha-

riciye Nezaretimiz tarafından Londra, Paris ve Petersburg'daki sefirlerimize icabeden telgraflar yazılmıştır. Petersburg Sefirimize yazılmış olan telgraf şu mealdedir:

"Rus Hariciye Nazırı'na, Rus filosu tarafından tahrik edilen bir muhasama fiilinin iki devletin dostane münasebetlerini ihlâl eylemesinden dolayı pek ziyade müteessif olduğumuzu bildirmenizi rica ederim. Babıâli'nin, meseleye münasip bir hal sureti itasında kusur etmiyeceğini, buna benzer vakaların tekerrürünü men için iktiza eden tedbirleri alacağını, Rus İmparatorluk hükûmetine temin edebilirsiniz. Şimdiden Türk Hükûmeti'nin filonun Karadeniz'e çıkmamasına karar verdiğini ve Rus donanmasının bizim sularda görülmiyeceğini ümit eylediğini bildirebilirsiniz. Pek ümit ederim ki Rus İmparatorluk hükûmeti, iki memleketin müşterek menfaatleri namına ayni itilâfsever fikirlerle mütehassis olduğunu isbat edecektir.

Sadrazam ve Hariciye Nazırı: Sait Halim"

Rus Hariciye Nazırı, bu müracaata karşı, sözün topa intikal ettiği ve müzakere için vaktin geçmiş olduğu cevabını vermiştir.

Esasen bizimle harbe başlamak için bahane arayan Ruslar, hâdise akabinde Türkiye'deki sefirlerine İstanbul'u terketmelerini tebliğ eylemişler ve sefirin İstanbul'dan 31/10/1914 akşamı hareketini müteakip ordularına tarruz etmek emrini vermişlerdir.

Bu hususta General Kâzım Karabekir'in kitabının 420 nci sayfasında yazılı olan şu satırlar da dikkate değer; merhum Kâzım Karabekir, o zaman Karargâhı Umumî İstihbarat Şubesi Müdürü idi:

30/10/1914 tarihi, bayramın birinci Cuma günü olup

Enver Paşa Beşiktaş'ta Sinanpaşa Camii'nde Cuma selâmlığında iken İstihbarat Şubemizin müdürünü oraya çağırmış ve kendisine Rus esirlerinin isticvabı hakkında emir vermiş. Kâzım Karabekir diyor ki:

"Bu aralık sokak üstündeki odadan Bahriye Nazırı Cemal Paşa güler bir yüzle yanımıza geldi ve lâübâli bir hal ile horoz gibi bağırdı. Arkasından Padişahın Seryaveri Hurşit Paşa geldi ve sert bir çehre ile Cemal Paşa'ya...

- Paşa! İçerideki Padişahtır. Ben bu işe gelemem. Her şeyden evvel vaziyetimizi bilelim!

Cemal de, Enver de Hurşit Paşa'yı teskine çalıştılar..."

Bu tarzda ötmenin delâlet ettiği mâna aşikârdır:

Şimdiye kadar karanlıkta işler dönüyordu. Şimdi horoz öttü, ortalık aydınlandı, saklı bir şey kalmadı.

Kâzım Karabekir, gerek Enver Paşa'nın ve gerek Cemal Paşa'nın, bu esnada, memnun ve güler yüzlü göründüklerini de kaydetmiştir. Halbuki verilen emri, hakikî ve matlûp maksada ve taşıdığı ruha göre ifa etmemiş olmasından dolayı Amiral Souchon'a kızmış ve canları sıkılmış bir vaziyette bulunmaları lâzımgelirdi...

Çünkü emrin ruhu "Vaziyet müsait bulunduğu takdirde Rus filosuna harp ilân etmeksizin hücumediniz ve Karadeniz'de zorla üstünlüğü temin ediniz." fikrasında temerküz etmişti. Zorla deniz üstünlüğünün temini için Rus filosuna, meselâ 1904 de Port Arthur'da veya 1942 de Pearl Harbour'da Japonların yaptıkları gibi muvaffakiyetli bir baskın yapılacak ve buna göre müsait fırsat aranacaktı. Yoksa Boğazdan çıkıp doğruca Sivastopol'a, Navarasiski ve Odesa'ya giderek top atmakla deniz üstünlüğünü temin edecek baskın yapılmış olamazdı. Al-

man Amiralinin yaptığı şu bayağı hareket ile sadece barut fıçısına ateş verilmiş olmasından dolayı nazırların memnun değil, hiddetli ve kızgın olmaları icabederdi. Başlıyan çarpışma, her halde bir futbol maçı değildi. Artık harp fiilen başlamıştı. Uyuşma teşebbüslerinden hiç bir fayda hasıl olamazdı ve olamadı.

1/11/1914 sabahı Kafkas hududumuzdaki Rus kuvvetleri her taraftan tarruza başladılar; bir kol ile Sarıkamış'tan Hasankale istihkametinde, diğer bir kol ile Oltu'dan Kale Boğazı istikametinde ileri hareket ettiler. Doğu Beyazıt ve Pasin Karakilisesi taraflarında da hudut müfrezelerimize taarruz ile bazı hudut karakollarını ele geçirdiler.

Sadrazamın müracaatından ve alınıp verilen notalardan bir fayda çıkmadığından Mebusan ve Ayan Meclisleri hükûmete itimat beyan ederek harbi kabul etti. Bundan sonra, Padişah harp ilânı hakkında hazırlanmış olan iradeyi imza etti. Bu irade, 11/11/1914 (Eski tarihle 29/10/1330) günü çıkan gazetelerle neşir ve icabeden makamlara da resmen tebliğ olunmuştur:

Harp ilânı hakkındaki iradenin sureti. "Şehri halin 16 ncı günü Donanmayı Hümayûn'un bir kısmı tarafından Karadeniz'de manevra icra edilmekte olduğu sırada Karadeniz Boğazı'na torpil dökmek vazifesiyle hareket ettirildiği bilâhara anlaşılan Rusya donanmasından bir takımı mezkûr manevraları ihlâl ve müteakiben izharı muhasama ile Boğaza doğru hareket etmeleriyle Donanmayı Hümayûn tarafından mukabele olunmakla beraber şayanı teessüf olan şu hâdise hakkında hükûmeti seniyece Rusya devletine müracaat ile tahkikat icrası ve vaka eshabının zahire ihracı teklif ve bu su-

retle bitaraflığı muhafazaya ihtimam edilmiş olduğu halde Rusya devleti müracaatı vâkıaya cevap ita etmeksizin sefirini geri celbeylediği gibi kuvayı askeriyesi de Erzurum hududunu muhtelif noktalardan tecavüz etmesine ve bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri dahi sefirlerini geri çağırdıktan başka İngiliz ve Fransız donanmaları müştereken Çanakkale'ye ve İngiliz kruvazörleri Akabe'ye top atmak suretiyle bilfiil muhasamata iptidar ve ahiren de düveli mezbure, Devleti Osmaniye ile hali harpte bulunduklarını ilân eylediklerine binaen hükûmeti Osmaniyece de müstainen bitevfikatı ilâhiyye mezkûr üç devlet ile hâli harp ilânını irade eyledim. Bu iradei seniyenin icrasına Heyeti Vükelâ memurdur.

(Eski tarih: 29/10/1330)"

Aynı günde ve aynı tarihle orduya ve donanmaya hitaben padişahın bir beyannamesi neşredilmiş ve buna Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın imzasiyle ve "Padişahım çok yaşa" duasiyle nihayet bulan diğer bir beyanname eklenmiştir. Karadeniz hâdisesinden sonra muhtemel bir Rus taarruzu karşısında Üçüncü Ordu pek zayıf bulunduğundan Onuncu Kolordunun hemen bu ordu emrine verilmesini ve karadan cepheye sevkini teklif etmiştim. Karadeniz'de üstünlük ve serbest nakliyat meselesi şimdilik bir hayal idi. İlk önce bu teklifim kısmen kabul olundu ve en yakın olan Otozuncu Fırkanın Üçüncü Orduya verilmesi tensip edildi, fakat bir gün sonra Ruslar Kafkas hududumuzu geçerek her taraftan taarruza başlayınca yeniden müracaat ettim. Bu defa tekmil Onuncu Kolordunun Üçüncü Ordu emrine verilmesi kabul ve tebliğ olundu. Bununla beraber bu kolordunun bir aydan evvel cepheye yetişip muharebeye girmesinin mümkün olmadığını unutmamak lâzımdı. Mesafe uzun,

yol bir tane idi, demiryolu yoktu.

Üçüncü Ordunun kara menzilleri çok eksikti. Denizden Trabzon'a gönderilmiş olan cephane ve techizat bile Trabzon'da yığılmış ve içeriye nakledilememişti.

Harp ilânından iki gün sonra, 13/11/1914 de cihad "yâni mukaddes harp" ilân edildi. Gerek harp ilânı ve gerek cihad kararı ve ilânı hakkında umumî karargâhta hiç bir muamele geçmemiştir. Ne ben ve ne diğer arkadaşlarımız cihad ilânından haberdar değildik.

Hafız Hakkı merhumdan da buna dair bir şey işitmedim. Karadeniz hâdisesini yaptıklarından dolayı, Hafız Hakkı bütün Almanlara ve onlara uyduğundan dolayı da Enver Paşa'ya kızgın görünüyordu. Bronzart Paşa ile araları çok açılmıştı. Bronzart'ın vermiş olduğu rapor Hafız Hakkı'yı çileden çıkarmıştı. Nihayet 22/11/1914 de ehemmiyetsiz bir bahane ile Bronzart Paşa'nın umumî karargâhtaki kurmay subaylarını toplayarak Hafız Hakkı'nın gıyabında ve onu ima ile hoşa gitmeyecek sözler söylemesi, kül altında tüten duman gibi görünen ihtilâfı ve zıddiyet ateşini alevlendirmişti. Bir subay, kendisinden küçük rütbe ve mevkide bulunanların huzurunda, gıyaben dahi olsa tekdir olunmaz.

Cihad ilânında Almanların da parmağı olduğuna dair rivayetler dolaşmağa başlamıştı.

İstanbul gazetelerinde, 13/11/1914 den daha evvel cihad ilânı lüzumuna dair pek çok yazılar neşrettirilmişti. Gazetelerle resmen ilândan sonra da günlerce sokaklarda nümayişler yaptırılmıştı. Bunları gördükçe İstanbul sokaklarında Balkan Harbi için "Girid bizim canımızdır. Harp, harp" diyerek ve kılınçları iki tarafa savurarak yapılan nümayişleri hatırlıyordum.

Rusya'dan sonra, 5/11/1914 de İngiltere ve onun arka-

sından Fransa, resmen bize harp ilân etmişlerdi. Fakat fiilî muhasamaya 31/10/1914 denberi devam ediyorlardı. Bu hareketler tekerrür etti. Evvelce Ekim ayında Basra Körfezi'ndeki Bahreyn Adalarına geldiğini haber aldığımız Hintli ve İngiliz kuvvetleri, gittikçe takviye edilerek General Barat kumandasında bir fırkaya yükselmişti. İngiltere'nin harp ilâniyle beraber, İngiliz kuvvetleri Şattülarap ağzındaki Fav bataryamızı tahrip ettikten sonra karaya çıkmağa başladılar ve nihayet, 22/11/1914 de Basra'yı ele geçirdiler. İngiliz fırkası burada durmayarak Korne'ye kadar ilerlemeğe devam eyledi. İşte bu suretle, İngiltere'nin, daha Karadeniz vakasından çok evvel Irak'ı zapt ve istilâ için Bombay'da kuvvetler hazırlamış olduğu tahakkuk etti. Yoksa, Karadeniz vakasından üç hafta sonra Basra'nın istilâsı mümkün olamazdı.

Bu suretle Birinci Dünya Harbi'nin ilk büyük kaybına uğramıştık: Basra Vilâyetini İngilizler işgal etti. Ve 38 inci fırkamız nizam-ı harpten silindi. Cihad-ı mukaddes ilânına ve hayallerine karşı realitenin sert yumruğu suratımıza ilk büyük şamarı indirmişti. Karargâhı Umumî'de biz, üçlerin ağzımızı bıçak açmıyordu. Cihad ilânının, değil bizim hudutlarımızın dışındaki müslümanlar üzerinde, hattâ bizimle beraber yaşıyan Araplar ve Kürtler üzerinde bile bir tesir yapacağı şüpheli idi. Cihad ilân eden müslüman Türkiye'nin yanında Almanlar, Avusturyalılar, Macarlar gibi müslüman olmayan devletler ve milletler vardı.

Böyle bir ittifak heyetinin menfaati için hariçteki müslümanların cihad ilânına ehemmiyet vererek kendilerini feda edeceklerine inanmak bir safdillik olurdu. 1915 de Kafkas cephesinde Ruslarla yaptığımız muhare-

belerde aldığımız Rus esirleri arasında Kazanlı Türkleri görmüştüm. Onlara bizzat kendim Türkçe sorduğum suallere karşı aldığım cevapların hulâsası şu di:

"- Bu, din kavgası değil, gün kavgasıdır. Bu işin Halifenin cihad ilâniyle alâkası yoktur. Bugün bir Müslüman Devletler Birliği ve onların başında İmam, ül-müslimin idaresi veya ümmet rejimi mevcut değildir."

Diğer taraftan cihad ilânı üzerine gerek Rusya ve gerek İngiltere'nin en çok müslüman tebaaya ve askere malik olmak itibariyle, cihad ilânından muhtemel meş'um tesirlerini önlemek için, bize karşı süratle ve şiddetli taarruzlara geçerek kendi askerî kudretlerini göstermek istiyecekleri pek tabiî idi. Şu halde cihad ilânı, bize fayda değil, zarar verebilirdi. Nitekim harp esnasında, bu iki devletin orduları, yaptıkları büyük taarruz hamleleriyle bizi pek çok uğraştırmışlar ve memleketimizi istilâ eylemişlerdir. İngilizler ve Ruslarla yaptığımız muharebelerde bunların ordularından mühim miktarda müslüman askerin bize iltihak ettiğini de görmedik ve işitmedik. Tek, tük, ilticalar olmuş ise de bunlar,müstesna vakalardır. Maattessüf bizden de düşmana iltica eden harp kaçağı, vatan hainleri eksik değildi.

Fakat, her zaman görülen dalkavuklar ve çanak yalayıcılar, bu defa da bu yüksek vatan işlerine burunlarını sokmaktan hali kalmamış ve cihad ilânından sonra, para koparmak ve mevki kazanmak için riyakârlıktan, kasideler söylemekten ve hattâ Başkumandanının kaşındaki beyaz kılların cihangirlik alâmeti olduğunu, "Turan Fatihliği"ni ileri sürmekten geri kalmamışlardır.

Cemal Paşa'nın Mısır Seferi'ne memur olması. Harp başladıktan sonra, 1914 Kasım ayının ilk günlerin-

de Harbiye Nezareti Müsteşarı Albay Mahmut Kâmil Bey Beşinci Kolordu Kumandanlığına tayin olunmuştu.

Mısır seferini hazırlamak işleriyle meşgul olan Yarbay von Kress, bir ay evvel Şam'daki Sekizinci Kolordu Komutanı Albay Mersinli Cemal Bey'in Kurmay Başkanlığına tayin ve Sekizinci Kolorduyu bu sefere hazırlamağa memur edilmişti. Karadeniz vakasından sonra, Başkumandan Vekili Mısır seferi hazırlıklarını kırbaçlamağa başlamıştı. Bu seferin icrasını hiç bir suretle muvafik bulmadığım için bir kere de Dördüncü Ordu Kumandanı eski hocamız Halepli Zeki Paşa'nın reyini sormak lüzumunu ileri sürmüş ve Başkumandanın muvafakatini almıştım. Zeki Paşa, bu seferin icrasındaki zorlukları ve çöl seferinin icrası için lâzım gelen malzemenin bulunmadığını, daha deve tedarikinin bile yoluna girmediğini, uzun ve amansız bir çölün her türlü mahrumiyetini yenmek için erzak ve cephaneden başka, içecek ve yıkanacak suyun bile beraber götürülmesi zaruretini izah ederek bu seferin sarih olarak aleyhinde bulundu. Bu makul cevaptan istifade ederek gerek Bronzart Paşa ve gerek Enver Paşa nezdinde fırsat buldukça zorlukları ileri sürdüm ve bir mecburiyet varsa insan ve hayvanca az mevcutlu ve fakat kamyon, otomobil vesaire itibariyle kuvvetli motörlü birlikleri havi bir seyyar ve süratli kolun, çölü geçerek kanalı tahribe memur edilmesinin daha münasip olacağını söyledim.

Bu motörlü vasıtaların Almanya ve Avusturya'dan celbini ve bunlar gelmedikçe böyle bir harekete başlanmıyarak hazırlıklara devam olunmasını ve beklemenin daha isabetli olacağını, iyi hazırlanmadan yapılacak böyle bir seferin muvafakiyetsizliğe ve felâkete müncer

olabileceğini sık sık münasebet getirerek arzettim. Eğer Mısırlılar da istiklâl sevdasına düşerek İngilizlere başkaldırmağa teşebbüs ederlerse o zaman iş daha kolay olabilirdi.

Yarbay von Kress'in hesapları neticesinde bir fırkalık bir seferî kuvvetin çölden geçerek kanala varabilmesi için on binden fazla deveye, su kırbalarına, arteziyen kuyularına vesair malzemeye, deve ve erzak mübayaası için bir milyon altın paraya ihtiyaç bulunduğu meydana çıkmıştı.

Dördüncü Ordu Kumandanı Zeki Paşa'nın menfi cevabı Enver Paşa'nın canını sıkmıştı. Bu fena tesiri düzeltemedik. Nihayet Mısır seferinin katî olarak icarısını isteyen Başkumandan Vekili, 19/11/1914 de Bahriye Nazırı ve İkinci Ordu Kumandanı Cemal Paşa'yı -ayağından rahatsız olduğundan dolayı- Nişantaşı'ndaki evine çağırmış ve ona vaziyeti izah ederek Zeki Paşa'nın bu işi yapamıyacağını, Almanların böyle bir hareketin icrasına son dece ehemmiyet verdiklerini, Suriye'de Arap ihtilâlcilerin kafa tutmağa başladıklarını söylemiş ve Cemal Paşa'nın hem kanal seferini hazırlamasını, hem Suriye'de asayişi ve emniyet işlerini temin etmesini, bu maksatla Dördüncü Ordu Kumandanlığını deruhde etmesini teklif etmiştir.

Cemal Paşa, Bahriye Nezareti, eskisi gibi uhdesinde kalmak şartiyle, memnunlukla bu vazifeyi kabul edeceğini bildirmiş ve aralarında meseleye karar verilmiş.. Şahsen görüşülen bu işler hakkında Karargâhı Umumîde hiç bir resmî muamele cereyan etmemiştir.

Aynı günde Cemal Paşa'nın Harbiye Mektebi'ndeki İkinci Ordu Karargâhı'na gittiğini ve Kurmay Başkanı Albay von Frankenberg ile Birinci, İkinci ve Üçüncü Şu-

be Müdürleri ve daha bazı subayları birlikte alıp Şam'a hareket eyliyeceğini tebliğ ettiğini duymuştuk. İki gün sonra 21/11/1914 de, Cemal Paşa, eski Maliye Nazırı Cavid Bey'e veda ziyareti yaptığı zaman bazı mütalâalarda bulunmuş.. Cavid hâtıralarında diyor ki:

"İki gün evvel Mısır'a karşı sefer icrasına memur olduğu halde bütün plânların zihinde hazır olduğunu söyledi. Bu kuvvetli kanaat, ilme müstenit ise büyük bir kuvvet; fakat değil ise, ne müthiş şey... Hidiv'i beraber almak istememiş. Bir ihtilâl neticesinde Hidivliği ihraz etmiş olan bu ailenin harpten sonra hükûmetlerinin devamına müsaade etmek doğru olamayacağını ve bunların yerine fetihten sonra Cemal Paşa'nın neden kaim olmamasını söylemiş. Hidiv'e veda etmemiş... Cemal, demek, şu fütuhata bu ümitle gidiyor." Cavid Beyin bu notları hayli mânalıdır.

21/11/1914 de Cemal Paşa, maiyetiyle, Haydarpaşa'dan Şam'a hareket etti. Trenin hareketinden evvel orada bulunanların temennilerine karşı mühim bir cevap verdi. Bunun, kendi hâtıralarında şu cümlelerle zikretmiştir:

"Vazifemin ulviyetini, fakat fevkalâde zorluklarını müdrik olarak hareket ettiğime ve bana tevdi olunan vazife icaplarından olarak ben ve maiyetime verilen kahramanlar, kanala yapacağımız hücumda muvaffak olamıyarak cesetlerimizi kanala dökecek olursak, arkada kalan vatanperverlerin kanalı cesetlerimizin üzerinden geçerek İslâm'ın sarih malı olan Mısır'ı İngilizlerin elinden kurtarmaları icabedeceğine dair bir mukabelede bulundum." Bu demeç üzerine, bugünden itibaren kanala taarruz, artık bir sır olmaktan çıkmıştı.Yeni kumandanın haraketiyle Mısır seferinin icrasına ciddi olarak başlan-

mış oluyordu. Bundan sonra, artık, Karargâhı Umumî'de tarafımızdan bir tesir icrası mümkün olamadı ve olamazdı... İlim, hesap, mantık itibarda değildi.

Yeni hazırlanmış olan plâna göre Sekizinci Kolordunun yirmi beşinci fırkası asıl kanal seferini yapacaktı. Bu fırka seçme erler ve subaylarla takviye olunacaktı. Bir müfreze sahil yoluyle yürüyecekti.Sekizinci Kolordunun diğer kuvvetleri sahilleri ve asayişi temin edecekti. 12 nci Kolordu Halep civarında, İskenderun Körfezi sahillerini tarassut ve temin vazifesini yapacaktı. Hicaz fırkası ve Medine muhafızlığı da Dördüncü Orduya bağlanmıştı. Dördüncü Ordu Kumandanlığı, Mersin'den Cidde'ye kadar tekmil Suriye ve Arabistan sahillerini tarassut ve temin edecek; dahilî asayişi muhafazaya ve aynı zamanda kanal seferini yapacak kuvei seferiyenin menzil ihtiyaçlarını ikmal ve geri sevkiyatını tanzim etmeğe çalışcaktı.

Rusların Kafkas hududunda taarruza başlamalarından sonra, 2/11/1914 de Onuncu Kolordunun Üçüncü Ordu emrine verilmiş olduğunu yazmıştık. Kasım ayının ortasına doğru orduların harp nizamında yeni bir değişiklik daha yapıldı. Bu esnada Boğazların müdafaası meselesi ile beraber Bulgaristan'ın Rusya tarafını iltizam etmesi ihtimali de dikkate alınmıştı. 3/11/1914 de, 16 parça İngiliz ve Fransız harp gemisi, Çanakkale Boğazı methalindeki bataryalarımıza yirmi dakika top ateşi yapmışlardı.

Yeşilköy ve civarındaki Altıncı Kolordu tekrar Birinci Ordu emrine verildi. Buna mukabil İkinci Kolordu ve Edirne kalesi İkinci Orduya bağlandı.

Orduların yeni harp nizamı. Son yapılan değişik-

likler üzerine ordulann yeni harp nizamları, 1914 Kasım ayı ortasında şu şekli almıştı:

Birinci Ordu; Birinci, Üçüncü, Dördüncü ve Altıncı Kolordularla Müstakil Suvari Livasından mürekkepti.

Birinci ve Altıncı Kolordular İstanbul civarında, Üçüncü Kolordu, Tekirdağı civarında ve Çanakkale Boğazı'nda, Dördüncü Kolordu Bandırma civarında, Suvari Livası İstanbul'da.

Birinci Ordunun mevcudu; 243.000 insan, 65.000 hayvan ve 256 topa baliğ oluyordu.

İkinci Kolordu, Edirne ile Kırklareli civarlarında; Beşinci Kolordu, İstanbul'un Anadolu cihetinde Erenköy taraflarında idi.

İkinci Ordunun mevcudu; 157000 insan, 31500 hayvan ve kale toplariyle beraber 305 topa baliğ oluyordu.

Üçüncü Ordu; Dokuzuncu, onuncu, Onbirinci ve Onüçüncü Kolordularla İkinci Nizmamiye Suvari ve Dört ihtiyat Suvari Fırkasından ve Erzurum kalesi kumandanlığından mürekkepti.

Üçüncü Ordunun mevcudu; 235000 nisan, 61000 hayvan, kale toplariyle beraber 531 topa baliğ oluyordu.

Dördüncü Ordu; Sekizinci ve Onikinci kolordularla Hicaz kumandanlığı ve Medine muhafızlığından mürekkepti.

Dördüncü Ordunun mevcudu; 70000 insan, 25000 hayvan ve 120 topa baliğ oluyordu.

Onikinci ve Onüçüncü Kolordulann piyade alayları ikişer taburlu idi.

İzmir ve Havalisi kumandanlığı; 26000 insan, 1800 hayvan ve 46 top mevcudunda idi.

Irak ve Havalisi Kumandanlığı; 38 inci Fırka ile Hudud ve Jandarma taburlarından mürekkepti.

Mevcudu 25000 insan, 1200 hayvan ve 36 topa baliğ oluyordu.

Çanakkale Boğazı Kumandanlığı 33000 insan, 5500 hayvan ve 264 top mevcudunda idi.

Karadeniz Boğazı Kumandanlığı; 9000 insan, 460 hayvan ve 159 top mevcudunda idi.

Yukarıdaki ordular mevcutlarında menzil teşkilleri dahil değildir.

Karadeniz'deki savaşlar ve asker nakliyatı. Enver Paşa ile Amiral Souchon arasında yapılan konuşma neticesinde 3/11/1914 gecesi "Akdeniz" adındaki nakliye vapurumuz Giresun'daki askerlerimizi yükleyip Trabzon'a götürmek üzere Karadeniz'e gönderilmiş, "Millet" vapuru da bir gece sonra hareket etmiş, Midilli ve Hamidiye Kruvazörleri bunları muhafazaya memur edilmiş, bir kaç gün sonra üç vapur daha gönderilecekmiş, bu suretle Onuncu Kolordunun Karadeniz kıyılarındaki alayları denizden Trabzona naklolunacakmış. Onuncu Kolordu, 2/11/1914 de Üçüncü Ordu emrine verilmiş ve Erzurum'a hareketi tebliğ olunmuştu. Başkumandanın Karadeniz'de üstünlük temin edileceğine dair kanaati o kadar kuvvetli idi ki, Onuncu Kolorduyu Karadeniz hâdisesinden evvel Üçüncü Ordu emrine vermeğe ve denizden Trabzon'a naklettirmeğe asla muvafakat etmemişti. Şimdi, eğer, Amiral Souchon Karadeniz'de asker naklini temin edebilirse çok iyi. Üstünlük temini ümidi henüz kaybolmamış demek olurdu.

Esasen Onuncu Kolordunun denizden naklonulanacak birlikleri Samsun ile Trabzon arasında olduğundan mesafe gayet kısadır. Yalnız müsait yükleme ve boşaltma limanları bulunmadığından askeri bindirmek ve ka-

raya çıkarmak işleri epeyce vakit kaybettirir. Tekmil Karadeniz'de emniyet olmasa bile Samsun ile Trabzon arasında yapılacak şu tecrübe bize, Amiral Souchon'un Karadeniz'de ne dereceye kadar bir fayda temin edebileceğini anlatacaktı. İstanbul'dan Trabzon'a cephane ve harp malzemesi nakli için dahi Karadeniz'de emniyet son derece lâzımdı.

Harp patladıktan sonra, Başkumandanlık Karargâhı'nın İstanbul gibi büyük bir şehirde bulunmasının mahzurları göze çarpmağa başlamıştı. Akşam olunca, barış zamanı gibi, herkes evine gidiyordu. Şubelerde birkaç nöbetçi subayı kalıyordu. Şifreler doğru başkumandanın eline gönderiliyordu. Orada hallolunuyor ve başkumandan bazan kendi yaverlerine dikte ettirdiği emirlerle icraat yapıyordu. Bu kararlara ve emirlere biz sonradan vâkıf oluyorduk. Mühim hallerde ne kurmay başkanlarının ve ne şube müdürlerinin başkumandanı tenvir etmelerine imkân kalmıyordu. Halbuki umumî karargâh, İstanbul civarında münasip bir köyde bulunsa ve herkes geceleyin dahi karargâhta yatsa, mühim ve müstacel hallerde dosyalara vesaireye dayanarak maiyet memurları, izahat vermek, tenvir etmek, tekliflerde bulunmak gibi vazifelerini sıcağı sıcağına kolayca yapabilirlerdi. Diğer taraftan Başkumandan Vekilinin aynı zamanda Harbiye Nazırı olması hasebiyle hükûmet merkezinde bulundukça, kabine işleriyle, siyasetle, Millet Meclisiyle, parti müzakereleriyle meşgul olması da lâzım geliyordu. Hükûmet merkezinde o kadar çok bağlar, aşinalar vardı ki, bunların hususî ziyaretleriyle, başkumandanın harp düşüncelerine ve hareketlerine hasretmesi lâzım gelen kıymetli vakitleri kayboluyordu.

Bundan başka, casusluğa karşı, hükûmet merkezin-

de tesirli ve muvaffakiyetli tedbirler almak güç oluyordu. Umumî karargâh subaylarının her gece evlerine gidip gelmeleri, bunların vazife itibariyle vâkıf oldukları bazı gizli hareketlerin ve tasavvurların duyulmasına sebep oluyordu. En vatansever ve ihtiyatlı subaylar bile, karılarından gizliyemedikleri bazı sırların ve askerî sevkiyatın kulaktan kulağa duyulmasına meydan veriyorlardı.

1914 senesi için hazırlanmış olan sefer veya seferberlik plânlarında bile umumî karargâhın İstanbul'dan başka bir yerde gizlice yerleşip çalışması icabedeceği düşünülmemişti. Gerçi, şimdiki hava akınları tehlikeleri o zaman yoktu; fakat büyük karargâhların büyük şehirlerden uzak bulunmaları, sade hava tehlikelerine karşı korunmak için değil, gece ve gündüz harp vazifeleriyle ve tam bir sükûn içinde çalışmak ve casusların kolayca iş görmelerine meydan vermemek için lâzımdır. 1914 (1330) senesi seferliğine ait talimatın Başkumandanlık karargâhına ait kısmında Karargâhı Umumî'nin mümkün olduğu müddetçe İstanbul'da kalacağı tasrih edilmişti. Gerek bu sebeple ve gerek Başkumandan Vekilinin bir kaç hafta evvel Naciye Sultan'la yeni evlenmiş bulunması hasebiyle Umumî Karargâh'ın İstanbul'dan başka bir yere nakli lâzım geldiğini kimseye kabul ettiremedik.

Umumî karargâhta İkinci Reis Hafız Hakkı dahi bir sultanla yeni evlenmişti. Almanlar ise hiç rahatlarını bozmak istemiyorlardı.

İki gün evvel hareket etmiş olan Akdeniz ve Millet vapurları, düşmana rastgelmeksizin, 5/11/1914 akşamı Giresun ve Ordu limanlarına vararak asker yüklemeğe başladılar, fakat bu sükûn ve iyi talih çok sürmedi.

5/11/1914 akşamı Bahriahmer, Bezmiâlem, Mithatpaşa adındaki üç nakliye gemimiz de iki tayyare ve bir miktar erzak ve mühimmat yükleyerek İstanbul'dan hareket etmişlerdi. Geceleyin gelen haberler, 6 büyük ve 13 küçük parçadan mürekkep bir Rus filosunun Sivastopol'dan 5/11/1914 de hareket eylediğini bildirdiler. Nakliye gemilerimizi korumak için Amiral Souchon, daha önce vermiş olduğu karar üzerine, ancak 6/11/1914 sabahı Yavuz zırhlısı ile ve yanında Berk-i Satvet ve iki destroyer bulunduğu halde Karadeniz Boğazı'ndan çıkmıştır.

Acaba, Rus filosunun denize açılması, 3/11/1914 akşamı İstanbul'dan hareket eden nakliye ve harp gemilerimizi tarassut ederek onları yakalamak için mi? Yoksa 5/11/1914 akşamı İstanbul'dan hareket edecek olanları daha evvel casuslar vasıtasiyle haber alarak bunları yakalamak için mi yapılmıştır? Yahut sadece Zonguldak ve civarındaki kömür madenlerimizi tahrip etmek niyetiyle tesbit edilen bir hareket neticesinde Ruslar tesadüf eseri olarak mı gemilerimize rastgelmişler? Bizim için belli değil...

6/11/1914 de, Amiral Souchon'un kudret ve maharetini gösterebilmesi için yeni mühim bir fırsat daha zuhur etmişti. Alman Amirali ya marifetini göstererek bir zafer kazanacak ve Karadeniz'de üstünlük meselesi lehimize hallolunacaktı veyahut hem nakliye gemilerimizi kaybedecek ve hem Karadeniz'de beklediğimiz üstünlük ümitlerine veda eyliyecektik...

6/11/1914 öğle vakti Karargâhı Umumî'ye gelen haberler bize yeis verdi. Rus filosu bu sabah erkenden yâni, Amiral Souchon henüz Karadeniz Boğazı'ndan çıkmazdan evvel, Kozlu ve Zonguldak önlerine gelerek bu iskele-

leri ve ocakları üç saat bombardıman etmişler...

Bir akşam evvel, İstanbul'dan hareket eden üç nakliye gemimizden hiç bir haber yok. Bunların da bu esnada düşman tarafından batırılmış olması endişesi çenelerimizi kilitledi. İçimizden kan ağlamağa başladık.

Amiral Souchon da gemilerimize yetişip onları kurtaramamış ve akşama kadar güya Rus filosunu aramış ise de bulamamış... Bu gemilerin batırıldıklarına artık kanaat getirdik.

İşte Amiral Souchon'un Karadeniz'de Yavuz zırhlısına güvenerek üstünlük kazanması ve askeri nakliyatı temin eylemesi masalanın ilk faciası bu suretle vukua geldi. Bu Amiral, Akdeniz'de İngilizlerden kendisini gayet güzel kurtarmıştı. Fakat Karadeniz'de Rusları yakalayamadı ve bizim başımızı vaktinden çok evvel büyük bir belâya sokmuş oldu. Eğer Amiral, nakliye gemilerinin hemen arkasından Karadeniz'e çıkarak bu gemilerle Sivastopol arasında Rus filosunu daimî olarak gözetleseydi, her halde gemilerimiz batmaz ve kömür ocaklarımız da bombardıman edilmezdi. Belki düşman filosuna ehemmiyetli kayıplar verdirmeğe de fırsat ve muvaffakiyet hasıl olurdu. İki gün evvel, Karadeniz'e çıkmış olan gemilerimizin, Rus filosunu denize açılmağa teşvik edecek mahiyette kolay bir av olduğu meydanda idi.

Ufak bir hesap, Amiralin hareketinin yanlışlığını göstermeğe kâfi idi. Çünkü bizim nakliye gemilerimiz, 5/11/1914 akşamı İstanbul'dan hareket edince, 6/11/1914 sabahı Zonguldak önlerine geleceklerdi. Bu zaman henüz Karadeniz Boğazı'nda bulunan Amiral Souchon, kendisinden 120 mil açılmış bulunan nakliye gemilerimize beş saatten evvel yetişemezdi. Mesafe ve sürat mefhumları iyi hesap ve mukayese olunursa, bundan

başka neticeye varılamazdı. Şu halde nakliye gemileriyle harp filosunun hareketleri arasında on, belki, oniki saatlik fark neden ihdas edilmişti. Rusların Sivastopol limaniyle bizim İnebolu kıyıları arasındaki mesafe, İstanbul ile İnebolu arasındaki mesafeden daha küçüktür. İstanbul'dan hareket eden nakliye gemilerimizden bir kaç saat sonra Ruslar Sivastopol'dan hareket etseler, İnebolu ile Zonguldak arasında bizim gemilerimizi yakalayabilirlerdi. Bu tesadüf zamanında henüz Karadeniz Boğazı'ndan çıkacak olan harp filomuz, nakliye gemilerimizi hiç bir surette kurtaramazdı.

Bu kadar basit hesapları, Amiralin veya maiyetindeki subayların yapamıyacakları veya düşünemiyecekelri hiç bir suretle aklın kabul edeceği bir şey değildir. Şu halde fena kasıt veya ihmal mi var?.. Belki ihmaldir; belki, iki gün evvel giden gemilerin şansı, Amirale cesaret vermiş ve Rus filosuna ehemmiyet vermemeğe ve gece uykusunu feda etmemeğe sevketmiştir.

Yalnız bu acı tecrübe, Karadeniz'de emniyetle askerî nakliyat yapılamıyacağını isbat etmiştir.

6/11/1914 sabahı Zonguldak limanın Rus filosu tarafından bombardıman edildiğini Ordu Telgrafhanesi'nden haber alan Millet vapuru suvarisi, oradan yüklediği askeri tekrar karaya çıkararak akşam üzeri Vone limanına iltica etmiş; bir gün evvel Giresun'dan asker yüklemiş olan Akdeniz vapuru, daha talihli çıkarak 6/11/1914 de Trabzon limanına varmış ve askeri orada karaya çıkarmağa muvaffak olmuştur.

Karadeniz'deki bu vakalar üzerine telsiz telgrafla Amiralden izahat istenildi. Gelen cevapta Souchon "Millet vapurunun yüklediği askeri tekrar boşaltması için emir vermediğini, fakat Karadeniz'deki ahvale göre as-

kerî nakliyattan vazgeçerek gemilerin İstanbul'a gönderilmesinin münasip olduğunu" bildirdi. Bu cevap üzerine Onuncu Kolorduya ve Üçüncü Orduya bu yolda tebliğat yapıldı.

Şu hâdiselere ve neticelere göre, eğer Mareşal Liman von Sanders'in iddialarına uyarak Odesa sahillerine üç kolordu çıkarmak çılgınlığına teşebbüs etseydik, nasıl bir felâkete sürüklenmiş olacaktık? Odesa sergüzeştinin önüne geçmek için uğraşarak muvaffak olduğumuzdan dolayı bugün yine Allaha şükür ettim. Amiral Souchon'un, Rus filosuna mühim kayıplar verdirmek fırsatını ele geçirmeden evvel bizi harbe sokmuş olmasına da tekrar lânetler okudum. Enver Paşa'nın hâlâ talihine güvenmesine ne demeli bilmem?

6/11/1914 de General Bronzart ile Hafız Hakkı Bey, Almanya seyahatinden geri gelmişlerdi. Bunlar, 25/10/1914 de İstanbul'dan Alman Karargâhı Umumîsi'ne gitmişler ve Bulgaristan'ı tereddütten kurtarmak için Sırbistan'a karşı askerî hareketlerin süratlendirilmesi ve cephane ihtiyacımızın temini meselelerini görüşerek hemen İstanbul'a dönmüşlerdi. Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey'in de bunlarla gitmesi kararlaştırılmış iken -evvelce yazıldığı üzere- onun hareketi geciktirilmiş ve Karadeniz hâdisesi üzerine seyahetinden sarfınazar olunmuştu.

Hafız Hakkı ile Karadeniz hâdisesini ve Rusların bu vakadan sonra Kafkas hudutlarımızdan yaptıkları taarruzları görüştük. Karadeniz'de Amiral Souchon'un başımıza açtığı belâyı, Rus filosuna bir ehemmiyetli kayıp verdirmek fırsatını beklemeden yaptığı harp kundakçılığını ve gösterdiği beceriksizliği uzun boylu tenkid ettik. Harbin hiç olmazsa 1915 ilkbaharına kadar geciktiril-

mesi hususunda sarfettiğimiz emeklerin boşa gittiğini esefle yâdeyledik.

Nihayet son günlerde Karadeniz'de asker nakli teşebbüslerimizin nasıl fena bir netice verdiğini izah ettim. İkimiz beraber General Bronzart'ın önüne gittik. Karadeniz'deki nakliye gemilerimizin başına gelenleri Bronzart Paşa'ya fortrag şeklinde anlatttıktan sonra dedim ki:

"Ekselâns, Karadeniz'de üstünlük elde edeceğimiz esasına dayanarak ne kadar büyük plânlar kuruyorduk. Şimdi bütün bu hulyalardan vazgeçtik. Samsunla Trabzon arasında nihayet 12 saatlik bir deniz yolculuğunda bile birkaç taburun nakli temin olunamadı. Bundan sonra, Üçüncü Orduya cephane vesaire nasıl göndereceğiz?".

Bu müzakere neticesinde Ulukışla - Sivas - Erzurum menzil hattının ıslah ve tanzimine karar verildi. Menzil nakliye vasıtalarını kamyonlarla çoğaltmak çareleri aranacaktı. Aynı gün akşam üzeri bu meselenin halli için Başkumandan Vekiline müracaat eden Bronzart Paşa ile Hafız Hakkı Bey, Enver Paşa ile yaptıkları uzun görüşmeler neticesinde Amiral Souchon'dan tekrar şiddetli taleplerde bulunmağa karar vermişler. Bu karar üzerine Amirale 6/11/1914 akşamı:

"Onuncu Kolordunun sahildeki birliklerinin gemilerle nakli lâzımdır. Bunu temin ediniz." emri verildi. Onuncu Kolordu ile Üçüncü Ordu da bu emirden haberdar edildi. Yeniden böyle bir emrin verilmesini mucip sebepler şunlardır:

1- Ulukışla ile Erzurum arasındaki kara menzilinin zorlukları ve menzil vasıtalarının yeter olmaması;

2- Bugün başlamış olan Köpürüköy muharebesinin

tesirleri ve biran evvel bu muharebeler için Üçüncü Orduya asker yetiştirmek arzu ve lüzumları...

3- Bir gün evvel Karadeniz'de Rus filosunun gösterdiği cüret ve kaybettiğimiz gemiler yüzünden Alman şeref ve itibarının kırılmış olması...

Onuncu Kolordu, bu son emir üzerine, Ünye'de bulunan iki piyade alayıyla, iki cebel bataryasını ve dört erzak kolunu denizden nakletmek için ayırdı. Diğer birlikleriyle 7/11/1914 den itibaren karadan Erzurum'a doğru hareket etti.

Yeni verilen emrin faydası oldu. 11/11/1914 akşamına kadar Samsun ile Giresun arasındaki limanlardan Trabzon'a cem'an yedi tabur piyade, iki makineli tüfenk bölüğü denizden nakil olundu. Bu iş Hamidiye ve Midilli kruvazörlerinin muhafaza ve himayesi altında yapıldı. Şu halde Yavuz zırhlısının tekrar Karadeniz'e açılmış olması Rus filosunu ihtiyata ve saklanmağa mecbur etmiş oluyor. Bir müddet sonra kruvazörlerimizin kömürleri azaldığından geri gelmeleri tebliğ olundu ve deniz nakliyesine fasıla verildi...

Kafkas Cephesi'ndeki ilk muharebeler. Karadeniz'deki hâdiseler üzerine, 29/10/1914 akşamı, Başkumandan Vekilinin kısaca kendi evinden yazıp verdiği emir üzerine, ertesi gün, Kurban Bayramı sabahı, Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa da, aynı suretle kısaca, 9 uncu ve 11 inci Kolordularla suvari fırkaları ve Erzurum Kalesi Kumandanlıklarına emir vermiş; birliklerin harekete ve muharebeye hazır bulunmalarını tebliğ etmiştir. Biraz sonra, aynı günde, 11 numaralı ordu emriyle 17 nci fırkanın İspir'den Erzurum'a yaklaşmasını, 33 üncü Fırkanın Tutak'tan Karayazı üzerinden Er-

zurum'a gelmesini, 11 inci Kolordunun Erzurum'un şarkındaki Höyükler hattında tahkimata devam etmesini, Van Seyyar Jandarma Fırkası'nın, hududu tarassut için milis kuvvetleri bıraktıktan sonra, Bargiri'ye yaklaşmasını tebliğ eylemiştir.

Bundan başka, Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkasının Karakilise'nin hemen şarkında 15 kilometrelik bir saha dahilinde, İkinci İhtiyat Suvari Fırkasının Karakilise'de ve bunun garbında 15 kilometrelik bir sahada toplu bir vaziyet almalarını ve bu iki fırkanın kumandasını Üçüncü Fırka Kumandanının deruhde ederek karargâhının Karakilise'de bulunmasını, Dördüncü İhtiyat Suvari Fırkasının Velibaba'dan geçen derenin garbiyle Aras Nehri arasında, Birinci İhtiyat Suvari Fırkasının Aras Nehri şimalinde Köprüköy civarında toplanmalarını ve bu iki fırkanın kumandasını da Birinci Fırka Kumandanının deruhde etmesini emreylemiş, suvari fırkasiyle hudut müfrezelerine keşif bölgeleri ve vazifeleri vermiştir.

1/11/1914 de İkinci Nizamiye Suvari Fırkasının 2/11/1914 akşamı Köprüköy civarına varacak surette Erzurum'dan hareket etmesi ve bu fırka ile Birinci İhtiyat Suvari Fırkası Karargâhlarının Köprüköyü'nde bulunmaları Üçüncü Ordu Kumandanı tarafından emrolunmuştur.

Hasan İzzet Paşa, Rusların üstün kuvvetlerle taarruzu halinde Üçüncü Ordunun bütün kuvvetlerini Erzurum civarında toplayıp katî muharebeyi Erzurum Kalesi'nden de istifade ederek müdafaa şeklinde yapmayı tasarlamış ve bu kararını 11/10/1914 tarihli ve beş numaralı Ordu emriyle tebliğ eylemişti. 1/11/1914 de verdiği 13 numaralı Ordu emriyle aynı fikrini ve plânın tatbik olanacağını yeniden ordusuna emretmişti.

29/10/1914 sabahı vukubulmuş olan Karadeniz hâdisesinden sonra, Ruslar ancak 1/11/1914 sabahı Üçüncü Ordumuzun cephesinde hudut müfrezleerimize taarruza geçmişlerdi. Bunun üzerine Doğu Beyazıt, Pasin Karakilisesi, Kötek, Mecenkert, Narman taraflarında müsademeler başlamıştı. Sarıkamış'tan, Hasankale ve Oltu'dan Kaleboğazı'na doğru mühimce Rus kuvvetleri ilerlemekte ve diğer yerlerde ise Ruslar, yalnız hudut karakollarımızı ve mevzilerimizi zaptetmekte idiler.

Düşmanın bu hareketleri, Erzurum'a doğru umumî bir taarruz zannını doğurmakta idi. Üçüncü Ordu Kumandanı, 2/11/1914 günü saat on birde verdiği 15 Numaralı Ordu emriyle, düşman taarruzlarını bildirdikten sonra, ordunun Erzurum'un şarkında muharebeyi kabul etmek üzere toplanacağını, İkinci Nizamiye Suvari Fırkasının bugün Erzurum'dan Köprüköyü'ne hareket ettiğini, 11 inci Kolordunun hemen Höyükler mevziine çekilmesini ve bu mevziin şarkında ve garbında yerleşmesini; 33 üncü Fırkanın vakit geçirmeksizin hareketle Karayazı - Palandöken - Erzurum istasyonunda yürümesini, Kolordu karargâhının Nebi köyüne gelmesini, Dokuzuncu Kolordunun bir alay piyade, bir mitralyöz bölüğü ve bir cebel topçu taburundan mürekkep bir müfrezeyi Karagöbeğe göndermesini ve oradaki kale kuvvetiyle birlikte Gürcü Boğazı'nı müdafaa etmesini, kolordunun diğer aksamının Erzurum ve garbındaki köylerde toplanmasını tebliğ etti.

11 inci Kolordunun kumandanı Galip Paşa ve 9 uncu Kolordunun kumandanı Ahmet Fevzi Paşa idi. Sivas ve civarındaki 10 uncu Kolordu, Ziya Paşa'nın kumandasında olup, ancak 2/11/1914 akşamı Üçüncü Ordu emrine verilmişti. İkinci Nizamiye Suvari Fırkası'nın Ku-

mandanı Yarbay Yusuf İzzetin Beydi.

11 inci Kolordu, aldığı emri mucibince, Erzurumun şarkına doğru çekildi. Suvari fırkalarına istinat olmak üzere Hasankale'de ve şimalindeki Hınıs köyünde birer piyade taburu bıraktı.

2/11/1914 akşamına kadar Karargâhı Umumî'ye gelen haberlere göre, Doğu Beyazıt taraflarında bir düşman suvari fırkası ilerlemiş, Pasin Karakilisesi tarafında zayıf bir düşman kuvveti taarruz etmiş, Kötek'ten bir alay piyade ve bir batarya ilerliyerek Horum'u ele geçirmiş, bir muhtelif liva da Micinkert taraflarında ileri hareket ederek İd kasabasını ve Yeniköy'ü zaptetmiştir. Kale Boğazı tarafında da ayrıca piyade, suvari ve topçudan mürekkep bir muhtelif liva yürümektedir.

İspir'den Erzurum'a gelmekte olan 17 nci Piyade Fırkası Kumandanı Dumlu ve Gâvur dağlarında karın çokluğunu ve bazı erlerin donduğunu ileri sürerek Norşin yolundan Erzurum'a gelmesi için kolordusundan müsaade istemiştir. Bu haber, Kasım ayı başında Erzurum civarında dağlara çokca kar düşmüş olduğunu anlatmakta idi...

Üç gün birbiri arkasına taarruz eden ve ileri hareketler yapan düşman kuvvetlerinin 4/11/1914 de umumî olarak durakladıkları görülmüştür. Bugün Üçüncü Ordu'dan Karargâhı Umumî'ye gelen raporlara göre, düşmanın Aras nehri şimalinden altı tabur piyadesiyle iki cebel bataryası ve Aras cenubundaki 3 alay suvarisi ile 2 cebel bataryası ve bunun gerisinde de kuvveti anlaşılamayan bir yürüyüş kolu ilerlemiştir. Köprüköy civarlarına yaklaşmış olan düşman kuvvetleri İkinci Nizamiye Suvari fırkasiyle muharebe etmektedir.

Üçüncü Ordu Kumandanlığı, Rusların Oltu tarafla-

rından, İd ve Kale Boğazı üzerinden Erzurum'un doğu şimalinde Gürcü Boğazı taraflarına büyük kuvvetlerle ilerliyeceğini dikkate alarak Üçnücü Orduyu Erzurum civarında toplamağı düşünmüş ise de üç günden beri taarruz eden Rus birliklerinin henüz böyle bir kuvvetli teşebbüs ve tehditte bulunmadıkları görülmüştü.

Köprüköy Muharebeleri. Bu sebeplerle Karargâhı Umumî'den müdahaleye mecbur olduk. Onbirinci Kolordunun geri alınmasında acele edilmiş olduğu ve bu kolordunun tekrar Köprüköy istikametinde ileri sevkedilerek o tarafa gelmiş olan zayıf düşman kuvvetlerini tardetmesi, 5/11/1914 günü, Üçüncü Orduya tebliğ olundu. Sivas'taki Onuncu Kolorduya da, biran evvel,Erzurum istikametinde hareket etmesi tekid edildi...

Başkumandanlığın bu tebliği üzerine, Üçüncü Ordu Kumandanı, 5/11/1914 akşamı, 11 inci Kolordunun yarın akşam düşmana doğru bir ileri yürüyüş yapacak surette hazırlanmasını emretmiş ve Dokuzuncu Kolordunun 28 inci Fırkasının 6/11/1914 günü, Höyükler mevziine giderek 11 inci Kolordunun oradaki vazifesini deruhde etmesini tebliğ eylemiştir. Ertesi gün, 6/11/1914 öğle vakti Ordudan şu emir verilmiştir:

"1- Sekiz tabur piyade, 3 alay suvari ve iki bataryadan mürekkep bir düşman kuvveti Köprüköy garbında bulunmaktadır.

2- 7/11/1914 (Eski tarihle 25 Ekim 330) da aşağıdaki birlikler bu düşmana taarruz edeceklerdir:

33 üncü Fırka ile beraber Onbirinci Kolordu;

İkinci Nizamiye Suvari Fırkası;

Suvari Kolordusu.

İkinci İhtiyat Suvari Fırkası (Bu fırka 6/11/1914 ak-

şamı Velibaba'ya vasıl olacak ve ertesi sabah Velibaba'dan düşmanın gerisine taarruz edecektir.)

3- 11 inci Kolordu bugün öğleden sonra saat dörtte Hasankale istikametinde yürüyüşe başlıyacak ve gecenin bâki kısmını orda istirahatte geçirecektir. Bu kolordu, 7/11/1914 de öğleden evvel saat 11 de kolbaşlariyle (Yağan - Köprüköy - Badicıvan) hattına vasıl olacak surette Hasankale'den yürüyüşe başlıyacaktır.

(Bundan sonra kollara ve iaşeye dair emirler yazılıdır.)

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet"

Birinci Köprüköy Muharebesi. Birlikler, bu emir gereğince hareket ederek Onbirinci Kolordunun 18 inci ve 34 üncü Fırkaları gece yarısı Hasankale civarına gelmişlerdi. 6/11/1914 akşamına kadar gelen haberlere göre düşmanın 6 - 8 tabur piyadesi ile iki bataryası, Köprüköy'ün ilerisinde Badicivan şarkındaki sırtlarda, dört suvari alayiyle bir bataryası daha cenupta Aras nehri vadisinde bulunmaktadır. Onbirinci Kolordunun 7/11/1914 sabahı saat yedide düşmana taarruz etmesi ordudan tekrar emir olunmuş ve bu sabah ordu karargâhının Erzurum'dan Hasankale'ye gideceği bildirilmiştir. İhtiyat olarak 28 inci Fırkanın Hasankale'ye hareketi tebliğ edilmiştir.

7/11/1914 sabahı Onbirinci Kolordu, suvari fırkalariyle birlikte taarruza başlamış ise de düşman mevzii kuvvetli görüldüğünden akşama kadar devam eden birinci Köprüköy veyahut Badicivan muharebesi bir neticeye varamamış ve karanlıkta muharebeye fasıla verilmiştir. Bugünkü muharebede 34 üncü Fırka, aldığı emirlere göre vaktinde hareket ve taarruz etmiş ise de, 18 inci

Fırka ancak öğleye doğru hareket edebildiğinden 34 üncü Fırka yalnız başına taarruza devam edemiyerek durmağa mecbur olmuştur.

18 inci Fırkanın 53 üncü Alayı, keşif tedbirlerindeki noksandan dolayı henüz yürüyüş kolunda iken ansızın 500 metrede düşman piyade ve topçu ateşine uğramış ve panik yaparak geri çekilmiş; bazı erler de tüfenklerini ve çantalarını atarak firar etmişler.... Bu hal diğer alaylara ve 34 üncü Fırkaya da sirayet ederek hepsi intizamsız bir surette geri çekilmeğe başlamışlar; öğleden sonra bu vaziyet, kolordu karargâhının müdahalesiyle ıslah edilerek ve topçular mevzilere sokularak geri çekilen birlikler durdurulmuş, fakat düşman mevziini zaptetmek mümkün olamamıştır. 33 üncü Fırka; muharebeye hiç bir suretle iştirâk edememiş ve hattâ muharebe meydanına bile varamamıştır. Evvelce Onbirinci Kolorduyu geri çekmek hususunda çabuk karar verilmişti; şimdi, aksine, düşmana taarruz için çok acele edilmiş ve eldeki kuvvetlerden istifade olunamamıştır. Acaba Hasan İzzet Paşa'yı birbirine zıd bu iki harekete sevketen âmil ne idi?

İşte, talim ve terbiyesi, disiplini kâfi olmayan birlikler ile lâyıkiyle hazırlanmadan ve işbirliği temin edilmeden yapılan taarruz hareketlerini ve muhareblerin verecekleri neticeye dair Birinci Dünya Harbi'nin ilk tecrübesi... Balkan Harbi'nde Kırklareli muharebesinde acele yaptığımız taarruzlar dahi böyle olmuştu...

Fakat kendi kuvvetlerimizi haddinden fazla büyük gören, etrafa pembe gözlük ile ve teleskoplarla bakan Altıncı Kol mensupları düşmana taarruzdan, Kafkasya'yı istilâdan ,turan fatihliğinden bahsetmekte hiç tereddüt etmiyorlardı. Kafkasya'yı istilâ için "Teşkilât-ı Mahsusa" adı altında birtakım gönüllülerden mürekkep birlik-

ler vücuda getirilmişti. Merhum Doktor Bahaeddin Şakir, Kafkas cephesinde bulunan bu teşkilâtın başında idi. Ordumuzun durmayıp taarruz etmesini mütemadiyen ordu karargâhına telkin ediyormuş... Merhum, çok vatansever, feragat sahibi ve cesur olmakla beraber kendisinin askerî bilgisi ve ordumuzun harp kabiliyeti hakkındaki vukufu az olduğundan yanlış fikirlere ve hulyalara kapılıyordu. Birinci Köprüköy Muharebesi'ndeki muvaffakiyetsizlik acı bir tecrübe olmuştu. Fakat Altıncı Kol mensuplarının doğru yolu görmeleri için hiç bir tesir yapmamıştı. Düşmanla karada ilk çarpışmamızın şu elemli neticesi vaktinden evvel bizi harbe sokanların, iyi hazırlık yapmadan taarruz isteyenlerin akıllarını başına getirmeğe kâfi gelmeli idi.....

Düşmanın 8 tabur piyade, üç alay suvari ve 3 batarya tahmin edilen bir kuvvetine karşı bizim üç fırkalı Onbirinci Kolordumuzla, İkinci Nizamiye Suvari Fırkamız ve üç ihtiyat fırkamız iyi kullanılmamış ve hiç bir muvaffakiyetli netice alınamamıştı. Bu kuvvetlerin muharebe meydanında tabiye hareketlerindeki hatalarından başka, kendi arzu ve tertibimizle yaptığımız şu taarruz hareketinde fırkaların muharebe meydanında toplanmaları ve işbirliği yapmaları bile temin edilememişti.

İlk mühim muharebelerde tüfenklerini ve çantalarını bırakıp kaçan ve çoğu Türk olmayan piyadelerin, vaktinde iyi ateş mevzilerine girip piyadeye yardım edemiyen topçularımızın, düşman ateşi altında az kayıp verecek surette açılıp ilerlemeyi bilmiyen birliklerimizin bir çok kusurları, talim ve terbiyece ve disiplin bakımından noksanları bulunmakla beraber fırka, kolordu ve ordu karargâhlarında da bazı uygunsuzlukların, idare hatalarının vukubulduğunu kabul etmek lâzımdır. Türk ordu

kumandanının yanında, Yarbay Guze adında bir Alman binbaşısı, kurmay başkanı idi. Alman askerî heyeti ile yapılmış olan anlaşma mucibince ordu kumandanları Türk ise kurmay başkanlarının Alman ve eğer ordu kumandanları Alman ise, kurmay başkanlarının Türk olması icabediyordu.

Ruslarla ilk kara muharebesinde vukubulan şu cansıkıcı muvaffakiyetsizlik, hükûmet erkânında, İttihat ve Terakki Umumî Merkezi'nde, Başkumandanda ve Karargâhı Umumî'de fena tesirler yapmıştı. Beceriksizce yapılmış olan Karadeniz hâdisesinden bir kaç gün sonra, yine kendi insiyatifimizle başladığımız Birinci Köprüköy Muharebesi'nin şu acı neticesine ibret ile bakmak lâzımdı. Herkes muvaffakiyetsizlik için, kendi kafasına ve düşüncesine göre, sebepler arıyor ve icadediyordu.

Üçüncü Ordu Kumandanı, 27 nci Fırkanın Erzurum şarkından Hasankale'ye gelmesini 6/11/1914 akşamı emretmiş olduğundan bu fırka 7/11/1914 öğle vakti Hasankale'ye gelmişti. Bugün muharebe başladıktan sonra, düşman da gerideki kuvvetlerini ileri sürmüş ve 8/11/1914 de düşman kuvvetinin dört alay piyade, bir suvari fırkası ve altı batarya topa baliğ olduğu tahmin edilmiştir. Dünkü muharebede Onbirinci Kolordunun yalnız iki fırkası öğleden sonra muharebeye girebilmiş, diğer fırkasiyle Dokuzuncu Kolordudan hiç bir istifade temin olunamamıştır.

8/11/1914 sabahı her iki taraf tekrar karşılıklı ateşe başlamış ise de hiç bir taraf ilerliyememiştir. Hasan İzzet Paşa, Onbirinci Kolordu Kumandanına, ahvali müsait görürse, taarruz etmekte serbest olduğunu bildirmişti. Ordu Kumandanı tarafından bu sabah 28 inci Fırka Onbirinci Kolordunun sağ cenahına sürülmüş ve İkinci Su-

vari Fırkası da bu kolordunun sol cenahına alınmıştı.

Onbirinci Kolordu, düşmanda çekilme emareleri gördüğünden öğleden evvel saat onda taarruza başlamak için emir vermiştir. Bu saatte, 28 inci Fırka'nın, Aras Nehri'nin batı tarafına geçerek ilerlemiş olan düşman suvari fırkasına taarruz etmekte olduğu Onbirinci Kolordu tarafından görülmüştü. 33 üncü Fırkadan hâlâ bir haber yoktu. Fakat bu fırkanın Aras vâdisine geldiği, ihtiyat suvari fırkasiyle beraber 33 üncü fırkayı düşman suvarilerinin oyaladıkları anlaşılmış ve 8/11/1914 günü saat 15 de Onbirinci Kolorduya, bu fırkanın Köprüköy'ün cenubunda Yagan istikametinde taarruz etmekte olduğu bildirilmiştir.

Öğleden sonra, saat birde, düşman bütün cephede çekilmeğe başlamıştı; Bizim avcı hatlarımız düşman mevzilerine 500 metreye kadar yaklaşınca düşman muharebeyi keserek Badicivan deresinin şarkındaki müdafaa mevzilerini boşaltmıştır. Akşam üzeri 34 üncü Fırka Köprüköy batısında ki sırtları işgal etti. Düşman Köprüköy şarkındaki mevzilere ve 1905 rakımlı tepeye çekilip oradaki asıl mevziyi müdafaya hazırlanmıştı. Köprüköy'ün batısında ve Badicıvan'ın doğusundaki düşman hattının bir ileri mevzi olduğu anlaşılmıştı. Ruslar, bizim dört fırkamızı oyaladıktan sonra muntazam surette geri çekilmişlerdi.

Dokuzuncu Kolordunun Eruzurum'un şimalinde Karagöbek'te bulunan müfrezesi takviye olunarak Tortum civarına sürülmüştü. 29 uncu Fırkası Erzurum Kalesi'nin şakındaki Höyükler mevziinde tahkimat ile meşguldü. Düşmanın Doğu Beyazıt, Diyadin, Karakilise cihetlerine ilerliyen kuvvetlerinde bir çok Ermeni çeteleriyle taburlarının bulunduğu anlaşılmıştı. Bu kuvvetler

5/11/1914 de Doğu Beyazıt ve Diyadin'i ele geçirmişler ve 7/11/1914 de Karakilise'yi ve Eleşkird'i işgal etmişlerdi. Bugün yapılacak Köprüköy Muharebesi'ne yardım etmek üzere Karakilise cihetinden Velibaba'ya doğru gelmesi için kendisine emir verilmiş olan Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkasının erleri bulundukları yerleri düşmana karşı muhafaza edemiyerek Tutak cihetine doğru karmakarışık kaçmışlardı. O taraftaki üç hudut taburuna Tutak'ı müdafaa etmeleri Ordu kumandanlığından tebliğ olunmuştu. Irak'tan gelen Onüçüncü Kolordunun 37 nci Fırkası 8/11/1914 de Kolbaşısiyle Köprüköy'ün cenup taraflarındaki Mescitli'ye varmıştı.

Hasankale'ye gelmiş olan Üçüncü Ordu Kumandanı 8/11/1914 akşamı, ertesi gün için, hulâsa olarak şu emri vermiştir:

"1- Bugün düşman kuvveti 4 alay piyade, 6 batarya top ve dört alay suvari tahmin edilmiştir.

2- Onbirinci Kolordumuz Köprüköy'ün garbindeki sırtları, 28 inci Fırka Sölükî cenubundaki sırtları işgal etmiştir. İkinci Nizamiye Suvari Fırkasının Kızılviran şimalindeki sırtlarda olduğu tahmin ediliyor. Aras vâdisinde şimale doğru ilerliyecek olan 33 üncü Fırkadan henüz haber alınamamıştır.

3- Ordu, Köprüköy şarkındaki düşman mevzilerine taarruza devam edecektir.

4- Onbirinci Kolordu, saat dokuzda Aras'ın şimalinde taarruza başlıyacaktır. İkinci Nizamiye Suvari Fırkası, Onbirinci Kolordunun sol cenahında bulunarak eski vazifesine devam edecektir.

5- 28 inci Fırka sabahleyin saat sekizde taarruza başlıyarak "Kırtaban Tenzile" sırtlarını zaptedecek ve burada ordu ihtiyatı olarak kalacaktır. Topçulariyle Kırtaban

sırtlarında, Onbirinci Kolordunun taarruzlarına ateş ile yardım edecektir. 33 üncü Fırka ile irtibat tesis ederek orduya malûmat verecektir.

Üçüncü Ordu Kumandanı: Hasan İzzet"

Her ihtimale karşı ordu tarafından, Dokuzuncu Kolordunun Erzurum şarkındaki 29 uncu Fırkasının da Hasankale istikametinde ileriye hareketi emir olunmuştu. Karargâhı Umumî'ye gelen haberlere göre 9/11/1914 günü yapılan taarruzlardan da hiç bir netice elde edilememiştir. Düşman mukavemeti kuvvetlidir. Bugün muharebe meydanında, uzağı görmeğe mâni olacak derecede bir sis vardı. Hava gayet soğuk olup iklim ve mevsim şiddetini gösteriyordu. Düşmanın 153, 154, 155 ve 156 ncı alaylariyle muharebe edildiği ve geriden yeni kuvvetler gelmekte olduğu esirlerin ifadeleriyle tesbit olunmuştur. Düşman kuvvetinin bu akşam bir kolorduya yaklaştığı tahmin edilmiştir.

Numaraları tesbit edilen alaylar, Rusların birinci Kafkas Kolordusuna mensup 39 uncu Fırkayı teşkil eden alaylar idi. Bu Rus kolordusuna karşı bizim Onbirinci Kolordunun 3 fırkası, Dokuzuncu Kolordu'nun iki fırkası, İkinci Nizamiye Suvarı Fırkası ile ihtiyat suvari fırkalarından mürekkep suvari kolordusu, artık Köprüköy civarlarında kullanılabilecektir. Fakat bunları işbirliği yapacak surette toplamak ve dinlendirmek lâzımdı.

Üçüncü Ordu Kumandanı, 10/11/1914 günü için taarruza devamdan vazgeçerek keşif ve tahkimat icrasını, topçu ateşine devam olunmasını, bulunulan hattın tahkimiyle beraber, daha sonra icra edilecek tarruzlar için keşif ve hazırlık yapılmasını ve ihtiyat suvari fırkalarından mürekkep suvari kolordusunun da Aras Nehri'nin cenubundan düşman gerilerinde keşif ve iz'aç hareketle-

ri yapmasını emretmiştir.

Bu suretle, Üçüncü Ordu Kumandanı, 29 uncu Fırkanın muharebe meydanına varmasını beklemiş ve üç günden beri yorulmuş olan Onbirinci Kolorduya ve diğer birliklere dinlenmek ve toplanmak imkânını vermiştir. 17 nci Fırkanın ve Dokuzuncu Kolordu Karargâhının da Hasankale'ye gelmesini tebliğ eylemiştir. Geriden cephane ve erzak celbine çalışılmıştır.

Aynı gün zarfında düşman dahi Narman cihetindeki kuvvetlerini Köprüköy şimal taraflarına yaklaştırmıştır. Evvelce tesbit olunan 39 uncu Fırkaya mensup alaylardan başka, Birinci Kafkas Kolordusunun 20 nci Fırkasını teşkileden 77, 78, 79 ve 80 inci alaylarının da muharebe meydanında bulundukları anlaşılmıştır. Üç gün sürmüş olan Birinci Köprüköy muharebesinde, düşman, yalnız Badicivan Deresi'nin şarkındaki ileri mevziinden tardolunabilmişti.

Buna bir muvaffakiyet denemezdi; çünkü her düşman, ileri mevzi tutmaktan beklediği faydayı istihsal ettikten sonra, bu mevzideki kuvvetlerini kendiliğinden asıl müdafaa hattı gerisine çeker.

Birinci Köprüköy Muharebesi'nde ehemmiyetli bir muvaffakiyet ve ilerleme görülmediğinden dolayı Başkumandan Vekilinin canı sıkılmıştı. Umumî karargâhta hemen herkeste bir sabırsızlık ve sinirlilik görülüyordu. Fakat muvaffakiyetsizliğe sebep olan âmiller düşünülmüyordu. Enver Paşa'nın Üçüncü Orduya şiddetli bir emir yazılması hakkındaki arzusunu münasip suretle tadil ve tahfif ederek şu şekle soktuk; 9/11/1914 akşamı:

"Aras vâdisindeki düşman zayıf olduğundan şiddetli bir taarruz ile gerideki düşman kuvvetleri gelmeden ev-

vel,onun perişan edilmesi mümkün değil mi?" mealinde bir şifre ile Üçüncü Ordu Kumandanının dikkati çekildi. Gerçi, düşmanın dörder taburlu sekiz alay piyadesine karşı bizim beş fırkamızın üçer taburlu 15 alay piyadesi vardı. Fakat birliklerimizin talim ve terbiyesi henüz muvaffakiyetli bir tarruz icrasına kâfi değil idi. Adet itibariyle üstünlük de ehemmiyetsizdi. Firar ve hastalık, taburlarımızın mevcutlarını düşürmekteydi.

Ertesi sabah Üçüncü Ordudan, Başkumandanlığa şu cevap geldi:

"Düşman evvelâ zayıf iken bir kolorduya kadar çıktı. Fırsat fevt oldu. Düşman mevzii pek kuvvetli; elde mevcut kuvvetle ve vazifeye göre münasip bir karar ittihaz olunacaktır."

Bu cevap ne Enver Paşa'yı ve ne Bronzart Paşa'yı memnun etti. 10/11/1914 sabahı başkumandanın emriyle gayet acele olarak şu mealde bir şifre yazılıp Üçüncü Orduya tebliğ olundu:

"Tekmil kuvveti ve icabında kale kıtalarını istimal ederek bir kolordudan ibaret düşmanın mahvı."

Bu şifreyi, bizim şubeden bir subayı telgraf başına göndererek yolları açtırıp doğruca Hasankale'ye öğle vakti yazdırttım; verilen emri yaptık; fakat endişemiz çoğaldı. Taarruz için iyi bir ikmal hizmeti lâzımdır. Üçüncü Ordunun cephane ve iaşe vaziyetinin sıkıntılı olduğunu tahmin ettiğim için yeni yapılacak ileri hareketlerle ve muhabelerle bu sıkıntının artacağını ve sarfedilen cephanenin ve hususiyle topçu cephanesinin İstanbul'dan sevki ve ikmali zorluklarını düşünerek bu ordunun vaktinden ve lüzumundan evvel tazyik edilmesini muvafık bulmuyordum. Bu endişelerimi, ne Bronzart Paşa'ya ve ne de Başkumandan Vekiline kabul ettireme-

dim. Karadeniz'deki Rus filosu yeni bir faaliyet ve cüret göstermediğinden henüz İstanbul'dan Trabzon'a cephane naklolunabileceği ümidi besleniyordu. Hafız Hakkı Bey Almanların arzu ve tazyikleriyle yapılan bu hareketlerden memnun olmuyor, fakat önüne geçmek için uğraşmaktan bıkmış ve ümitsiz görünüyordu. Üçüncü Ordu da cephane ve erzak sıkıntısından başka, bir de fırkaların henüz taarruz edecek kabiliyette olmadıkları göze çarpıyordu. Buna rağmen, Üçüncü Ordu Kumandanı, 10/11/1914 öğle vakti Başkumandanın yeni emrini alınca, bunu derakap icraya karar vermiştir.

İkinci Köprüköy Muharebesi. 10/11/1914 öğleden sonra, Üçüncü Ordu Kumandanı, hulâsa olarak şu emri tebliğ etmiştir:

"1- Düşmanın 6 - 8 alay piyadesi ve 6 - 8 bataryası Köprüköy şark sırtlarından Çermik suyu'nun şarkındaki tepelere kadar uzayan mevzileri işgal etmektedir. 2 - 3 alay suvarisi ve bir bataryası Aras Nehri cenubunda Emrekom civarındadır.

2- Üçüncü Ordu yarın aşağıdaki kuvvetlerle taarruza başlıyacaktır:

A- Ahmet Fevzi Paşa Kumandasında: 33 üncü Fırka, 28 inci Fırka ve 37 nci Fırka; bu fırka ikişer taburlu iki alay piyade ve bir cebel topçu taburundan mürekkep olup Aras vâdisiyle gelmektedir. Bugün muharebe meydanına varacaktır.

B- Galip Paşa Kumandasında: 34 ve 18 inci Fırkalarla dört Sahra topçu taburu,

C- Miralay Arif Bey Kumandasında: 29 uncu fırka

D- Kaymakam Yusuf İzzet Bey Kumandasında: İkinci

Nizamiye Suvari Fırkası.

E- Fazıl Paşa Kumandasında: Suvari Kolordusu (Birinci, İkinci ve dördüncü İhtiyat suvari fırkalarından mürekkep.)

3- Ahmet Fevzi Paşa kolu, öğleden evvel saat 6.30 da Kırtaban garbindeki tepelerden hareketle düşmanın sol cenahını ihta suretiyle Aras Nehri'ni geçerek taarruz edecektir.

4- Galip Paşa kolu Köprüköy garbindeki ve daha şimaldeki düşman mevzilerine taarruz edecektir.

5- 29 uncu Fırka öğleden evvel saat 9 da Çermiksu garbindeki tepelere varacak ve buradan düşmanın sağ cenahını ihata suretiyle tarruz edecektir.

6- İkinci Nizamiye Suvari fırkası, 29 uncu Fırka ile hareket birliği yaparak daha uzaktan düşmanın şimal cenahı gerisine tarruz edecektir.

7- Ordu karargahı Hasankale'de bulunacaktır."

10/11/1914 akşamı Üçüncü Ordudan Başkumandanlığa şu meal bir cevap geldi:

"11/11/1914 (Eski tarihle 29/10/1330) sabahı saat sekizde Galip Paşa kumandasında 18 ve 34 üncü Fırkalarla 28 inci Fırkadan bir alay cepheden taarruz edecekler.

Ahmet Fevzi Paşa kumandasında 28 inci Fırkanın bâkisi ve 33 ve 37 nci Fırkalar düşmanın sol cenahını ihata edecek; 29 uncu Fırka ile İkinci Nizamiye Suvari Fırkası düşmanın sağ cenahını ihata edecek; Birinci ve Dördüncü İhtiyat Suvari Fırkalarından mürrekep Suvari Kolordusu Ahmet Fevzi Paşa tarafında bulunacak."

Üçüncü Ordu Kumandanının hiç bir zorluktan bahsetmiyerek bir gün sonra yapacağı muharebeyi basit bir surette böyle bir cevapla bildirdiğini görünce, kendi ken-

dimize: "İnşallah bizim mevcut zannetiğimiz sıkıntılar bertaraf edilmiştir. Allah muvaffak etsin" dedik. Fakat Hasan İzzet Paşa'nın kafasında birtakım düşüncelerin ve endişelerin çarpışmakta olduğunu gelen raporların ve cevapların ibarelerinden sezmek mümkün oluyordu.

Şu emirlere ve raporlara göre, bizim 51 tabur piyade, otuzu mütecaviz batarya kuvvetimizle düşmanın takriben 32 tabur piyade ve 10 bataryadan mürekkep bir kuvvetine karşı taarruz edilecek demektir. Eğer bu kuvvetleri zamanında yetişerek işbirliği yapabilirlerse ve düşmana karşı müşterek olarak tesir ve taarruz edebilirlerse düşmanın iki kanadını ve yanlarını kuşatarak oldukça muvaffakiyetli bir imha muharebesi kazanabileceklerdi. Eğer düşman, muharebeyi kabul etmiyerek vaktinde geri çekilmeğe muvaffak olabilirse o zaman, hiç olmazsa, hududa kadar, Rusların eline geçmiş olan topraklarımız bir müddet içni kurtulmuş olacaktı.

Fakat ne 33 ve ne de 37 nci Fırkalarımız muharebe meydanına yetişebildiler; bunların 15 taburu terazinin gözüne girmedi. Sol cenahtaki kuvvetlerimiz de matlûp olan tesiri gösteremediler.

Üçüncü Ordunun cephane sıkıntısı ve bugün, 11/11/1914 de başlamış olan İkinci Köprüköy Muharebesi'yle daha ziyade artacak olan ihtiyaçları endişemizi çoğalttığından bu ordunun menzil vasıtalarını takviye etmek ve çabuk cephane göndermek meselesini yine kurcaladım. Bugünlerde harp filomuzun yeniden bir faaliyet göstermesini ve bu aralıkta Trabzon'a bir hamlede cephane, tayyare ve kamyon sevkini temin etmesini tekrar ileri sürdüm. Gerçi üç nakliye vapurumuz Rus filosu tarafından Zonguldak civarlarında batırılmıştı. Fakat bu fena tesadüften sonra, Ruslar, yine harp limanlarına sı-

ğınmışlardı.

Onuncu Kolordunun Ünye, Ordu ve Giresun taraflarındaki yedi taburunun Trabzon'a selâmetle nakledilmiş olması cesaretimizi arttırmıştı. Tekrar bir sürpriz halinde yapılacak bir hamle ile Üçüncü Ordunun muhtaç olduğu cephane vesaireyi Trabzon'a atabilirsek mühim bir kazanç temin etmiş olacaktık. Düşmanla sıkı muharebelere girişmiş olan Üçüncü Ordumuzu cephanesiz bırakamazdık.

Biz bu maksatla teklif yaptığımız zaman, Başkumandan Vekili de, kendi gizli düşüncelerini ve plânlarını tatbik imkânını bulmak için bir tecrübe yapılmasını arzu ediyormuş ... Bu maksatla filo kumandanına Batum sahillerinin münasip bir zamanda bombardıman edilmesi için emir yazılmasını söyledi. Aynı zamanda Birinci ve İkinci Ordulardan bin mekkâri ile yüz elli deve ifraz edilmesini ve Harbiye Nezaretince de bir tayyare ile altı yük otomobilinin hazırlatılmasını ve bunların icabeden cephane ile beraber üç nakliye sefinesine yükletilerek harp filomuzun himayesinde Trabzon'a, Üçüncü Ordu emrine sevkini muvafık buldu. Bunun için icabeden emirler verildi. Bunlardan başka, İstanbul'da hazırlanmış Teşkilâtı Mahsusa'dan gönüllü bir çete Kafkas sahillerine çıkarılacak ve büyük asker çıkarma hareketleri için Batum kıyıları tetkik ve keşif olunacaktı. Bu kısım Başkumandan Vekili tarafından hususî bir ehemmiyet ile bize tebliğ olunmuştu. Her halde Enver Paşa'nın henüz Amiral Souchon'dan büyük muvaffakiyetler beklediği ve Alman harp gemilerine ve bahriyelilerine çok güvendiği ve ümit bağladığı anlaşılıyordu. Eğer harp filomuz, gerçekten Karadeniz'de üstünlük, seyrüsefer emniyeti elde edebilirse, elbette bu muvaffakiyet, Üçüncü Ordumuzun kara-

dan yapacağı taarruz hareketleri için çok faydalı olacaktı. Aksi takdirde Kafkas cephemizdeki hulyalara son vermek, sevkulceyş taarruzu düşüncelerinden vazgeçerek memleketimizi müdafaa ile iştigale razı olmak lâzımgelecekti. Bu bakımdan harp filomuza yeni verilen vazife, bizim de düşüncelerimize uygun idi.

Başkumandan Vekilinin, bizzat Almanlardan daha ziyade, Alman Amiraline ve gemilerine güvendiği sezili yordu, fakat hâdiseler, aksi netice verdi.

Amiral Souchon, 11/11/1914 de aldığı emrin icrasını bazı hazırlıkları ve Yavuz'da zarurî tamirleri ileri sürerek, bir hafta sonraya bıraktı ve 19/11/1914 de Karadeniz'e çıkacağını bildirdi. Alman Amiralin bu bahanede haklı olup olmadığı meçhuldür. Bence bahane doğru değildi. Çünkü bu tamirleri Karargâhı Umumî'ye daha evvel bildirmesi lâzımdı.

Eğer Başkumandan Vekili, Kafkasya'yı istilâ etmek için Üçüncü Ordumuza cepheden taarruz hareketleri yaptırmakla beraber Karadeniz'de de mühim miktarda, hiç olmazsa iki kolorduluk bir kuvvetle Batum sahillerine asker çıkarmağı ve bunların yapacakları operatif hareketlerle cephe taarruzunu birleştirmeği düşünüyorsa ve harp filomuz da bu hareketleri temin edebilirse çok iyi... Bizim de ancak 1915 ilkbaharında yapılmasını muvafik bulduğumuz plân bu idi. Fakat sade, bir kaç çete veya bir kaç taburla iş görülebileceğini düşünüyorsa, Trablus ve Bingazi'de İtalyanlara karşı kazanılmış olan bazı muvaffakiyetlerin hasıl ettiği zihniyet ve sabit fikre dayanarak Rus ordularına karşı yapılacak böyle hareketlerin felâketli neticeler doğurması ihtimali kuvvetli idi. Eğer Amiral Souchon, Rus filosunu ezemiyeceğini anlıyarak büyük kara kuvvetlerinin Batum sahillerine çıka-

rılmasını koruyamıyacak olursa, o zaman, Başkumandanı sabit fikrinden ve Bingazi'deki çete harbi zihniyetinden vazgeçirmek için çok uğraşmaklığımız icabedecekti...

Üçüncü Ordumuzun karşısındaki Rus ordusunun ve kolordu ve fırka kumandanlarının vazifelerini maharetle yaptıkları ve bizim taarruz hareketlerimizi oyalamakla beraber kendi kuvvetlerini hiçbir suretle tehlikeye düşürmedikleri görülüyordu. Vaktinde geri çekilmeyi beceriyorlardı.

11/11/1914 günü, İkinci Köprüköy Muharebesi, bir gün evvel verilen ordu emrine göre hareket edilerek başlamıştı. Hava yine puslu ve karlı idi.

On gün evvel, Üçüncü Ordunun Erzurum civarında düşmanla kat'i bir müdafaa muharebesi vermesini düşünmüş olan aynı ordu kumandanının, aynı kuvvetlerle şimdi acele taarruzlar yapması dikkate değer bir fikir ve karar değişikliğidir. Gerçi bu hususta başkumandanlığın emrine uyulmuştur. Fakat zaferi şüpheye düşürmemek için muvaffakiyet şartlarını temin eylemek vazifesini ihmal etmemek icabeder. Çabuk manevralar yapmağa alışmamış birlikleri tedricen yetiştirmek lâzımdır. Artık, Üçüncü Ordu, Onuncu Kolordudan başka, tekmil kuvvetleriyle Pasin Ovası'nda bulunuyordu. Muvaffakiyetli ve devamlı bir taarruz için yeter derecede hazırlık yapılmadan ve işbirliği yapmağı henüz öğrenmemiş fırkalariyle düşman kuvvetlerine taarruz etmeğe ve kendi kuvvetlerini, neticesiz yıpratmağa koyulmuştu.

Köprüköy Muharebelerine, ilk önce, düşmanın münferit bir halde, Aras vâdisi boyunca, Köprüköy civarına kadar ilerliyen ve yedi sekiz piyade taburu ile bir miktar suvari ve topçudan mürekkep olduğu zannedilen kuvve-

tini yalnızca yakalayıp ezmek düşüncesiyle teşebbüs olunmuştu.

Üçüncü Ordu Kumandanhğı, Rusların Erzurum istikametinde şarktan ve şimal doğudan taarruz ettiklerini zannederek, ilk önce katî müdafaayı Erzurum Kalesi tahkimatında yapmak üzere, Onbirinci Kolorduyu Erzurum Kalesi'nin doğu cephesine, Höyükler mevziine geri çekmişti. Fakat, iki gün sonra, Aras vâdisinde ilerliyen Rusların, evvelce tahmin olunduğu kadar büyük olmadığı anlaşılmıştı. Düşman, Pasin Ovası'nda bir tuzağa düşmemek için Köprüköy sırtlarından daha ileri yürümemişti. Şimalde İd ve Kale Boğazı taraflarında ilerlemiş olan diğer Rus kuvvetleri de fazla ilerlemiyerek durmuşlardı.

11 inci Kolordumuzun acele geri alınmış olması, şimdi, tarafımızdan bir manevra ricati, operatif bir hareket şekline sokulabilirdi. Çünkü cenuptan gelen 33 ve 37 nci Fırkalarla İhtiyat Suvari Fırkalarına cenuptan şimale doğru, düşmanın sol cenahı gerisine veya sol yanına taarruz edecek surette operatif bir hareket yaptırılabilirse ve 28 ve 29 uncu Fırkalara sonradan yaptırılan hareketler dahi daha evvel ihzar edilerek düşmanın iki cenahı sarılabilirse, o zaman bir imha muharebesi vücuda getirilebilirdi. Fakat bunun için Rusların Erzurum'un şarkına kadar ilerleyip kapana girmeleri lâzımdı.

Diğer taraftan fırkalarımız bu çeşit hareketleri, iyice hazırlanmadan, yapacak kabiliyette olmadıklarından muharebe meydanında işbirliğini kusursuz temin için acele etmemek ve bunların iyice muharebe meydanına yaklaşmalarını beklemek icabederdi.....

İcabeden hazırlıklar yapılmadan Onbirinci Kolordunun sadece 18 ve 34 üncü Fırkalariyle Erzurum'un şar-

kından, tekrar Köprüköy civarına kadar acele ileri sürülmesi, Rusların gözünü açmaktan ve onlara, arkadan yeni kuvvetler getirmeleri imkânını vermekten başka bir şeye yaramamıştı. Ruslar İd ve Oltu taraflarından yaptıkları taarruzların da ehemmiyetsiz teşebbüslerden ibaret olduğu anlaşılınca, Dokuzuncu Kolordumuzu Pasin Ovası'nda kullanmak imkânı husule gelmişti. Şu halde Onbirinci Kolordunun yalnız iki fırkasiyle Köprüköy'ündeki düşmana acele taarruz edilmiyerek Birinci Köprüköy Muharebesi'ne 7/11/1914 de başlamamak muvafik olurdu.

Üçüncü Ordu, Başkumandanlıktan aldığı emre, kendi tedbirlerini ve tertiplerini ilâve ederek güzel bir tabiye muvaffakiyeti ile Kafkas cephemizdeki muharebeleri açmış olabilirdi. Bunun için bir kaç gün daha sabrederek cenuptan gelmekte olan kuvvetleri muharebe meydanına yaklaştırmak ve Dokuzuncu Kolordunun Pasin Ovası'na gelmesini beklemek icabederdi.

7/11/1914 de Onbirinci Kolordumuzun iki fırkasiyle yapılan irtibatsız ve beceriksiz bir taarruz, Ruslara bu fırkalarımızı oyalamak imkânını vermiş; ve bu esnada düşman, gerideki diğer kuvvetlerini Köprüköy istikametinde ileri sürmeğe muvaffak olmuştur. Bizim Üçüncü Ordumuz da, muharebenin cazibesine kapılarak gayri müsait vaziyette damla damla diğer kuvvetlerini celbetmiş ve Köprüköy Muharebeleri'ne sokmuştur.

Düşmanın Sarıkamış'a kadar demiryolu hattı varken, bizim Erzurum'da bile güç olan iaşe ve ikmal hizmetlerimiz, hemen tekmil orduyu Köprüköy etrafına toplayarak muharebeye sokmakla daha zorlu bir hale girmişti.

Karargâhı Umumiye'ye gelen raporlara göre, İkinci

Köprüköy Muharebesi'nin ilk gününde, yani 11/11/1914 de yapılan taarruz hareketleri neticesinde akşama doğru, düşman merkez kuvvetlerini Onbirinci Kolordu cephesinde biraz geri çekmiştir. Düşman ordusunun iki cenahına karşı hemen hiç bir muvaffakiyet kazanılamamıştı. Ertesi gün, 12/11/1914 de, Üçüncü Ordu taarruz hareketlerine devam etmiştir.

Düşman, yalnız 1905 rakımlı tepede mukavemet göstermiş ve bu mukavemet ile diğer kıtalarının geri çekilmesini temin eylemiştir. 28 nci Fırka, Köprüköy civarında bulunan bu 1905 rakımlı tepeyi zaptetmek için üç defa hücum etmiş ve üçüncüsünde muvaffak olmuştur. Düşman binden fazla ceset bırakarak geri çekilmiştir.

29 uncu Fırka, Onbirinci Kolordunun emrine verilmiş ise de, bu fırkayı, Narman cihetinden gelen bir düşman alayı yerinde tutmağa ve oyalamağa muvaffak olmuştur. Dokuzuncu Kolordunun 17 nci Fırkası bugün Hasankale'ye gelmiştir. Onuncu Kolordunun ilk kademesini teşkil eden 30 uncu Fırkası, kol başısiyle Erzincan'a gelmiş, ve Erzurum'a doğru yürüyüşe devamı tebliğ olunmuştur. Sağ cenahımızda 28 inci Fırka yalnız kalmış; 33 üncü Fırka yetişememiş ve 37 nci Fırka muharebe meydanının uzağına bile varamamıştır.

12 Kasımda, düşman, Onbirinci Kolordumuzun karşısında, birinci mevzii terkederek biraz daha geri çekilmiştir. Şu halde düşman, katî muharebeyi kabul etmiyerek bizim fırkalarımızla uzaktan oyalama muharebeleri yapıyor ve tam vaktinde birliklerini geri çekmeğe muvaffak oluyordu. Aras Nehri'nin cenubundaki düşman suvari fırkasının Emrekum civarındaki vaziyetini muhafaza için şimalden cenuba sevkolunan iki Rus piyade taburu ile düşman suvarisi takviye olunmuştur. Bu suretle Aras

Nehri'nin şimalindeki yollarda düşman muvasalası emniyet altına alınmıştır. Şimalde Rus sağ cenahına karşı da ihata tesiri yapılamamıştır. Düşman, cenahlarda mukavemet ederek, dün ve bugün, daima cephesini geri çekmiştir.

İkinci Köprüköy Muharebesi'nin en hararetli safhası 1905 rakımlı tepenin müdafaa ve zaptı için cereyan etmiş. Başka yerlerde Ruslar daima vaktinde geri çekilmeğe muvaffak olmuşlardır. 12/11/1914 akşamı düşman vaziyetinde umumî geri çekilme alâmetleri görülerek Rusların geceleyin kâmilen ricat edecekleri anlaşıldığından düşmanı ertesi gün takip için icabeden ordu emri verimiştir Aynı zamanda Teşkilâtı Mahsusa'dan Acareli Rıza ve Nail Beylerin kumandasındaki kuvvetlerin Lâzistan hududunda Rus topraklarına girmeleri tebliğ olunmuştur. Bu kuvvetler, Artvin ve Ardanoç şehirlerini zaptedecekler ve Rus topraklarında çete savaşları yapacaklardı.

33 üncü Fırka Kumandanı gevşek hareketinden ve geç kalmasından dolayı değiştirilmiştir.

Şu halde İkinci Köprüköy Muharebesi de sadece bir cephe taarruzu şeklinde cereyan etmiş ve netice, Rusları, mevzilerini terketmeğe mecbur eylemekten ibaret kalmıştır. Hiç şüphe yok ki tarafımızdan kazanılmış bir muvafakiyettir; fakat düşman mağlûp edilmemiştir.

13/11/1914 günü Ruslar, umumî olarak şarka doğru çekilmişler ve artçılariyle bizim takip hareketlerimizi oyalamağa gayret etmişlerdir. Tarafımızdan takiplere devam olunmakla beraber, zarurî olarak birbirine karışmış olan birliklerimizin bugün tanzimine de çalışılmıştır. Bu esnada, şark cephemizi içinden tahrip edecek gizli düşmanın korkunç marifetleri meydana çıkmıştı:

Onbirinci Kolorduda ilk tifüs vakaları göze çarptı. Acaba Ruslardan mı geçti? 13/11/1914 günü, Onbirinci Kolordunun her fırkasından birer alay ile düşman takip olunmuştu. Aynı suretle 14/11/1914 de de düşmanın takibine devam olundu. Fakat düşman artçılarının mukavemeti arttı. Zayıf takipten bir fayda hasıl olmadı. Rusların Horum civarında evvelce hazırlanmış yeni bir mevzie çekildikleri anlaşıldı. Üçüncü Ordunun cephane ikmali ve iaşe hizmetleri zorlaştığından, ordu komutanı, birliklerin 15/11/1914 gününü bulundukları yerlerde istirahatle geçirmelerini tebliğ etti. Bu esnada takriben birkaç suvari alayı ile, bir piyade alayından, bir cebel bataryasından ve bir makineli tüfenk bölüğünden mürekkep bir düşman kuvvetinin şimalden Tutak'a ilerlediğini ve buradan iki kola ayrılarak birinin Patnos, diğerinin Hınıs istikametinde yürümek üzere bulunduğu haber alındığından Üçüncü Ordu Kumandanı tarafından o tarafdaki Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkasından başka, 13 üncü Kolorduya mensup 37 nci Fırkanın ve Kolordu birliklerinin de, 13 üncü Kolordu Kumandanının kumandasında olarak Köprüköy'den ve Hınıs'tan hareketle bu düşmanın tardı hakkında 14/11/1914 akşamı emir verilmiştir. Van Jandarma Fırkasının da kısmen Saray'dan Tutak istikametinde yürümesi ve İkinci İhtiyat Suvari Fırkasının düşmanın gerilerine hareketi tebliğ olunmuştur. Bağdat'tan gelmiş olan Onüçüncü Kolordu Kumandanı Hüsamettin Paşa, Kolordu Birlikleriyle ve 37 nci Fırkaya mensup iki taburlu 109 uncu alayla Hınıs'ta ve 37 nci Fırkanın iki alay piyadesiyle bir cebel bataryası Köprüköy tarafında bulunuyordu. Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası Malazgirt'e çekilmişti. Bu fırka ile beraber üç hudut taburu da ricat etmişti. Bütün bu kuvvetler, 13 ncü Kolor-

du Kumandanın emri altında üç hafta kadar Tutak civarındaki düşman karşısında oyalanmışlar ve düşmanı Tutak şimalindeki Kılıç Gediği'nden tarda muvaffak olamamışlardır. Tutak, bir kaç defa elden ele geçmiştir.

Birinci Köprüköy Muharebesi, Kasım ayının 7, 8, ve 9 uncu günlerinde olmak üzere üç gün sürmüş ve düşman ancak ileri mevzilerinden geri atılmıştı. Bir gün hazırlıktan sonra, 11 Kasımda başlıyan İkinci Köprüköy Muharebesi de iki gün devam etmiş ve 12/13 Kasım gecesi çekilen düşman 13 ve 14 Kasım günlerinde takip olunmuştu. Gerek Birinci ve gerek İkinci Köprüköy Muharebeleri, sadece düşman müdafaa mevzilerine cepheden taarruz şeklinde vukubulmuş ve cenahlardan yapılmak istenilen ihata hareketleri, her iki cenahta suvari tümenlerimizin bulunmasına rağmen, muvaffakiyete varmamıştı. Aras Nehri'nin cenubunda, bir düşman suvari fırkasına karşı bizim ihtiyat suvari fırkalarından mürekkep suvari kolordumuzla iki piyade fırkamız hemen hiç bir tesir göstermemişler ve bu piyade fırkalarımız muharebe meydanına bile varamamışlardı. Bu sebeple suvarilerimiz Aras Nehri'nin şimaline geçememişler ve nehrin şimalindeki Rus kuvvetlerine Aras cenubundan tesir icrası da mümkün olamamıştır. Düşman, her iki mevzide ceman beş gün, bizim Üçüncü Ordunun taarruzlarını oyaladıktan sonra, kendisini hiç bir tehlikeye koymadan istediği zamanda muharebeyi keserek geri çekilmiş ve bir kaç kilometre geride, Horum civarında ikinci bir kuvvetli mevzide durmağa muvaffak olmuştu. Bu vaziyetteki düşmana, bizim uğradımızdan daha fazla kayıplar verdirdiğimizi zannetmek de doğru olamazdı. 13 ve 14 Kasım günlerinde yapılan takip hareketleri sadece düşman artçılarını geri itmekten ibaret kalmıştı. Düşmandan göze çar-

pacak miktarda esir ve ganimet de alınanamıştı. İkinci Köpürüköy Muharebesi'nden sonra, evvelce Köprüköy civarındaki 1905 rakımlı tepeyi zaptetmiş olan 28 inci Fırka Onbirinci Kolordunun şimaline sevkolundu. Ve Dokuzuncu Kolordu üç fırkasiyle o tarafta toplandı. 33 üncü Fırka Aras cenubunda bırakıldı.

Azap Muharebesi. 15/11/1914 akşamı, Üçüncü Ordu Komutanı tarafından ertesi gün yeniden yapılacak hareketler için hulâsa olarak şu emir verildi:

"1- Düşmanın Horum dağı civarında bir müdafaa mevzii hazırladığı anlaşılıyor.

2- Üçüncü Ordu, Velibaba garbindeki sırt - Horasan - Zanzak - Gök Yaylâsı hattına ilerliyecektir.

3- Onbirinci Kolordu Köprüköy - Azap - Ardos ve cenubundaki yollardan ve Dokuzuncu Kolordu Heran - Hamer ve daha şimaldeki yollardan istifade edeceklerdir.

Öğleden sonra saat 1,30 da piyadelerin en ileri kademesi bu hatta bulunmalıdır.

4- İkinci Suvari Fırkası düşmanın şimal cenahını Keçesor ve Kütük istikametlerinde ilerliyerek keşif edecektir.

5- Ben yarın sabah Köprüköy üzerinden Heran'a gideceğim.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet"

Bu hareketlerin icrasını ve keşif neticelerini beklemeden Üçüncü Ordu Kumandanı yeniden 16/11/1914 sabahı saat 7,45 de hulâsa olarak şunları emretmiştir:

"1- Düşman mevzii, Ardos'un üç kilometre batı tarafından başlayarak Zanzak batısından geçip Grek'in dört kilometre batısına kadar uzamaktadır. Bu düşman kuvveti takriben üç alay piyade, dört batarya tahmin edil-

mektedir.

2- Üçüncü Ordu, Gençağa Çiftliği (Aras Nehri şimal kenarında) şimalindeki tepe - Horum Dağı- Gerek hattına kadar ilerliyerek tesadüf edeceği düşmana şiddetle tarruz edecektir.

Ardos- Horum Ulya yolu her iki kolordunun taarruz bölgesini ayıracaktır.

3- İkinci Nizamiye Suvari Fırkası düşmanın şimal cenahını ve gerilerini tazyik edecektir.

4- Suvari Kolordusu Aras'ın şimalindeki düşmanın cenup cenah ve gerilerini ve Aras'ın cenubundan ilerliyecek düşman kuvvetlerini ve 33 üncü Fırkamızın ve ordumuzun sağ cenahını Velibaba - Tahir istikametine karşı temin edecektir (Bu iki mevki Arasın cenubundadır.)".

Bugün akşama kadar yapılan muharebeler neticesinde, Azab'ın garbindeki sırtlarda bulunan düşman ileri mevzileri zaptolunmuştur. Onbirinci Kolordunun 18 inci Fırkası bu muharebeler esnasında bir kaç defa dağılmış ve panik eserleri göstererek muharebe kabiliyeteni kaybetmiştir.

16/11/1914 de Ordugâh Hasankale'den Köprüköy'e naklolunmuş ve akşam üzeri geç vakti, Üçüncü Ordu kumandanı tarafından ertesi günü, 17/11/1914 için hulâsa olarak şu emir verilmiştir:

"1- Düşman, Gerek'in şark ve Sınamir deresinin garp ve Azab'ın şarkındaki sırtları işgal etmektedir.Horum'un henüz düşman tarafından işgal olunmadğı anlaşılıyor (Horum - Ulya ve Horum Süfla köyleri, Sınamir köyünün şarkındadır).

2- Onbirinci Kolordu, Azabın şarkındaki sırtlarda,

Dokuzuncu Kolordu, Molla Melek ile Sınamir arasında,

17 nci Fırka, Azap ile Molla Melek arasına alınmaktadır.

3- Üçüncü Ordu aşağıdaki tarzda taarruza devam edecektir:

Onbirinci Kolordunun sol cenahı ve Dokuzuncu Kolordunun sağ cenahı Azap - Zanzak - Kötek istikametinde ilerliyecek; Dokuzuncu Kolordu, iki fırkasiyle bu istikamet boyunca ve Onbirinci Kolordu ile birlik yaparak taarruz edecek ve bir fırkasiyle düşmanın Horum Dağı civarında bulunan şimal cenahına ihata suretiyle taarruz eyliyecektir.

Düşmanın ricati halinde bu fırka, düşmanın ricat hattını kesmek üzere Kötek istikametinde ilerliyecektir.

Onbirinci Kolordu, 33 üncü fırkadan, bu fırkanın karşısındaki düşmanı tevkif ve ordunun sağ cenahını temin edecek derecede bir kuvveti Aras'ın sağ sahilinde bıraktırdıktan sonra, mütebaki kuvvetiyle Aras'ın şimalinde taarruza devam edecektir. İkinci Nizamiye Suvari Fırkası düşmanın şimal cenahını ve gerilerini keşfedecek ve Kötek'e doğru ricati halinde geri çekilmesini men veya tevkif edecektir.

İhtiyat Suvari Kolordusu Aras'ın şimalindeki düşmanın cenup cenahı gerilerini ve Aras'ın sağ sahilinden ilerliyecek düşman kuvvetlerini keşif ve 33 üncü Fırkadan Aras'ın sağ sahilinde kalacak kuvvet ile birlikte Ordunun sağ cenahını temin edecektir.

4- Taarruza öğleden evvel saat sekizde başlanacak.

5- Ordu Karargâhı saat yediye kadar Heran'da, sonra Kalender'in cenubundaki sırtta bulunacaktır.

İmza: Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet"

17/11/1914 sabahı ileri hareketler ve taarruzlar baş-

lamışsa da ümit edilen muvaffakiyet görünmemiştir. Aras Nehri cenubunda, 33 üncü Fırkayı, ilk önce bir düşman Kazak Suvari Alayının hücumları oyalamıştır. Nihayet bu fırka, düşman suvari fırkasının müdafaa ve taarruzları karşısında akşama doğru Bozviran şark sırtlarına kadar geri çekilmeğe mecbur kalmıştır.

34 üncü Fırka, akşama kadar mükerrer ileri geri hareketlerden sonra karşısındaki düşmanı tarda muvaffak olarak, akşam üzeri Azap şarkındaki sırtları zaptetmiştir.

18 inci Fırka hiç bir muvaffakiyet elde edememiştir.

Dokuzuncu Kolordu dahi karşısındaki düşmanı geri atamamıştır. Horum Dağı'ndaki düşman sağ cenahı kuvvetli görünüyordu. Bu kolordu cephesini çok geniş ve kendi sol cenahını tehlikeli bulduğundan sol cenahını Gerek garbine geri çekmek için ordudan müsaade istemiştir.

Ordunun iki cenahındaki suvarilerimiz ehemmiyetli bir iş görememişlerdir. Üçüncü Ordu Kumandanı, Aras'ın cenubundaki 33 üncü Fırkayı bir alay piyade ve bir cebel taburundan mürekkep Karaköbek müfrezesiyle takviye zaruretinde kalmıştır. Bu piyade fırkamızın, bir Kazak suvari fırkası karşısında ricati hayret ve teessüfü mucip olmuştur.

18/11/1914 için verilen Ordu emrinde, zaptedilen ve elde bulunan mevzilerin tahkimi, cephane noksanının ikmali, birliklerin tanzimi tebliğ olunmuş ve taarruza devamdan artık vazgeçilmiştir.

18/11/1914 günü, kolordular tahkimatla meşgul olmuşlardır. Öğleden sonra, Aras cenubundaki düşman Kazak suvari fırkasından iki alay nehrin şimaline geçerek Onbirinci Kolordunun Aras şimalindeki sağ cenahı-

na doğru taarruz hareketleri yapmışsa da topçu ateşimizle bu düşman kuvvetleri ricate mecbur edilmiştir: Dokuzuncu Kolordumuz, Zanzak batısındaki sırtları terkederek biraz geri çekilmiştir.

Üçüncü Ordu Kumandanı, 19/11/1914 günü için dahi tahkimata ve noksanların ikmaline devam edilmesini emretmiştir.

19/11/1914 günü, düşman Aras cenubunda 33 üncü Fırkamıza taarruz etmiş ise de, biraz sonra takviye edilmiş olan bu fırkamız mukabil taarruza geçerek akşama doğru düşmanı Kırık sırtlarından şarka doğru çekilmeğe mecbur eylemiştir. Diğer fırkaların cephelerinde topçu ateşinden başka bir faaliyet olmamıştır.

Akşam üzeri verilen ordu emrinde ertesi gün için yine tahkimata devam olunması ve İkinci Nizamiye Suvari Fırkasının Heran üzerinden Aras Nehri cenubuna geçmesi tebliğ olunmuştur.

20/11/1914 günü topçu ateşine ve tahkimata devam olunmuştur. Üçüncü Ordu, iaşe ve cephane ikmali işlerinde artık büyük zorluklara düşmüştü. Korktuğumuz endişe tahakkuk etmişti.

21/11/1914 günü yine topçu ateşinden başka bir şey olmamıştır.

Üçüncü Ordu Kumanda Heyeti, ordunun ihtiyaçlarını tedarik ve celp hususunda birçok çareler aramış ise de bulamamıştır; biz de Karargâhı Umumî'de çırpındığımız halde müsbet bir iş göremiyorduk.

Esasen Azap muharebesi ne için yapılmıştı? Bu hususta Üçüncü Ordu Kumandanlığının, ne maksat gözettiği anlaşılmamıştır. Birinci ve İkinci Köprüköy Muharebeleri'nde mağlûp edilememiş olan düşman Köprüköy mevzilerinden bir günlük mesafedeki Azap sırtlarına ve

Horum düzüne çekilmiş; orda yeniden bir müdafaa mevzii işgal etmişti. Elde mevcut kuvvetlerle Köprüköy mevzilerinde mağlûp edilmemiş ve sadece cephe taarruzlariyle geri itilmiş olan düşman, ihtimal ki, daha geride daha kuvvetli mevzie çekilmiş ve geriden gelmekte olan yardımcı kuvvetlerin kendisine iltihakını kolaylaştırmıştı. Buna mukabil bizim Üçüncü Ordumuz, Köprüköy muharebelerinde uğradığı kayıplarla zayıflamış, yeni kuvvetler almamış, cephane ve erzak sıkıntısına düşmüş ve daha ileri getmekle bu sıkıntıyı arttırmıştı. Bu vaziyette düşmana yeni mevziinde tekrar taarruz edilecek olursa, Köprüköy muharbelerinde kazanılmış olan muvaffakiyetler kadar başarı elde etmek bile şüpheli idi.

Düşman, kuşatma taarruzlariyle veya operatif hareketlerle ehemmiyetli bir mağlûbiyete, bir hezimete uğratılmış olsaydı ve elimize külliyetli ganimet ve esir düşmüş bulunsaydı, o zaman düşmanın bu hezimetini büyütmek ve onu yakın mevzilerde durup barınamıyacak bir hale getirmek için Ruslara soluk vermeden tekrar taarruz etmek elbette faydalı olurdu. Enver Paşa Üçüncü Ordunun durmasına kızıyordu. Fakat, düşünmüyordu ki, bugünkü silâhlara göre, gerisinde ikmal hizmeti için iyi bir demiryolu veya mükemmel motörlü kollar bulunmıyan bir ordunun sevkulceyş taarruzu ergeç akamete mahkûmdur. Bana sorduğu bir sualden istifade ederek, bu ciheti kendisine hatırlatmak isteyince, fena halde içerledi; yarı gülerek yarı hiddetli bir çehre ile:

"- Haydi be kakavan! Ukalâlık etme! diye bağırdı. Ben de yarı gülerek: Paşam Ruslarla harbediyoruz. Bingazi'deki muvaffakiyetleri burada beklemeyiniz." cevabını vererek yanından kaçtım.

16/11/1914 de başlıyan Azap Muharebesi için bir gün

evvel verilmiş olan ordu emrinde sadece ordunun "Velibaba garbindeki Sırt - Horasan - Zanzak - Kerek yaylâsı hattına ilerlemesi talep olunmuştu.

Fakat, 16 Kasım sabahı, düşmanın kuvvetini üç alay piyade ile dört batarya tahmin eden Ordu Kumandanı, saat 7,45 de verdiği emirle Üçüncü Ordunun bu düşmana taarruzunu tebliğ etmiştir.

Şu halde ilk önce, belki, istikşaf maksadiyle ve düşmanı kolayca mevzi terkine mecbur etmek düşüncesiyle yapılan ileri hareket, müdafaaya hazırlanmış olan düşmanın zayıf görülmesinden dolayı onu ezip mahvetmek maksadiyle şiddetli bir tarruza çevrilmiştir. Ancak yine operatif bir hareket yoktur, cenahlardan taarruz ile düşmanı imha etmek gayreti mevcut değildir. Bu muharebenin ilk gününde, 16/11/1914 akşamına kadar, sadece Azap deresinin batısındaki sırtlarda bulunan düşman ileri mevzileri zaptolunabilmiştir.

Batum'un zaptı için hazırlık. Gelen raporlara göre, Üçüncü Ordunun bugünkü teşebbüsü Başkumandanlık karargâhında yeni bir ümit doğurmuş ve ordunun cephane ve erzak sıkıntısını bir deceye kadar hallettiği, gözde büyütecek derecede bir darlık bulunmadığı zannını tekrar doğurmuştu. Bu zan üzerine Başkumandanlıktan, hem orduyu teşvik etmek gayesiyle ve hem yapılması bir sabit fikir halinde kafalara yerleşmiş olan Kafkasya'yı istilâ çarelerini aramak düşüncesiyle, 16/11/1914 akşamı, şu mealde bir şifre Üçüncü Orduya gönderilmişti:

"Karşınızdaki Birinci Kafkas Kolordusu zayıftır. Türkistan Kolordusu da iltihak ettiği halde faikiyet üstünlük bizdedir. Kars - Ardahan hattına ilerlediğiniz zaman

menzil hattınızı Batum'a nakledebilmek için Batum'un zaptına lüzum vardır. Rus donanması ezilmediğinden, şimdilik Trabzon, Rize veya Hopa'ya istinaden ilerliyecek kuvvetlerle Batum'un zaptı ne dereceye kadar mümkündür? Serian iş'arı."

Bu emirde Rus donanmasının ezilmediği itiraf olunduğu halde Trabzon, Rize veya Hopa'ya istinaddan bahsolunuyor. İstanbul'dan bu limanlara yapılması düşünülen deniz sevkiyatını kim temin edecek? Bu limanların emniyet bakımından Batum'dan ne farkı var?

Böyle bir emrin yazılmaması için çok uğraştım. Uzun boylu münakaşalara yol açtım. Bizim fırkalarımızın mevcutlarının azaldığını, iki Rus kolordusunun bizim iki kolordumuzdan kuvvetli olduğunu tekrar izah ettim. Evvelce Karadeniz'de üstünlük temin olunduktan sonra, Batum'un zaptı suretiyle Kars tarafına doğru ilerleyecek olan Üçüncü Orduyu daha elverişli menzil tertipleriyle beslemek ve ihtiyaçlarını temin etmek ümidi vardı. Fakat harp filomuzun deniz üstünlüğünü temin edemiyeceği anlaşılınca, Batum'u zaptetmek artık bir hayal olmuştu. Bununla beraber İstanbul'da Batum'u zaptetmek üzere birtakım gönüllü teşkillerin tertip ve Birinci Orduдan bazı fırkaların ihzar edilmekte olduğu gizliden gizliye kulaklarımıza geliyordu. Bu işlerden umumî karargâhın harekât şubesi haberdar değildi. Sadece benim değil, Hafız Hakkı'nın da haberi yoktu.

Bir gün, Kasım ayı ortasında, burnumdaki ufak bir ârıza için küçük bir ameliyat yaptıracağım sırada; doktor bana, Batum'un zaptı için kuvvetler hazırlandığını duyduğunu ve ne dereceye kadar doğru olduğunu sormuştu. Haberim olmadığını söyledim ve kimden duyduğunu sordum. "Bu kuvvetlere mensup subaylar arasında

akrabası varmış. Ondan duymuş" olduğu cevabını verdi. Doktorun samimiyetinden şüpheye mahal yoktu.

Esasen benim de gizli duyduğum bu şayianın ortalığa yayılmış olduğunu anlıyarak Karargâhı Umumî İstihbarat Şubesi şefini haberdar ettim. Diğer taraftan Hafız Hakkı Bey'e giderek işin mahiyetini öğrenmek istedim.

- Bunlar, Başkumandan Vekilinin oyuncak kabilinden ve orduların ciddi vazifeleri haricinde düşmanı oyalamak için düşündüğü şeyler olacak, demişti.

16/11/1914 akşamı yukarıda yazılı şifrenin hazırlanması bahis mevzuu olunca Hafiz Hakkı ile yeniden münakaşaya başladım. "Karadeniz'de üstünlük adamakıllı temin olunmadıkça böyle şeyleri düşünmek ve Üçüncü Orduyu oyalamak ve ümitler düşürmek doğru değildir." dedim. Son bir hafta zarfında Karadeniz sahillerinden yedi taburun Trabzon'a nakledilmiş olması ve Rus filosunun tekrar görünmemiş bulunması yeni ümitler doğurmuştu. Bu ümitler ortasında, Trabzon'a bir hamlede cephane vesaire göndermek cesareti gösterilebilirdi. Fakat muntazam ve devamlı sevkiyat bahis mevzuu olamazdı. Batum'un zaptı ve Karadeniz sahillerine çıkarılacak kuvvetlerle Kafkasya'daki Rus ordusunun sağ yanına operatif hareketler icrası, ancak ve ancak, muntazam ve devamlı deniz sevkiyatı ile mümkün olabilirdi. Tekrar tekrar münakaşa edilmiş olan bu konu üzerinde yeniden harekete geçmek neden icabediyordu?...

Diğer taraftan Karargâhı Umumî Erkânı, ne yazıktır ki,Trabzon, Rize ve Hopa iskelelerinin birer emniyetli liman olup olmadığını dahi bilmiyordu. Bu iskelelere çıkarılacak kuvvetlerin hangi yollardan Batum ve Ardahan taraflarına ilerliyecekleri malûm değildi.

Bu hususta benim, on sene evvel, eski Dördüncü Or-

duda hizmet gördüğüm esnada edinmiş olduğum basit malûmatı izah ederek bu iskelelerin birer liman olmadıklarını, vapurların sahilden çok uzakta demirledikle-rini, hava biraz sert esecek olursa vapurdan yolcu ve eşya çıkarmanın pek güç ve hattâ imkânsız olduğunu, iskele-lerin mahdut kayıklarıyla karaya asker çıkarmanın faz-la vakite ve sakin havaya ihtiyaç göstereceğini, Batum'u zaptetmek için lüzumlu olan askeri bir defada bir kaç va-purla sevketmenin mümkün olmadığını, bu işe yeter miktar ve kabiliyette nakliye varpurumuzun bulunma-dığını, karaya çıkan askerin arkasından mütemadiyen erzak, cephane vesaire göndermeğe lüzum olduğunu, bu-nun için İstanbul ile asker çıkarılacak sahil arasında me-kik dokur gibi emniyet içinde muntazam ve devamlı de-niz seferlerine ihtiyaç bulunduğunu, harp filomuzun bu hareketleri temin edemiyeceğini yeniden ileri sürdüm. Yanız bir fırka askerle böyle hareketler icrasının iyi neti-celer vermiyeceğini, Balkan Harbi'nde yaptığımız Şar-köy ihracının fena tecrübelerini hatırdan çıkarmamak lâzım geldiğini ilâve ettim.

Bugün, şurası hayretimi mucip oldu ki, evvelce Hafız Hakkı merhum bu münkaşalarda benim ile hemfikir ol-duğu halde bugünkü şifrenin hazırlanması esnasında benim yeniden ileri sürdüğüm mütalâalara kulak asmı-yor ve sadece kafa sallamakla geçiştiriyordu.

Bununla beraber tekliflerim ve maruzatım tesirsiz kalmadı. Evvelce katî bir şekilde emir yazmak arzu edil-diği halde son tarafa ilâve edilen şu cümle ile Üçüncü Or-dunun mütalâası sorulmak şeklinde karar kılındı. Bu fırkanın ilâvesini Bronzart Paşa'ya kabul ettirebildim:

"Rus donanması ezilmediğinden şimdilik Trabzon, Rize veya Hopa'ya istinaden ilerliyecek kuvvetlerle Ba-

tum'un zaptı ne dereceye kadar mümkündür? Serian iş'arı."

Üçüncü Ordu Kumandanlığının, Rus donanması ezilmedikçe böyle bir çıkarma hareketini muvafık bulmasını akıl ve mantık kabul edemezdi. Üçüncü Ordu bugünkü kuvvetleriyle ve menzil tertipleriyle Rus ordusunu ehemmiyetli surette mağlûp ederek geri atamazken, Batum civarlarına çıkarılacak bir ve hattâ iki fırkalık askerin Rus ordusunun sağ yanında mühim bir darbe vurabilmesi veya Batum'u zaptetmesi ihtimali çok zayıf idi. Bu suretle Kafkasya'nın istilâsı bir hayal, bir ütopya idi. Bundan başka, Kasım ayından itibaren, bütün kış, Karadeniz'de şimal rüzgârlarının ortalığı kasıp kavurduğu bir mevsimdi. Mahfuz limanları olmıyan sahillere devamlı sevkiyat için kış mevsiminden kurtulmak icabederdi.

Enver Paşa'nın, ötedenberi sezilen endişesi, Almanların süratle zaferi kazanacakları muhakkak olup biz çabuk harekete geçerek zafer kafilesine katılmazsak harbin neticesinde kârdan hisse alamıyacağımızı ve elimizin boş kalacağını düşünmekti. Bu düşünce bu günlerde sabit fikir halinde başkumandanı yoruyor gibi görünüyordu. Herhalde başkumandan vekili harbin senelerce süreceğini, harbin başında asla tahmin ve kabul etmemişti. O, Almanların evvelce 1864, 1866 ve 1870 senelerinde yapmış oldukları kısa seferleri ve kazandıkları mühim zaferleri düşünüyor ve bu cihan harbinin de, belki,bunlara benziyeceğini zannediyordu.

Halbuki, İngiltere, ne zaman harbe girmiş ise, o harbin daima uzun sürdüğü ötedenberi görülmüş ve tecrübe olunarak tarihe geçmiştir. İngiliz Anavatanının denizlerle çevrilmiş ve kuvvetli bir donanma ile müdafaa edil-

mekte olması, daima Avrupa karasındaki harpleri İngiltere lehine uzatmağa imkân vermiştir. Bundan gaflet etmek doğru değildi. Napolyon zamanındaki tecrübeler de bunu isbat etmişti.

Enver Paşa merhum, Rusya ile İngiltere'nin Almanya ile uğraştıkları sırada Mısır meselesinin lehimize hallini, Kafkas müslümanlariyle Azerbaycan Türklerinin ve Türkistan'ın Rus boyundurduğundan kurtarılmasını, Afganistan ile İran'ın ecnebi tesirlerinden âzâde birer kuvvetli müstakil müslüman devlet haline getirilmelerini şiddetle arzu ediyor ve bütün bu meselelerin ancak böyle bir zamanda hallolunabileceğine iman etmiş görünüyordu. Eğer Almanya, harbin sonunda, galip çıkarsa bu düşünceler ve emeller isabetli bulunmuş olurdu. Fakat bu netice, hususiyle, Marne mağlûbiyetinden sonra, çok şüpheli, uzak ve pek zayıf bir ihtimal gibi görünüyordu. Beslemekte olduğu sabit fikir, hakikati aramağa, bu yolda serdedilen mütalâaları haklı görmeğe mâni oluyordu. Bir kaç gün evvel ilân edilmiş olan cihad fetvası da bu sabit fikrin mahsulü idi.

İttihad ve Terakki Fırkası'nın Umumî Merkezi Azasından Bahaeddin Şakir, Rıza ve Nail Beylerin Kafkas hududuna gönderilerek çeteler teşkil etmeleri ve Acara ahalisini ayaklandırmak üzere Rus hududunu geçmeleri, Başkumandan Vekilinin yaverlerinden Binbaşı Mümtaz Bey'in ve Çerkes Eşref'in Mısır hududunda mücahid toplayarak bu hududu tecavüz etmeleri, Ubeydullah Efendi vesairden mürekkep bir heyetin ve ayrıca Bahriye Binbaşısı Rauf Bey grupunun İran hududunu geçerek İran'a ve Afganistan'a gitmek üzere hazırlanmaları, biri: Musul - Savuçbulak - Tebriz, diğeri: Bağdat - Kirmanşah - Tahran istikametinde birer fırkalık iki seferî kuvvetin

İran dahiline sevkleri hep bu sabit fikri ve zihniyeti teyid eden teşebbüslerdir.

Hakikati göstermek için uğraşanlara mukabil, bu sabit fikri ve zihniyeti alkışlayan dalkavuklar, hiç de az değildi. Devlet adamlarının etraflarını saran bu mahlûkların her zaman vatana zararları dokunmuştur. Fakat ne yazıktır ki, etraflarına sokulan dalkavukları kovmak, kendilerinden uzaklaştırmak cesaretini gösteren devlet adamaları da çok az görülmüştür. Yanlarına sokulmuş dalkavukların riyakârlıklarından, alkışlarından kendisini kurtarmış devlet adamı hemen hiç yok gibidir. Bu tufeylilerin büyük zararları her zaman görülmüştür.

Bazı fikirler ve plânlar vardır ki, esas itibariyle gayet parlaktır. Meselâ, kabak çekirdeği çorak ve susuz bir toprağa veya kaya oyuğuna kışın dikilirse hiç bir netice veremez; emek ve tohum mahvolur. Fakat bu tohum, baharda, müsait bir toprağa dikilirse, zemin ve zamanın müsait olması hasebiyle başarı muhakkak olur. Bir fikrin veya plânın sade iyiliği değil, tatbik kabiliyetinin ve iyi netice vermesi imkânının da bulunması lâzımdır. Pek dâhiyane tertip ve ihzar edilmiş nice plânlar, programlar veya kanunlar vardır ki, beceriksiz veya fena ellerde ekseriya zararlı neticeler doğurmuştur. Fena icra ve fena tatbik, daima en iyi plânları veya kanunları, en fena ve en zararlı bir hale sokar.

Bazan faydalı ve isabetli zannederek başladığımız işler dahi neticede muvaffakiyetsizliğe uğrayabilirler. Hiç şüphe yok ki, böyle fena bir netice için, arada yapılan bazı yanlış hesaplar, tedbirler, evvelden tahmini gayri kabil âmiller, talihsizlikler, fena tesadüfler veyahut karşımızdaki düşmanın olağanüstü gayretleri müessir olmuştur.

Bununla beraber, her şey netice ile ölçülür. Fena netice vereceği, önceden görülebilen, tehlikeli veya şüpheli hareketlere tevessül etmemek, zaruret varsa, muvaffakiyet ihtimalelerini çoğaltacak tedbirler almak lâzımdır.

16/11/1914 akşamı Başkumandanlıktan Üçüncü Orduya yazılmış olan şifrenin cevabını Üçüncü Ordu Kumandanından evvel düşman verdi.

17/11/1914 sabahı, beş zırhlı, iki kruvazör, altı destroyer ve altı torpidodan cem'an yine 19 parçadan mürekkep Rus filosu,beraberinde bir kaç nakliye ve torpil gemisi bulunduğu halde, saat sekizde Trabzon'u bombardımana başlamış ve bir buçuk saat ateşten sonra batı tarafına doğru gitmiştir. Şehirde üç şehit, yirmi kadar mecruh varmış. Bir müddet garbe doğru giden bu düşman filosu, öğleden sonra, Ünye hizasında, şimale doğru rotasını değiştirerek gözden kaybolmuştur. Bizim Karadeniz'deki marifetimizden sonra geçen yirmi gün zarfında, Rus filosu iki akın yapmış oluyordu: İki hafta evvel Zonguldak limanını topa tutmuş ve üç nakliye gemimizi batırmıştı. Bu defa da Trabzon limanını topa tutmuştur. Eğer bizim Amiral, başkumandanlıktan 11/11/1914 de verilen emrin icrasını 19/11/1914 gününe tehir etmemiş olsaydı, ya bu Rus filosuna rastgelerek onu belki ezecek veyahut düşman filosunun Sivastopol harp limanından dışarı çıkmasına mâni olacaktı...

Rus filosunun 17/11/1914 sabahı erkenden Trabzon sahilleri açığında görülmesi üzerine Amiral Souchon'u bundan derakap haberdar ettik. Diğer taraftan, vakayı başkumandan vekiline arzederek harp filomuzun, Rusların Sivastopol'a doğru ricat hattını kesmek teşebbüsünde bulunması için Amiralin harekete geçmesini teklif

ettik. Başkumandanın muvafakati üzerine derakap icabeden emir yazılıp tebliğ olundu. Eğer Rus filosu Karadeniz'de bir kaç saat oyalanırsa, bizim filomuz Sivastopol açıklarında onu yakalayabilirdi.

Amiral Souchon, 17/11/1914 öğleden sonra saat 14 de İstanbul limanından hareket etti. Fakat ancak saat 17 de Boğazdan dışarı çıkabildi. Bu defa Karadeniz'e çıkan harp filomuz, Yavuz, Midilli, Hamidiye, Berk'i Satvet, Nilüfer'den ve torpidolardan mürekkep idi. Hamidiye ile Berk'i Satvet kruvazörleri ve bir kaç torpido düşmanı şaşırtmak için Anadolu sahilinde ağır ağır seyrettiler; diğerleri Sivastopol yolunu tuttular. Fakat Kasım ayının ortasında, güneş erken batarak, hava saat 18 de kararddığından Rus filosunun bizim gemilerimizi ve seyir istikametlerini görebilmesi mümkün değildi.

Amiral Souchon'un Rus filosuna karşı, bu sefer dahi, ehemmiyetli bir iş görebileceğini zannetmiyordum. Benim kafamda, bu adamın, harp kundakçılığını yaptıktan sonra, kendisini tehlikeye atmak niyetinde olmadığı kanaati, gün geçtikçe kuvvet buluyordu. Rus filosunu yakalamak isteyen bir Amiralin, düşman filosunun hareketlerini, bizden yâni Karargâhı Umumî'den evvel haber almak ve kendiliğinden harekete geçmek dirayetini, tedbirini ve azmini göstermesi lâzımdı. Bize haber veren kaynakların kendisini de doğrudan doğruya haberdar etmelerini temin eylemesi icabederdi. Biz haber alıp Başkumandandan müsaade alıncaya kadar, Amiralin kendi insiyatifiyle filosunu harekete geçirmesi lâzımgelirdi. Hususiyle kendisine bir kaç gün evvel Karadeniz'e açılması için de emir verilmişti. Bu emri tatbikte ayak sürttüğünü zannetiğim için Trabzon önünde Rus filosunun görüldüğünü haber alınca kendiliğinden Amirali haber-

dar etmeği ve onu bir daha denemeği münasip bulmuştum.

Rus filosunun Trabzon açıklarında görülmesiyle bombardımana başlaması arasında takriben iki saat vakit geçmişti. Eğer Amiral öğleden evvel Boğazdan çıksaydı, belki Rus filosunu, Karadeniz'in ortasında yakalayabilirdi. Bu düşüncelerimi Hafız Hakkı'ya izah ettim.

- Sen böyle düşünüyorsun ama, başkaları onun hakkında büyük bir itimat besliyorlar dedi. Meselâ, şimdi bu mütalâayı Bronzart Paşaya anlatabilir miyiz, Başkumandan Vekili de Amiralden büyük şeyler bekliyor, ve ümit ediyor, cevabını verdi.

Aynı gün akşam üzeri yeni bir sürpriz karşısında kaldık: 17/11/1914 öğleden sonra Başkumandan tarafından şahsen Birinci Orduya:

"Batum zaptetmek için bir fırkanın hazırlanması ve iki haftadan evvel bu işe teşebbüs olunamıyacağı)" bildirilmiş. Bu emrin müsveddesi bize geldiği zaman hayret içinde kaldım; Enver Paşa'nın, evvelce Liman ve Bronzart Paşalarla görüşmeden böyle bir emir ve karar vermiş olmasını şüpheli gördüm. Tekrar Hafız Hakkı'yı aradım; bulamadım. Kendi kendime:

- Hazırlanmak başka, icraya girişmek başka şeydir.... Hele bakalım, harp filomuz düşman filosunu bastırsın, bu sefer de bir şey yapılamazsa yine mukabil tekliflere başvururuz, dedim

Hafız Hakkı'nın üzüntüsü ve küsmesi. Hafız Hakkı'nın maiyetinde 17/11/1914 de, bir ümitsizlik, yeis, kırgınlık seziliyordu. Bir hafta evvel, 10/11/1914 de Çamlıca sırtlarında Beşinci Kolordu Kumandanı Albay Mahmut Kâmil Bey'e bazı serzenişlerde bulunduğunu

işitmiştim. Hafız Hakkı demiş ki:

- Enver, Kaymakam; Hafız Kaymakam; Enver, Miralay; Hafız Kaymakam; Enver, Paşa; Hafız Kaymakam....

Hafız Hakkı ile Mahmut Kâmil ve Enver'in üçü aynı sınıftan erkânıharp çıkmış bulunduklarından bunlardan birinin paşa, diğerinin albay olması ve kendisinin hâlâ yarbay kalması, Hafız Hakkı merhumu üzüyormuş ve nihayet bu üzüntüsünü yukarıdaki ifade ile izhar etmiş.

Hafız Hakkı'nın, gerek harbe girmemiz ve gerek Amiral Souchon'un hareket tarzları hakkında Bronzart Paşa ile çekişmiş olduğunu da duymuştum. Bu esnada, Bronzrat Paşa'nın Kurmay Başkanlığına mahsus binek otomobilini kendisine hasrederek Hafız Hakkı'yı buna binmekten menettiğini de öğrendik. Nihayet 22/11/1914 de Bronzart Paşa'nın, Karargâhı Umumî subaylarını toplayarak, Hafız Hakkı'yı ima ile, birtakım tekdirlerde ve umumî ihtarlarda bulunduğu görülmüştü. Bu hâdiseler dahi Hafız Hakkı'nın küsmesini mucip olmuştu.

Bu vakalara tesadüf eden şu günlerde, "Batumu zaptetmek için hazırlıklar yapılması" hakkındaki emrin, hangi plân icabı olduğunu, bu hususlarda neye dayanıldığını, neye güvenildiğini Hafız Hakkı'dan sorarak kendi aramızda müzakere etmek imkânını bulamadım. Artık Hafız Hakkı'yı vazifesi başında görebilmek, tesadüfe bağlı kalıyordu.

16/11/1914 akşamı Üçüncü Orduya yazılmış olan şifrenin henüz cevabı gelmeden, bir gün sonra, 17/11/1914 akşamı Batum'u zaptetmek için bir fırkanın hazırlanması emri verilmiş oluyordu.

Başkumandan Vekilinin, bu emirle, Kafkasya'da ta-

savvur ettiği istilâyı kışa rağmen yapmak niyetinde olduğu anlaşılıyordu. Bu tasavvura göre, Karadeniz'den Batum civarına bir fırka sevkolunarak Rus ordusunun sağ cenahı tehdit edilecek. Musul - Savuçbulak - Tebriz yoluyla sevki düşünülen diğer bir fırka askerle Rus ordusunun sol cenahı çevrilecek ve arka taraftaki müslüman ve Türk halk Rusların aleyhinde ayaklandırılacak...

Ne âlâ... Şimdiye kadar bizim ikna kuvvetimiz, serdettiğimiz deliller kâfi gelmemiş. Demek ki; Başkumandan Vekili, Amiral Souchon'a çok güveniyor. Donanmamızdan hâlâ büyük muvaffakiyetler bekliyor; çünkü, sabahleyin Trabzon limanının Ruslar tarafından bombardıman edilmesi haberi alındıktan sonra, akşam üzeri Batum'u zaptetmek için bir fırka hazırlanması emrini vermek kararının başka mânası ve dayanağı yoktur.

"İnşallah, bu defa Amiral Souchon Karadeniz'de büyük bir başarı elde eder de biz yanılmış oluruz" diyerek bir müddet Karadeniz'deki hâdiseleri beklemeğe ve Kafkas Cephesinde Üçüncü Ordunun dündenberi başlamış olduğu Azap muharebesinde ne muvaffakiyet göstereceğini anlamağa karar vermiştim. Artık bizim elimizde başka bir iş yapmak salâhiyet ve kudreti kalmamıştı.

16/11/1914 de başlamış olan Azap muharebesinde, Üçüncü Ordumuz, ilk günü düşmanı ileri mevzilerinden çekilmeğe mecbur etmiş ise de, 17/11/1914 günü Rusların asıl müdafaa mevzilerine karşı yaptığı taarruzlardan hiç bir muvaffakiyet elde edemiyerek durmağa mecbur kaldığından bu netice, Umumî Karargâhta ve hepimizde tekrar endişe uyandırdı. 18, 19, 20 ve 21 Kasım günlerinde bu durum devam etmiş ve cephede yalnız topçu ateşi ve keşif faaliyeti yapılmıştır. Tutak tarafında düşmanın bu esnada yapmış olduğu ileri hareketle dikkati üzerine

çekmesi de tesirden hali kalmamıştır.

Üçüncü Ordu Kumandanı, 18/11/1914 akşamı Başkumandanlığa gönderdiği raporda 19 Kasım günü dahi tahkimat ile iştigal edeceğini ve topçu cephanesi azaldığından serian cephane sevkini bildirmiştir.

Azap Muharebesinde düşmanı mağlûp etmek veya hiç olmazsa bu müdafaa mevziini de bırakarak geri çekilmeğe mecbur eylemek mümkün olmayınca hayal sukutları ve fena dedikodular başladı. Üçüncü Ordu Kumandanı, cephane vesaire sıkıntısından bahsediyordu; fakat ordunun hareketlerinden gayri mesul olan bazı şahıslar ise, Ordu Kumandanını tereddüt ile ve kâfi metanet ve azim göstermemek ile ithama kalkmışlardı. Teşkilâtı Mahsusa adı altında Kafkas cephesine gönderilmiş olan gönüllülerin başında bulunan ve İttihat ve Terakki Umumî Merkezi âzasından olan Doktor Bahaddin Şakir Bey, Dahiliye Nazırı Talât Bey'e gönderdiği şifrelerde ordudaki ruhî hallerden bahsederek Ordu kumandanı aleyhinde şikâyetlere başlamış...

Evvelce yapılan hazırlık üzerine, 19/11/1914 akşamı dört nakliye vapuru Karadeniz'e hareket edecek ve bunlarla bin mekkâri, yüz elli deve, bir çok piyade ve topçu cephanesi, tayyare ve kırk iki bin lira nakit para vesaire gönderilecekti. İki gün evvel Rusların Trabzon'u bombardıman etmeleri ve harp filomuzun o gün akşam üzeri Karadeniz'e çıkması üzerine deniz hareketlerinin neticesine kadar, bu nakliye kafilesinin hareketi geri bırakılmıştı.

19 Kasım sabahı, Amiralden gelen raporlara göre, 18/11/1914 günü saat 14 de harp filomuz, Sivastopol önlerinde, beş zırhlı ile iki kruvazörden mürekkep Rus filosuna rastgelmiş ve vukua gelen savaş neticesinde Ruslа-

rın Amiral gemisine üç mermi ve bizim Yavuz'a da bir mermi isabet etmiş, on Alman telef ve iki Türk şehit olmuş, on beş de yaralımız varmış.. Amiral raporunun sonunda: "Sisten istifade eden düşman Sivastopola kaçtı. Destroyerler beraberinde değildi" diyordu. İşte Karadeniz'de yapılan tek muharebe budur ve bundan sonra da başka türlü olmamış ve olmıyacaktır. Amiral Souchon'un Karadeniz'de artık katî üstünlük elde edemiyeceği sabit oldu. Amiral, Rus filosunun tekrar Sivastopol limanına kapanması üzerine nakliye gemilerinin Karadeniz'e çıkabileceklerini bildirdi; fakat 18/11/1914 akşamı Trabzon limanında bir yelkenli gemi torpile çarparak battığından Rusların 17/11/1914 sabahı, Trabzon limanı önlerine mayın dökmüş oldukları anlaşıldı. Limanın bunlardan temizlenmesi veya emniyetli bir mecra açılması işine hemen başlanmıştı. Bu sebeple nakliye gemilerinin hareketi bir gün sonraya bırakıldı. Midilli Kruvazörü de 19/11/1914 akşamı Karadeniz'den İstanbul'a gelmiş olduğundan ertesi akşam bunun himayesinde iki nakliye gemisinin hareket ettirilmesi kararlaştırıldı.

20/10/1914 akşamı Üçünücü Ordu Kumandanlığından Başkumandanlığa gelen şifrede:

"Cephane fıkdanı hasebiyle gerideki cephaneleri celbedinceye kadar birkaç gün müdafaada kalacağız; o zamana kadar Onuncu Kolordunun Otuzuncu Fırkası da gelecektir. Yeniden sevkolunacak kuvvetin Batum şimaline çıkarılması ve cephane irsali" yazılı idi. Bu cevap Trabzon bombardımanından üç gün sonra gönderilmişti.

Üçüncü Ordu Kumandanının kendisine 16/11/1914 akşamı yazılmış olan şifrede sorulan suale mufassal cevap vermek istemediği, yalnız Rize ve Hopa'ya çıkarıla-

cak kuvvetin karadan Batum'a gitmesini ve onu zaptetmesini müşkül gördüğünden bu kuvvetin Batum şimaline ihracını teklif etmeği münasip gördüğü anlaşılıyordu. İhtimal ki şöyle demek istiyordu:

"Kendinize güveniyorsanız, Batum şimaline çıkıp orada yalnız başına iş görebilecek büyük bir kuvvet gönderiniz. Bizim onlarla işbirliği yapmamızın imkânı yoktur."

Büyük bir çıkarma hareketinin mümkün olmadığını Üçüncü Ordu Kumanda Heyeti pekâlâ takdir etmişti. Doğrudan doğruya menfi bir cevap vermekten çekinmiş görünüyordu. Batum'un şimaline bir, hattâ bir kaç fırka asker çıkarmakla bir iş görülemiyeceği ve bu fırkaların Üçüncü Ordunun Aras Vâdisindeki asıl kuvvetleriyle işbirliği yapacak surette ordu kısmı küllisine yakın bulunmaları lüzumu aşikârdı. Üç gün evvel, Trabzon Limanının bombardıman edilmesi de, bu türlü tasavvurların icrasına henüz imkân bulunmadığını, Karadeniz'de asker çıkararak muvaffakiyet kazanmak ihtimalinin hâlâ pek uzak ve zayıf bir hayalden ibaret olduğunu,Üçüncü Ordu Kumanda Heyeti'ne anlatmış gibiydi. Ordu Kumandanı raporunun sonuna cephane irsali ibaresini tekrar koymakla günün en ehemmiyetli meselesini yeniden Başkumandanlığa hatırlatmış oluyordu.

Başkumandanlığın 16/11/1914 akşamı yazmış olduğu şifrede bahsettiği fikrin ve sorduğu sualin diğer bir cevabını da 16 ve 17 Kasım günlerinde yapılan ve Rus ordusunu asıl müdafaa mevziinden geri tardedememekle, yâni muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş olan Azap Muharebesi vermiş oluyordu. Bu muvaffakiyetsizlik, Başkumandanlığın, hâlâ Rus ordusunun zayıf bulunduğu ve üstünlüğün bizde olduğu kanaatinin doğru olmadığını

göstermekte idi. Belki, Üçüncü Ordu Komutanı da, kendi karargâhında bu yolda mütalâa serdetmiş olanlar karşısında tereddüde düşerek Azap Muharebesi'ne başlamış ve müdafaada bulunan Rus ordusuna taarruz etmişti. Bu Ordu Karargâhında muhtelif cereyanlar bulunduğu İstanbul'da bile sezilmeğe başlanmıştı.

Gerek Karadeniz'de, 18/11/1914 de vukua gelen deniz savaşında Rus filosuna karşı ehemmiyetli bir muvaffakiyet kazanılmamasını ve Rus gemilerinin Sivastopol limanına tekrar girmiş olmalarını, ve gerek Üçüncü Ordunun Azap Muharebesi'ni kazanamıyarak taarruzdan vazgeçmiş bulunmasını dikkate alarak yeniden faaliyete geçtik ve şark cephemizde tasavvur edilen tehlikeli hareketlerin 1915 ilkbaharına kadar geri bırakılmasını ve şimdilik Üçüncü Orduya cephane yetiştirmek ve menzil vasıtalarını arttırmak lüzumunu tekrar ileri sürmeğe başladık. Üçüncü Ordu menzili, şimdiye kadar Trabzon'a çıkarılmış olan cephaneyi ve harp malzemesini bile hâlâ tamam olarak Erzurum'a nakledememişti. Batum civarında ve cenubundaki Acara ahalisinin ufak bir yardımımız karşısında Rusların aleyhine ayaklanacağını ve Batum'un kolayca zaptolunacağını söylemiş olanlara Başkumandan o kadar inanmıştı ki; bizim her türlü akıl, mantık, bilgi ve fen kaidelerine ve düşüncelerine dayanarak arzettiğimiz bütün mütalâalar ve teklifler bu sefer dahi dikkate alınmadı. Üçüncü Ordu Kumandanlığına verilecek cevabın, nihayet, aşağıdaki şekilde olmasına karar verildi; bu cevap 20/11/1914 akşamı geç vakit şifre ile tebliğ olundu:

Üçüncü Ordu Kumandanlığına

"Akdeniz ve Zonguldak vapurlarıyla on bin sahra ve on bin cebel mermisi ile yirmi bin sandık piyade cephane-

si, bir miktar mekkâri, 15 santimetrelik bir obüs bataryası, kırk iki bin lira gönderiliyor. Hopa cihetine dağ teşkilâtını havi bir fırka çıkararak taarruzunuzu teshil etmeği düşünüyorum. Bu hususiaki fikrinizin işarı."

İmza: Başkumandan Vekili: Enver

Belki, bir sürpriz neticesinde Batum'un zaptı mümkün olsa bile, Karadeniz'de üstünlük temin olunmadıkça Batum ile İstanbul arasında gidip gelme, muvasale nasıl yapılabilecekti. Batum, haddi zatında bir kaynak değil idi ki, bu kaynak elimizde geçince her türlü ihtiyaçlarımız oradan tedarik olunsun. Batum, ancak emniyetli bir liman idi. Bunu elde etmek kâfi değil, elde tutmak ve oraya, İstanbul'dan devamlı bir surette sevkiyat yapabilmek lâzımdı.

20/11/1914 akşamı, Yavuz Karadeniz'den İstanbul'a geldi. On beş santimetrelik toplardan birinin kazematına isabet vâki olmuş; fakat tâmir edilmiş. Karadeniz'de kalmış olan Hamidiye Kruvazörümüz bugün Tuapse limanını bombardıman etmiş ve ordaki telsiz telgraf istasyonunu ve petrol depolarını tahrip eylemiş....

Kasım ayı içinde Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın ayağında bir yara peyda olmuştu. Bu sebeple Nişantaşı'nda karakolun karşısındaki konağında yatakta yatıyordu. Bizim için oraya kadar gidip yanına sokulmak ve düşüncelerimizi serbestçe kendisine arzetmek güçleşmişti. Enver Paşayı, yatak odasında, yalnız yakalayıp askerî sırları konuşabilmek mümkün olmuyor; siviller, parti mensupları, resmî olmayan ziyaretçiler, mebuslar, hattâ vekiller Başkumandanı yalnız bırakmıyorlardı. Oraya ne zaman gitmiş isem Harbiye Nezareti'nin, Karargâhı Umumî'nin her daire ve şubesinden gelmiş ve evrak imzalatmağa çalışan her çeşit memura ve evrak çan-

tasına rastgelmiştim. Karargâhı Umumî Harekât Şubesinin şefi sıfatiyle müreccehan yanına girebiliyordum. Ahvalin müsaadesi nisbetinde teklifler arzına çalışıyordum. Fakat harita üzerinde ve dosyalara dayanarak tetkikler icrası mümkün olmıyordu. Hafız Hakkı ile yaptığımız müzakere ve münakaşaların neticesinin Başkumandana arzetmek işini, bugünlerde, o da, bana bırakmıştı: "Sen bu akşam gittiğin zaman söyle" tarzında baştan savma cevaplar vermeğe başlamıştı. Hafız Hakkı'nın halinde sezilen bezginlik, küsme, cansıkıntısı gittikçe göze batan bir şekil almıştı.

Üçüncü Ordu Kumanda Heyeti'nden şikâyetler. 21/11/1914 sabahı gelen raporlara göre, Kafkas Cephesinde bir gün evvel düşman hareketleri görülmemiş ve sadece iki taraf arasında topçu ateşi yapılmış ise de Üçüncü Ordu'nun sol cenahı ilerisinde, İd cihetindeki düşman kuvvetinin sekiz tabur piyade, sekiz top, dört makineli tüfenk ve bir alay süvariye yükseldiği anlaşılmıştır. Üçüncü Ordu, bu düşman kuvvetinin vaziyetini endişe ile takip etmektedir.

Dün akşam, gece yarısı, Zonguldak ve bu sabah, 21/11/1914, saat dörtte Akdeniz vapurları Midilli Kruvazöriyle beraber Karadeniz Boğazı'ndan çıkarak Trabzon'a yollandılar

21/11/1914 akşamı Üçüncü Ordudan Başkumandanlığa gelen şifrede şu cevap verilmiştir:

"Düşmanın Ardos şarkında Horum dağıyla Aras nehri arasındaki mevzii gayet kuvvetlidir. Plaston Livasiyle İkinci Türkistan Kolordusundan üç alay da kendisine iltihak etmiştir. Topçu cephanemiz kifayet etmediğinden bunun ikmaline kadar şimdilik Köprüköy şark sırtların-

da müdafaada kalacağız. Binaenaleyh ileri kıtaları biraz geri çekiyorum. Batum civarında ihraç için halihazır en müsait zamadır."

Diğer taraftan bugün, Başkumandan Vekili, Birinci Ordu Kumandanı Liman Paşa ile ve Donanma Komutanı Amiral Souchon ile gizli bir konuşma neticesinde şahsen Birinci Orduya verdiği bir emir ile "Bir fırkanın 24 saat sonra vapurlara binecek surette hazırlık yapılmasını" tebliğ eylemiştir. Kumandanı bir Alman subayı olan Üçüncü Fırkanın bu maksat için intahap edilerek hazırlanmakta olduğunu hususî olarak işitmiştik. Hattâ Liman Paşa'nın, hoşlanmadığı, Yarbay Fledman ismindeki Alman Kurmay Başkanını da istikşaf yapmak üzere Üçüncü Ordu Bölgesine göndermiş olduğunu duymuştuk.

Dört gün evvel, 17 Kasımda Batum'u zaptedecek fırka için verilmiş olan emirde bu işe 15 günden evvel teşebbüs olunamıyacağı bildirilmişti. Şimdi bu acelenin sebebi ne idi? 21/11/1914 de bir fırkanın 24 saat sonra vapurlara binecek surette hazırlanması hakkında Başkumandan vekilinin evinden şahsen Birinci Orduya vermiş olduğu emirden haberdar olunca Hafız Hakkı'yı bularak bu mesele hakkında ve Üçüncü Ordunun son vaziyeti ve geri çekilme kararı üzerinde görüştük, Hafız Hakkı:

- Başkumandan Vekili düşmanın iki kolorduluk bir kuvvetinin mağlûp edilememiş olmasından müteessirdir, dedi. Üçüncü Ordu ile Rusları cepheden tazyik ederken, İran'dan ve Karadeniz'den sevkolunacak kuvvetlerle Rusların iki yanında ve gerilerinde darbeler vurmak, işarete bakan yerli Müslüman ve Türk halkı ayaklandırıp bütün Kafkasya'yı istilâ etmek fikrini takip ediyor.

Hafız Hakkı'nın bu cevabında, Başkumandanın fikri-

ni muvafık görüp tasvip eder gibi bir mâna sezdim. Kendisine dedim ki:

- Gerçi Üçüncü Ordunun son şifresinde Batum civarına ihraç hareketi için bir teklif vardır. Fakat Ordu Kumandanlığı bu mütalâasında neye dayandığını izah etmiyor. Aynı zamanda çıkarılacak kuvvetin miktarı hakkında da bir şey söylemiyor. Batum civarına denizden gönderilecek bir fırka asker ne iş görebilir? Belki çetelere bir dayanak olabilir; fazla bir şey beklenemez. Başka cephelerde, hususiyle boğazlarda ehemmiyetli düşman taarruzlarına uğramazsak ve Bulgaristan yolu açılarak Almanya'dan cephane vesaire getirtmek mümkün olunca ve her halde kış mevsimi geçtikten ve Kafkas cephesinde menzil teşkillerimizi yeter dereceye çıkardıktan sonra, Rusları sıkıştırmak iyi bir hareket olabilir. Denizyolu açılmadan, kara menzilleri ıslah ve takviye olunmadan Kafkas cephesinde muvaffakiyetli ve devamlı bir taarruz yapılamıyacağını siz de kabul etmiştiniz.. Şimdi, lâzım olan şartların hiç biri temin edilmeden, taarruza ve denizden bir fırka sevkine kalkışmanın sebebi nedir? Siz bu teşebbüslerin muvaffakiyete varacağını ümit ediyor musunuz? Üçüncü Ordu, cephane kesatlığından sıkıntı çekiyor. Cephane ikmalini kolaylaştırmak için düşmandan zaptettiği yerleri bırakarak geri geliyor. İkmal işleri ıslah edilmeden evvel devamlı bir tarruz yapmak ve daha ileri gitmek, daha güç vaziyete atılmak demek değil midir?

- Canım, dedi, Üçüncü Ordu, işleri izam ediyor; mütemadiyen cephane talebi, icat edilmiş bir vesile olabilir. Batum'un zaptı hakkındaki tekliflere de daima sudan cevap veriyor. Köprüköy muharebelerini, parça parça kuvvet sokarak gayri müsait şartlar içinde yaptı. Azap mu-

harebesi azim ve metanet ile idare edilmedi. Muvaffak olacaklarında daima şüphe ve tereddüt ederek işe başladı ve tabiî muvaffak olamadı ve olamıyacaktır.

- Bunlar hakkında katî olarak birşey söylenemez, dedim. Siz de mi Bahaddin Şakir'in Talât Bey'e ve Merkezi Umumî'ye şikâyetlerini haklı buluyorsunuz? Her ne olursa olsun, ortada müsbet vakalar var. Üçüncü Ordunun menzil işleri iyi değildir. İyi bir menzil olmadıkça devamlı bir taarruz yapılamaz. Hususiyle şu mevsimde, kış başında, Batum civarına bir fırka asker çıkarmak fikri tehlikeli bir oyundur. Hangi deniz kuvvetine dayanarak bu iş yapılacaktır. Sürpriz tarzında bir defa cesaret gösterip muvaffak olmak ile mühim bir karaya asker çıkarma manevrası devam ettirilemez. Üçüncü Ordu Kumandanının "Batum civarına asker çıkarmak için halihazır en müsait zamandır" demesine ehemmiyet vermek caiz değildir. Çetelerin ufak tefek hareketlerine ve Artvin'e doğru ilerlemelerine büyük bir kıymet atfolunamaz dedim. Münakaşamız burada bitti. Başka işlerimize baktık; fakat Hafız Hakkı'nın bugün benim ile fazla münakaşa yapmak ve mütalâa serdetmek istemediğini sezdim.

Üçüncü Ordu, Köprüköy ve Azap muharebelerinde cem'an 212 subay, 11,800 er kayıbına uğramıştı. Bunların 2.000 kadarı şehit; 6.000 kadarı mecruh ve mütebakisi esir veya firarî idi.

Azap Muharebesi'nden sonra kendi ihtiyarımızla geri çekilirken bile bazı birliklerimiz beceriksizlik ve intizamsızlık göstermişler ve 22/11/1914 günü düşman suvarisinin ufak tefek taarruzları karşısında iki cephane arabasını ve elli kadar perakende askerimizi düşmana kaptırmışlardır. Ayrıca bir çok Ermeni askerleri firar et-

mişler veya kasten geri kalarak düşmana iltihak eylemişlerdir.

21/11/1914 akşamından sonra, Hafız Hakkı'yı ancak üç gün sonra, 24/11/1914 de görebildim. 22/11/1914 de Bronzart Paşa'nın ihtar vakası onu gücendirmiş ve ertesi gün de Karargâhı Umumî'ye gelmemişti. 24/11/1914 de gördüğüm zaman benden Üçüncü Ordunun menzil teşkilleri hakkında malûmat istedi ve nihayet pek hususî ve mahrem bir surette bana dedi ki:

"Üçüncü Ordunun geri çekilmesi, menzil zorlukları Başkumandan Paşanın canını sıkmış; Bahaddin Şakir Bey de yazmış. Ordu Kumandanı kâfi derecede metin görülmüyormuş. Ekseriya tereddüt gösteriyor ve kararlarını sık sık değiştiriyormuş, biraz da muharebelerden dolayı kendisine vehim gelmiş, fazla ihtiyatkâr davranıyormuş. Başkumandan Vekili, bizzat gidip ahvali mahallinde görmek ve tetkik etmek istedi; fakat vükelâ heyeti razı olmadı. Benim gitmekliğime karar verildi. Ben Mecidiye Kruvazörü ile Trabzon'a gideceğim."

Bundan sonra karargâh işlerine ne suretle devam olunacağını bildirdi.

- Bu karara memnun oldum, dedim. Burada uzun uzadıya bahsettiğimiz zorlukları mahallinde görüp Başkumandanı hakikî ahvalden haberdar edersiniz. İskelelerin ve yolların ahvalini, bu mevsimde vâdilerin ve dağların büyük birliklerin hareketleri bakımından gösterecekleri kolaylıkları veya zorlukları lâyıkiyle tetkik edersiniz. Kafkas cephesinde yapılması tasavvur edilen taarruz hareketlerinin 1915 ilkbaharına bırakılması hakkındaki müşterek fikrimizi yerinde göreceğiniz ahvale göre daha iyi müdafaa edersiniz. Yolları az, her tarafı karla örtülmüş, pek soğuk bir dağlık arazide bizim ordumuz,

henüz muvaffakiyetli taarruz yapacak kabiliyet ve iktidarda değildir, sevkulceyş taarruzu her şeyden evvel iyi bir geri ve ikmal hizmeti ister.

Bu sözlerime karşı hiç bir cevap vermedi. Hafifçe gülümsedi, nihayet selâmet temenni ederek ayrıldım.

Azap Muharebesi'nin neticesi. 21/11/1914 günü öğle vakti, Üçüncü Ordu Kumandanı, Heran'dan, ordusuna şu emri vermişti:

"Üçüncü Ordu, tekrar taarruz zamanına kadar muvakkaten, müdafaa vaziyetini tashih için Tüdeviren - Heran - Bozviran hattını işgal etmek üzere bu gece saat yedide harekete başlıyacaktır.

Onbirinci Kolordu, Heran'ın cenubunda ve Dokuzuncu Kolordu Heran'ın şimalinde bulunacaktır. Her kolordu şimdi elde bulunan mevzilerde ileri karakollarla münferid cebel topları bırakacaktır. Düşman taarruz etmedikçe bugün bırakılan hat büsbütün terkedilmiyecektir.

Otuzuncu fırkanın Hasankale ve civarındaki birlikleri Ordu emrinde olmak üzere bu geceyi Badicivan'da geçirecek ve Erzurum'daki birlikleri Hasankale'ye yürüyecektir.

Ertesi gün, 22/11/1914 de, düşman, ordularımızın geri çekildiğini anlıyarak hemen harekete geçmiş, Azab'ın şark ve şimal sırtlarını işgal etmiş ve keşif kollarını Azab'ın garp sırtlarına sürmüştür. Ruslar, öğleden sonra tekmil cephede faaliyet göstererek ileri hareketler yapmışlardır; Onbirinci ve Dokuzuncu Kolordularımız Heran'ın batısından geçen sırtlarda mevzi almışlardır. Onbirinci Kolordunun 18 inci Fırkası da Aras nehri cenubuna geçmiş ve Kolordu Karargâhı Aras cenubunda Emre-

kum'a gitmiştir. Bu kolordunun müdafaa mevzii Komasor sırtlarındadır.

22/11/1914 günü akşama kadar, düşmanın piyade ile takviye edilmiş suvarileri, ileri karakollarımıza taarruz ederek onları geri tardetmiştir. Soğuktan ve yağmurdan bazı erler cephedeki mevzilerini terkedip gerilerdeki köylere sığınmışlar ve firar vakaları çoğalmıştır. Artık kış mevsimi epeyce tesirini göstermeğe başlamıştı. Ne maksatla yapıldığı belli olmıyan Azap muharebesinde dahi mühim bir muvaffakiyet elde edilememişti.

Köprüköy muharebelerinden sonra, Üçüncü Ordunun 16/11/1914 de başlıyarak iki gün devam eden taarruz hareketlerinin neticesi, Azap civarındaki sırtlardan düşman ileri kıtalarını tardetmekten ibaret kalmıştı. 16/11/1914 sabahı verilen ordu emrinde bu düşman kuvvetleri üç alay piyade ve dört batarya top tahmin edilmişti. Bizim iki kolordumuzla bir ihtiyat suvari kolordumuz ve bir nizamiye suvari firkamız, ancak bu düşman kuvvetini biraz şarka çekilmeğe mecbur etmekten başka bir iş görememişlerdir.

Bundan sonra Üçüncü Ordumuz için durmak, noksan ikmaliyle uğraşmak ve nihayet Azap Muharebesi denilen ve hakikaten azap çekmekten başka bir şeye yaramıyan bu muharebede kazanılmış olan bir parça toprağı, yine düşmana bırakarak, taarruza başlandıktan beş gün sonra, tekrar geri çekilmek zarureti hasıl olmuştu.

İyi hazırlanmamış birliklerle ve pek fena geri hizmetleriyle yapılan bu taarruzlar, faydasız kayıplara uğramaktan ve kazanılan toprakları, tekrar kendi ihtiyarımızla düşmana bırakmaktan başka bir netice vermemişti. Erzak ve cephane, ileride muharebe eden birliklere varamayınca, onlar bu erzak ve cephaneye doğru geri git-

meğe mecbur olmuşlardır.

Küçük birliklerle veya çetelerle yapılan taarruz hareketlerinde, menzil ve ikmal hizmetlerinin kifayetsizliği önemli zorluklar doğurmaz. Bu küçük birlikler ilerledikleri yerlerde kendilerini besliyecek yiyecek ve yem bulabilirler; fakat büyük birlikler için bu imkân yoktur. Bir yandan soğuk ve kar, diğer taraftan mahrukat sıkıntısı, erzak ve cephane yokluğu, büyük birliklerin devamlı taarruz hareketlerine ve muvaffakiyetlerine engel olmuştur. Bunları, hareketten evvel tanzim etmek zarurî idi. Bu hakikatleri ve zaruretleri düşünmeyenler Üçüncü Ordunun, Rusları mağlûp edememesini, sadece Ordu Kumandanının gevşekliğine atfediyorlardı. Bu hususta Karargâhı Umumî'de sık sık münakaşa mecburiyetine düşmüştüm.

22/11/1914 de Üçüncü Ordumuz, Aras vâdisinde, cephane ikmalini ve geri hizmetlerinin biraz yoluna girmesini beklemek zarureti ile, Köprüköy'ün şark taraflarındaki sırtlarda tekrar müdafaa vaziyetini almıştı. Sağ cenahta, Murad vâdisinde, Tutak civarında toplanan 37 nci Fırkaya mensup 109 uncu Piyade Alayiyle üç hudut taburu ve Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası 21 ve 22 Kasım günlerinde, Kılınç Gediği'ndeki Ruslara taarruz etmişlerse de muvaffak olamıyarak geri çekilmeğe mecbur kalmışlardır. Irak'tan gelmiş olan 109 uncu Piyade Alayanın erleri, ayakkabılarının parçalanmış olmasından dolayı yalınayak ve çoğu kaputsuz olarak ilk defa bu muharebelere iştirâk etmişler ve nihayet panik yapmışlardır. Otuz Yedinci Fırkanın diğer kısımları bu muharebeye yetişememiş ve 13 üncü Kolordu Karargâhı ise, ancak 22 Kasımda Hınıs'dan Tutak istikametinde hareket etmiştir. Otuz Yedinci Fırka Tutak civarına geldikten son-

ra, 26 ve 27 Kasım günlerinde yeniden Kılınç Gediği'ndeki Ruslara taarruza başlanmış; fakat yine muvaffakiyet hasıl olamıyarak ricat edilmiş ve nihayet 28 Kasım akşamı 13 üncü Kolordu Kumandanı Hüsameddin Paşa Malazgirt'e çekilmek emrini vermiştir. Fırkanın serî ateşli cebel bataryası 27 Kasım günü düşman eline geçmiştir.Düşman, çekilen birliklerimizi 27 ve 28 Kasım günlerinde takip etmiş ise de devam etmiyerek tekrar Kılınç Gediği'ne dönmüştür.

Köprüköy ve Azap Muharebelerine rağmen, Aras Vâdisindeki düşmanda hiç bir zayıflık eseri görülmüyordu. Bilâkis bizim ordumuzun geri çekilmesi üzerine düşman tekrar ileri harekete geçmiş ve yeniden taarruz teşebbüslerini, insiyatifi eline almıştı.

22/11/1914 de, Üçüncü Ordumuzun Karargâhı, Heran'dan Köprüköy'e dönmüştü. Ordunun sağ cenahında, Aras nehri cenubunda İkinci Nizamiye Suvari Fırkası ile ihtiyat suvari fırkaları Emrekum'un cenup doğusunda bulunuyorlardı. Onbirinci Kolordu Karargâhı Emrekum'da 18 inci Fırka sağda ve 33 üncü Fırka ortada olmak üzere her iki fırka Emrekum'un doğusunda ve Aras Nehri cenubunda idiler. 34 üncü Fırka, Kolordunun sol cenahında, Aras Nehri şimalinde ve Heran civarında idi. Dokuzuncu Kolordu, Onbirinci Kolordunun şimalinde ve Ordunun sol cenahında, Geçik ve Pazarcık civarlarında, sola geriye kademelenmiş vaziyette idi.

Onuncu Kolordunun cepheye gelmiş olan Otuzuncu Fırkası Ordu ihtiyatı olarak Badicivan civarında ve Köprüköy'ün şimal doğusunda idi. Otuzbirinci Fırkası Erzurum'a gelmeğe başlamıştı. Otuz İkinci Fırkası daha gerilerde idi.

Üçüncü Ordunun yeni aldığı vaziyetten haberdar

olan Başkumandan Vekili, bu karardan hiç memnun kalmadı. 22/11/1914 de Üçüncü Ordu Kumandanlığından izahat istedi.

Hasan İzzet Paşa harp başlayınca, Rus taarruzları karşısında Erzurum civarına çekilerek, orada katî bir müdafaa muharebesi yapmağa karar verdiği zaman, şüphe yok ki, sade düşman kuvvetlerinin üstünlüğünü düşünmemişti. Geri hizmetlerinin yeter olmaması da bu kararda mühim rol oynamıştı. Sonra Başkumandanlık tarafından Üçüncü Orduya, Onbirinci Kolorduyu geri çekmekte acele etmiş olduğu, bu kolurdunun tekrar Köprüköy istikametinde ileri sevkolunarak o tarafa gelmiş olan zayıf düşman kuvvetlerini tardetmesi 5/11/1914 de emredilince, Üçüncü Ordu, Onuncu Kolordunun da kendi emrine verilmesinden gayrete gelerek, acele ile taarruza başlamıştı.

Bu taarruz hareketleri, 7/11/1914 tarihinden itibaren, ufak fasılalarla on bir gün sürmüştü. Köprüköy civarındaki düşman bir tuzağa düşürülerek yalnız başına imha edilemeyince, Ruslara karşı tekrar tekrar tos vurmak kabilinden mükerrer taarruzlar ne için yapıldı? Birinci Köprüköy muharebesini müteakip, geri hizmetlerindeki zorlukları dikkate alarak bunların tanzimi ile uğraşmak ve daha ileri gitmekle bu hizmetleri daha fena bir duruma sokmamak icabederdi. Rusların oyalama ve geri çekilme hareketlerinde mahir oldukları meydana çıkmıştı. Acaba, ordumuzun taarruza devam hareketlerinde ve müteredditi, kararsız hallerinde Alman olan Kurmay Başkanının zararlı tesirleri yok mu idi? Bu sinsi adamı üç ay sonra görünce hiç beğenmedim. Bununla beraber, o zaman, Üçüncü Ordu Karargâhında taarruza devamdan bir netice alınacağına ve Rus topraklarına gi-

rileceğine dair kuvvetli bir tahmin ve ümit bulunduğunu zannediyorum. Çünkü ordunun kurmay subaylarından Mümtaz Bey'i, Ordu Karargâhındaki telgraf başına çağırmış, Azap muharebesi hakkında izahat istemiş ve bu muharebeyi ne maksatla yaptıklarını ve muvaffakiyet ümidini sormuştum. Bu zat muvaffak olacaklarını ve Rus topraklarına gireceklerini, buraların haritalarının kendilerinde bulunmadığını bildirmiş ve çabuk gönderilmesini samimî olarak rica etmişti. Geri hizmetlerinde zorluk çekmiyor musunuz? dediğim zaman, şikâyet etmedi. Kendi düşüncem ile çekilen Rusların bıraktıkları erzaklardan istifade ettiklerini tahmin ettim; fakat cephane noksanını bu suretle ikmal etmek mümkün değildi, belki Mümtaz Bey çok nikbin idi...

23/11/1914 de, Hasan İzzet Paşa merhum, Başkumandanlığın tazyiklerine karşı verdiği cevapta, nihayet hakikati itiraf ederek, ordunun muharebe ve taarruz kabiliyetlerindeki zayıflığını, cephane kesatlığını, geri hizmetlerinin çok eksik olduğunu, sıhhî durumun fena ve soğukların şiddetli bulunduğunu yazmış ve bunların ıslahı lüzumunu ileri sürmüştür. İşte bu cevaptan sonra Hafız Hakkı'nın ahvali yerinde görmek üzere Üçüncü Orduya gönderilmesine karar verildiği, bir gün sonra anlaşıldı.

23/11/1914 de Rus ileri müfrezeleri taarruzlarına devam ederek ileri karakollarımızı geri atmağa çalıştılar. 24/11/1914 de Teşkilâtı Mahsusa'dan Rıza Bey Müfrezesi Artvin şehrini ele geçirdi.

Önlerini zayıf veya boş bulan bu çetelerin hareketleri nikbin tipleri şımartıyordu. Köprülülü Kâzım Bey kumandasındaki Van Seyyar Jandarma Fırkası düşman taarruzu karşısında Saray'a kadar ricat etti. Üçüncü İh-

tiyat Suvari Fırkasiyle üç hudut taburu ve 13 üncü Kolordunun iki taburu Tutak şimalinde Kılınç Gediği'ndeki düşmana karşı taarruzda muvaffak olamıyarak Malazgir'te doğru çekilmişlerdi. Bu sebeple tekmil ihtiyat suvari kolordusunun da bu tarafa gönderilerek Malazgirt civarındaki kuvvetlerimizin takviyesi ve düşmanın tardı Üçüncü Ordu tarafından emrolundu.

İşte, Karadeniz'de Amiral Souchon'un yaptığı baskıdan hiçbir fayda hasıl olmadığı gibi, şimdi üç haftadan beri şark cephemizde Ruslara karşı yapılan müdafaa ve taarruz muharebelerinde de, ehemmiyetli bir muvaffakiyet kazanılmamış ve Aras vâdisindeki iki veya üç fırka piyade ve bir fırka suvariden mürekkep Rus kuvvetleri mağlûp edilememişti. Bilâkis bu düşman kuvvetleri bizim karşımızda oyalama muharebeleri yaparak istilâ ettikleri Türk topraklarında kalmışlar ve İkinci Türkistan Kolordusunun muharebe meydanına, ve hareket sahasına yetişmesini temin etmişlerdir. Bu kolordu Ağustosun başındanberi Kafkas cephesine tahsis olunarak Türkistan'dan gelmekteydi. Azap muharebesinin neticesinde, iyi hazırlanmamış ve bir çok noksanları olan kolordularımızla ehemmiyetli bir taarruz hareketi yapılamıyacağını,ilkbahara kadar çalışmak ve beklemek lâzım geldiğini ileri sürenler hak kazanmış ise de, gerek Almanlar ve gerek Türklerden onların fikrine taraftar olanlar bu tecrübelerden istifade etmemişler ve eski fikirlerinde hâlâ sebat ve inada devam etmişlerdir.

Bu acı tecrübeleri fırsat düştükçe Karargâhı Umumî'de tekrar ileri sürmeğe çalıştık. Fakat Hafız Hakkı'nın küskün olduğu ve nihayet karargâhtan ayrıldığı bu devrede kimseye dert anlatmağa muvaffak olamadık. Bilâkis Alman düşmanlığı damgası gizlice üzeri-

mize vurulmuştu. Almanlar, bizim gibi Türk menfaatini gözetenleri, entrikacılıkla itham ediyorlardı. Halbuki, bizim için müttefiklerimize elimizden gelen yardımı yapmamak ve onlara zarar vercek hareketlerde bulunmak bahis mevzuu değildi. Ancak henüz Balkan Harbi'nden yaralı ve mağlûp çıkmış Türk Ordusunu ve Türk milletini acı tecrübelerden ve fena zararlardan korumak, ordularımızı muvaffakiyetli iş görecek bir hale getirmek, bunun için noksanlarını ikmale çalışmak bizim gayemiz idi. Boğazları kapamakla, Rusya'ya Karadeniz yoluyle gönderilecek İngiliz yardımlarını menetmiş olmakla, karşımızda harbe girmeden bazı düşman kuvvetlerini tutmak ile, şimdilik, bizim yaptığımız ve yapabileceğimiz, âzamî faydayı müttefiklerimizin takdir etmeleri lâzımgelirdi.

Üçüncü Ordu Kumanda Heyeti'nden yeni şikayetler ve Hafız Hakkı'nın hareketi. Kafkas Cephemizde, Azap muharebesinden sonra, taarruzdan vazgeçilerek müdafaa vaziyeti alındığı zaman gerek Almanlar tarafından ve gerek İttihat ve Terakki'nin sivil erkânı, valileri, umumî merkez âzası, Teşkilâtı Mahsusa'ya memur olan gayri mesul bazı şahıslar tarafından Üçüncü Ordunun askerî erkânı ve kumandanları aleyhinde bir takım entrikalar çevrilmeğe, şikâyetler yapılmağa başlandı. Eskilerden Irak cephesinde Cavid Paşa, Suriye Cephesi'nde Zeki Paşa değiştirildikten sonra, acaba, sıra şimdi Kafkas Cephesi'ndeki kumandana mı gelmişti? Hasan İzzet Paşa, bunlara nisbetle daha gençti...

Hafız Hakkı'nın, Bronzart Paşa ile bozuştuğu bir zamanda, Kafkas Cephesinde zuhur eden bu gürültüler, muvaffakiyetsizlikler, hayal sukutuna uğramaklar, Ha-

fiz Hakkı'nın hemen o cepheye izamına ve mahallinde tetkikler yapmasına karar vermeği mucip olmuştu.

Hafız Hakkı merhum, bu karar neticesinde 25/11/1914 günü Mecidiye Kruvazöriyle Trabzon'a hareket etmiştir. Kendisine hususî olarak ne emir ve talimat verildiği bizce meçhuldür. Karargâhı Umumî'de bu iş için hiç bir yazılı muamele geçmemiştir. İcabeden emirler bizzat Başkumandan Vekili tarafından tanzim ve tebliğ olunmuştur.

Hafız Hakkı'nın Trabzon'a hareketi duyulduğu zaman, son günlerde Başkumandanlık ile Üçüncü Ordu Kumandanlığı arasında geçmiş olan muharebeleri hatırlayıp merhumun ne maksatla oraya gönderildiğini tahmin etmek güç olmamıştı. Üçüncü Ordu Kumandanı merhum Hasan İzzet Paşa'nın raporlarında bildirilen şeylerin, taarruz hareketlerindeki muvaffakiyetsizliklerin sebeplerinin, ordunun maddî ve mânevî ahvalinin bizzat bu ordu kumandaniyle ve kurmay heyetiyle konuşarak, birlikleri yakından görerek incelenmesi elbette faydalı idi. Aynı zamanda çok bozuk giden ikmal işlerinin ve geri hizmetlerinin tanzimi için valilerle görüşmek lâzımdı. Fakat bu seyahatinin bir Sarıkamış seferini ve felâketini doğuracağını o zaman düşünmek, hiç bir suretle, hayalimize bile girmemiştir. Hele Hafiz Hakkı'nın iki ay içinde Erzurum'da mezarını bizzat hazırlayarak çok sevdiği Türk ordusunun aziz şehitleri ve kurbanları arasında ebediyete bu mezardan göçeceğini kimse kestiremezdi. İstanbul'dan hareketine kadar şahsen kendisinin yazdığı raporlar, başka türlü düşünmeğe meydan veremezdi.

24/11/1914 de Hafiz Hakkı, benden Üçüncü Ordunun menzil teşkilleri hakkında malûmat istediği zaman, va-

ziyeti bütün acılığı ile tekrar kendisine izah etmiştim. Mesele sade erzak meslesi değildi, aynı zamanda cephane ve esvap sıkıntısı ardı. Erzak, belki, bir müddet için, mahallinden veya düşman topraklarından, düşmanın terkedeceği depolardan tedarik olunabilirdi; fakat cephane ile esvabın mutlaka İstanbul'dan sevkine ve cephanenin Almanya'dan celbine ihtiyaç vardı. Bir sene evvel acı bir mağlûbiyet ile içinden çıktığımız Balkan Harbi, stoklarımızı bitirmişti. Yenilerini yerine koymağa kâfi zaman bulunamamıştı. Bu dertleri tekrar kendisine hatırlatmıştım. Harbin müzminleştiğini, Almanya'nın çabuk zaferleriyle bir kaç ayda bitmesi tahmininin artık bir hayal halini aldığını ilâve etmiştim. Kafkas Cephesinde bizim Ruslardan başka üç düşmanımız daha vardı: Biri Karadeniz'deki emniyetsizlik, diğeri kış, üçüncüsü menzil zorlukları... Bunları tekrar konuşmuştuk

Hafız Hakkı, 26/11/1914 akşamı Trabzon'a varmış ve ertesi sabah Erzurum'a hareket etmiştir. Trabzon'dan gönderdiği şifreli telgrafta: "Hopa'ya ihraç hareketinin mümkün olduğunu, Hopa'dan piyade ve mekkâri hareketine mahsus yol ile Çoruh Nehrine varılabileceğini" bildirdi. Hopa'ya çıkarılacak askerin miktarına göre bir imkân değişebilirdi, bu hususta izahat verilmemişti.

Hafız Hakkı'nın bu ilk raporu, Başkumandanın kendisine verdiği gizli talimatı bir dereceye kadar anlamağa yardım etmekte idi. Hafız Hakkı, Kafkas Cephesinde, Enver Paşa'nın yapmak istediği taarruz hareketleri için mahallinde tetkikler icrasına başlamış demekti. İlk raporu bu tasavvurları teşvik eder mahiyette müsbet olmuştu. Acaba, 1915 ilkbaharı için düşündüğümüz hareketleri şimdi mi yapmak istiyorlar?

Hafız Hakkı'nın raporunu Başkumandan Vekiline ar-

zettiğim zaman hulâsa olarak şu mealde bir emrin Üçüncü Orduya yazılması cevabını aldım:

"Erzurum - Oltu - Karakale ve Hasankale - Yeniköy - Düşkaya yolları hemen keşfettirilecek, bunların birincisi ile Onuncu Kolordu ve ikincisi ile Dokuzuncu Kolordunun cebel teşkilâtiyle yürümeleri ve Onbirinci Kolordunun sahra toplariyle beraber Rusların cephesinde kalması ihtimali dikkate alınacaktır."

Başkumandanın bu emri yazılıp 27/11/1914 akşamı Üçüncü Orduya tebliğ olundu. Gerçi bu emir ile Üçüncü Orduya, keşif vazifeleri verilmişti. Fakat Başkumandanın gizli tasavvurlarını ifşa eder mahiyette idi. Böyle bir plân hakkında evvelce Hafız Hakkı ile görüşüp harita üzerinde tetkikler yapmış ve Karadeniz'de üstünlük temin edildikten ve Bulgaristan yolu açıldıktan sonra, bu plânın 1915 ilkbaharında tatbikinin mümkün olabileceğine karar vermiştik. Onbirinci Kolordu cepheden, Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular şimalden Rus sağ cenahına doğru taarruz edecekler. Karadeniz'den sevkolunacak iki kolordu, Hopa ile Batum arasında karaya çıkarılacak Trabzon ile Erzurum arasında kamyonlarla nakliyat temin edilecek. İstanbul ile Trabzon arasında muntazam deniz nakliyesi yapılacaktı. Bir çok şartlara bağlı ve 1915 ilkbaharında yapılması tasavvur edilmiş olan bir plânın şimdi kış içinde, Karadeniz'de üstünlük temin edilmeden icrasını düşünmenin ve hattâ buna başlamanın sebebi nedir? Bunu anlamak kabil değil... Başkumandana sormak cesaretini gösterdim; "sadece keşif istiyorum" dedi. Batum sahillerine çıkarmak üzere bir fırkanın hazırlandığını ve herkesin endişede olduğunu söyledim.

_ Henüz daha ciddi verilmiş bir karar yoktur. Düşma-

nı şaşırtmak bahis mevzuudur, dedi.

Bu cevaplar, şüphelerimi bertaraf etmedi, fakat daha fazla bir şey söylemeğe imkan kalmadı. Başkumandan ayağa kalkarak hareket etmek istediğini anlattı. Ayağındaki yara iyi olmuş ve dündenberi konağından çıkarak öteye beriye gitmekte idi. Düşmanı mı şaşırtacağız? yoksa biz mi şaşıracağız, orası belli değildi. Harp esnasında Dokuzuncu Orduya kadar ordu karargâhları yaparken de böyle düşünülmüştü...

Hafız Hakkı'nın, Kafkas cephesine gönderilmiş olması, Başkumandanlık Karargâhından uzaklaştırılması demek idi. Oraya gittikten sonra, tekrar İstanbul'a eski vazifesine geleceğini hiç kimse tahmin etmiyordu. O tarafta belki bir kolordu kumandanı olacaktı.

Sınıf arkadaşı olan Mahmut Kâmil, iki hafta evvel Beşinci Kolorduya kumandan olmuştu. Enver Paşa'nın etrafından uzaklaştırılan ilk Alman aleyhtarı Türk Kurmay Subayı, Harbiye Nezareti Müsteşarı Albay Mahmut Kamil Bey olmuştu. Şimdi ikinci olarak, Karargâhı Umumi İkinci Kurmay Başkanı Yarbay Hafız Hakkı Bey, Enver Paşa'nın yanından çıkarılıp uzağa gönderilmişti. Almanlar, kendi tasavurlarına engel olan Türk Kurmay subaylarını birer birer Başkumandanın yanından münasip bahanelerle uzaklaştırmak ve ondan sonra istedikleri gibi harbin idaresine müdahale etmek istiyorlardı. 29/11/1914 de kıdemimizle birer derece terfi edildik:Hafız Hakkı Albay ve Karabekir ile ben yarbay olmuştuk.

Hafız Hakkı, Karargâhı Umumi'den çıkarıldıktan sonra, sıra bize gelmişti. Bakalım, ben mi, yoksa Kazım Karabekir mi daha evvel Karargâhı Umumî'den kapı dışarı edileceğiz? Kendi kendime:"İhsan yerlerden yer be-

ğen!" diyordum....

Almanların düşüncesi, bizim Rusları sıkıştırıp üzerimize fazla Rus kuvveti çekmekliğimiz lâzım geldiği ve kendi şark cephelerindeki Rus tazyikinin bu suretle hafifletilmesi icabettiği şeklinde idi.

Biz, bir çok noksanları ileri sürerek, ilk önce bunların ikmalini ve Karadeniz'de üstünlük teminini ileri sürüyor ve Kafkas cephesinde taarruz hareketlerinin şimdilik 1915 ilkbaharından evvel yapılmasının iyi bir netice vermiyeceği fikrini müdafaa ediyorduk.

Her ne olursa olsun, Hafız Hakkı'nın ansızın Kafkas cephesine gönderilmesi, bir fırka askerin Batum civarına çıkarılmak üzere hazırlanması için emir verilmiş olması herkeste haklı bir endişe uyandırmıştı. O zaman Karargâhı Umumî İkinci Şube Müdürü olan General Kâzım Karabekir, Hafız Hakkı'nın Kafkas cephesine gönderilmesi hususunda Enver Paşa'ya sorduğu suale karşı aldığı cevabı, şu suretle bildirmektedir: Enver Paşa dedi ki:

"Senin şarktaki vaziyetten haberin yok, galiba... Ordumuzun bir çok fedakârlıklarla elde ettiği Azap - Gerek - Sıçankale hattından Heran - Minevurt - Pirtanos hattına çekilmesi münasebetsizliği, işi anarşiye sürükledi. Valiler, İttihat ve Terakki erkânı bile Talât Bey'e ve bana şifreler yağdırıyorlar. Bunun için Hafiz Hakkı Bey'i pek acele olarak oraya gönderdim. Vaziyeti yerinde görerek bana bildirecektir. Kars kalesine taarruzu düşünen yok. Hakkı Bey daha evvel tetkik etmek istemiş olabilir."

"Erzurum Valisi Tahsin ve Umumî Merkezden Teşkilâtı Mahsusa Reisi Bahaeddin Şakir Beylerin yazdıklarına göre zabitan taarruz fikrinde imişler; büyük kumandanlar işe yaramazlarmış.. Cesur kumandanlar işi

ele alır ve eğer iki kolordu da Batum'a çıkarılırsa Kafkasya'nın işgali mümkün olurmuş. Van Valisi Cevdet ve Trabzon Valisi Cemal Azmi Beylerden de bu yolda şifreler yağıyormuş. Onlar da kuvvet istiyorlarmış. İşte Hafız Hakkı Bey'i acele göndermekliğimin sebebi budur; zaten kendisi de Bronzart'la çalışamıyacağını söylüyordu... Şu veya bu kararını buraya yazacak; elbette biz de düşüneceğiz..... Sivillerin askerî hareketlere karışmamalarını ve Bahaeddin Şakir Bey'in oradan uzaklaştırılmasını ben de düşündüm. Talât Bey'e söyliyeceğim."

Karadeniz baskınından ne kazandık? Harbe gireli bir ay bile olmamıştı. Henüz hazır olmadığımız bir zamanda. Bulgarların nasıl hareket edecekleri meçhul iken ve Almanya'dan getirtmeğe mecbur olduğumuz cephaneler için hâlâ emniyetli bir yol bulunamadığı bir vakitte kendi elimizle Karadeniz hâdisesini çıkarmaktan ne fayda hasıl olmuştu? Karadeniz baskınından biz ne kazanmıştık?

Buna verilecek cevap, kısaca bir "hiç" den ibarettir.

Eğer Amiral Souchon, mühim Rus harp gemilerini ansızın sıkıştırıp onlara bir baskın tarzında taarruz ederek bir kaç tanesini batırmış olsaydı; Karadeniz'de üstünlük temin olundu diye övünebilirdik. Fakat batırılan Rus gemileri torpil yüklü ufak bir tekneden, fındık yüklü bir nakliye vapurundan ve ufak bir gambottan ibaretti.

Amiral Souchon, sadece harp kundakçılığı yapmış, iki tarafın karşılıklı barut fıçılarına Yavuz'un ve Midilli'nin toplariyle ateş vermişti.

Esasen, yalnız bir Yavuz ve bir Midilli ile Karadeniz'deki Rus filosunu batırmak mümkün değildi. Bu nokta, bir çok defalar münakaşa edilmişti. Türk donanması-

nın muharebe gemileri, eski ve süratleri çok az, ufak zırhlılardan ibaret olup bunların Yavuz ve Midilli ile işbirliği yapmaları mümkün değildi. Birkaç destroyerimizden başka, Yavuz'a yardım edecek keşif ve hücum gemilerimiz de yoktu. Hattâ bunlarla Yavuz'u, düşman denizaltılarına ve uçaklarına karşı korumak bile şüpheli idi. Bu vaziyette olan bir harp filosu, ancak kumandanının mahareti sayesinde düşman cephesinde mühim bir fırsat kollayarak baskın tesirinden istifade ile muvaffakiyet kazanabilirdi. Sabrederek Rusların gafletini gözetlemek lâzımdı.

Amiral Souchon, bu mahareti ve sabrı göstermemiş veya göstermeyi Alman gizli menfaatine uygun bulmamış ve yalnız Türkiye'yi biran evvel harbe sokmak için ateş açmak zorbalığını yapmıştı. Halbuki, bu Amirale güvenilerek dört kolordumuzun Odesa civarına çıkarılması hulyası kurulmuş ve Almanya'ya bile yazılmıştı.

Rusların, Yavuz'a hiç bir fırsat vermemeğe çalıştıklarına şüphe yoktu. Yavuz'un harp kudreti ve sürati, ancak, İstanbul ile Trabzon ve Hopa arasında ufak tefek nakliyat yapmamıza, harbin ilk aylarında, imkân vermişti. Yavuz'un Kırım sularında dolaştığı günlerde, Rus gemileri, sığındıkları harp limanlarından çıkmak cesaretini gösteremiyorlardı. Yavuz dahi, sürati sayesinde her zaman kaçıp tehlikeden kurtulmak imkânını muhafaza ediyordu. Fakat bu hal çok devam etmedi. Rus filosu Karadeniz'in şarkındaki ve Kırım'daki Rus harp limanlarından iyi istifade ederek ve inşaları henüz bitmemiş bazı harp gemilerini süratle faaliyete sokarak, 1915 senesi başından itibaren, Trabzon ile Zonguldak arasında sık sık taarruz hareketleri yapmağa başladı. Trabzon ve Zonguldak limanlarını topa tutup tahrip etti; bizim em-

niyetle İstanbul'dan Trabzon'a nakliyat yapmamıza, Zonguldak'tan İstanbul'a kömür getirmekliğimize mâni oldu. Daha harbin ilk aylarında demir yollarımızda odun kullanmak zaruretine düştük. Görülüyor ki, harbe erken girmekle düşmana değil, kendimize ziyan vermiştik.

Şuraya da dikkat olunmalıdır ki, Başkumandan Vekilinin, Kâzım Karabekir'e söylediği sözler arasında, Batum civarına iki kolordu çıkarılmasından bahsolunmuştur. Halbuki, hakikatte, bu iş için yalnız bir fırkanın hazırlanması emredilmiş ve daha sonra, bu da yapılamıyarak, ancak iki tabur piyade ile birer makineli tüfenk, cebel topçu ve istihkâm bölüklerinden mürekkep küçük bir müfreze nakil ve ihraç olunabilmiştir. Daha fazla kuvveti nakletmeğe, çıkarmağa ve himaye eylemeğe ne harp ve ne nakliye filolarımız muktedir olamamışlardır. Bu neticeyi evvelden tahmin güç değildi.

Kafkas Cephesi'nde 1914 Kasım ayındaki muharebelerden ne kazandık? 1914 Kasım ayının başından beri Kafkas cephesinde Ruslarla hemen her gün çarpışmalar, muharebeler vukubulmuştu. Rus kumandanları, zayıf oldukları zaman bizim kuvvetlerimizi oyalamak ve kendilerini tehlikeye koymadan muntazam bir surette geri çekilmek maharetini göstermişlerdi. Bizim ordumuz ise, ne Köprüköy muharebelerinde ve ne de Azap muharebesinde düşmana ezici bir darbe vurmak, meselâ bir yanını ihata ederek onu mühim bir mağlûbiyete uğratmak, bir çok esir ve ganimet bıraktırarak perişan bir surette ricata mecbur etmek, şiddetli takip ile paniğe düşürmek gibi ehemmiyetli bir muvaffakiyet kazanamamıştı. Bütün ileri hamlelerimiz, taarruz teşebbüslerimiz

düşmana tos vurmak, biraz ilerlemek veya gerilemekten ibaret kalmıştı. Son Azap muharebesinde bile Ruslar mağlûp edilememiş, sadece geri çekilmeğe mecbur bırakılmışlardı. Üçüncü Ordumuz, iaşe ve ikmal işlerinin zorluğu yüzünden Köprüköy şarkındaki mevzilere tekrar çekilmeğe karar verdiği zaman, Ruslar, hemen teşebbüsü ele alarak yeniden ilerlemişler ve bizim emniyet teşkillerimizi geri atmışladı.

Düşmana ehemmiyetli zayiat dahi verdirilememişti; bilâkis biz, elimizdeki cephaneyi ve yiyeceği sarfederek güç bir duruma düşmüştük. Şiddetli soğuklar, iyi giyinmemiş olan erlerimizi ve subaylarımızı sarsmıştı. Bütün bu ahval, Ermenileri şımartmış ve Ermeni isyanının biran evvel başlamasını körüklemişti.

Kuvvetli bir düşmana karşı, muvaffakiyetli ve devamlı bir taarruz için, ordunun arkasında muntazam bir demiryolu şebekesine, kuvvetli menzil teşkillerine lüzum bulunduğu lâyıkiyle takdir olunmuyordu. Esasen seferberlik başlamazdan evvel de Erzurum, Erzincan, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Van, Bitlis, Muş, gibi kasabalarda büyük erzak stokları, cephane depoları vücuda getirilememişti. Seferberlikten sonra, toplanan birlikler âdeta günü gününe yaşıyacak bir iaşe durumunda bulunuyorlardı. Bizde büyük kuvvetlerle muvaffakiyetli bir taarruz için, esaslı hazırlıklar yapmak lüzumu henüz yeter derecede takdir olunmamıştı. İş başına geçen yeni neslin genç kumandanları da, Golç Paşa mektebinden yetişmiş olmalarına rağmen, bazı defalar orta çağ kumanda usulünü tatbike kalkışıyorlardı.

Buna dair misaller bundan sonra, çok görülecektir. Yeni silâhlar karşısında bu usul iyi netice veremezdi

Bizim acele harbe girmemizle müttefiklerimiz ne kazandılar? Bizim acele harbe girmemizden müttefiklerimiz dahi hiç bir şey kazanamadılar; çünkü harbe girmezden evvel karşımızda tuttuğumuz Rus ve İngiliz kuvvetlerinden daha fazla bir kuvveti üzerimize çekememiştik. Alman ve Avusturya şark cephesinde yine Rus taarruzları eskisi gibi devam ediyordu.

Hindistan'da tutulan İngiliz kuvvetleri, orada duracakları yerde Basra Körfezi'ne getirilerek 22/11/1914 de Basra şehrini ele geçirmişlerdi.

Bir yandan Rusların şark hudutlarımızda tecavüzleri, Ermenilerin ordumuzun yanlarında ve gerilerinde çete muharebelerine başlamalarına, diğer taraftan İngilizlerin Irak'taki tecavüzleri de Bedevilerin aleyhimize musallat olmalarına sebep olmuştu.

Bizim bu iki cephede ehemmiyetli hiç bir muvaffakiyet gösterememiş olmaklığımız, Bulgarların kararsızlığını arttırmış ve onların harbe girmemekteki tereddütlerini takviye etmişti.

Biz, acele harbe girmek ile, yalnız, Almanya'dan borç para almak meselesini tahakkuk ettirebilmiştik. Diğer taraftan, Almanya, henüz kapitülâsyonların kaldırılmasını bile kabul etmemişti. Memleketimizdeki Almanlar, Türkiye'nin harbe girmesiyle Alman Şark Cephesine göze çarpar bir yardım yapılmadığını gördükçe hiddetlerinden köpürüyorlardı. Biz harbe girdikten sonra, yine Romanya veya Besarabya sahillerine asker çıkarmak arzularını izhar etmişler ise de bunun gayri mümkün olduğuna nihayet kendileri de kanaat getirmişlerdi. Şimdi, İstanbul civarında tutulan kuvvetlerimizin bir kısmını denizden nakledip Batum civarına çıkarmağı ve bunların Üçüncü Ordu ile birlikte Ruslara taarruz etmelerini

ileri sürmeğe ve Başkumandan Vekili üzerinde bu yolda tesirler icrasına başlamışlardı. Fakat Karadeniz'de üstünlük kuvvetli olarak temin edilmedikçe ve menzil hizmetleri ıslah olunmadıkça bu nevi hareketlerin çılgınca ve neticesi felâkete varacak teşebbüslerden ibaret kalacağını düşünmüyorlardı.

Hayal sukutuna uğrayanlar, yalnız Almanlar değildi. Bizdeki Altıncı Kol mensupları, hususiyle cihad ilânından sonra Turan yolunu açmak isteyen ideailistler de hayal sukutuna uğramışlardı.. Kendi kuvvetlerimizi dev aynasında görenler, askerî muvaffakiyetlerin dayandığı temelleri lâyikiyle görüp takdir edemiyenler, Kafkas Cephesindeki muvaffakiyetsizlikleri, sadece kumandanların beceriksizliklerine ve korkaklıklarına hamlediyorlardı. Kumandanları değiştirmek belki lüzumlu olabilirdi; fakat yerlerine konacak şahsiyetler, eskilerinden daha muktedir olmazlarsa, gelen gideni arattırırsa bu değişiklikten hiç bir fayda hasıl olamazdı. Sadece genç ve cesur olmak, mutlaka muktedir olmağı icabettirmezdi. Çete muharebelerinde gençliğin, cesur olmanın faydası vardır. Fakat muntazam bir harpte yalnız hesapsız cesaret göstermek, cahilâne cüretlerden başka bir şey olamaz.

Bilgiye, tecrübeye, bir kelime ile iktidara dayanmıyan cesaretler, ekseriya husran doğurur. Bilgiye ve muhakeme kudretine malik bir kafa ile işler tetkik edildikten sonra, bazı şüpheli noktalar için evhama kapılmamak ve korkaklık göstermemek, muhtemel tehlikeleri göze almak lâzımgeldiği zamanlar çoktur. Fakat elde bulunan her türlü tedbirler ihmal edilmiyerek yapıldıktan sonra, cesaret göstermek ve muhtemel tehlikeyi göze almak; cesur olan muktedirleri, ekseriya, muvafffakiyete

kavuşturur. Korkaklık, evham, tereddüt ne kadar fena ise, vukufsuzluk, tecrübesizlik, modern harbin bilgilerinden mahrumluk içinde sadece cüret ve inat göstermek de o nisbette, belki, daha çok fenadır.

Bu çeşit bilgilerden mahrum olmak, karadan tank ve havadan uçak hücumlarının birinci plâna geçtiği bugünkü harpte, toprak siperler içinde kahraman Mehmedin yalnız tüfengiyle ve süngüsüyle düşmanı tardedeceğini bol keseden iddia etmeğe ve demagojiye yol açar. Mehmedin hakkını Mehmede, silâhın hakkını silâha vermek lâzımdır. Buna göre Mehmedi, bugünkü silâhlarla techiz ettikten sonra kahramanlık göstermeğe sevketmek icabeder. Bu iş, büyük kumandanlığın, barış zamanı harbi hazırlamağa ve orduyu yetiştirmeğe memur olanların başlıca vazifesidir. Bu hazırlıklarda gösterilecek ihmal, barış zamanında zararını hissettiremezse de, harp bu nevi kusurları ve hataları şiddetle cezalandırır. Barış zamanı iyi hazırlanmamış, iyi techiz edilmemiş ve yetiştirilmemiş ordularla harp zamanında muvaffakiyet kazanmak için kumandanın cesareti, mahareti, dehası, talihi kâfi gelmez. Ancak düşmanın bizden daha fena olması ve daha çok hata yapması, kumandana muvaffakiyet talihini verebilir. Fakat buna da asla güvenilemez. Eğer kumandanı seçerken dalkavukluk veya akrabalık tercih edilmiş ise, iyi ordu, fena kumanda yüzünden mağlûp olabilir.

Keza kumandan intihabına politika karışırsa netice yine zararlı olur. Komitecilik başka, kumandanlık başkadır. Cahil cesurlar, muhakemesiz ataklar, Napoléon'un cesaretle ve talihe güvenerek muvaffakiyet kazandığını da iddia ederler.

Gerçi Napoléon: "Harpte rol oynıyan kuvvetlerin

dörtte üçü mânevîdir." demiştir; fakat bu mânevî kuvvetin sade Başkumandanda bulunması zaferi istihsale kâfi değildir.

Napoléon'u "Hüdayı Nâbi" yetişmiş zannederek sırf zekâ, azim ve cesaret ile büyük zaferler kazanılacağını zannedenler, bu büyük kumandanı iyi tetkik etmemiş, kısa görüşlü adamlardır. Napoléon, halk içinden ve bir topçu subaylığından yükselmiş; Fransız İhtilâli'nin buhranları arasında zekâsı, azmi ve cesareti ile iş başına geçmiş, nihayet kumanda ettiği ordularla zafer kazanarak büyük kumandan olduğunu isbat etmişti. Fakat o, her devirde zafer sebeplerini ve geçmiş harpleri iyi tetkik ederek, harp prensiplerini, sevkulceyş kaidelerini bizzat arayıp bulmak ve tesbit etmek suretiyle kendisini yetiştirmiş müstesna bir harp dâhîsi idi. Bizzat bulup ortaya attığı ve tatbikini talep ettiği harp kaideleri vardı; meselâ top sesine koşmak bunlardan biridir. Onun parlak zaferlerini okuyup uzun boylu inceleyerek zafer yollarını aramak ve fakat onun âkıbetine düşmemek için münasip tedbirleri de ihmal eylememek lâzımdır. Mekteplerde ve Harp Akademisi'nde okunan bir kaç ders ile Napoléon'un muvaffakiyet sırlarına nüfuz etmek kabil ediğildir.

Almanya'da, Hitler, İkinci Dünya Harbi'nde, yeni bir Napoleon misali göstermek istemiş ve fakat kendisinin Allah tarafından Almanları kurtarmağa memur edilmiş olduğunu da iddia ederek bir Alman Jan Dark'ı rolünü oynamak arzusunda bulunmuş ise de, zemin ve zamanı kâfi derecede ihzar ve iyi intihap edememiştir. 1939 dan 1945 e kadar süren âmansız bir harpte, her tarafa çılgınca yaptırdığı saldırmalar neticesinde, Alman orduları ve milleti takatsiz kalarak yere serilmişlerdir. İlk muvaffa-

kiyetlerle çok şımarın Hitler, muvaffakiyet sırlarını tamamiyle kendisine hasrederek etrafındaki zeki ve muktedir adamları birer birer sarf veya feda etmiş ve onların bilgi ve mantık düşüncelerine dayanan mütalâalarına kulak asamamıştır. Bu meyanda Mareşal Brauchitsch ve Mareşal Rommel gibi çok yüksek ehliyetler bile feda veya imha edilmiştir. Netice bir yığın enkaz ve iskeletten ibaret kalmıştır.

Enver Paşa'nın da Napoléon'a benzediğini, onu taklit etmek istediğini talihine ve sürprizli hareketlere çok güvendiğini söyleyenler az değildir. Evvelce bahsettiğim bir Alman karikatürü, 1914 senesi başında Enver Paşa hakkındaki Alman düşüncelerine ehemmiyetli bir misal teşkil ediyordu. Fakat Napoléon, az çok hesap ederdi; Enver Paşa hiç hesap etmezdi.

General Kâzım Karabekir, "Cihan Harbine nasıl girdik" adındaki kitabının 271 inci sayfasında şu mütalâaları yazmıştır:

"Enver'le Manastır'daki arkadaşlığımız esnasında onda şu kanaatı görmüştüm: Müsademelerde ve cemiyet teşkilâtında fedakârlıklardan çekinmemiş bir erkânıharp zabiti Napoléon olabilir! Meşrutiyet ilânında tehlikesiz ve basit bir rol ifa etmesine rağmen hürriyet kahramanı sıfatiyle ortaya çıkması, Balkan Harbi sonlarında yapılan Bâbıâli baskınında baş rolü alması ve artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin onu ordunun başına geçirmek arzusunu göstermesi, onu, mukadderatında Napoléon olmak istidadı bulunduğuna inandırmıştı.

"Balkan Harbi'ni müteakip, Beşiktaş'taki evinde kendisini ziyarete gittiğim bir gün, orada tanımadığım bir Alman da gördüm. Alt kattaki bekleme odasında bu Alman ile yalnızdım.

"Duvarda bir Napoléon resmi, masanın üstünde de bir Napoléon heykeli vardı. Alman bana bunları göstererek dedi ki:

"- Burada Napoléon orada Napoléon! ve - eliyle yukarı odayı göstererek -yukarıda da bir Napoléon!"

"Bu hâtıralarımı yazdığımın sebebi, Enver'de Napoléon olmak duygusunun -hâdiselerin yardımiyle pek çabuk yükselmesi ve nam alması dolayısiyle- artık bir ideal haline gelmiş olduğunu ve Almanların da bunu bildiklerini göstermektir."

Burada bahsedilen Almanın, Bendheim isminde bizim ordumuza girmiş ve Bingazi'de çalışmış bir Alman Üstteğmeni olduğunu zannediyorum. Enver Paşa'nın, bir Türk Napoléon'u olmak niyetinde bulunduğunu muhakkak olarak iddia etmek, belki doğru değildir. Fakat kendisine bu vasfı takmak istediklerine, her halde şahsen vâkıf idi.

Münih'te çıkan Almanca Lustige Blatter adlı mizah mecmuasındaki "Türk Napoléon'u" karikatürünü Enver Paşa'nın masasında görmüştüm. Bunu bana bizzat kendisi gülerek göstermiş ve "Şimdi ben Vaterlomu bekliyormuşum" demişti. Ben de:

- Allah Napoléon'un âkıbetinden hem sizi ve hem milletimizi korusun; biz size, Napoléon'un generallerinden daha faydalı olmağa çalışacağız, yalnız hesapsız hareket etmiyelim, cevabını vermiştim.

Tok sözlü hakikî dostlar, yüze gülen ve dalkavuk gün dostlarından daha iyidir. Birincileri vatan sevgisiyle, vatana faydalı telâkki ettikleri büyük adamı daima fena âkıbetlerden ve muvaffakiyetsizliklerden korumağa ve bu maksatla ona yardım etmeğe çalışırlar. İkincileri ise sadece bir külâh kapmak, menfaat temin etmek, günleri-

ni hoş geçirmek gayesini güderler.

Enver Paşa'nın Türk milletini ve devletini yükseltmek için uğraştığına ve bu hususta büyük bir vatanseverlik ve feragat gösterdiğine şüphemiz yoktu. Ancak talihine çok güvendiği, ecelinin yakın olmadığına iman etmiş göründüğü, her aklına geleni -bir ilham zannederekuzun boylu muhakeme etmeksizin ve fena şartları ve ihtimalleri iler sürenlere de hiç kulak asmaksızın, yapmağa çabuk karar verdiği, kararıyle icra safhası arasında asla vakit geçmesine tahammül edemiyecek derecede sabırsız bir kahraman olduğu da aşikârdır. Merhumun bu vasıflarını, eski Millet Meclisi Reisi Halil Bey de hâtıralarının muhtelif yerlerinde kısa cümlelerle izah etmiştir.

Enver Paşa'da da, Türk milletini yükseltmek vazifesinin Allah tarafından kendisine takdir ve ihsan edilmiş olduğuna dair bir kanaat ve dindarane bir tevekkül vardı. Bunun için bir çok teşebbüslerini bir vatanseverlik eseri olarak telâkki ve kabul etmek lâzımdır. Ancak iyi muhakeme etmiyerek ve lüzumlu tedbirlere ehemmiyet vermiyerek hareket etmesinin bazı muvaffakiyetsizliklere sebep olduğunu da inkâr etmemek icabeder. Harbin başında, çete harbiyle muntazam harp arasındaki büyük farka dikkat edilmemiştir. Hiç şüphe yok ki, sivrisinek sokmalariyle bir kurdu devirmek mümkün değildir.

Napoléon, yanındaki generalleri yetiştirmeğe ve onlardan imkân nisbetinde âzamî istifadeler temin etmeğe çalışmıştı. Yalnız kendisi ile büyük işlerin başarılamıyacağını pekiyi bilirdi. Her Fransız generalini, istidat vekabiliyetiyle mütenasip yerlerde kullanmaya ve onlardan istifade etmeğe dikkat etmiştir. Fakat akrabasını yüksek işler başına getirmekten o da çekinmemiştir.

Napoléon, ihtilâlin ateşli devirlerinde Fransa'nın İngiliz ve Alman ordularına karşı müdafaası esnasında kendisini göstererek genç bir general olmuş ve nihayet başlı başına idare ettiği 1796/97 italya seferiyle şahsî iktidarını herkese kabul ettirmişti. Ancak bu zaferlerden sonradır ki, Napoléon, büyük hulyalara ve Avrupaya hâkim olmak sevdasına kendisini kaptırmıştı. "Gayri mümkün" Fransızca değildir, iddiasında bulunmuştur. Bu düşünce ile Napoléon'un da çılgınlıkları ve uzun boylu muhakeme etmeksizin serseriyane sergüzeştlere atıldığı ve sürprizlere büyük ehemmiyet verdiği inkâr edilemez. Meselâ: İngiliz donanmasının kuvveti ve üstünlüğü bilindiği ve hususiyle Nelson gibi bir İngiliz Amiralinin denizlere hâkim olduğu bir zamanda, 1798 de bir Fransız ordusunu Toulon'da gemilere yükleyerek Mısır seferine teşebbüs etmesi büyük ve hesapsız bir cüret, siyasî ihtiraslara dayanan bir sergüzeştti. Fransa'nın müdafaası için Mısır seferine hiç bir lüzum yoktu. Bu defa da şansı yardım ettiğinden Akdeniz'de henüz yolda iken İngilizlere rastgelmemiş ve ordusunu Mısır'a çıkarmağa muvaffak olmuştu. Ancak İngiliz Amirali Nelson, biraz sonra Mısır sahillerine yetişerek Aboukir'de Fransız filosunu yakıp mahvetmiş; Napoléon'un ordusu da Mısır'da irtibatsız yalnız başına kalmıştı. Bu esnada, Napoléon'un arzu ettiği şekilde Fransa'daki muharebeler muvaffakiyetsizliğe uğramış olduğundan; Mısır'da bulunan Fransız ordusunu General Kleber'e bırakarak gizlice Mısır'dan 1799 da kaçınış ve talihi yine kendisine yardım ettiğinden Fransa'ya dönmeğe muvaffak olmuştu. Bu vaziyette, herkes kendisini bir halâskâr gibi karşılamış ve Fransa'da bozulmuş olan harp vaziyetini düzeltmek imkânını ve kudretini göstermiştir. Ötedenberi düşün-

düğü veçhile, 9/11/1799 da bir hükûmet darbesi yaparak iktidarı eline geçirmiş ve bunu müteakip 1800 den 1809 senesi nihayetine kadar zaferden zafere koşmuştu.

Fakat daha sonra, bu zaferlerin gurur ve sarhoşluğu ile yine hesapsız hareketlere başladığından tedbirsizliklerinin cezasını görmeğe başlamış ve artık şansı kendisine yardım etmemiştir. Görülüyor ki, Napoléon dahi, nihayette, ihmalin ve fena ihtimalleri dikkate almamaklığın acısını çekmiş; itidal göstermek fırsatlarından istifade edememiş; yirmi senelik çalışması ve fedakârlığı; ne kendisine ve ne vatanı Fransa'ya iyi bir âkıbet temin etmemiştir. Zaferlerle iktidar mevkiine geçmiş olan bu kudretli ve zeki adam, yine yeni yeni zaferlerle ve muvaffakiyetli harplerle mevkiini muhafaza edebileceği zehabına düşmüştü. İşte, biz, Enver Paşa'yı böyle fena âkıbetten korumağa çalışmıştık; fakat mukadderat hükmünü icra etti....

Altıncı Bölüm
IRAK'TA UĞRADIĞIMIZ TAARRUZ

İhmal edilen Irak'ta uğradığımız taarruz. Hafız Hakkı, 25/11/1914 de Mecidiye Kruvazöriyle İstanbul'dan hareket edip Trabzon'a vardığı gün, 27/11/1914 de Albaylığa terfi edildi. Bu suretle şikâyet ettiği "arkadaşlarından geri kalmış olmak" vaziyetinden bir derece kurtulmuş oldu. Şimdi Albay rütbesiyle Üçüncü Ordu bölgesinde görünecek ve kendisine verilmiş olan gizli vazifeye başlayacaktı. Aynı tarihte ben ve Kâzım Karabekir de yarbaylığa terfi olunduk.

Hafız Hakkı'nın yerine, Karargâhı Umumîde İkinci Reislik vazifesini kısmen Yarbay Bahaeddin Bey deruhde etmişti. Ve sade geri hizmetleriyle uğraşacaktı. Birinci ve İkinci Şubelerin üzerinde, 1330 (1914) senesi seferberlik plânının Karargâhı Umumî hakkındaki talimatında yazılı olduğu üzere, Müdürü Umumî vazifesini gören Yarbay Toveney adındaki bir Alman subayı da Hafız Hakkı'nın diğer vazifelerinde, yâni Birinci, İkinci ve Üçüncü Şubelere müteallik işlerde İkinci Reislik vazifesini yapacaktı. Şu halde Hafız Hakkı'dan sonra, biri Alman diğeri Türk olmak üzere iki tane İkinci Reis tayin olunmuş bulunuyordu.

Bir yandan Hopa taraflarına çıkarılmak üzere bir fırka asker hazırlanırken, diğer taraftan "Birinci Kuvve-i Seferiye" adiyle diğer bir fırkanın hazırlanmasına başlanmıştı. Bu fırka, o zaman İstanbul Merkez Kumandanı bulunan ve Enver Paşa'nın kendisinden genç amcası

olan Yarbay Halil'in kumandasına verilerek, bol hediye ve altın para ile Musul üzerinden "Revandiz - Tebriz" istikametinde hareket edecekti. Bu kuvvetin de ne hazırlanmasından, ne hareket istikametinden ve ne de kendisine verilen veya verilecek olan vazifelerden Karargâhı Umumî'de hiç bir muamele geçmemişti. Bu iş dahi, doğrudan doğruya Başkumandan tarafından Birinci Ordu Kumandanı Liman Paşa'ya verilen emirle ve Harbiye Nezareti ile Birinci Ordu arasında tertip ve tanzim edilmekteydi. Sonradan anlaşıldı ki, bu fırka da, Kafkas hududundaki Rus ordusunun yanına ve gerilerine doğru sevkolunacakmış.

Gerek bu fırkaların hazırlanmaları ve sevkleri, gerek Musul ve Süleymaniye'nin şark taraflarındaki hudutlarımızda birtakım gönüllü kuvvetlerin ve Teşkilâtı Mahsusa taburlarının vücuda getirilmesi, hudut taburlariyle birlikte bu kuvvetlere İran içine doğru sokulma vazifelerinin verilmesi, daha harbin bidayetinde, belki de daha evvel, Başkumandanın Kafkas Cephesinde Ruslara karşı bir sevkulceyş taarruzu yapmayı düşünmüş ve tasarlamış olduğunu göstermekte idi. Düşünce iyi, fakat ikmal hizmeti bu tasavvurlara müsait değildi. Aynı zamanda mahdut kuvvetlerimizi öteye beriye dağıtmak, serpmek mahzurunu doğuruyordu. Kafkasya'daki Rus ordusunun sağ ve sol yanlarında ve gerilerinde böyle dağınık, zayıf, serseri kuvvetlerle operatif hareketler yapmak ve başarılar elde etmek fikri, modern harp tekniğine ve prensiplerine pek aykırı idi.

1911 ve 1912 de İtalya'ya karşı Trablus ve Bingazi'de yapılmış olan müdafaa harbinde, Bingazi kumandanlığını deruhde etmiş olan Enver Bey, o taraflarda gönüllü kuvvetlerle ve mücahidlerle İtalyanlara karşı mukave-

meti temin eylemiş ve onları yıldırmış olmanın verdiği haklı bir gurur ile iftihar etmekte idi; fakat bu gurur, aynı zamanda yanlış bir zehap doğurmuş gibi görünüyordu... O zaman İtalyanlar, yalnız sahil şehir ve limanlarını zaptederek işi diplomasi yoluyla halletmeği ve 1912 de zuhur eden Balkan Harbi'nden istifade eylemeyi düşünmüş; çölün içine doğru ilerlemek için iktiza eden büyük hazırlıklardan ve fedakârlıklardan kaçmayı tercih etmişlerdi. Bizim kuvvetlerimizin ve müdafaa tertiplerimizin dinamik ve aktif faaliyetleri, kuvvetli akınları karşısında İtalyanlar sinerek Bingazi ve Trablus şehirlerinin kenarlarına yapışıp pasif kalmışlardı.

1914 Cihan Harbi'nde aynı usulün, Rus ve İngiliz ordularına karşı muvaffakiyetle tatbik olunacağını iddia etmek doğru olamazdı. Düşmanı oyalamak için bu çeşit müdafaalardan, faaliyetlerden istifade etmek, hiç olmazsa bunları ihmal etmemek lâzımdı. Fakat kuvvetli düşmanlara karşı sevkulceyşçe taarruz ve müdafaa bahis konusu olurken bu çeşit kuvvetlere, gönüllü veya mücahid teşkillerine fazla bir ehemmiyet vermek caiz değildi. Dahiliye Vekâletinde bu işlerle meşgul olan Binbaşı Süleyman Askerî Bey, gerçi, 1911 de Şimalî Afrika'da ve 1912 Balkan Harbi sonunda Garbî Trakya'da yerli müdafaa teşkilleri yapmış ve muvaffak olmuştu. Başkumandan Vekili de, Gönüllü ve Teşkilâtı Mahsusa işleriyle meşgul olmak üzere Harbiye Nezaretinde hususî bir şube teşkil ettirmişti. Burada, Binbaşı Fevzi Bey vesaire, İran, Efgan ve diğer şark akvamıyle, mücahidlerle, düşman gerisinde ayaklandırılması düşünülen ve ümit edilen Türk ve Müslüman halk ile iştigal ediyorlardı. Hudut üzerindeki vilâyetler, hususiyle Musul, Van, Erzurum ve Trabzon Valileri de bu işlere memur edilmişlerdi.

Lâkin bütün bu çeşit faaliyetlerle Cihan Harbi'nde bir netice istihsalini ümit etmek, Rus ve İngiliz seyyar ordularına mensup kuvvetli ve muntazam fırkalara ve kolordulara karşı muvaffakiyet kazanılacağı iddiasında bulunmak doğru değildi.

Musul, Van, Erzurum ve Trabzon Vilâyetlerindeki faaliyetlerin aynısını Bağdat Vilâyetinde tatbik etmek mümkün olmadı. Orada hem vali ve hem kumandan, Irak ve Havalisi Kumandanı Cavid Paşa idi. Basra Vali ve Kumandanı da 38 inci Fırkanın Kumandanı Albay Suphi Bey olup Cavid Paşanın emri altında bir asker idi. Irak'ta yalnız Arap olan aşiretler ve mücahidler ile iş görülebileceğine ve Hindistan'a dayanarak Irak'ı istilâ etmeğe teşebbüs edecek olan İngiliz kuvvetlerine karşı Irak müdafaasının kolay olabileceğine, Cavid Paşa inanmıyordu. Bundan başka, Irak'ta, Bingazi'deki Şeyh Sünusi gibi bir şahsiyet yoktu.

Bu hususta, Karargâhı Umumî'de, biz dahi aynı fikirde idik. Bu fikre ve endişeye dayanarak 13 üncü Kolordunun Irak'ın müdafaası için orda bırakılmasına çalışmış idik. Buna muvaffak olamamış ve yalnız Otuz Sekizinci Fırkanın Basra'da bırakılması kararını istihsal edebilmiştik.

Basra'nın terki. Halbuki İngilizler, daha Karadeniz hâdisesi vukua gelmezden çok evvel, Basra Körfezi'nde istilâ hareketlerine başlamak için Hindistan'da hazırlık yapmakta idiler. Bu hususta Karargâhı Umumi'ye gelen haberler, pek sarih olmamakla beraber şüphe ve endişe uyandırıcı mahiyette idi. Basra Körfezi'nin şimalinde, Şattülarap ağzında ve şarkındaki Abadan adasının işgalini ve oralardaki petrol tesislerinin muhafazasını düşü-

nerek İngilizlerin bazı teşebbüslerde bulunacakları tahmin ediliyordu.

1914 Ekim ayının son haftasında, Basra Körfezi'ne İngiliz kuvvetleri gönderildiği ve İngiliz harp gemilerinin faaliyette bulundukları öğrenilmişti.

Sonradan haber alındığına göre, 1914 Ekim ayının başında, Abadan petrol tesislerinin muhafazası için, Bombay'da bulunan Altıncı İngiliz Fırkasının 16 ncı piyade livası bu işe tahsis olunmuştur. Bombay'da gizlice vapurlara bindirilmiş olan bu liva, 23/10/1914 de Basra Körfezi'ndeki Bahreyn adalarının önüne gelmiş ve bir kaç gün vapurlarda tutulmuştur. Karadeniz hâdisesinden sonra, 5/11/1914 de Türkiye'ye harp ilân eden İngiltere hükûmeti, bu kuvvete hareket serbestliği vermiş ve evvelce hazırlanmış olan istilâ plânının tatbikine müsaade etmiştir. Aynı zamanda Altıncı İngiliz Fırkasının geri kalan birlikleri de General Barrat kumandasında olarak Bombay'dan Basra Körfezi'ne gönderilmiştir.

İngiltere'nin harp ilân etmesini müteakip, İngiliz harp gemileri Şattülarap ağzındaki Fav Hisarını ve bataryasını top ateşiyle tahrip etmişler ve bir ufak müfrezeyi karaya çıkararak Fav mevkiini işgal eylemişlerdir. Bundan sonra İngiliz harp gemileri Şattülarap nehri içine girmiş ve 9/11/1914 de nakliye vapurlarında yüklü bulunan İngiliz kuvvetleri Fav'ın şimalinde karaya çıkarılmıştır. Bütün bu olaylar gösterir ki, İngiltere hükûmeti, Karadeniz hâdisesinden çok evvel, Türkiye'ye karşı bir taarruz harbi yapmağa, Irak'ı istilâ etmeğe karar vermiş ve hazırlanmıştır.

İngilizlerin taarruza başlamaları üzerine Bağdat'tan hareket etmiş olan Cavit Paşa 10/11/1914 de Basra'ya gelmişti. Aynı günde İngilizler, Basra'nın cenup doğu-

sunda Kûtüzzeyne'de iki taburla tutulmuş olan ileri mevziimize karşı bir taarruzî keşif yaptılar. İngilizler henüz müttereddit görünüyorlardı. Karaya çıkarılan İngiliz kuvvetlerinin bir fırkaya baliğ olduğu haber alınmıştı.

Irak ve Havalisi Kumandanı Cavit Paşa, iki tabur Bağdat'tan, bir tabur Bedre'den celbetmekte idi. 38 inci fırkanın ötede beride dağınık birlikleri de toplanmakta idi. Düşman gambotlarının Şattülarap nehri içinde kolayca ilerlemelerini men için Basra'nın cenup doğusunda bir set yapılmıştı.

İngilizler dört gün hazırlandıktan sonra, 14/11/1914 de Basra'nın cenup doğusunda, Seyhan civarındaki müdafaa mevzilerimize taarruz ederek burayı zaptettiler; 17/11/1914 de daha gerideki ikinci müdafaa mevziimizi de ele geçirdiler. Karargâhı Umumî'ye bir yandan Irak Kumandanının bu üzüntülü raporları gelirken diğer taraftan Kafkas cephesindeki Köprüköy ve Azap muharebelerinin can sıkıcı haberleri geliyordu.

Irak'ta 14 ve17 Kasım muharebelerinin kaybedilmesi üzerine artık Basra'yı müdafaa ve muhafaza imkânı bulamıyan kuvvetlerimiz, 19/20 Kasım gecesi Basra şehrini terketmişler ve İngilizler, ancak iki gün sonra, 22/11/1914 de boş bulunduğu kendilerine Basralılar tarafından haber verilen şehire girmişlerdir. Cavid Paşa, üç günden beri devam eden muharebe neticesinde düşman taarruzlarına mukavemet ümidi kalmıyarak ricat emri verdiğini ve İngiliz kuvvetlerinin on iki tabur piyade, sekiz batarya ve iki alay kadar suvari tahmin olunduğunu ve ayrıca Şattülarap üzerinde on beş santimetrelik toplarla düşman gambotlarının pek tesirli ateş ettiklerini bildirmiştir.

Eğer 13 üncü Kolordunun diğer Otuzyedinci Fırkası ve Kolordu teşkilleri, şimale, Kafkas cephesine gönderilmemiş olsaydı ve Musul'daki 12 nci Kolordu, icabına göre Kafkas ve Irak cephelerini takviye etmek üzere Musul tarafında hazır bulunsaydı, Basra'nın bu kadar kolay İngilizlerin eline geçmesine meydan verilmezdi. Sonradan aldığımız haberlere göre, Hindistan'dan gönderilen İngiliz Irak kuvvei seferiyesi, ilk önce bir fırka idi ve bununla taarruza başlamıştı. Basra'nın kolaylıkla işgali, Irak seferini büyütmeğe İngilizleri teşvik etmiş ve Basra'nın muhafaza ve müdafaası için daha şimaldeki Korne mevkiinin zaptedilmesine lüzum görülmüştür. Aynı zamanda Fırat ve Karun nehirleri mecralarının da müdafaası icabettiği takdir edilerek Mısır'da teşkil edilen kuvvetlerden Onikinci İngiliz Fırkası ile Irak kuvvei seferiyesinin takviyesine ve bir kolorduya çıkarılmasına karar verilmiş ve kumandanlığına General Con Nikson tayin olunmuştur

Basra'dan çekilen kuvvetlerimizin bir kısmı Basra'nın garbinden Sevkulşuyuh istikametinde Fırat Vâdisine, diğer kısmı Şattülarap üzerinden şimale, Korne'ye doğru çekilmişlerdir. Son on beş günlük muharebelerde Irak'taki kuvvetlerimiz cem'an beş yüz kadar şehit ve mecruh vermişlerdir.

Sina çöllerindeki akınlarımız. Bir yandan Süveyş Kanalı'na taarruz için hazırlıklar yapılırken, diğer taraftan mücahidlerle ve gönüllülerle Sina Çölündeki İngiliz karakollarına akınlar tertip edilmekte idi. Enver Paşa'nın yaverlerinden Suvari Binbaşısı Mümtaz Bey Filistin Mısır hududu civarında para kuvvetiyle başına topladığı aşiretler ve bedevilerle 7/11/1914 de hududu geçerek

El'ariş istikametinde akınlar yapmağa başlamış ve ertesi gün, 8/11/1914 de bir baskın neticesinde, El'ariş kasabasını zaptederek dört İngiliz topu ganimet almıştı.

Çerkes Eşref'in kumandasındaki diğer bir mücahid grubu da 18/11/1914 de Sina Çölü'nde Kalatünnahil namındaki köyü ele geçirmişti. Bu suretle vaktinden çok evvel Mısır'daki İngilizlerin dikkati çekilmiş oluyordu.

Eylûl ayından beri Suriye'de Mısır seferi hazırlıkları yapılmakta idi. Bu işe Sekizinci Kolordunun en iyi bir fırkası tahsis olunacak ve diğer fırkalardan seçilecek subay ve erlerle bu fırka kuvvetlendirilecekti. Almanyalı Yarbay Von Kress İstanbul'dan Şam'a gönderilerek Mersinli Albay Cemal Bey'in kumandasındaki Sekizinci Kolordunun kurmay başkanlığına tayin olunmuştu. Kolordunun diğer fırkaları sahil tarassudunu temin edeceklerdi. Harp başladıktan sonra, bu projeyi değiştirdiler. Sekizinci Kolordunun hazırlıklarına güçlük gösterdiği zanniyle bu kolordu, 10/11/1914 tarihinde Dördüncü Ordu Kumandanı Zeki Paşa'nın emrinden alınarak doğrudan doğruya Karargâhı Umumî'ye bağlandı. Daha evvel, Zeki Paşa, yerli efraddan mürekkep Sekizinci Kolordu tümenlerinden büyük fedakârlıklar beklenilemiyeceğini ve esasen mevcut kuvvetin sahili bile tarassuda kâfi olmadığını ileri sürerek kanal seferinden vazgeçilmesini teklif etmişti. Bu teklif, her türlü haklı mütalâalara rağmen, kanal seferini icra etmek isteyenlerin canını sıkmıştı. Bundan sonra, efradının hepsi Suriye halkından ibaret olan sekizinci Kolordunun bir Türk fırkasiyle takviye edilmesi münasip görülerek 12/11/1914 de Dördüncü Kolordunun Onuncu Fırkasının sekizinci Kolordu emrine Suriye'ye gönderilmesi için tebliğat yapıldı. Bu fırkanın kumandanı bir Alman subayı idi.

Bu suretle iş daha büyütülmüş oldu. Bu emir verilirken, Onuncu Fırkaya mukabil, Halep civarındaki 12 nci Kolordunun Dördüncü Ordudan alınarak Marmara sahillerine nakli düşünülmüştü. Şimendiferle nakliyata başlamak emri verilmek üzere iken, bu Kolordunun Irak'ta kullanılması zaruretinin hasıl olabileceğini ileri sürdük ve nakliye işinin bir müddet geri bırakılmasını teklif ettik. Buna muvafakat olundu, fakat 12 nci Kolorduyu, Irak'a göndermek kararını bir türlü istihsal edemedik. Ancak uzun zamanlar geçtikten sonra, 35 inci Fırkası Irak'a gönderilebildi. 36.ncı Fırkası ise, 1915 senesi Haziranında, Van'ın düşman eline geçmesi ve Ermeni isyanı üzerine, Bitlis tarafına sevkolunmuştur.

Karargâhı Umumî'de, muhtelif fikirler daima savaş halinde idi. Irak'taki İngiliz tecavüzleri muvaffak olunca, Çanakkale'ye de bir taarruz ihtimalinin kuvvetleştiğini ileri sürerek Çanakkale müdafaasının takviyesini, icabında yeni kuvvetlerin süratle sevkini temin edecek tedbirler alınmasını teklif etmiştik. Harp başlamadan evvel, karargâhtaki Alman subayları, İngilizlerin, Fransa'daki harbin ziyanına olarak Türkiye topraklarında sergüzeştlere atılmıyacakları, böyle işler için kuvvet ayırmıyacakları iddiasında idiler. Bu tahmine karşı serdettiğimiz mütalâalara ehemmiyet verilmemişti. Fakat İngiltere'de Lord Kiçner'in teşkiline başladığı yeni İngiliz fırkaları, Britanya Ordusuna ehemmiyet vermiyenlerin aldandıklarını isbat etti. Kasım ayında, İngilizlerin Irak'ta yaptıkları tecavüzler, artık bize hak verdirmiş olduğundan Çanakkale müdafaasının ihmal edilmemesi lüzumu kabul olundu. Bunun üzerine, 10/11/1914 de Tekirdağı'ndaki Üçüncü Kolordunun karargâhiyle, Yedinci fırkasının Gelibolu'ya nakline karar verildi. Bunlar,

Saros Körfezi sahillerini tarassut ve temin edeceklerdi. Esasen bu kolordunun dokuzuncu fırkası daha evvel, Çanakkkale müdafaasının ihmal edilmemesi lüzumu kabul olundu. Bunun üzerine, 10/11/1914 de Tekirdağı'ndaki Üçüncü Kolordunun Karargâhiyle, Yedinci Fırkasının Gelibolu'ya nakline karar verildi. bunlar, Saros Körfezi sahillerini tarassut ve temin edeceklerdi. Esasen bu kolordunun dokuzuncu fırkası daha evvel, Çanakkale Boğazı Kumandanlığının emri altına gönderilmişti. Aynı zamanda, İzmir tarafına da fazla ehemmiyet verildi. Dördüncü Kolordu iki tarafa koşacak vaziyete getirildi. Bu kolordunun Onuncu Fırkası Bandırma'da bırakılacak; Onbirinci Fırkası Bandırma'dan tekrar geriye Balıkesir'e, ve Onikinci Fırkası İzmir'e naklolunacak; Kolordu Karargâhı Bandırma'dan tekrar İzmir'e gidecek ve İzmir ve Havalisi Kumandanlığı Dördüncü Kolordu Kumandanığı'nın emri altına girecekti. İşte, 10/11/1914 akşamı bu kararlara ait emirler verildikten iki gün sonra, Mısır seferi hakkında yeni kararlar verilmiş ve Bandırma'daki Onuncu Fırkanın Suriye'ye nakli emrolunmuştu. Bu suretle icabında Çanakkale Boğazı'nı takviye edecek olan bu fırka elden çıkmış ve sonu meçhul bir hulyadan ibaret olan Mısır seferi için Çanakkale müdafaası ihmal olunmuştu. Herhalde Mısır seferine taraftar olan Almanların fikirleri ve teklifleri terviç olunmuş görünüyordu. Von Kress, kendi fikrini yaptırmak için Türkiye'nin kalbinin müdafaasına zarar vermekten çekinmiyordu.

Evvelce yazıldığı üzere, Zeki Paşa'nın Mısır seferi hazırlıklarına zorluk gösterdiği zanniyle Sekizinci Kolordu, Başkumandanlığın emri altına alınmıştı. Fakat bu suretle de işin yürüyemiyeceği düşünülerek nihayet Dör-

düncü Ordu Kumandanı Zeki Paşa'nın değiştirilmesi ve yerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu hususta 19/11/1914 de verilen emirlerle:

"Zeki Paşa'nın Alman Karargâhı Umumîsi'ne Türk Başkumandanlığının murahhası olarak izamı, İkinci Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Dördüncü Ordu Kumandanlığını deruhde etmesi, Bahriye Nazırlığını eskisi gibi uhdesinde muhafaza edeceği, İkinci Ordunun lâğvolunduğu, birliklerinin Birinci Ordu emrine verildiği" tebliğ olundu.

Orduların harp nizamları ve kumandanları yeniden bir daha değişmiş oldu.

O zamanki Türk hükûmetinin pek kuvvetli bir uzvu olan Cemal Paşa'nın Suriye'ye gönderilmesi, şüphesiz, o taraftaki işlere daha ziyade himmet ve kuvvet sarfedilmesini icabettirecekti....

Cemal Paşa 21/11/1914 de Haydarpaşa'dan trenle Şam'a hareket etmişti.

Adana'ya vardığı zaman ordaki memurlardan vesaireden aldığı malûmat ve yapılan şikâyetler ve talepler neticesinde Başkumandanlıktan yeni kuvvetler talebine başladı:

"Mersin ve civarına çıkacak düşman askerine karşı Suriye ile Anadolu'nun irtibatının kesilmemesi için Adana ve civarına yeni bir fırka gönderilmesini ve ayrıca kanal seferine tahsis edilmiş olan Onuncu Fırkanın hemen demiryoliyle nakline başlanmasını" teklif etti.

Uzun sahillerimizin her tarafı açıktı, denizlere hâkim olan düşman her istediği yere asker çıkarabilirdi, ancak, biz her tarafa, düşman gelebilir diye, kuvvet dağıtamazdık. Elde mevcut kolordularımız ve fırkalarımızı bütün

sahillere kordon gibi yayıp dağıtsak yine kâfi gelmezdi. Bu hususta yalnız Çanakkale ve İstanbul Boğazları müstesna idi, çünkü bu Boğazalar ilk hamlede düşman eline geçmese bile, Türk mukavemet kudreti tamamiyle parçalanmış ve Anadolu'da kalacak kuvvetlerin Almanya ile irtibatı büsbütün kesilmiş olurdu, fakat diğer sahiller için mesele bu kadar tehlikeli değildi. Bunları dikkate almadan, her rüzgâr gelecek deliği tıkamak için, İstanbul'dan kuvvet istenilir ve gönderilirse, bütün vatan hakkında düşünülmüş müdafaa tedbirleri altüst olabilirdi.

Ötedenberi bilinen tecrübe, yine tekerrür edecek görünüyordu:

"Kuvvetli şahsiyetler, zayıf veya ikinci derece mahallere gönderilince, derakap oranın ehemmiyetini büyütürler ve kendi elleri altına büyük kuvvetler çekmeğe ve toplamağa çalışırlar."

Dördüncü Ordu Kumandanının yeni bir fırka istemesine karşı vazifemizi yaparak bu teklifin kabulüne mâni olduk; Onuncu Fırkanın hareketini çabuklaştırması için icabedenlere tebliğat yapıldı.

Hafız Hakkı'nın Kafkas Cephesi'ne gönderilmesinden çıkan hâdiseler. Yeni Albay rütbesiyle Hafız Hakkı merhum, Erzurum'a vararak Vali Tahsin Bey'i, Bahaeddin Şakir Bey'i vesaireyi dinledikten sonra, Ordu Menzil Müfettişi Avni Paşa'dan da malûmat alarak, 1914 senesi Aralık ayı başında Köprüköy'e varmıştı. Orada Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ve kurmay heyeti ile görüşmeğe başladı.

İstanbul'dan hareket ettiği zamana kadar, Kafkas cephesinde taarruz için 1915 ilkbaharını beklemek ve

Karadeniz'de, üstünlük temin olunduktan sonra, iki kolordunun Batum civarına naklini ve karaya çıkarılmasını zarurî saymak fikrine inanmış görünen Hafız Hakkı, Kafkas cephesine vardıktan sonra veya giderken bu kanaatini birdenbire değiştirmiştir. Bu değişikliği mucip olan sebepler meçhuldür.

Acaba o da mı zafer, Turan fütuhatı hulyalarına dalmıştı. Cemal Paşa, bir kaç gün evvel Mısır yolunu tutmuştu. Şimdi, Hafız Hakkı da, Turan yolunu mu tutuyordu?....

Hulyalar güzel; fakat realite ile bu hulyaları uzlaştırmak imkânları yok....

Köprüköyü'ndeki müzakereler neticesinde, ilk önce, Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa da Hafız Hakkı'nın ve kendi karargâhındaki hulyacıların teklifine razı olmuş ancak, bu hususta bazı noksanların süratle ikmalini ileri sürmüş...

Son günlerde Alman Şark Cephesinde, Alman orduları Mareşal Von Hindenburg'un kumandası altında Ruslara karşı mühim bir muvaffakiyet kazanmışlar ve Ruslardan büyük miktarda esir ve ganimet almışlardı. Bu vaziyet, bizim Altıncı Kol mensuplarını yeniden şevke ve harekete getirmişti.

2/12/1914 tarihinde, Köprüköyü'nde verilen karar üzerine taarruz hazırlıklarına başlanmış, Onuncu Kolordunun geride bulunan birliklerinin süratle ileri celbine çalışılmış; Başkumandanlığa da noksanların ikmali için müracaat olunmuştu.

Fakat bir şey unutulmuştu: Aralık ayında Pasin ovasında ve Kars bölgesinde, Allahuekber dağında kışın ne demek olduğu hesaba katılmamıştı. Taarruz hareketlerine başlayıncaya kadar geçecek her gün, bizi kışın şid-

detleri içine daha ziyade sokacaktı, bunu Karargâhı Umumî'deki başlara bir türlü anlatamadım.

Üçüncü Ordunun sağ cenahında 29/11/1914 de, İran dahilindeki Rus kuvvetleri Dir ve Kotur taraflarından taarruz ederek Van Seyyar Jandarma Fırkamızı ricate mecbur eylemişler ve Van Vilâyeti hudutlarını geçmişlerdi. Halbuki bir gün evvel, 28/11/1914 de Başkumandanlıktan Üçüncü Ordu Kumandanlığına gönderilen emirde: "Van Seyyar Jandarma Fırkasının daha ziyade faaliyet göstererek Tebriz istikametinde ilerlemesi" tebliğ olunmuştu. Bu düşünüş ve arzu ile bir gün sonraki olaylar arasında ne kadar fark vardır?...

Musul Vilâyetinde teşkil edilmiş ve beheri 1500 kişilik iki gönüllü kuvvet ile hudut taburlarından ve iki âdi cebel topundan mürekkep iki müfreze Gülanber ve Revandiz'den Savuçolak ve Rumiye istikametlerinde ilerlemeğe muvaffak olduklarından Van Jandarma Fırkasından da Tebrize doğru yürümesi talebolunmuştu.

Üçüncü Ordunun sol cenahında, Rıza Bey kumandasındaki gönüllü Teşkilâtı Mahsusa kuvvetleri, Artvin'den sonra Ardanoşu da işgal etmişlerdi. Gönüllü kuvvetlerin bu muvaffakiyetleri, asker olmayanlar ve Altıncı Kol mensuplarını yanlış düşüncelere sevketmeğe başlamıştı.

Cephenin Onbirinci ve Dokuzuncu Kolordularla tutulmuş olan kısımlarında umumî bir durgunluk vardı. Üçüncü Ordunun sağ cenahında, Murad Vâdisinde, Tutak'a ilerlemiş olan Ruslar, Kasım ayı sonunda burayı terkederek kendiliklerinden Kılınçgediği'ne çekilmişler ve keşif kollarımız tekrar Tutak'ı 2/12/1914 de işgal etmişlerdir.

3/12/1914 akşamı, Başkumandanlığa, Hafız Hakkı

Bey'den şu şifre gelmiştir:

"Rusların sağ cenahına taarruz kabildir. Sıçankale Dağı üzerinden hareket mümkündür. İd'deki düşman sekiz tabur piyade, bir bölük suvari ve bir batarya kuvvetindedir. Merkezde düşman cephesinde endaht meydanı geniştir. Sol cenaha doğru ilerlemek kabil ise de Aras Nehrinin geçmek müşküldür. Binaenaleyh evvelâ Onbirinci Kolordu ile taarruz edip düşmanın nazarı dikkatini sol cenaha celbetmeli bu esnada Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular Koşa - Tortum hattında toplansın badehu İd üzerine hareket; İd'deki düşman berbad edildikten sonra, ya Sıçankale Dağından düşmanın sağ cenahına taarruz veya bu dağ üzerindeki geçitleri seddederek Oltu üzerinden düşmanın gerilerine taarruz; fakat Ordu Kumandanı ve Erkânıharp Reisi müteredditt; metaneti lâzimeyi haiz değil, Cephede Onbirinci Kolordu ile sahra topları ve kale topları kalsın; İd cihetindeki kuvvetlere ben kumanda edeyim. Hasan İzzet Paşa her iki gruba kumanda etsin; başka bir ordu kumandanı tayini muvafık değil.

İmza : Hafiz Hakkı."

Öyle zannediyorum ki Sarıkamış seferi hakkında felâket doğuran kararı, bu şifre tacil etmiştir.

Bu çeşit şifreler ve muharebeler, artık bizden de ilk önce gizli tutulmakta ve Enver Paşa ile Liman Paşa, Bronzart Paşa ve Yarbay Toveney aralarında görüşülüp icabeden emirler yazılmakta ve sonra bize, dosyamıza koymak üzere, verilmekteydi. En mühim kararlar Enver Paşa ile bu üç Alman arasında düşünülüp veriliyordu. Bunların içinde Türkler hakkında hiç bir muhabbet beslemiyen Liman Paşa ile Toveney en meş'um rolü oynamışlardır.

Hafız Hakkı diğer bir raporunda, Sıçankale Dağı üzerinde yaptığı keşiften bahsetmiş ve hayvanın göğsüne kadar kara gömülerek güçlükle hareket edebildiğini de bildirmişti. Yukarıda yazılı raporunda ve teklifinde ise Sıçankale Dağı üzerinden hareket mümkündür, diyordu. Hafız Hakkı'nın bu raporunu görünce, tedbirli davranması ve ihtiyatlı mütalâalar arzederek istenilen taarruzu 1915 ilkbaharına bıraktırması hakkındaki bütün ümitlerimizin kırıldığını anladım. Meskûn yerleri seyrek ve ormanları mahdut olan bir metreden fazla yükseklikte karla örtülü bulunun bu yaylalarda ve dağlarda fırkalar, kolordular nasıl hareket edecekler? Ne halde düşman karşısına gelip muharebe edecekler? Toplar, makineli tüfekler, hayvan sırtında taşınan cephane vesaire ileri veya geri nasıl gidecekler? Yaralılar ve hastalar nasıl nakil olunabilecek? İki yüz kişi ile harakete başlıyan bir piyade bölüğünün yirmi kişi ile düşman mevzii karşısına varması halinde bu bölükten bir muharebe ve ateş kabiliyeti beklenebilir mi? Bizim birliklerimiz, kar içinde hareket ve dağ muharebesi yapmak için lâzım gelen talim, disiplin, techizat, çamaşır ve elbise ile hazırlanmamış ve giydirilmemişti. Mevsimin ve iklimin şiddeti, birliklerimizi düşman ateşinden daha evvel biçecek ve kadrolarda yüzde seksen boşluk bırakacaktı. Son bir ay zarfında yapılan muharebelerde bile mevsim ve iklim kayıpları, ateş kayıplarından daha çoktu. Bizim bu kadar acele bir taarruz yapmamız için hiç bir mecburiyetimiz yoktu. Harp müzminleşmiş ve Avrupanın her tarafında mevzi muhrabeleri halini almıştı. Hafız Hakkı'nın bu raporundan fena halde sıkıldım. Hayvan göğsüne kadar kara gömülerek güçlükle hareket edebildiğini bildiren kısma hiç ehemmiyet verilmiyordu, kendisi de bu-

nun üzerinde durmamıştır.

Gerek Bronzart Paşa'ya ve gerek Enver Paşa'ya, Hafiz Hakkı'nın teklifi kabul olunursa, bir felâket husule geleceğini, vaziyetimin müsaadesi nisbetinde, izah etmeğe çalıştım: "Bu mevsimde, değil dağlar üzerinde, hattâ ovalarda bile ileri geri hareketin güç olduğunu, daha Kasım ayının son günlerinde bile orduda, donma vakalarının ve tifüs kurbanlarının çok bulunduğunu, gün geçtikçe soğuk şiddetinin artacağını söyledim. Bir kış taarruzu için hazırlanmamış askerlerle karla kapanmış yollarda ve dağlarda gündüz hareket ve gece ikamet zorlukları çok büyük olur. Meskûn mahaller olmadığından çadır altında karlar üzerinde mahrukatsız geçirilecek geceler ölüm kasırgası yaratır. Bu hal aralık ve ocak aylarında daha çok şiddetli ve zararlı olacaktır" dedim.

Hafiz Hakkı'nın Üçüncü Ordu cephesine giderek yapacağı tetkikler neticesinde vereceği raporların insaflı ve makul olacağını ümit etmekte ne kadar yanılmış olduğumu anladım. Kendi kendime:

"Bu mübarek adam, oraya gitti; sathî bir tetkik ile işi tersine çevirecek galiba.... Aynı zamanda kendisine iki kolordunun kumandanlığını temin etmeğe çalışıyor. Henüz daha bir fırkaya veya bir kolorduya kumandan olmamış iken, böyle iki kolorduluk bir grubun başına geçerek, belki ordu kumandanlığına basamak hazırlamağı düşünüyor; Dokuzuncu ve Onuncu Kolorduların kumandanları Ahmet Fevzi ve Ziya Paşaların rütbeleriyle Albay Hafiz Hakkı'nın rütbesini uydurabilmek için bunun hemen Mirlivalığa terfi edilmesi lâzımdır" diye teessürle düşündüm.

Hafiz Hakkı'nın Trabzon'a hareket etmesinden sonra onun vazifelerinin bir kısmını deruhde etmiş ve âdeta

onun yerine geçmiş olan Yarbay Toveney, bizim gerek Kurmay Başkanı Bronzart Paşa ile ve gerek Başkumandan Vekili ile temasımıza engel oluyordu. 1914 senesine mahsus seferberlik talimatının Karargâhı Umumî kısmında birinci ve ikinci şubelerin üzerinde Müdürü Umumî (Oberquartier Meister) ünvaniyle bir şahıs gösterilmiştir. Von Kress Şam'a gönderildikten sonra, Bronzart Paşa, Türklerden gizli tutmak istediği işler için ve aynı zamanda bir Alman kurmay subayiyle de istişare ederek harp hareketlerini tanzim etmek maksadiyle diğer bir Alman subayı aramış ve nihayet 1914 Ekim ayında, Üçüncü Kolordu Kurmay Başkanlığında bulunan Yarbay Toveney'i Karargâhı Umumî'ye getirmişti. Bu Alman Binbaşısını daha Harp Akademisinde muallimlik ederken görüp tanımıştım. Hem kalın kafalı, hem boş kafalı, müstereddit, tenbel ve bilgisi az bir adam olduğunu tahmin etmiştim. Almanya'da ancak bir tabur veya nihayet bir alay kumandanı olabilecek kaba bir Alman subayı idi. Teessüf olunur ki, o zaman Almanya'dan Türkiye'ye gelen Alman subayları içinde böyleleri pek çoktu.

Toveney, bizi hakîr gören, kibirli ve azametli bir adam idi. Bunun kafası operatif veya büyük sevkulceyş hareketlerini kavramağa müsait değildi.

İşte bu adama şimdi, seferberlik plânında yazılı bulunan Müdürü Umumî vazifesi verilmişti. Hafız Hakkı'nın karargâhtan ayrılması üzerine onun yerine geçmiş olan Toveney, bizim tekliflerimizi ve düşüncelerimizi daha yukarı makamlara arzedebilmekliğimize engel oluyor ve kendisi de meram anlamıyordu, bizim mütalâalarımızı dinlemek bile istemiyordu.

Evvelce Hafız Hakkı'ya serbestçe tekliflerde bulunabiliyor ve onun muvafakatiyle Enver Paşa'ya gidip fikir-

lerimizi arzedebiliyorduk. Şimdi Toveney zamanında, gerek Bronzart ve gerek Enver Paşalarla temasımız güçleşmişti. Biz de, Toveney'in kavrayamadığı endişelerimizi, ona açmağı faydasız bulmuştuk.

Bununla beraber, Hafız Hakkı'nın 3/12/1914 tarihli şifresi üzerine, bir yandan Bronzart Paşa'ya ve diğer taraftan Başkumandan Vekiline düşüncelerimi arzetmek fırsatını arayıp buldum. İleri sürdüğüm mütalâaları sükûnetle dinlediler, bu mütalâalar, onlarda bir ihtiyakârlık yaratır gibi oldu. Düşünmek lüzumunu yeniden hisseder gibi göründüler.

Enver Paşa, şöyle bir cevap verdi:

"Hafız Hakkı, ahvali yerinde gördükten sonra bu teklifi yapıyor; belki bu sene kış, o tarafta hafif geçmiştir. Valilerle merkezi umumî âzaları da bu taarruzu lâzım ve mümkün görüyorlar; bununla beraber henüz daha verilmiş bir karar yoktur.". Bu cevap üzerine, susmak zarureti hasıl olmuştu.

Bronzart Paşa ise kaçamaklı, kısa bir tarzda: "Düşüneceğiz" dedi.

Bana öyle geldi ki, teklifim ve mütalâam iyi telâkki olunmamış ve soğuk bir kabul görmüştü; baştan savma cevaplarla avutulmuş oluyordum.

4 ve 5 Aralık günlerinde Hafız Hakkı'dan yeniden iki şifre geldi. Bu şifrelerde:

"Gerek Onuncu Kolordunun ve gerek Üçüncü Ordunun Alman olan Erkânıharp Reislerinin (Kurmay Başkanlarının) kendi taarruz tertiplerini muvafık buldukları, Ordu kumandanının da kabul ederek lâzım gelen hazırlıklara başlandığı ve fakat Onuncu Kolordu Kumandanın zayıf olduğu ve Sivas'tan Erzurum'a yürüyüş esnasında kolordusunu sevk ve idarede gevşeklik göstere-

rek birliklerin pek geç kalmalarına meydan verdiği ve emre intizar ettiği" yazılmıştı.

Başkumandanlık henüz düşünmekte ve katî karar için tereddüt etmekte iken Hafız Hakkı tekrar işi kırbaçlamış oldu. Hafız Hakkı'nın intizar ettiği emir ne olabilirdi? Bu müracaatında gözetilen maksadın, Onuncu Kolordu Kumandanlığına kendisinin tayin edilmesinden başka bir şey olamazdı.

Bu esnada, 3/12/1914 sabahı yirmi iki parçadan mürekkep bir Rus filosu Karadeniz'de Amasra önlerine gelmiş ve Kuruca Şile iskelesindeki kayıklara otuz kadar mermi atmıştır. Ondan sonra İnebolu taraflarına doğru seyretmiş ve buradan tekrar Sivastopol'a dönmüştür

Buna mukabil, aynı tarihte Kafkasya'da Çoruh nehrini geçmiş olan gönüllü müfrezelerimiz Artvin'in şarkından ilerliyerek Ardanoş'u işgal etmişler ve Ardahan yakınına kadar sokulmuşlardır. Ruslardan bir makineli tüfenk ile bir hayli piyade tüfengi ganimet almışlardır. Diğer gönüllü müfrezelerimiz de Batum etrafından dolaşarak Çürüksu civarına gelmişler ve Batum'un elektrik fabrikasını tahrip etmişlerdir. Gönüllü müfrezelerimizin boş buldukları yerlerde elde ettikleri bu muvaffakiyetler de meş'um kararın verilmesine mühim âmil olmuşlardır. Halbuki Batum iklimi ile Sıçan Dağı ve Allahuekber Dağı iklimi birbirinin aynı değildir.

Musul Vilâyetinden ilerliyen ve hudut taburlariyle gönüllülerden mürekkep diğer müfrezelerimiz de İran dahilinde Savuçolak ve Rumiye kasabalarını ele geçirmişlerdir. Bunlara karşı Ruslar da kendi sol yanlarına temin ve muhafaza için Hoy cenubunda Dilman ve Selmas kasabalarını işgal etmişlerdir. Bu temaslar ve karşılıklı ilerlemeler, dört ay sonra Dilman muharebesini ve

bu muharebeyi kaybederek Van Vilâyetini kaybetmekliğimizi doğurmuştur.

Bir yandan Hafız Hakkı'nın yeni raporları ve emir beklediğini bildirmesi, diğer taraftan gönüllü müfrezelerin ufak tefek muvaffakiyetleri ve ileri hareketleri Başkumandanı yeniden tahrik etti. Fakat Hafız Hakkı'nın gayri mesul bir müşavir ve Üçüncü Ordunun bugünkü taarruz kabiliyetini mahallinde tetkik ve iş'ara memur bir kurmay subayı sıfatiyle yazdıklarını ayniyle kabul ederek Üçüncü Orduya emir vermek caiz olmadığını, bir kere de Hafız Hakkı'nın raporlarında yazılı olan teklifler ve mütalâalar hakkında Üçüncü Ordu Kumandanlığının mütalâasını sormak lüzumunu ileri sürmeğe karar verdim: İlk önce müteredditiken şimdi Hafız Hakkı'nın tekliflerini kabul ettiği ve hazırlıklara başladığı bildirilen Üçüncü Ordu Kumandanın resmen fikrini ve mütalâasını söylemeğe davet edilmesi lâzımdı. Ordudan gelecek cevap üzerine Başkumandanlığın son kararı vermesi daha münasip olacaktı. 5/12/1914 sabahı, henüz Toveney vazifesi başına gelmemişti. Bu hususta düşündüklerimi doğruca Bronzart Paşa'ya arzederken son defa olarak bu mevsimde yapılacak bir taarruzun zorluklarına, başarı ümit ve imkânlarının çok zayıf bulunduğuna tekrar dikkati celbettim. Kendisiyle beraber Başkumandan Vekilinin yanına gittik. Enver Paşa'ya, usul dahilinde fortrag yaparak yukarıdaki bütün düşüncelerimi ve Ordu Kumandanının mütalâası sorulmadan bir karar verilmemesini arzettim. Bronzart Paşa da mütalâasını ilâve ederek benim tekliflerimi destekledi. Enver Paşa "Peki, ben de düşüneyim" dedi. Bundan sonra, Başkumandan Vekilinin Birinci Ordu Kumandanı Liman Paşa ile ve Amiral Souchon ile görüştüğünü, evvelce Batum civarı-

na çıkarılmak üzere hazırlanmış olan Üçüncü Fırkanın Yarbay Stange kumandasına iki tabur piyade, bir cebel ve bir mitralyöz bölüğünden mürekkep ilk kademesinin obüs bataryasiyle birlikte üç vapura yükletilmesi kararının verildiğini, bu hususta icabeden emirlerin bizim haberimiz olmadan Birinci Ordu kumandanına ve Amirale tebliğ edilmiş olduğunu ve askerin nakliye vapurlarına yükletilmesine başlandığını haber aldık.

Evvelce bir fırkanın bir defada vapurlara yükletilip sevki düşünülürken şimdi nakliye vapurlarının yetersizliğini ve harp filomuzun büyük bir kafileyi muhafazaya muktedir olamıyacağını Alman Amiralin beyan etmesinden dolayı deniz sevkiyatının böyle kademelere ayrılmasına karar verilmiş....

Nihayet 5/12/1914 akşamı geç vakit, Üçüncü Ordu kumandanlığına aşağıdaki şifreli telgraf yazıldı ve bir sureti Hafız Hakkı Bey'e gönderildi. Bu telgrafın dikte ettirilmek şeklinde yazılmasına mâni olamadık

Ancak bunun katî bir emir olmıyarak ordu kumandanının mütalâasını sormak tarzında ibarelerle tadiline muvaffak olabildik. Eğer Üçüncü Ordu Kumandanı, bu taarruzun bugünkü vaziyette yapılmasında başarı imkânı görmüyorsa, bunu açık bir surette cevabında yazabilirdi, o halde belki, taarruzun bu kış icrasından vazgeçilirdi. Tebliğde Batum civarına çıkarılacak kuvvetlerden de hiç bahis yoktur. Şimdi son teklif hakkı, Ordu Kumandanına verilmişti:

"Üçüncü Ordu Kumandanlığına

(Eski tarih: 22/11/1330- Numara: 4941 Şifre)

1- Lehistan'da Rusların düçar oldukları harp vaziyeti hasebiyle Kafkasya'daki Rus kuvvetlerini takviye etmeleri muhtemel değildir; lâkin bazı ikinci ve üçüncü hat kı-

taları sevkolunabilir. Çoruh vâdisinde istihsal edilen muvaffakiyetler, Batum'daki Rus kuvvetlerinin kısmı âzamının Aras cihetindeki Rus asil kuvvetlerini takviye için sevkedildiğini işrabediyor. Rusların şimdiye kadar Aras Vâdisinde bir taarruz faaliyeti göstermemelerine nazaran hali hazırı muhafazaya gayret ettiklerine hükmedilebilir.

Üçüncü Ordu, bazı ihtiyaçların zebunu olmakla beraber her halde Ruslara manen ve maddeten faiktir. Şimdiye kadar icra edilen muharebelere göre, Ruslara cepheden taarruz ile ve tabiye ihatası ile galebe çalmak pek güç ve kanlı olacaktır. Lehistan'daki tecrübeler de gösteriyor ki Rusların sevkulceyş ihatasiyle perişan edilmesi pek mümkündür.

Bu Rus kuvvetlerinin perişan edilmesi ile de Kafkasya'nın zengin arazisi elimize geçecek ve her halde Üçüncü Ordunun vaziyeti daha iyi olacaktır. Binaenaleyh âtideki maddeler hakkındaki fikrinizin serian iş'arını rica ederim:

1- Onbirinci Kolordu, bütün kolordıların ve kalenin sahra bataryalariyle birlikte şimdiki mevziinde müdafaada kalacak.

2- 9 ve 10 uncu Kolordular Id ve Oltu istikametlerinde müteaddit kollarla ilerliyerek İd'deki düşmanı ihata ve mahvetmelidirler.

3- Ardahan istikametinde ilerleyen çeteler de düşmanın gerideki irtibat yollarını kesecekler ve bu çevirme hareketlerine iştirâk edeceklerdir.

4- İd'deki düşman perişan edildikten sonra Rus asıl kuvvetlerine karşı taarruz başlamalı; bu taarruzda muhtelif kolların aynı zamanda muharebe temasına gelmelerinin temini lâzımdır. Dokuzuncu ve Onuncu Kolor-

dular düşmanın yan ve gerilerine taarruz etmeli ve bu taarruz hareketleri tesirini göstermeğe başlayınca, Onbirinci Kolordu da cepheden taarruz eylemelidir. Eğer düşman, bu esnada Onbirinci Kolorduya cepheden taarruz ederse, bu kolordu sonuna kadar müdafaa etmelidir. Eğer düşman, bu ihata hareketleri tesir yapmazdan evvel geri gitmeğe kalkışırsa, Onbirinci Kolordu, hemen kemali şiddetle taarruza geçerek onu yerinde tutmağa çalışmalıdır.

İmza: Başkumandan Vekili Enver."

Emirde yazılı, Üçüncü Ordunun Ruslara mânen ve maddeten faik olduğu iddiasının neye dayandığı bizce meçhuldür. Bu kanaati bir türlü düzeltemedik.

Son kararda, başlıca üç âmilin tesiri bulunduğuna hüküm olunabilirdi:

1- Teşkilâtı Mahsusa çetelerinin Batumun cenubunda kolayca yaptıkları ileri hareketler ve bunlar üzerine yapılan propaganda;

2- Hafızı Hakkı'nın fikrini değiştirerek yaptığı teklif ve dağlar üzerinde hareketin mümkün olduğunu bildirmesi:

3- Alman ordularının Lehistan'daki muvaffakiyetlerinin, aradaki büyük farklara dikkat edilmiyerek, bizde de istihsali ümidine düşülmesi....

Başkumandanlığın işlarına karşı Üçüncü Ordu Kumandanlığından 6/12/1914 sabahı şu cevap geldi:

"Başkumandanlık Vekâletine

C.- Köprüköy: 23/11/1330 Eski tarih.

1- Üçüncü Ordunun sureti taarruzu hakkında Orduca verilen karar mütalâai devletlerine muvafiktır:

2- Onbirinci Kolordu, Kale'den alınacak, 12 santimet-

relik ağır topçu taburu, kezalik Kale'den orduya iltihak ettirilmiş ve ettirilecek olan mantelli bataryalar ile takviye olunacaktır. İşbu kolorduya, diğer kolordulardan bir fırka veyahut Kale'deki jandarma taburlarından bir kısmı verilecektir. Bu kolordu için muhtelif ihtimallere göre müdafaa mevzileri ihzar edilmektedir.

3- İhataya memur olacak kolorduların sahra bataryalarını da yanlarında bırakmak fikrindeyim. Çünkü yalnız cebel topçularıyle bu kolordular zayıf kalacaklardır. Zaten cephane noksanlığından dolayı 9 ve 11 inci Kolordulardan üç sahra bataryası Erzurum'a gönderilmektedir.

Dokuzuncu Kolordu ile Onuncu Kolordunun buraya muvasalat eden kısımları Koşa - Oltu istikametinde ve Onuncu Kolordunun Erzurum'a gelecek diğer kısımları Erzurum - Oltu istikametinde yürüyecek ve Rus arazisine girdikten sonra Yeniköy - Sarıkamış hattına doğru dönülecektir.

Düşman 11 inci Kolorduya taarruz ettiği taktirde ihataya memur olan bu kolorduların daha evvelden cenuba doğru hareketlerini tevcih eylemeleri icabedecektir

Bu kolordular yüksek dağlardan ve müşkül araziden geçeceklerdir. Hareketleri batî olacak ve hususiyle düşman müfrezeleri tarafından kolaylıkla ileri hareketleri teahhüre uğrayacaktır. Bu sebepten bu kolorduların müştereken icrayi tesir edecek surette hareketleri müşkülata maruz kalacaktır. Bu da çaresizdir.

4- İd'deki düşman küçük bir müfreze olduğundan her zaman kendisinin mahvolmasına meydan vermeden kolay kolay çekilebilecektir.

5- Ardahan istakametinde ilerliyen çetelerden ve hudut taburlarından dahi istifade olanacaktır.

6- Taarruz ve ihata hareketlerini icrası zamanına gelince bu hususta Onuncu Kolordu kıtalarının ve ihtiyaç nisbetinde melbusatın vürudunu beklemekteyiz... Çünkü askerin bir kısmı hakikaten pek sefil bir haldedir ve hasta olmaktadır. Etraf hep kardır.

7- Çetelerin Batum yakınlarına kadar ilerlemeleri, Batum muhafızlarının gayet zayıf olduğunu gösteriyor. Binaenaleyh Hopa'ya çıkarılacağı evvelce mutasavver olan fırkanın Batum'u zaptedebilmesi muhtemeldir. Batum'un zaptı ise ordunun ileri hareketlerini son derece kolaylaştıracaktır. Bu husus mümkün olmazsa, bu fırkanın Artvin - Ardanos - Ardahan yolunun cenubundan Ordunun sol cenahında celbi mümkün ve lâzımdır.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı Hazan İzzet"

Üçüncü Ordu Kumandanının hiç beklemediğimiz şu cevabı, Başkumandanı, taarruz fikrinde desteklemişti. Hafiz Hakkı'nın iş'arından sonra mesul Ordu Kumandanının, bazı kayıt ve şartlara dayanmış olsa da, büyük bir taarruz hareketini kış ortasında mümkün göstermesi taarruz taraftarlarını teşvik etmişti.

Her zaman, vatana ait bir iş ile ilgili şahıslar, hiç olmazsa reylerini ve mütalâalarını izhar etmek fırsatı zuhur edince, yapılması düşünülen bir iş hakkında akıllarına gelen mahzurları açıkça söylemekten çekinmemelidirler. Evet efendimcilik, riyakârlık, hoş görünmek ve hulûs çakmak daima vatana zararlı neticeler doğurur. Kapalı ifade ile mahzur serdetmek dahi tesirsiz kalmaktadır.....

Bu esnada Kafkas cephesinde düşmanın şu vaziyette bulunduğu tahmin olunuyordu:

1- Oltu ve Kale Boğazı'nda kuvvetli bir müfreze;

2- İd ve civarında dört tabur piyade, iki bölük suvari

ve bir batarya top;

3- Kötek civarında ve ilerisinde İkinci Türkistan Kolordusu;

4- Aras nehri şimalinde Azap civarında Birinci Kafkas Kolordusu, daha geride Altmışaltıncı Piyade Fırkası ve İkinci Kafkas Suvari Fırkası;

5- Aras nehri cenubunda birinci Kafkas Kazak Suvari Fırkasiyle Plâston Livaları;

6- Tutak şimalinde Kılınç Gediğinde dört tabur piyade, bir alay suvari ve bir batarya top;

7- Van şarkında Saray ve Başkale taraflarında zayıf düşman piyade ve suvari kuvvetleriyle Ermeni çeteleri bulunmaktadır. Fakat İran Azerbaycanında İkinci Kafkas Avcı Livasiyle İki Kazak Suvari Alayı ve beş batarya top vardı.

İkinci sürpriz: Enver Paşa'nın Kafkas Cephesine hareketi. Üçüncü Ordu Kumandanının 6/12/1914 sabahı gelen cevabı gayet mahirane yazılmış idi. Ordu Kumandanı taarruz fikrini ve kararını kabul ediyor ve Başkumandanlığın mütalâasına muvafık olarak taarruzun icra şeklini bildiriyordu. Karadeniz'den bir fırkanın naklini ve Hopa civarına çıkarılması lüzumunu tekrar ileri sürüyordu. Taarruzun icra zamanına gelince onun için iki şart zikrediyordu: "Birisi Onuncu Kolordunun tamamiyle gelmesidir;" bu şart, gayet tabiî olup 15 güne kadar tahakkuk edebilecekti; fakat o zaman kış da ilerlemiş olacaktı. İkincisi ise, eksik olan melbusatın ikmalidir. Askerin sefil bir halde olduğunu ve hastalanmakta bulunduğunu,etraf dağların karlı örtülü olduğunu kısa bir ifade ile arzediyordu. Cephane eksikliğinden dolayı cepheden 3 serî ateşli bataryanın Erzurum'a geri gönde-

rildiğini yazıyordu. Bu noksanların ikmali çokça zamana muhtaçtır. Belki bunlar gelinceye kadar ilkbahar olacaktır. Sahra bataryalarının Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular nezdinde bırakılması lüzumunu ileri sürmüş olması da ilkbaharı beklediğini gösterebilir: çünkü karlı dağlar üzerinde sahra bataryalarını hareket ettirmek çok güçtür. Fakat Ordu Komutanı bu fikrini açık olarak söylemiyordu. Opportüniste bir ifade kullanıyordu. Gelen cevabın umumi şekli taaruz taraftarlarına cesaret veriyordu. Altıncı madde ihmal edilince cevapta taarruzun tasvip olunduğu iddia olunabilir.

Bu esnada Hafız Hakkı'dan Enver Paşa'ya şu mealde yeni ve hususî bir şifre geldiğini ve Başkumandanı nezdinde saklı tutulduğunu haber aldık:

"Dağlar üzerindeki yolları keşfettirdim. Bir kısmını kendim de gördüm; bu mevsimde bu yollardan hareket mümkün olduğuna kani oldum. Buradaki Kolordu ve Ordu Kumandanları kâfi derecede azim ve cesaret sahibi olmadıklarından böyle bir taarruza samimî olarak taraftar görünmüyorlar. Bu hareketin icrası, rütbem tashih olunarak bana tevdi olunursa, ben bu işi deruhde ederim."

Çok gizli tutulmuş olan bu hususî şifrenin, eğer doğru ise, felâket doğuran son kararı verdirmekte artık katî tesir yapmış olduğu kabul olunabilir. Başkumandan Vekili, bir yandan Üçüncü Ordu Kumandanın 6/12/1914 sabahı gelen cevabında sezdiği tereddüdü ve melbusat vesaire için ileri sürdüğü kaydı, diğer taraftan Hafız Hakkı'dan gelen hususi ve resmi şifreleri dikkate alarak, artık, hemen taarruza başlamak istemeyen Üçüncü Ordu Kumandaniyle Kolordu kumandanlarında kâfi derecede azim ve cesaret bulunmadığı, onları kısmen veya kâmi-

len değiştirmek lazım geldiği kanaatine varmış görünmektedir. Yeniden değerli ve tecrübeli bir Ordu Komutanı olan Hasan İzzet Paşa'nın iş başından uzaklaştırılması ihtimali sezilmektedir. 6/12/1914 sabahı, Enver Paşa, Mareşal Liman Paşa'ya, Üçüncü Ordunun Kumandasını deruhde etmeği kabul edip etmiyeceğini sormuş; Liman Paşa müterediddir, böyle zor vaziyetlere kendisini sokmak istemez; o taraftaki noksanlardan ve menzil zorluklarından da haberi vardır; sık sık Almanya ile muhabere imkânlarını, Alman Sefareti ile ve Türkiye'deki Alman subaylariyle teması kaybetmek de işine gelmediğinden Enver Paşa'ya diğer cephelerden bahsederek kaçamaklı bir cevap vermiş ve nihayet:

"Tanıdığım ve yetiştirdiğim kıtalarla muharebe etmeği arzu ederim. Onları hiç tanımıyorum." diyerek Başkumandanın teklifini reddetmiştir.

Bunun üzerine Enver Paşa öğle vakti bizzat gitmeğe karar vermiş ve hemen o akşam hareket için Donanma Komutanına emir vermiştir; Yavuz'a binip gidecek; kendisiyle beraber, Bronzart Paşa, Başyaver Kurmay Binbaşı Kâzım, Yaver Şükrü ve Bronzart'ın Yaveri Binbaşı Fişer de gideceklermiş; bizim, o gün bunlardan hiç bir haberimiz olmadı; ancak hareketten bir gün sonra vâkıf olduk.

Rivayete göre Liman Paşa'nın Üçüncü Ordu Komutanlığını kabul etmemesi üzerine, Hafız Hakkı'nın teklifini kabul edip Hasan İzzet Paşa'yı değiştirmek ve Hafız Hakkı'yı onun yerine geçirmek gibi mühim bir kararı acele vermekten çekinmiş olan Enver Paşa, bizzat Kafkas Cephesine gidip ahvali yerinde tetkik etmeği ve kumandanlarla şahsen görüşmeği tercih etmiş oluyor.

Esasen, Hasan İzzet Paşa'nın teklifinde, taarruz gay-

ri mümkün gösterilmemiş; yalnız Üçüncü ve Altıncı maddelerde bazı şartlar ileri sürülmüş ve cephane noksanı ima edilmişti; fakat tecrübeli bir ordu kumandanın böyle makul mütalâaları bile iyi karşılanmamış, tereddüt ve cesaretsizlik eseri addolunmuştu.

Bununla beraber, Başkumandan Vekilinin, Hafız Hakkı'nın raporlarına inanmış olması lâzım; çünkü 6/12/1914 günü, Onuncu Kolordu Kumandanı Ziya Paşa'nın tekaüde sevki ve Albay Hafız Hakkı Bey'in Onuncu Kolordu Kumandanlığına tayini hakkında Padişahın iradesi çıktı. Aynı günde bu irade, Harbiye Nezaretinden icabedenlere bildirildi. Süratle yapılmış olan şu muameleye, Hafız Hakkı'nın 4 ve 5 Aralık gününde Onuncu Kolordu Kumandanı hakkında yazdığı şifre üzerine karar verilmiş olduğu şüphesizdir

Şimdi, artık, Hafız Hakkı'nın Karagâhı Umumî ile alâkası tamamiyle kesilmiş oldu. Onun 25/12/1914 de Trabzon'a hareketinden beri geçen on gün zarfında karargâhta Almanların tam bir tahakküm veya otorite sahibi oldukları ve bir çok işlere Enver Paşa, Liman Paşa, Amiral Souchon, Bronzart Paşa ve nihayet Yarbay Toveney aralarında konuşulup karar verildiğini, icabeden emirlerin de yine bunlar tarafından yazılıp tebliğ olunduğunu görüyorduk. Bir Türk Başkumandanı, dört Alman Generali, Amirali ve Yarbayı ortasında yalnız kalarak kararlar veriliyordu. Yine bu esnada, on beş gün evvel, Cemal Paşa'nın Dördüncü Ordu Kumandanlığına tayin edilerek Suriye'ye hareketi zamanında lâğvedilmiş olan İkinci Ordunun yeniden teşkiline ve bu sefer İkinci ve Beşinci Kolordulardan mürekkep olmasına karar verilmiştir; 6/12/1914 tarihinde, Enver Paşa henüz Trabzon'a hareket etmezden evvel, bu hususta icabeden emir-

ler tanzim ve tebliğ olundu. Benim de bu Orduya Kurmay Başkanı tayin edilmekliğim için Enver Paşa, Harbiye Nezaretinde Zatişleri Müdürlüğüne emir vermiştir. Bu suretle Karargâhı Umumî ile alâkam artık kesilmiş olacaktı. İkinci Orduya kimin kumandan tayin olunacağı belli değildi. Şimdilik Birinci Ordu Kumandanı Liman Paşa vekil olarak bu vazifeyi görecekti. Bana, resmî emir, ancak bu tarihten bir hafta sonra tebliğ olunmuştur.

İkinci Ordunun icabında Bulgarlar harbe girdikleri zaman onlara yardıma memur edileceği, belki Sırbistan'a karşı taarruz edecek Bulgar ordusunun sağ cenahında iki kolordulu bir Türk ordusunun bulunmasına muvafakat olunacağı ümit ediliyordu. Bulgarlar, bizim ordumuzun ne Makedonya tarafında, Bulgar ordusunun sol cenahında bulunmasına ve ne de Yunanistan'a karşı taarruzumuza muvafakat etmiyorlardı.

Hafız Hakkı, daha İstanbul'da iken bunlardan beni haberdar etmiş ve yabancı memlekete gidecek olan bu ordunun kurmay başkanlığına beni tayin etmeği düşündüklerini söylemişti. Her halde bu iş gerek Odesa çıkarmasından ve gerek Kanal seferinden daha faydalı idi; çünkü Almanya yolunu açacaktı.

5/12/1914 de; Üçüncü Fırkanın Sekizinci Piyade Alayından iki tabur, bir makineli tüfenk bölüğü, bir takım suvari ve bir cebel bataryasından mürekkep Stange Bey Müfrezesinin ve on beşlik obüs bataryasının vapurlara yükletilmesine başlanmış ve bugün, 6/12/1914 öğleden sonra, bu iş tamamlanmıştır.

Akşam üzeri, Başkumandan Vekili Enver Paşa da Bronzart Paşa ile ve yaverlerle beraber Yavuz'a binerek Karadeniz'e hareket etmiştir.

Eğer, Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, tereddüt ediyor diye değiştirilirse yerine kim konacak?

Harp hareketleri ve büyük askerî birliklerin sevk ve idaresi sadece aklı gözünde, deli dolu, uzunboylu düşünmez ve muharebelerin teknik hazırlıklarına aklı ermez veya ehemmiyet vermez birtakım adamların iş başına getirilmeleriyle ve sadece cesaret ve azim ile muvaffakiyete götürülemez; cesaret ve azim ne kadar lâzım ise, her şeyi iyi muhakeme etmek kudretine, tecrübeye ve bilgiye de o nisbette lüzum ve ihtiyaç vardır. Ancak tecrübe ve bilgi ile, eksikler görülür ve hazırlıklar yapılabilir.

Liman Paşa, Üçüncü Ordu Kumandanlığının kendisine teklif edildiğini ve bunu reddettiğini kendi kitabında yazmamış ve saklamıştır. Yalnız Enver Paşa'nın öğle vakti ikinci defa kendisini ziyaret etmesinden bahsetmektedir.

Fakat Enver Paşa, bu hakikati, Sarıkamış'tan sonra İstanbul'a geldiği zaman benim de hazır bulunduğum bir görüşmede Mahmut Kâmil Paşa'ya ifşa etmiştir. Liman Von Sanders Paşa bu mesele hakkında kitabında şu satırları yazmıştır:

"Kânunuevvelin altıncı günü Enver Harbiye Nezareti'ndeki odama geldi. Üçüncü Orduya gitmek üzere akşam üstü bir harp sefinesi ile Trabzon'a hareket edeceğini bana bildirdi. Harbiye Nezareti Vekâletini, Levazımatı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa ve hususatı sairdeki vekâleti de Dahiliye Nazırı Talât Bey deruhde edecekti... Enver, Üçüncü Orduya icra ettirmeği tasavvur eylediği bir askerî hareketin esaslı hatlarını bir harita üzerinde bana anlattı. Müşarünileyh 11 inci Kolordu ile umumî cadde istikametinde Rusları cepheden işgal etmek ve Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular ile dağlar için-

den sol yana, bir kaç günlük yürüyüşle Sarıkamış havalisinde Rusların yanına ve arkasına düşmek istiyordu. Üçüncü Ordu bilâhare Kars'ı da zaptedecekti.

"Tasavvur edilen yan hareketini Karargâhı Umumî'ye mensup bir Alman zabitinden bir kaç gün mukaddem haber almış ve bunun icra kabiliyeti ile iştigal eylemiştim. Şu neticeye vasıl olmuştum ki, bu hareket büsbütün gayri kabili icra olmasa bile pek ziyade müşküldü. Hareket sahası dahilindeki yollar, pek dar dağ yolları veya patikalardan ibaret idi. Bu mevsimde kâffesi karla mestur idi. Yürüyüş esnasında Türk nakliye vasıtalariyle yalnız cephane ve erzak sevkinin ne suretle tanzim edilmesi mümkün olacağı başlı başına tetkike muhtaçtı. Vazifem iktizası olarak bu mühim mahzurlara Enver'in dikkatini celbettim. Lâkin, bunların hepsinin düşünüldüğünü ve bütün yolların keşfedildiğini veya edileceğini söyledi. Muhaveremizin sonunda, Enver tamamiyle hayalî fakat dikkate lâyık mütalâalar beyan etti ve ileride Afganistan üzerinden Hindistan'a yürümek emelinde bulunduğunu da bana bildirdi ve veda edip çıktı. Bundan sonra, kendisine refakat edecek olan General Bronzart resmî veda için yanıma geldi. Ona da, tasavvur edilen yan hareketinin zorluklarını ve hususiyle Alman Erkânıharp Reisi sıfatiyle bu meselede deruhde ettiği mesuliyeti söyledim."

Başkumandan Vekilinin bir gün evvel Yavuzla hareketini 7 Aralıkta duyunca, her halde önüne geçmeğe muvaffak olmadığımız bir facianın başladığını anladık; neticenin korktuğumuz gibi çıkmaması için dua ederek bizim aldanmış olmamızı diledik. Artık elimizde yapacak hiç bir imkan kalmamıştı. Enver Paşa, hareketinden evvel Birinci Kuvvei Seferiyenin hemen yola çıkarılması

için ve yeniden diğer bir kuvvei seferiyenin hazırlanması hususunda Liman Paşa'ya vesair icabedenlere emir vermeği de unutmamış...

"Allah! Allah! Sürprizler ve ideal operatif hareketler karşısındayız." diye kendi kendime düşündüm; "Fakat yerde kar, sırtta eksik esvap, noksan cephane ve erzak,bozuk bir ikmal hizmeti ile netice ne olacak?" dedim. Adeta yüreğimin sızladığını sezmiş idim...

Mareşal Liman Von Sanders Paşa'nın kendi kitabından alarak aynen yukarıya naklettiğimiz mütalâasında samimî olmadığı aşikârdır. Çünkü Almanya ile aktedilmiş olan ittifak muahedesinin üçüncü maddesi mucibince, Mareşale, "Ordunun sevk ve idaresi hususunda fiilî bir nüfuz itası temin" olunmuştur. (Birinci Cild - İkinci Basılış - Sayfa:72). Bu salâhiyetinden istifade ederek, Mareşal, her şeye burununu sokmuştur. O, Birinci Ordu Kumandanı olmakla ve bu hususta bir ordu karargâhını elinde bulundurmakla beraber, ayrıca Harbiye Nezaretinde Enver Paşa'nın odası civarında, Alman Islah Heyeti Reisi sıfatiyle kendisine tahsis edilmiş olan odasına her gün gelir; muhatelif Alman subaylarının şifahî ve tahrirî verdikleri malûmatı ve izahatı dinler, tetkik eder ve sık sık Enver Paşa ile görüşürdü. Kafkas Cephesindeki muharebelerin hepsinde, Rus kuvvetlerini üzerimize çekmek için tesir yapmaktan hâli kalmamıştır.

İtiraf ettiği veçhile, Başkumandanlık Kurmay Heyetindeki Yarbay Tonevey kendisine Sarıkamış seferi için tasavvur edilen hareketleri, günlerce evvel, ihbar ve izah etmiştir. Hafız Hakkı'nın Karargâhı Umumî'den çıkarılmasında müessir olduğu gibi, onun ne maksatla Kafkas Cephesine gönderildiğine de vâkıftır. Eğer Sarıkamış seferinin muvaffakiyetle neticelenmiyeceğini evvelce dü-

şünmüş, takdir etmiş ve Türk ordusuna da acımış olsaydı, bu seferin yapılmaması için kuvvetli bir surette ısrar edip önüne geçebilirdi. Esasen icrası gayri kabil olan Odesa seferi için de tekliflerde bulunmuş olması, Alman menfaatlerine hizmet etmek üzere Türk ordularını gelişi güzel harcamak gibi zalim bir düşünce sahibi olduğunu göstermekte idi.

Almanya ile aktedilmiş olan ittifak muahedesinin ikinci maddesinde "Almanya harbe girmeğe mecbur kalırsa, bu husus Türkiye'nin harbe iştirâki için bir sebep teşkil edecektir" diye yazılmıştır. Bu fıkra ile Türkiye'nin tecavüzî veya taarruzî bir harbe girmesi taahhüt edilmiştir. Başka türlü mâna verilemez.

Eski Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey 1946 da neşrettiği hâtıralarında şu mütalâaları yazmıştır:

"1914 Temmuzu ortalarında Sadrazam, Yeniköy'deki yalısında "Halil Bey, Almanya ile bir ittifak hazırlamaktayım; bu hususta reyinizi bilmek isterim" diye sormuştu. İngiliz ve Fransızlar nezdindeki bütün teşebbüslerimiz neticesiz kaldığına göre sırf Rusya'ya karşı tedafüî olmak şartiyle Almanya ile ittifak akdine muvaffak olursanız, memlekete hizmet etmiş olursunuz, demiştim. Ağustosun ikinci günü Sadrazamın yalısından telefonla çağırdılar. Hemen otomobile atlayıp gittim. Enver Paşa ile Talât Bey'i orada buldum. Alman Sefirinin gelmesi bekleniyordu. Kararlaştırılan muahede müsveddesini okudum. Sırf Rusya'ya karşı tedafüî olarak hazırlanmış olduğunu gördüm. Tedafüî mahiyetini kuvvetlendirecek bir iki kayıt ilâvesini de teklif ettim."

Gönül isterdi ki, Halil Bey ittifak muahedesinin, bir aynını vesika olarak hâtıralarında neşretmiş olsun.

Halil Bey'in bu mütalâasiyle ittifak muahedesi met-

ninin birbirine uymadığı tefsire ve tevile tahammül etmiyecek kadar sarihtir.

Türkiye'deki Almanlar, Alman ordularının Ruslarla çarpıştıkları bir zamanda müttefikleri Türklerin âtıl durmalarından daima şikâyet ediyorlar ve aktedilen muahede mucibince Ruslara taarruz etmekliğimiz için sık sık tahrikler ve tazyikler yapıyorlardı.

Kafkasya'daki Rus ordusuna karşı yapılacak sevkulceyş taarruzunda, Üçüncü Ordunun kendi üç kolordusundan başka, İstanbul'dan iki kolordunun Batum sahillerine çıkarılması esası evvelce kabul olunmuştu, fakat bu fikrin tatbik kabiliyeti olmadığı anlaşılınca iki kolordu yerine bir fırka hazırlanmıştı. Altı fırkanın işini bir fırka göremiyeceğinden başarı imkân ve ihtimallerinin ne kadar zayıfladığı bir türlü hesaba katılmıyordu. Sabit fikre saplanınca, bu farklar göze görünmez olmuştu.

Başkumandan Vekilinde, nihayet, bir kanaat hasıl olmuştu ki, Üçüncü Ordu, bugünkü kuvvetleriyle Kafkasya'daki Rus ordusunu ezip mağlûp edebilir, yalnız bu işi azimle icra ve takip edecek enerjik, ateşli kumandanlar lâzım. Kusuru, Üçüncü Ordunun kuvvet ve kudret noksanlığında değil, kumanda heyetinin azimsizliğinde, tereddüdünde buluyordu. Bunun için altı fırka yerine bir fırkanın da çetelerle beraber, Rus ordusunun sağ cenah ve gerilerinde tesirli darbeler vuracağını ve Batum'u zaptedeceğini ümit ediyordu. Hopa civarına çıkarılmasına karar verilmiş olan bu fırkayı tamamiyle beraber alıp götürmek istemiş ise de bu arzu ve kararı da tatbik olunamamış ve nihayet iki tabur ile biraz suvari, topçu ve istihkâmdan mürekkep küçük bir müfreze birlikte alınmıştı. Evvelce iki kolordunun karaya çıkarılmasiyle icrası tasavvur edilen operatif hareket, şimdi iki taburluk

Stange Müfrezesine yaptırılacak demekti. Herhalde bu müfrezeden büyük bir netice beklenemezdi. Liman Paşa'ya söylenmiş olan Afganistan üzerinden Hindistan'a gitmek meselesi de düşünülmeğe muhtaçtır.

8/12/1914 akşamı Yavuz Trabzon'a varmıştır. Başkumandan Vekili ile maiyeti selâmetle karaya çıkmışlarsa da, yolların karlı olmasından dolayı, ancak beş gün sonra Erzurum'a ve 15/12/1914 de Köprüköyü'ne gidebilmişlerdir. Erzurum'a kadar karlı yollarda görülen hareket zorluğu, yapılması tasavvur edilen taarruz hareketlerinde fırkalarımızın uğrayacakları güçlükleri gözönüne getirmeğe kâfi iken, bu da basiretkârâne kararlar ittihazına sevketmemiştir.

10/12/1914 de Stange Müfrezesi Rize'ye çıkarıldı. Bu kuvvetler, Bahaeddin Şakir ile Yakup Cemil ve Rıza Beylerin kumandasındaki Teşkilâtı Mahsusa taburlarına yardım ederek Ardahan ile Batum arasında Çoruh vâdisinde çete muharebeleri yapacaklar ve Rus ordusunun sağ yanını tazyik edeceklerdi.

Enver Paşa Trabzon'a varıncaya kadar, sükût muhafaza edilmişti. Trabzon'a çıkıldıktan sonra tekrar emirler verilmeğe başlandı. Artık biz de, hasta başında bekliyen dostların endişeli vaziyeti hasıl olmuştu; ok yaydan çıkmıştı. Bizim için bu oku çevirip idare etmek imkânı kalmamış idi. Karargâhı Umumî'de, şimdi herkes gibi biz de Enver Paşa'nın talihiyle belki bir kazanç olur, demekten başka bir şey yapmıyorduk. Başkumandanın yanında yalnız Almanların bulunması endişemizi büyütüyordu.

Karargâhı Umumî'deki değişiklikler ve Kuvvei Seferiye oyunları. Daha Enver Paşa'nın Trabzon'a ha-

reket etmesinden bir kaç gün evvel Karargâhı Umumî'de bazı değişiklikler olacağı lâfları gizlice dolaşmağa başlamıştı. Hafız Hakkı'dan sonra sıra bize gelmişti. Tekrar teşkil olunan İkinci Orduya henüz yeni bir kumandan tayin edilmemişti. Bu ordunun kurmay başkanlığına benim tayin olunacağım rivayeti artık tahakkuk etmiş gibi idi. Hafız Hakkı'nın Trabzon'a hareketinden sona, Karargâhı Umumî'de bir soğuk hava esmeğe başlamış ve bizim de yakında birer birer karargâhtan çıkarılıp başka yerlere tayin edileceğimiz hakkındaki tahminler kuvvetli şayialar halini almıştı.

1914 Kasım ayı sonunda, Başkumandan Vekili, Kafkasya'ya karşı yapılacak taarruz hareketlerini düşünürken, Liman Paşa da eski fikrinde sebat etmekte ve fırsat düştükçe Odesa civarına yapılmasını istediği karaya asker çıkarma hareketiyle ve Avusturya ordularına yardım etmek meselesini ileri sürmekte idi.

Aralık ayı başında, aynı mesele, Enver Paşa ile Liman Paşa arasında yeniden bahis mevzuu olmuş... Liman Paşa Odesa taraflarında Rusların hiç bir kuvveti bulunmadığını ve oralara kolaylıkla asker çıkarılabileceğini yeniden ileri sürmüş... Kafkas Cephesinde taarruz hareketine karar vermiş olan Enver Paşa, Rusların dikkatini Odesa tarafına çekmek için Liman Paşa'nın bu teklifinden istifade etmek istemiş, Liman Paşa'nın Odesa sahillerinde Rus askeri bulunmadığı iddiasına karşı, bu noktanın tahkik ve keşif edilmesine karar vermişler. O zaman kâfi uçaklarımız bulunmadığından böyle bir keşif için Liman Paşa, o sahillere kuvvetli bir suvari keşif kolunun çıkarılmasını ve buna tahrip malzemesi vererek Rus demiryollarının ve köprülerinin tahribi vazifesinin de yaptırılmasını ileri sürmüş. Liman Paşa, esasen Al-

man ordusunda suvari sınıfından yetişmiş olduğundan bu teklifi, mütehassıs bir Alman generalinin salâhiyetli mütalâası olarak telâkki edilmiş ve icra kabiliyeti ile vereceği netice düşünülmeden kabul olunmuştur, her ne olursa olsun bu keşif kolunun geri dönemiyeceği muhakkak idi.

Liman Paşa, kendi kumandasındaki Birinci Orduda bu keşif kolunu hazırlamış, Amiral Souchon ile görüşüp mutabık kalmış, nihayet Enver Paşa'nın Trabzon'a hareket edeceği gün, 6/12/1914 de bu keşif kolunun da bir harp gemisi ile aynı zamanda Odesa'nın cenup sahillerine sevki ve Trabzon'a giden kafilenin bu hareket ile setri, Karadeniz'deki Rus filosunun dikkatinin o tarafa celbi hususlarına karar verilmiş. Bu suvari keşif kolu 9/12/1914 sabahı Akkerman Cenubunda Tuzla mevkiine çıkarılmış, iki köylü ile bir Rus askeri esir alınarak aynı harp gemisi ile İstanbul'a gönderilmiş. Keşif kolumuz, pek tabiî olarak, iki üç gün içinde Ruslar tarafından çevrilip esir edilmiş ve hiç bir iş görmeğe de muvaffak olamamıştır. Bu işlerden de Karargâhı Umumî resmen haberdar değil idi.

Eğer Liman Paşa'nın teklifine uyularak daha büyük kuvvetlerin çıkarılması mümkün olsaydı, bunların da aynı âkıbete uğrayacakları âşikârdı.

Bir yandan Kafkasya'daki Rus ordusuna karşı Üçüncü Ordumuzun üç kolordusuyle taarruz hareketleri düşünülürken, diğer taraftan Enver Paşa, İran içinde de bazı teşebbüsler yapmağı tasarlamıştı. Askerî plânlar haricinde,böyle münferid sergüzeştler, veya siyasî hamleler, düşman memleketlerinde ihtilâl çıkarmak, Turan dâvasında bazı muvaffakiyetler elde etmek bahis mevzuu olunca bu çeşit düşünceler, fikirler,tertipler, hazır-

lıklar daima Karagâhı Umumî'nin malûmatı haricinde, Harbiye Nezareti'nde hususî bir tarzda düşünülüp yapılırdı.

Çoruh vâdisinde Teşkilâtı Mahsusa müfrezelerinin ilk önce Artvin'i, daha sonra Ardanoş'u ele geçirmeleri, belki, Kafkasya'daki Rus ordularının gerilerinde çete faaliyeti göstermenin muvaffakiyetli olacağı düşüncesini, Başkumandan Vekiline ilham etmişir. Rusların İran dahilinden Van Vilâyeti hudutlarına doğru yaptıkları taarruzlar ve Saray'a kadar bunların ilerlemeleri de bu düşünceleri desteklemiş olacak... 1914 Kasım ayı sonunda Enver Paşa'nın amcası Yarbay Halil'in kumandasında bir fırka kuvvetinde bir kuvvei seferiye, İstanbul'dan Tebriz istikametinde hareket için hazırlanmakta idi. Bundan sonra, ikinci bir fırkanın daha hazırlanması düşünülmüş, bu esnada da yâni Kasım sonlarında Enver Paşa, Karargâhı Umumî İstihbarat Şubesi Müdürü Kâzım Karabekir'i çağırarak ondan bir İran haritası istemiş ve bu harita üzerinde kendisine hulâsa olarak şunları söylemiştir:

"Bir fırka askerle en kısa yoldan Tahran'ı işgal etmeli. İran'ı bu suretle Rus nüfuzundan kurtardıktan sonra, İran'da olduğu gibi, Türkistan, Afgan ve Hindistan'da dahi İngilizlerle Ruslar aleyhine hareketler yaptırmalı! Diğer bir fırka ile Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek Kafkas İslâm memleketlerini Ruslar aleyhine hareketa geçirmeli ve bu suretle şarktaki ordumuzun karşısında bulunan Rus ordusunu geriden vurmalı. Bu fırkaya bizim Halil'i münasip görüyorum. Bu fırka bir dereceye kadar orduya yakındır. Elde demektir. Fakat Tahran'a gidip Hindistan'la, Afgan ve Türkistan'la meşgul olacak fırkaya kimi tayin edelim?" demiş ve nihayet sözü

dolaştırıp kendisine getirmiş ve bu fırkaya Kâzım Karabekir'i tayin etmiş olduğunu ve hazırlanmasını, kuvvei seferiyenin teşkili için icabeden emirleri vereceğini, en sonra Kâzım Karabekir'e resmî tebliğ yapılacağını söylemiş....

Başkumandan Vekili, aynı gün, İsmet Bey'i de çağırarak kendisini Karargâhı Umumî'ye alacağını söylemiştir: Beni İkinci Ordu Kurmay Başkanlığına tayin ettikleri zaman, o da Karargâhı Umumî Birinci Şube Müdürlüğüne nakil olunmuştur.

6/12/1914 de Enver Paşa, Trabzon'a hareket etmezden evvel ikinci bir kuvvei seferiyenin daha hazırlanması için Liman Paşa'ya lâzım gelen emirleri vermişti.

Başkumandan Vekili, Şark Cephesine hareketle beraber, İstanbul ile muhabereyi kesmemişti. İdarî meseleler İsmail Hakkı Paşa ile halledilmekte ise de memleketin müdafaasına ve askerî hareketlere müteallik işler Enver Paşa ile Liman Paşa arasında muberebe ile hallolunuyordu. Şu hale göre Enver Paşa Şarkta iken Boğazlarda veya Trakyada bir tecavüz olursa bu harekete karşı Birinci ve İkinci Orduların kumandasını uhdesinde toplamış olan Liman Paşa müdafaayı tanzim ve idare edecek idi. Enver Paşa hareketinden sonra da her iki kuvvei seferiyenin hazırlık işlerini takip etmişti. Liman Paşa'ya Trabzon'dan 8/12/1914 akşamı gönderdiği bir şifre ile:

"Halil Bey kuvvei seferiyesinin arkasından Kâzım Bey kuvvei seferiyesini yola çıkarınız. Kendisine lâzım gelen talimatı ben vereceğim." emrini tebliğ eylemiştir.

Liman Paşa, bu tebliğe cevap olarak:

"Diğer kuvvei seferiye hemen yola çıkacak ise Kâzım Bey'in şimdiden fırkasının kumandasını deruhde etmesi münasip olacağını" bildirmiş. Karargâhı Umumî Şube-

sinde bu işler hakkında hiç bir yazılı kayıt bulunmadığından bu hususta malumat verilmesi için Başkumandan Vekiline şifreli telgrafla müracaatta bulunmak zaruretine düştük.

Gerek bu tâkipler ve gerek kuvvei seferiye kumandanlarına verilen vazifeler gösteriyordu ki: Başkumandan Vekilinin Üçüncü Orduya yaptırmak istediği taarruzlarla ve operatif hareketlerle, bu kuvvei seferiyelere uzaklardan ve çetin yollardan dolaşarak icra ettirmeği düşündüğü çevirme hareketleri arasında aşikâr bir münasebet tahayyül edilmektedir.

Fakat, Üçüncü Ordu tarafından Rus asli kuvvetlerine karşı yapılacak ve başladığı vakitten itibaren hemen birkaç gün zarfında sıkı temaslara ve şiddetli muharebelere varacak ve lehde veya aleyhte katî neticesi çabuk belli olacak taarruz harketleriyle bu kuvvei seferiyelerin uzaklardan dolaşarak yapacakları hareketler arasında bir işbirliği temin etmenin imkânı olmadığı hiç akla bile getirilmemiş görünüyordu. Mesafe ve zaman mefhumları ve şartları buna hiç müsait değildi.

1914 Aralık ayının ortasında veya sonunda İstanbul'dan hareket edecek bir fırka, ancak iki ay sonra, yâni Şubat ortasında, Musul'a varabilirdi.

O zamanki şimendiferlerimizin hali, Toros ve Amanos dağlarındaki kesiklikleri, gerek Üçüncü Orduya ve gerek Suriye'deki Dördüncü Orduya ve Irak'a yapılan cephane vesaire sevkiyatı gözönüne getirilerek harita üzerinde yapılacak ufak bir tetkik neticesinde hakikat, olanca çıplaklığıyla ve zorluklarıyla, meydana çıkabilirdi. Bağdat şimendiferinin son istasyonu ile Musul arasındaki uzun çöl yolu yaya yürüyüşü ile geçilecek ve Musul'dan sonra Revandiz dağlık bölgesi de keçi yolların-

dan teker teker uzun bir zincir gibi yürümekle aşılacaktı. Bağdad'a gidecek fırka ise, Halep civarından, Fırat nehri üzerinde ilk ve orta çağ nakliye vasıtası olan ve şahtur denilen, sallarla nehir akıntısına bağlı olarak Bağdat tarafına nakil olunabilecekti. Bunlar bilinmiyen zorluklar değildi. Fakat ne anlatan ve ne de anlıyan vardı. Yollar ve geri hizmetler bakımından bu iki kuvvei seferiye, ancak birer kuvvetli çete hareketinden başka bir şey yapamazdı. Hele Tahran'ı işgal edecek bir fırka ile bütün İran'ın ele geçirilmiş olacağını zannetmek asla doğru değildi. Liman Paşa bu kuvvei seferiyelerden haberdar olduğundan bunların ifraz ve sevklerine ve elden çıkmalarına mümanaat için hiç bir teşebbüs yapmamıştır. Bir avuç kuvvet, tohum gibi, saçılmakta idi.

Başkumandan Vekilinin, harbin idaresine dair mühim kararları almadan evvel, sade Bronzart Paşa ile değil, Liman Paşa ile de müzakere edip kararlaştırdığı görülüyordu. Bununla beraber Liman Paşanın Sarıkamış taarruzuna mâni olmak için, kendi kitabında yazdığı gibi, ciddî değil hafif bir itiraz serdetmiş olduğu bile kabul olunamaz. Eğer Liman Paşa, gerek Kafkas Cephesinde yapılacak taarruz hareketlerinin ve gerek kuvvei seferiye sergüzeştlerinin muvaffakiyetsizliğe uğrayacağını evvelce düşünüp takdir edebilseydi, haiz olduğu salâhiyete dayanarak bu hareketlerin icrasına mâni olabilirdi. Hususiyle Karargâhı Umumî'deki Yarbay Toveney ile diğer Almanlardan icabeden malûmatı vaktiyle almakta idi. Kitabında yazdığı gibi, belki Enver Paşa'nın Trabzon'a hareket edeceği gün sadece sormak ve şüphelerini izhar etmek kabilinden ona bazı şeyler söylemiş olabilir, fakat çok fena şartlar altında yapılacak bir sevkulceyş taarruzunun muhtemel acı âkıbetini düşünerek buna

mâni olmak elinde iken bu metaneti ve enerjiyi göstermemiştir. Keza İran içine kuvvei seferiyeler gönderilerek kuvvetlerimizin dağılmasının da önüne geçmemiştir. Eğer 18 Mart 1915 de Çanakkale Boğazı'na karşı yapılan düşman taarruzu daha evvel ve kara kuvvetleriyle birlikte icra edilmiş olsaydı, biz bu dağınıklığın ve kuvvet israfının büyük zararlarını görürdük. Yukarıda da tafsil edildiği veçhile ittifak muahedesinde yazılı "Ordunun sevk ve idaresi hususunda fiilî bir nüfuz itasını te'min eder." fikrası mucibince, Liman Paşa, harbin sevk ve idaresi hususunda müdahale etmek için kendisine verilmiş olan salâhiyeti iyi kullanamamıştır. Uzun süren bu çetin harbin başında kuvvetlerimizin israfı yüzünden bir sene sonra Kafkas Cephesinde, daha sonra Irak'ta ve Filistin'de müdafaa kudretimiz azalmıştı.

Türk ordularının muvaffakiyetsizliklere ve mağlûbiyetlere uğramaları halinde zayıf düşecek olan Türk Devletinin Almanya'ya yardımı da hiçe inebilirdi. Liman Paşa, bunu dahi düşünmemiştir.

Bir yandan muahedenin verdiği bu salâhiyete dayanarak, diğer taraftan Başkumandanlık Kurmay Başkanının ve Filo Kumandanını birer Alman generali ve amirali olmalarından dolayı, Liman Paşa gerek şahsen ve gerek Bronzart ve Souchon Paşalar vasıtasiyle Türk Karargâhı Umumî'sini daima isabetli kararlar almağa sevkedebilirdi. Kuvvei seferiyelerin tertip ve sevklerinde, Liman Paşa sadece bir seyirci ve icra vasıtası rolünü oynamıştır. Liman Paşa'nın, General Bronzart ve Amiral Souchon üzerinde dahi hiç bir otorite, nüfuz tesis edemediği bir çok defalar sezilmiştir. Bu hususta Liman Paşa'nın askerî iktidarının yüksek olmaması te'sirden hâli kalmamıştır. Alman Sefiriyle arasının bozuk olması da

bu meselede âmil olmuştur. Esasen Liman Von Sanders, Almanya'da vasat derecede bir suvari fırkası kumandanı idi. İktidarı bundan yukarısına müsait değildi.

Yarbay Halil Bey'in kumandasındaki kuvvei seferiye 11/12/1914 de Haydarpaşa'dan kademe kademe trenle harekete başlamıştı. Son kademe 20/12/1914 de sevkedilecekti.

Başkumandan Vekili Köprüköyü'ne gelince, 15/12/1914 tarihinde bu kuvvei seferiye kumandanına şifreli telgrafla şu emri vermiştir:

"Köprüköy'den: 15/12/1914

Dersaadet (İstanbul) Merkez Kumandanı Kaymakam Halil Bey'e

1- Vazifeniz, fırkanızla İran'da Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada umumî bir isyana esas olmak, yürüyüş esnasında Rus şimendifer ve telgraf hatlarını, hassaten Bakû - Tiflis hattını tahrip eylemek, Rusları Bahrihazer garbından geri sürmek; yoldaki aşairi Ruslar aleyhine muharebeye teşvik ve sevkeylemektir.

2- Tebriz'e hareket için Rumiye gölünün şimal ve cenubundan yürümek hususunu Van Valisi ve oradaki kuvvetler kumandaniyle muhabere ederek bizzat tayinde serbestsiniz.

3- Harekâtınız hakkında Üçüncü Ordu Kumandanlığına daima malûmat veriniz.

4- Sizin fırkanın nakliyatı hitamında Kaymakam Kâzım Bey kumandasında mürettep bir fırka Bağdat üzerinden İran'a hareket etmek üzere nakle başlanacaktır. Bu fırkaya verilen vazife Tahran'a yürüyerek orasını Ruslardan tathir ve işgal eylemektir. Bu fırka ile daima irtabatta bulununuz. Tahran Sefirimizle de muhabere edebilirsiniz.

5- Fırkanın iaşesini, yollar üzerindeki mevkilere vüsulünüzden evvel valilere malûmat vererek müstakîlen te'min etmeniz lâzımdır. İaşenin teshili için tekmil fırkanın toplu bulunmıyarak müteaddit küçük kısımlar halinde yürümesi ve ancak düşmana yaklaşıldığı vakit toplanılması tavsiye olunur.

6- İran'a hâkim sıfatiyle değil; ancak İran'ı Rus boyunduruğundan kurtarmak vazifesiyle geldiğinizi ve Rusların Avrupa'da her taraftaki muharebelerde hiç muvaffak olamadıklarını söylemelisiniz.

İmza: Başkumandan Vekili : Enver"

İşte bu telgrafla başlayan dramın son perdesi, dört ay sonra, Dilman mağlûbiyeti ve tekmil Van Vilâyetinin düşmana terki faciasiyle kapanmıştır. Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmuştuk.

Başkumandan Vekilinin 8/12/1914 akşamı Trabzon'dan verdiği emirden sonra, gerek Erzurum'da ve gerek Köprüköyü'nde yaptığı tetkikler neticesinde vermiş olduğu son karar ve emirler, onun, Üçüncü Orduya yaptırmak istediği taarruzun yüzde yüz muvaffakiyete varacağına kanaat getirmiş olduğunu göstermektedir. Böyle de olsa, yine birinci ve beşinci kuvvei seferiyelerle yapılması düşünülen hareketler, boşa vurulmuş darbelerden başka bir şey olamazdı. Çünkü Üçüncü Ordu muvaffak olursa, bu fırkaların böyle dolaşmalarına lüzum kalmazdı; muvaffak olmazsa, katî netice istihsal edilecek mahalden çok uzak kalmış sergüzeştlerden başka bir şey olamazlardı. Ordularımızın kuvvet ve kudretlerine, memleketimizdeki demiryollarının ve yol şebekelerinin kabiliyetlerine göre hesap ve tanzim olunmıyan plânların, hareketlerin ve takat fevkindeki taleplerin iflâsa müncer olacağı daima gözönünde tutulmalıdır.

Başkumandan Vekili, Yarbay Halil Bey'e verdiği emirden sonra, aynı günde, yani 15/12/1914 tarihinde, Köprüköyü'nden gönderdiği diğer bir şifreli telgraf ile şu emri vermiştir:

İstanbulda Karargâhı Umumî İstihbarat Şubesi Müdürü Kaymakam Kâzım Bey'e

"1- Vazifeniz fırkanızla İran'a yürümek ve Tahran'ı işgal ile İran hükûmetini Rus nüfuzundan tahlis eylemek ve mümkün ise Türkistan dahilinde isyan çıkartmaya çalışmak ve geçtiğiniz yerleri Rus ve İngilizler aleyhine tahrik etmektir. Afganistan cihetinde de tesire çalışmanız muvafık olur.

2- Henüz yolda bulunan Basra Fırkası Kumandanı Süleyman Askerî Beyle vakit ve zamaniyle iritabat tesis ediniz. Ve Bağdad'ın İngilizler eline düşmemesi için iktiza ederse İran'a girmezden evvel Bağdad'a yürüyünüz. Lüzum olmadığı halde en kısa yoldan Tahran'a yürüyünüz.

3- Tebriz üzerinden Dağıstan'a ilerliyecek olan Halil Bey fırkası ile irtibat tesis ediniz. Tahran'daki Sefirimiz ile muhabere edebilirsiniz.

4- Fırkanın iaşesini yolunuz üzerindeki mevkilere vüsulünüzden evvel valilere haber vererek temin etmeniz lâzımdır. İaşenin teshili için tekmil fırkanın toplu bulunmayarak müteaddit küçük kısımlar halinde yürümesi ve ancak düşmana yaklaşıldığı vakit toplanılması tavsiye olunur.

5- Giderken Levazım Riyaseti ile görüşerek beş aylık idarenize kâfi para alınız...

6- İran'a hâkim sıfatiyle değil, ancak İranı Rus boyunduruğundan kurtarmak vazifesiyle geldiğinizi ve Rusların Avrupa'da ve her taraftaki muharebelerde hiç muvaf-

fak olamadıklarını söyleyiniz.

İmza: Başkumandan Vekili: Enver."

On bin tüfenkli bir piyade fırkasının koca İran içinde denizde bir katre gibi olduğu düşünülürse, buna İran'ı ve hattâ Afganistan'ı Ruslar'a ve İngilizlere karşı ayaklandırmak vazifesini vermek, ondan takatinin çok üstünde bir iş istemek demek olduğu aşikârdır. Benzini temin ve modern vasıtalarla techiz edilmiş kuvvetli bir motörlü veya tank tümeni, bir dereceye kadar,düşman ordusu arkasında muvaffakiyetli akınlar yapabilir; fakat Tahran'a veya Tebriz üzerinden Dağıstan'a ilerliyecek bir piyade tümeni ne iş görebilir? Kafkasya'daki Rus ordusu böyle hareketlere lâkayıt kalabilir mi? Tebriz'in Tiflis'e bir demiryoluyla bağlı olduğu hiç düşünülmemiş mi?

İşte Enver Paşa'nın şahsen verdiği bu emirle Kâzım Karabekir de artık Karargâhı Umumî'den katî olarak ayrılmıştır. Onun yerine muavini Seyfi Bey İstihbarat Şubesi Müdürü oldu. Bu esnada bana da İkinci Ordu Kurmay Başkanlığına tayin olunduğum hakkındaki emir tebliğ edildi. Bu suretle boşalan Harekât Şubesi Müdürlüğüne Birinci Ordu Kumandanı Liman Paşa'nın Karargâhında Birinci Şube Müdürü olan İsmet Bey'in tayini hakkındaki emir de aynı zamanda verildi.

Bu suretle Karargâhı Umumî, şimdiye kadar Alman arzularına mukavemet etmiş olan ve Almanların hoşlanmadıkları şahıslardan tasfiye edilmiş oluyordu. Bunların başında Hafız Hakkı bulunmakta idi.

Kâzım Karabekir'in kuvvei seferiyesinden evvel bahriye binbaşısı Rauf bey ile, binbaşı Feyzî bey bir miktar asker ile Bağdad üzerinden İran tarıkiyle Afganistan'a gitmek üzere İstanbul'dan gönderilmişti. Fakat bunlar Hânik'in ilerisinde İran hududunu geçtikten sonra Kiri-

na boğazında İranlı aşiretler tarafından silahla mukabele görerek durdurulmuştu.

Enver Paşa birinci teşebbüsünde bu surette muvaffak olamayınca Kâzım Karabekir'in kumandasındaki kuvvei seferiye ile daha büyük bir teşebbüs yapmağa karar vermiş görünüyordu; fakat bir müddet sonra ahval buna da müsaade etmedi. Kafkas cephesindeki hâdiseler bu kuvvei seferiyelerle Üçüncü Ordunun takviyesini icabettirmiştir. Bunların hiç biri Tebriz'e veya Tahran'a gidememiştir. Aksi olarak biz, ilk önce Van ve daha sonra Erzurum vilâyetlerini kaybettik....

1916 senesinde, Ruslar, İran içinden Hânikin'e doğru ilerlediklerinden o zaman kumanda ettiğim Onüçüncü Kolorduya, Kütülemmare'nin sükûtundan sonra, Rusları tardetmek emri verilmişti. Biz Rusları tardettikten sonra, Başkumandanlık, bana da aynı vazifeleri vererek kolordumla, evvelâ Hemedan'a sonra Tahran'a gitmek emirlerini verdi, fakat Irak'ı müdafaadan ibaret esas vazifemizin ihmal edilmemesi için, ben Hemedan'dan ileri gitmeği kabul etmedim. Tebriz'e girmek, 1918 senesinde Van'ı kurtardıktan sonra bana nasip olmuş ise de o zaman Rus ordusu ortadan kalkmış, diğer kuvvetlerimiz de Kars'a ve Batum'a kadar ilerlemişlerdi. Karşımızda başka kuvvetler vardı.

Yukarıda yazılı kuvvei seferiyyeler, esasen, daha teşekküleri ânından itibaren karışıklığa uğramışlardır. Halil Bey'in kuvvei seferiyesi ilk önce Beşinci Kolorduдan ayrılan birliklerle teşkil edilmiştir. Bu kolordunun kumandanı Mahmut Kâmil Bey'e, Başkumandan Vekilinin hususî itimadı olduğundan gizli tutulan kuvvei seferiye işi onun eliyle tanzim ettirilmiş ve Beşinci Kolorduca tertip olunduğundan Beşinci Kuvvei seferiye adı veril-

mişti.

Kâzım Bey kuvvei seferiyesinin ilk önce İkinci Kolordudan teşkiline karar verilmiş idi. Fakat Kâzım Karabekir bu işin gecikeceğinden endişe etmiş ve Karargâhı Umumî'ye müracaat ederek evvelce Batum için hazırlanmış olan Üçüncü Fırkanın o tarafa sevkinden vazgeçilmiş bulunan birliklerinden kendi kuvvei seferiyesinin teşkilini teklif etmiştir. Karargâhı Umumî'den de Kafkas cephesinde bulunan Enver Paşa'ya bu teklif arzedilmiş; nihayet 17/12/1914 de gelen cevapta:

"Mürettep fırka için Üçüncü Fırkanın Yedinci ve Dokuzuncu Piyade Alaylariyle bir suvari bölüğü, bir sıhhiye bölüğü, bir seyyar hastahene ve bir piyade cephane kolu vermesi ve İkinci Kolordunun da bir cebel topçu taburu, iki cebel cephane kolu,bir telgraf bölüğü ve bir ekmekçi takımı vermesi" tebliğ olunmuştur; bundan başka, İkinci Kolordudan iki alay piyade ile bir makineli tüfenk takımının ve bir suvari bölüğünün Üçüncü Fırkaya verilmesi bildirilmiştir. Bu suretle birlikler, satranç taşları gibi yer değiştirmişlerdir.

Beşinci Kolordudan teşkil edilmiş olan kuvvei seferiyeye Beşinci Kuvvei Seferiye adı verildiğinden Birinci Kolordudan teşkiledilmiş olan altı taburlu kuvvei seferiyeye de Birinci Kuvvei Seferiye namı verilmiştir.

Bir müddet sonra, Üçüncü Ordu cephesindeki hâdiseler, önde giden Beşinci Kuvvei Seferiyenin Diyarbakır istikametinde yolunu değiştirmesine, kuvvei seferiye kumandanlarının tebdil edilmelerine, Halil Bey'e arkadaki Birinci Kuvvei Seferiye ile Musul istikametinde yürüyüşe devam etmesi için Enver Paşa tarafından yeniden şahsen emir verilmesine sebep oldu. Kâzım Karabekir de kuvvei seferiyeye fiilen kumanda etmesine imkân kal-

madan bu kuvvetin başından alınmış, başka vazifeye tayin olunmuştur.

Beşinci Kuvvei Seferiyenin son kısımları 20/12/1914 de Haydarpaşa'dan hareket ettikten sonra, Birinci Kuvvei Seferiyenin sevkine başlanacak ve bunun da son kademesi 3/1/1915 de Haydarpaşa'dan hareket edecekti. Fakat Üçüncü Ordunun kuvvet talebinde ısrarları üzerine bu ordunun süratle takviye edilmesi için Karargâhı Umumî'den verilen emirle arkadaki kuvvei seferiye de Hasankale tarafına çevrilmiştir. Erzurum'dan İstanbul'a dönerken bu haberi alan Enver Paşa kızmış ve şahsen verdiği emirle amcası Halil Bey'i arkadaki Birinci Kuvvei Seferiye ile Musul istikametinde yürüyüşe devam ettirmiştir.

Mesudiye batırıldı. Enver Paşa'nın 13/12/1914 de Erzurum'a vasıl olduğu gün, "11-B" markalı bir İngiliz denizaltısı su altında Çanakkale Boğazı'na girerek Çanakkale istihkamları önünde demirli duran ve sabit batarya şeklinde kullanılan Mesudiye zırhlımızı torpillemiştir. Düşman bundan evvel Boğazın ağzındaki tabyalarımızı bombardıman etmiş idi. Bu defa da Boğazın ortasına kadar bir denizaltısı girip Boğaz müdafaasında mühim yardımı beklenen bir harp sefinemizi batırmıştır. Bu ikinci alâmet, Çanakkale Boğazı'na karşı İngilizlerin daha büyük teşebbüslerinin geç kalmıyacağını, her halde bu Boğazın müdafaasını ehemmiyetle düşünmek lâzımgeldiğini ihtar mahiyetinde idi. Boğaz müdafaasını takviye için yeniden bazı tedbirler alınmağa başlanmış ise de hepsi ufak tefek yarım tedbirlerden ibaret kalmıştır. Bu vaka dahi, kuvvei seferiyelerin İran hududuna doğru sevklerinden vazgeçmeğe kâfi gelmemiştir. Mesu-

diye'nin batması bir intibah hasıl etseydi, henüz İstanbul'dan harekete başlamamış olan Birinci Kuvvei Seferiyenin sevkinden vazgeçilir ve bu suretle bu fırkanın bir kaç ay sonra ilk yaptığı Dilman muharebesinde mağlûp olmasına meydan verilmemiş olurdu. Bir yandan bu hatalı karar ve hareketten içtinap edilmiş ve diğer taraftan bir kaç ay sonra, bu fırka, Çanakkale muharebelerine sokularak faydalı yardımlar yapılmış olurdu.

Üçüncü sürpriz : Hasan İzzet Paşa'nın istifası . Enver Paşa, Trabzon'a giderken Amiral Souchon'un verdiği izahat üzerine, evvelce Batum sahillerine çıkarılması düşünülmüş olan Üçüncü Fırkanın diğer kademelerinin sevkinden zarurî olarak vazgeçmiş ve bunların vapurlara yüklenmesi işinin diğer bir emre kadar tehirini Trabzon'dan İstanbul'a bildirmişti. Rize'ye çıkarılmış olan Stange Müfrezesi, karadan sahil boyunca Atina'ya sevk edilmiş ve orada emir beklemekte idi. Bu müfrezenin 10/12/1914 de Rize'de karaya çıkarılması ikmal edildikten sonra serbest kalan harp gemilerimiz Batum Limanını bombardıman etmişlerdir.

13/12/1914 de Erzurum'a varan Başkumandan Vekili bir gün orada kaldıktan sonra Üçüncü Ordu Karargâhına gitmiştir.

Enver Paşa, 15/12/1914 de Köprüköyü'ne varınca, ilk verdiği emirlerden ikisi, kuvvei seferiyeler için tebliğ edilen emirler olmuştu. Bundan sonra Üçüncü Ordu Kumandanı ve Kurmay Başkanı ile yaptığı görüşmeler nihayetinde Başkumandan Vekili, Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile icra edilecek taarruz hareketleri hakkında mutabık kalmıştır.

Üçüncü Ordu Kumandanı mükerrer plân dahilinde

taarruz hareketlerinin icrasına itiraz etmediğinden Enver Paşa, bu işi kendisine havale etmiş ve 17/12/1914 de Erzurum'a avdet eylemiştir. Veda esnasında, Başkumandan Vekili, diğer subaylar huzurunda, Hasan İzzet Paşa'ya şu sözleri söylemiştir: "Ben Erzurum'a gidiyorum. Ya oradan İstanbul'a dönerim, veya seyirci sıfatiyle hareketlerinize bakarım."

Onuncu Kolordunun Sivas'tan Erzurum'a doğru yürüyüşlerini beğenmiyen Başkumandan Vekili, İstanbul'dan hareketinden evvel, Onuncu Kolordunun kumandanını 6/12/1914 de tekaüde sevkettirmiş ve Albay Hafız Hakkı'nın onun yerine aynı günde, Onuncu Kolordu Kumandanlığına nasbı iradesini almıştı. Bu defa mahallinde aldığı izahat üzerine Dokuzuncu Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşa'yı da tekaüt ettirmiş ve yerine fırka kumandanlarından Giresunlu İhsan Paşa'yı geçirmiştir. Bu hususta belki Köprüköy ve Azap muharebelerinde beğenilmiyen hareketler müessir olmuştur. Köprüköyü'nde iken Başkumandanla 15, 16, 17 Aralık günlerinde yapılan münakaşalarda taarruz fikrine itiraz etmemiş olan Hasan İzzet Paşa, bir gün düşündükten sonra, 18/12/1914 akşamı geç vakit bizzat yazıp yine kendisinin şifre ile kapattığı ve telgrafhaneye verdiği şu telgraf ile Erzurum'daki Başkumandan Vekiline istifasını arzeylemiştir. Bu istifa da üçüncü sürprizi teşkil etmiştir:

"Ben bu hareketleri icra için nefsimde kuvvet ve itimat göremediğimden ve esasen fevkalâde bir asabiyet gelerek rahatsız olduğumdan memuriyeti hâzıramdan affımı istirham ederim...

İmza Hasan İzzet."

Enver Paşa bu telgrafı Erzurum'da alınca "Pekâlâ;

ben idare ederim" demiş ve Hasan İzzet Paşa'ya İstanbul'a avdet etmesini bildirmiştir. Hasan İzzet Paşa bu istifasiyle Sarıkamış felâketi mesuliyetinden kendisini kurtarmış oldu.

Şam'daki Dördüncü Ordu Müfettişi Zeki Paşa, Alman Karargâhı Umumîsi'ne Türk murahhası olarak gönderilmiş idi. Hasan İzzet Paşa'nın da Avusturya İmparatoru nezdine murahhas gönderilmesi tensip olunmuştur. Hasan İzzet Paşa'ya istifasının asıl sebepleri sorulmuş olsaydı, belki hakikati söylemeğe mecbur olurdu, belki diğerleri gibi teka'üt edileceğini hissederek daha evvel çekilmeği tercih etmiş idi.

Artık, Başkumandan Vekili, Sarıkamış istikametinde yapılacak taarruz hareketlerine bizzat kendisi kumanda etmeğe karar vermiş idi. Bronzart Paşa, Kurmay Başkanlığını ve Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı olan Yarbay Guze de İkinci Başkanlığı, Yarbay Fledman Harekât Şubesi Müdürlüğünü ifa edeceklerdi. Bir Türk Başkumandan Vekiliyle birlikte üç Alman Kurmay Subayı bu hareketlerin başında bulunuyor demektir.

Hasan İzzet Paşa'nın istifası, icrası tasavvur edilen Sarıkamış taarruz hareketleri için yüksek kumanda heyetini tekrar düşünmeğe, mevsim zorluklarını, geri hizmetlerinin kusurlarını yeniden hesap etmeğe sevkedecek mühim bir hâdise idi. Fakat bu istifa hiç bir tesir hasıl etmemiştir. Türk Başkumandanının maiyetinde bulunan Bronzart, Fledman ve Guze gibi üç Alman Kurmay generali ve subayı da bu zorlukları ve muvaffakiyet imkânlarının azlığını Başkumandana izah etmek lüzumunu takdir ve kâfi derecede ısrar etmemişlerdir. Enver Paşa, zihnine koyduğu şeyi yapmaktan vazgeçmiyor, fakat Alman Kurmay subaylarının içinde Guze, aylardan-

beri Üçüncü Ordunun Kurmay Başkanlığında bulunduğundan bu ordunun noksanlarını, kabiliyetini, harekât sahasının ve mevsimin zorluklarını, menzil hizmetlerinin kifayetsizliğini pek iyi öğrenmiş idi. Köprüköy ve Azap muharebelerinde ehemmiyetli bir muvaffakiyet kazanılmaması sebebleri Azap muharebesinden sonra menzil hizmetlerinin ordu ihtiyaçlarını temine kâfi gelmemesinden dolayı tekrar Köprüköy taraflarına çekilmeye karar verdiklerini, cephanesizlikten serî ateşli birkaç bataryanın geriye gönderildiğini, sıhhiye hizmetlerinin noksanlığını vesaireyi lâyıkiyle bildiğinden İstanbul'dan Şark Cephesine yeni gelmiş olanları tenvir etmesi icabederdi. Gördüklerini, düşündüklerini, aklının erdiği fenalıkları veya mahzurları terbiye dahilinde kumandanlarına arzetmiyerek susan madunlar, dalkavuklar kadar zararlı unsurlardır. Kumandanları tenvir etmek ve hakikate dikkatlerini çekmek, hususiyle kurmay subaylarının en yüksek vazifelerinden biridir.

Yedinci Bölüm
SARIKAMIŞ SEFERİ

Sarıkamış Seferi. Başkumandan Vekili Enver Paşa 15/12/1914 de Köprüköyü'ne geldiği ve Hasan İzzet Paşa ile yapılacak taarruz hareketleri ve Sarıkamış Seferi hakkında görüşüp mutabık kaldıkları zaman, Üçüncü Ordu, Karargâhı Umumî'ye gelen son raporlara göre, şu vaziyette idi:

Ordu Karargâhı Köprüköy'de.

Sağ Cenahta: Van şehrinin doğusunda Van Seyyar Jandarma Fırkası, Başkale - Saray hattında; 13 üncü Kolordu denilen ve zayıf altı taburdan ibaret olan kuvvet, Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası artıklariyle ve hudut taburlariyle Murad Vâdisinde Tutak ve Malazgirt civarlarında;

Merkezde: İkinci Nizamiye Suvarı fırkasiyle diğer üç ihtiyat suvari fırkası bakiyesi ve Onbirinci Kolordunun Otuzüçüncü Piyade Fırkası Aras Nehri cenubunda, Onbirinci Kolordunun 18 ve 34 üncü Fırkaları Aras Nehri şimalinde Heran civarında, ihtiyat suvari fırkalarının efradı firar etmiş ve dağılmış olduklarından bu fırkalar lâğvedilmiş ve bakiyeleri İkinci Nizamiye Suvari Fırkasına ilhak olunmuştu.

Dokuzuncu Kolordu, daha şimalde Çermik Su, Koşa, Yeniköy bölgesinde; Onuncu Kolordunun 30 uncu Fırkası, Hasankale civarında; 31 inci Fırkadan dört tabur piyadesiyle bir mantelli topçu taburundan mürekkep Fet-

hi Bey Müfrezesi Hasankale'nin doğu cenubunda Tepcek civarında Ordu ihtiyatını teşkil etmekte idi.

Sol Cenahta: Tortum civarında hudut taburları bulunmakta; Ştange Müfrezesi Atina'da; Rıza ve Yakup Cemil Bey Müfrezeleri Ardanoç ve Artvin civarlarında Çoruh vâdisinde...

Erzurum Kalesi: Alman Posselt Paşa kumandasında bir kaç seyyar jandarma taburiyle iki ağır topçu alayından, Kale istihkâm taburlarından ve muhabere müfrezelerinden mürekkep.

Cephe gerisinde: Onuncu Kolordunu 31 inci Fırkasının diğer kısımları Erzurum şimal doğusunda, Karagöbek civarında; 32 nci Fırkası henüz Erzincan'dan Erzurum'a doğru yürüyüşte olup 20/12/1914 de Erzurum'a varacaktır. Kolordu Karargâhı Erzurum'dadır.

Üçüncü Ordunun Köprüköy ve Azap muharebelerindeki kesirsiz 12.000 zayiatına mukabil depo taburlarından ve Erzincan'daki talimgâhtan bu kadar er celbolunmuştur. Fakat cephane noksanı ikmal edilmemiştir.

Düşman hakkında, yine Karargâhı Umumî'ye gelen haberlere göre, Üçüncü Ordunun karşısındaki Rus kuvvetleri şu vaziyette idiler:

İran içinden Van'a doğru ilerliyerek Saray ve Başkale taraflarına gelmiş olan düşman kuvveti Beşinci Kafkas Avcı Alayından ve bir miktar suvariden ve bir cebel bataryasından ibarettir. Altıncı, yedinci ve sekizinci avcı alaylarıyla iki Kazak suvari alayı, iki sahra ve iki cebel bataryası Hoyi ve Dilman civarlarındadır. Karakilise'den Tutak istikametinde ilerleyerek Kılınç Gediğini tutmuş olan düşman dört taburlu bir alay piyade, bir alay suvari ve bir batarya topçu kuvvetinde tahmin edilmektedir.

Aras Nehri Cenubunda: Bir buçuk Plaston Livası, bir Kazak suvari fırkası, 3 batarya topçu, Velibaba ile Bozviran arasında bulunmaktadır.

Aras Nehri Şimalinde: Birinci Kafkas Kolordusu ile 66 ncı Piyade Fırkası ve bir Kazak suvari fırkası Horasan ile Azap arasında ve şimalinde Bedrevans şarkında bulunmaktadır.

İkinci Türkistan Kolordusu, Horum, Zivin, Ahilikler bölgesinde; bir kısım kuvvet Kötek taraflarında bulunmaktadır.

Oltu kasabasının cenubunda İd ve Ekerek civarında dört tabur piyade, iki bölük suvari ve bir batarya topçudan mürekkep bir müfreze vardır.

Oltu ve Kale Boğazı taraflarındaki düşman kuvvetleri meçhuldür.

Başkumandan Vekili ile Üçüncü Ordu Kumandanının görüşmeleri neticesinde 15/12/1914 akşamı Onuncu Kolordumuzun Hasankale civarında bulunan ve Ordu ihtiyatını teşkil eden birlikleri kendi kolordularının emrine verilmiş idi.

16/12/1914 de Enver ve Hasan İzzet Paşalar ile kurmay heyetleri arasında yapılan müzakerelerin ve verilen kararların neticesinde Üçüncü Ordu Kumandanı 16/12/1914 akşamı Köprüköy'den hulâsa olarak şu ordu emrini vermiştir:

"1- Aras Vâdisindeki düşman kuvvetlerinden Türkistan Kolordusuna mensup üç alay piyade ile bir topçu taburu 20-22 gün evvel Batum'a gitmek üzere Sarıkamış'ta görülmüştür.

2- Ordu ikamet mıntıkasını o suretle tebdil edecektir ki Dokuzuncu Kolordu ve Erzurum civarına gelen umum kıtalariyle Onuncu Kolordu her zaman Oltu istikameti-

ne yürüyebilsinler.

3- 9 uncu Kolordunun ikamet mıntıkası: Dazlak - Koşa, Pirtanus, Karabıyık, Hezardere, Serboğan, Kızılviran - Yeniköy mıntıkasıdır. Kolordunun bidayeti hareketinde geri ile iltisakı Yeniköy üzerinden olacaktır. 9 uncu Kolordu ileri hareket için Dazlak - Ekerek yoliyle İtobol'un şarkındaki yollardan istifade edecektir.

Kolordu, sahra toplarının hareket imkânını ve Hasankale - Yeniköy - Koşa yolunun her zaman arabaların mürurına müsait bir vaziyette kalmasını temin edecektir. 9 uncu Kolordudaki mantelli bataryalar, cephane ve nakliye vasıtalariyle beraber 11 nci Kolordu emrine girecektir.

4- Onbirinci Kolordu, az bir kuvvetle mevzii işgal etmeli ve mütebaki kuvvetini Aras'ın şimal tarafına sevkedilebilecek surette geride ihtiyatta ve köylerde konaklatmalıdır.

5- Onuncu Kolordu, Erzurum civarına muvasalet eden kıtalarını, 14/12/1914 tarihli emirde bildirildiği veçhile Tortum civarındaki ikamet mıntıkasına nakledecek. Otuzuncu Fırka ile Fethi Bey Müfrezesi şimdi bulundukları yerleri yarından itibaren boşaltmış olacaklardır.

6- İkinci Nizamiye Suvari Fırkası şimdilik mıntıkasında kalacaktır.

7- İkamet mıntıkalarının tebdili üç gün zarfında bitmiş olacaktır....

İmza : üçüncü Ordu Kumandanı - Hasan İzzet"

Hasan İzzet Paşa neden istifa etti? 17 ve 18 Aralık 1914 günlerinde bu emir icra edilerek kolordular yeni ikamet mıntıkalarına yerleştiler. Düşman vaziyetinde

bir değişiklik görülmedi; cephede sükûnet vardı. Yeni Onuncu Kolordu Kumandanı Albay Hafız Hakkı Bey on gündenberi bu kolordunun kumandasını deruhde etmiş ve karargâhını 18/12/1914 de Erzurum'dan Karagöbek'e nakleylemişti.

17/12/1914 akşamı Başkumandan Vekili Envre Paşa, Köprüköy'den Erzurum'a avdet etmiş ve Ordu Kumandanını serbest bırakmıştı. Düşmanın ricat hazırlıkları yaptığı zannı hasıl olmuştu.

18/12/1914 akşamı, Hasan İzzet Paşa, Köprüköy'den hulâsa olarak şu ordu emrini vermiştir:

1- Dün İd'deki düşman müfrezesinden iki yürüyüş kolunun öğleden evvel, diğer bir yürüyüş kolunun ve bir çok ağırlıkların da öğleden sonra Rus Narman'ına doğru geri gittiği ve bugün Azap şarkındaki sırtlardan iki topçu yürüyüş kolunun Kötek istikametinde hareket ettiği ve Horum caddesi üzerinden Horum'a doğru nakliyat yapıldığı bildirilmiştir. Görünüşe nazaran Ruslar umumî bir ricat hareketi icra ediyorlar.

2- Suvari fırkası düşmanın cenup cenahından, 11 inci Kolordu cepheden, 9 uncu Kolordu Onbirinci Kolordunun sol cenahından ve şimalden düşman asıl kuvvetlerinin şimal cenahına ve İd'deki düşman müfrezesine, Onuncu Kolordu, Kale Boğazı'nda ve Ardoz civarında ve İd'de bulunan düşman kuvvetlerine karşı keşif yapacaklar ve düşman kollarının hakikî olarak çekilip çekilmediklerini meydana çıkarıp orduya malûmat vereceklerdir.

3- Kıtalar o suretle hazırlanacaklardır ki verilecek hareket emriyle derakap ileri yürüyüşe başlanabilsin.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı; Hasan İzzet"

Bu emirde bahsedilen Rus umumî ricatının nereden

çıkarıldığı meçhuldür; fakat Hasan İzzet Paşa'nın bu ricata ve taarruzumuzun muvaffakiyetine kani olmadığına, bundan sonra istifa etmesiyle hüküm olunabilir. Kanaatı hilâfında verdiği zannedilen bu emri tebliğden sonra, Hasan İzzet Paşa, 18/11/1914 akşamı geç vakit bizzat yazıp şifre ettiği ve telgrafhaneye verdiği istifanamesini Erzurum'daki Başkumandan Vekiline göndermiştir. Aynı akşam İstanbul'daki Karargâhı Umumî'ye usulen gönderdiği raporda "Düşmanın ricati tahakkuk ederse şiddetle taarruz edeceğini" bildirmiştir. Düşmanın ricat edeceğini tahmin eden ve böyle bir halde taarruz etmeği ve muvaffak olacağını düşünen bir ordu kumandanının, tam bu zamanda, istifasına başka bir sebep bulunamaz. 19/12/1914 sabahı Erzurum'da bu istifa telgrafını alan Enver Paşa, istifayı kabul ederek, Üçüncü Ordunun kumandasını bizzat deruhde edeceğini bildirmiştir. Bu tebliğ üzerine Hasan İzzet Paşa şu emri son olarak, Köprüköy'den 19/12/1914 de, Ordusuna vermiştir:

"Üçüncü Orduda bulunduğu müddetçe, mezkûr ordunun kumandasını bizzat Başkumandan Paşa Hazretlerinin deruhde edeceği ve Erkânı Harbiye Reisliği vazifesini de bu müddet zarfında Bronzart Paşa'nın ifa edeceği müşarünileyh hazretlerinin emri sâmileri üzerine tamim olunur.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı - Hasan İzzet"

Hasan İzzet Paşa, bu suretle, sessizce, Üçüncü Ordunun kumanda mesuliyetinden kendisini kurtarmış idi. Merhum iyi ve muktedir bir kumandan idi. Evvelce taraftar göründüğü ve hattâ ilk emirlerini verdiği taarruz hareketini idare etmekten son zamanda neden vazgeçmiş idi? Bir kaç gün derunî murakabe ve mücadele neticesinde tam şuuriyle bu işin neticesinin vahim olduğuna

ve ordusunun noksanları ikmal edilmeden kara kış içinde muvaffakiyet ümidinin bulunmadığına mı karar vermişti? Yoksa ordusuna veda bile etmeden sahneden çekilen merhumun bu hareketi, askerî hareketlerden gayri mesul şahısların ve politikacıların saygısızca yaptıkları dedikoduları duymuş olmasından mı ileri gelmiştir?! İstifasını bizzat yazıp şifre ederek telgrafhaneye vermesi her iki zannı da teyid eder.

19/12/1914 günü Erzurum'dan hareketle tekrar Köprüköyü'ne gelen Enver Paşa, aynı günde aşağıdaki ilk ordu emrini vermiştir:

"1- Onbirinci Kolordu 21/12/1914 akşamına kadar bütün kıtalarını Aras'ın şimaline almış olacaktır. Suvari Fırkasının emrinde yalnız bir piyade alayiyle bir jandarma taburu ve bir cebel bataryasından mürekkep bir müfrezeyi Aras'ın cenubunda bırakacaktır.

2- Bugünden itibaren küçük mikyasta baskın hareketleri yaparak düşman iz'aç edilmelidir.

3- Onbirinci Kolordunun piyade taburları mevcudunu ikmal etmek üzere Erzurum müstahkem mevkiindeki topçu efradından 2500 er müstahkem mevki tarafından gönderilecektir."

İmza: Başkumandan Vekili ve Üçüncü Ordu Kumandanı - Enver

Piyade taburlarının noksanlarını ikmal etmek üzere Kale topçu efradına müracaat edilmesi dikkati çeker.

Taaruz için Enver Paşa'nın verdiği emirler. Bundan sonra 19/12/1914 akşamı geç vakit, ikinci emir olarak şunu tebliğ etmiştir:

22/12/1914 günü için Ordu emri

Köprüköyü'nden : 19/12/1914

"1- Düşmanın asıl kuvvetleri eski mevziindedir.

2- Düşmanın asıl kuvvetlerini Kars istikametinden ayırarak Aras vâdisine doğru cenuba atmak üzere, Üçüncü Ordu Küllî kuvvetleriyle Oltu istikametinde düşmanın sağ cenah gerilerine doğru ilerliyecektir.

3- Suvari Fırkası, piyade topçu ile takviye olunduğu halde düşmanın Aras nehri cenubundaki cenahına taarruz edecek ve onun nazarı dikkatini bu cenaha celbeylecektir. Bu hususta ayrıca talimat verilmiştir.

4- Onbirinci Kolordu, kendi mevziinde kalacak ve düşmanın dikkatini üzerine celbetmek için bütün cephede nümayiş tarruzu yapacak; düşman kuvvei külliye ile ilerlediği takdirde ilerlemesini durduracaktır. 11 inci Kolorduya da hususî talimat verilmiştir.

5- Dokuzuncu Kolordu, en aşağı iki kol ile, sol kol Ekerek - Yeniköy yolunda yürüyecek ve hiç olmazsa Kızılkilise - İd yoluna varacaktır. İd müfrezesinin şarkına doğru kuvayi asliyesine iltihakına katî surette mâni olunacaktır.

6- Onuncu Kolordu, bir fırkasiyle, İd'e, diğer iki fırkasiyle Ardos'a varacaktır. Her iki kolordu tesadüf ettikleri düşmana taarruz edecektir. Hareketler, emir olunduğu tarzda icra edildiği takdirde 23/12/1914 günü Dokuzuncu Kolordunun Çıtak - Petkir hattına ve Onuncu Kolordunun Oltu cihetine doğru ilerlemesi, 24/12/1914 de Dokuzuncu Kolordunun Kötek, Onuncu Kolordunun Bardiz istikametinde yürümesi muhtemeldir.

7- Keşif mıntıkaları ve vazifeleri.....

8- Muharebe....

9- Ordu Karargâhı Köprüköyü'ndedir.

İmza: Başkumandan Vekili ve
Üçüncü Ordu Kumandanı - Enver"

Bu emirden başka kolordulara ve suvari fırkasına ayrıca ve yine Enver Paşa'nın imzasiyle talimat verilmişti. Bundan başka yukarıdaki ordu emrinin icra edilip edilmiyeceği hakkında ayrıca 21/12/1914 de tebliğat yapılacağı bildirilmiş idi. Suvari fırkası Onbirinci Kolordudan bir piyade alayı, bir jandarma taburu ve bir cebel bataryası ile takviye olunmuş idi. Ayrıca 19/12/1914 günü Hasankale'ye varmış olan 12 santimetrelik toplardan iki tanesi suvari fırkasına ve geri kalanları Onbirinci Kolorduya verilmiştir. 20 Aralıkta Malazgirt'teki 13 üncü Kolorduya Başkumandan Vekili tarafından şu emir tebliğ olundu:

"22 Aralıkta taarruz hareketlerine başlanacağından emrinizdeki bütün kuvvetlerle düşmanın dikkatini üzerinize celbediniz ve düşmanın esas kuvvetlerinin asıl orduya gönderilmesine mâni olunuz."

19/12/1914 akşamı Üçüncü Ordu şu vaziyette idi:

Suvari fırkasiyle Onbirinci Kolordu eski yerlerinde Aras'ın cenub ve şimalinde;

Dokuzuncu Kolordu, Karagâhı Koşa'da, 17 nci fırka Hezardere ve civarında; 28 inci fırka Cansur ve civarında, 29 uncu fırka Pirtanus ve civarında....

Onuncu Kolordu, Karargâhı Tortum'da, 30 uncu fırka Tortum'un batı şimalinde, 31 inci fırka Tortum'un doğu cenubunda ve 32 inci fırka geride Kızılkilise civarında;

Ştange Müfrezesi ile Teşkilâtı Mahsusa'dan Rıza Bey Müfrezesi Batum'un cenup doğusunda ve Hopa'nın şimal doğusunda Borçka'da...

Hüsameddin Paşa kumandasındaki 13 üncü Kolordu Tutak ve Malazgirt civarında ve Van Seyyar Jandarma Fırkasiyle hudut taburları Başkale - Saray hattında bulunuyordu.

Düşman hakkında 20/12/1914 de alınan haberlere göre:

İd'de: İki alay piyade ile sekiz suvari bölüğü ve 8 cebel topu varmış.

Aras cenubunda: Birinci ve İkinci Plaston livaları ile bir Ermeni taburu ve General Baratof kumandasında birinci Kafkas kazak suvari fırkası, iki hudut bölüğü ve dört batarya varmış,

Aras şimalinde: Üçüncü Plaston Livası, Birinci Kafkas kolordusu, dördüncü Türkistan livası, beş suvari alayı, 13 batarya varmış....

Ruslar, Enver Paşa'nın Erzurum tarafına gelmesinden kuşkulanmışlar; Batum cenubunda ve Artvin taraflarında müfrezelerimizin yaptıkları hareketlerin delâletiyle ve casus haberleriyle Oltu üzerinden Kars'a doğru taarruz edeceğimizi anlamışlardır; buna göre tedbirler almaktadırlar. Düşman tamamiyle ricat etmemiştir. Belki asıl kuvvetlerini daha gerideki mevzilere çekmektedir. İhtimal ki, Ruslar; Dokuzuncu ve Onuncu Kolordularımızın İd'in cenubunda ve batısında toplandıklarını sezerek Aras şimalindeki asıl kuvvetlerin sağ cenahını da Kötek tarafına doğru geri kırmışlardır. Bununla beraber, ileri müfrezeleri bizimle sıkı temasta idi. İd ve Oltu civarındaki zayıf kuvvetlerinin vaziyeti değişmemiş görünüyordu.

Bunların, ileri hareketimiz karşısında Oltu ve Bardiz istikametlerinde süratle geri çekilmeleri ve mukavemet göstermemeleri muhtemeldi.

İleri hareket başladı. 21/12/1914 akşamı Enver Paşa'nın verdiği ordu emrinde:

Dokuzuncu Kolordudan başka Onuncu Kolordunun

bir fırkasının da İd üzerine yürümesi ve bu sebeple bu fırkanın Dokuzuncu Kolordu emrine verilmesi ve 22/12/1914'de yapılması emir olunan hareketlerin icrası tebliğ olunmuştur. Bugün Enver Paşa ile Bronzart Paşa, Yarbay Fledman ve Guze Köprüköyü'nden hareketle Koşa kasabasına, Dokuzuncu Kolordu Karargâhına gitmişlerdir. Ordu Karargâhının diğer subayları ertesi günü aynı yere gideceklerdi.

Onuncu Kolordu, 32 nci Fırkasını İd cihetine memur ederek Dokuzuncu Kolordunun emrine verdi. Atina'dan Artvin'e ve oradan Borçka'ya sevkedilmiş olan Ştange Müfrezesi Rıza Bey Müfrezesi'yle birlikte muharebe etmektedir.

22/12/1914 sabahı Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular, Enver Paşa'nın vermiş olduğu emir mucibince ileri harekete geçtiler. Bu suretle Sarıkamış seferi ve taarruz hareketleri artık fiilen başlamış oldu.

Bu sabah yapılan ileri hareketler neticesinde Aras şimalindeki düşman asıl kuvvetlerinin geri çekilmiş oldukları ve bu hareketin henüz devam etmekte olduğu, Azap garb sırtlariyle Kalander şimal sırtlarında yalnız ileri karakolların ve artçı müfrezelerin ve postaların bulundukları anlaşıldı. Onbirinci Kolordu kumandanı, nümayiş taarruzuyla düşmanın tevkif edilmeyeceğini ve ileri giden kuvvetlerimizin yedi sekiz kilometre uzaklaştıkları halde henüz muharebeye tutaşamadıklarını ve daha ziyade ilerlememelerinin emrolunduğunu bildirdi.

Dokuzuncu Kolordunun karşısındaki düşman ileri karakolları ve tarassut bölükleri İd üzerine geri çekildiler. Sağ cenahda Murad vâdisinde Onüçüncü Kolordu Kumandanı Hüsameddin Paşa, ihtiyat suvarileriyle hu-

dut taburlarından ve âdi cebel topçu takımından mürekkep Hamur Müfrezesini İhtiyat Fırkası Kumandanı Albay Halil Bey kumandasında 21/12/1914 de ileri hareket ettirmiştir. Albay Yusuf Ziya Bey kumandasında 37 nci Fırka kalanlarından mürekkep Tutak Müfrezesini de aynı günde taarruza başlatmıştır. Devamlı ileri ve geri birtakım hareket ve savaşlardan sonra düşman 31 Aralıkta Kılınçgediği'ni bırakarak Karakilise'ye çekilmiştir. Aras vâdisindeki muharebelerin neticesi olarak Ruslar Ocak ayının başında tekmil Eleşkird ovasını terketmişlerdir. Bu taraftaki Rus kuvvetlerinin 261 ve 262 nci alaylara mensup beş-altı tabur piyade, iki alay suvari, bir batarya top ile bir makineli tüfek bölüğünden mürekkep olduğu tahmin edilmiştir.

Sol cenahta, Borçka'da Batum'daki Rus kuvvetlerine karşı muharebe etmekte olan Ştange Müfrezesi, Başkumandanın emriyle, Bahaeddin Şakir Beyin kumandası altına verilmiştir. Bahaeddin Şakir Bey, Ştange Müfrezesinden başka, Yakup Cemil Bey'in maiyetindeki üç bin kadar piyade ve üç yüz kadar suvari kuvvetindeki gönüllülerle birlikte Ardanoş'tan Ardahan istikametinde ilerlemeğe ve bu şehri zaptetmeğe memur edilmiştir. Bunlardan başka, bir miktar çete ile hudut taburları da Çoruh nehrinin iki tarafında Batum'u tarassut etmektedir. Bahaeddin Şakir'in bir doktor olduğu dikkate alınırsa bu taarruz hareketlerinde ne kadar mühim ve kışkırtıcı rol oynadığı anlaşılır.

Hafız Hakkı, nihayet paşa oldu. Bu müfrezelerin ve çetelerin dağ teşkilleriyle dağlık arazide kolayca ileri harekete muvaffak olmaları Enver Paşa'yı yeniden ümide düşürmüş idi. 23/12/1914 akşamı İstanbul'da Karargâ-

âhı Umumî ve Liman Paşa'ya gönderdiği bir şifre ile cebel teşkillerini havi bir kolordunun tertip edilmesini tebliğ etmiştir. Liman Paşa, bu hususta Beşinci Kolorduyu veyahut İkinci, Onüçüncü ve Onaltıncı fırkaları teklif eylemiş ve Enver Paşa da bu teklifi kabul ederek icabedenlere lâzımgelen emirleri vermiştir. Bu kolordunun nerede kullanılmak istenildiği gizli tutulmuş olmakla beraber Ştange Müfrezesi yerine Batum civarına çıkarılarak yeniden Batum'un zaptı hülyasına düşüldüğü tahmin olunmakta idi. Hususiyle 23/12/1914 de Onuncu Kolordunun Oltu şehrini zaptetmesi ve nakliye gemilerimizin kifayetsizliği yine unutulmuş olacaktı. Oltu muvaffakiyeti üzerine Onunucu Kolordu Kumandanı olup daha dört hafta evvel Albaylığa terfi edilmiş olan Hafız Hakkı Bey Miriliva (Tuğgeneral) lık ile taltif olunmuştur. Şimdi Mirliva Enver Paşa'nın yanında, Mirliva Hafız Hakkı Paşa sıraya dahil olarak, rütbe itibariyle, bir hizaya gelmişti. Bu taltifi İstanbul'da duyduğum zaman "Allah encamını hayır etsin." demiştim. Üç gün evvel 20/12/1914 tarihinde, Beşinci Kolordu Kumandanı Albay Mahmut Kâmil Bey Mirlivalığa terfi edilerek İkinci Ordu Kumandanlığına tayin olunmuştu. Artık üç sınıf arkadaşının üçü de paşa ünvanı ve elbisesi altında birleşmiş oluyordu.

Karadeniz'deki Rus filosunun iki haftadanberi meydana çıkmamış olması da yeni ümitlerin doğmasına sebep olmuştu. 21/12/1914 tarihinde bizim harp filomuz Karadeniz'e çıkmış ve bir kaç nakliye gemisiyle otomobil, kamyon, sıhhiye malzemesi, doktor ve ve nakliye kollarının Trabzon'a gönderilmesi temin olunmuştu. Fakat bu sükûn devam etmedi. Ruslar da hemen aynı akşam denize açılmışlar ve 22/12/1914 tarihinde Sinop civarın-

da bizim harp gemilerimize rastgelerek küçük bir deniz müsademesi olmuş ve bir Rus torpidosu batırılmıştır. Bizim Mecidiye ve Berk'i Satvet kruvazörlerimiz iki isabet almışlardır.

Rus filosunun yeniden Karadeniz'de dolaşması, kurulan hülyalarımızın yıkılmasına sebep oldu. Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından, Üçüncü Ordu Kumandanı sıfatiyle Koşa kasabasından 22/12/1914 akşamı, ertesi günü için, verilen ordu emrinde:

"Suvari fırkasının düşmanı cenahlarından tazyik ve taciz etmesi, Onbirinci Kolorduya, düşman ricat ederse katî neticeli muharebeye girişmemek şartiyle onu takip ve düşman sağ cenahını tazyik eylemesi, Dokuzuncu ve Onuncu Kolorduların 23/12/1914 günü için verilmiş olan hedefe yürümeleri, 24/12/1914 de dahi Dokuzuncu Kolordunun ihtimalen Rusya dahilindeki iyi yollardan istifade ederek Bardiz'e ilerliyeceği, Onuncu Kolordunun sağ yan ve koliyle Oltu'nin 22 kilometre şarkında bulunan Kop istikametinde yürümesi." tebliğ olunmuştur.

Muvaffakiyet imkânını mahveden kararlar ve olaylar. Evvelce 24/12/1914 de Dokuzuncu Kolordu için yürüyüş hedefi Kötek, Onuncu Kolordu için Bardiz iken, şimdi Dokuzuncu Kolordu için Bardiz, Onuncu Kolordu için daha şimal tarafları gösterilmiş oldu. Bu suretle kolorduların muharebe meydanında işbirliği yapmaları ve birbirlerine yardım edebilmeleri daha güç olmuştu. Bu karar tabiye muvaffakiyeti imkânını mahveylemiştir. 23/12/1914 gecesi İd'deki düşman geri çekilmiş ve yakından muharebeyi kabul etmemişti. İd'in düşman tarafından terki anlaşıldıktan sonra, Başkumandan Vekili 23/12/1914 günü bu şehire gitmiştir. Ordu Karargâhının

ikinci kademesi de akşam üzeri buraya gelmiştir. Onuncu Kolordu karşısındaki düşman, 22/12/1914 de Kale Boğazını terkederek bu boğazın dört kilometre doğusunda, Rus toprakları içinde ikinci bir mevzi almış, kuvveti bir alay piyade ile bir batarya tahmin olunmuştur. Onuncu Kolordu Karargâhı Kale Boğazı'na gitmiş idi. Bu kolordunun 30 ve 31 inci Fırkaları 22/12/1914 de Kale Boğazı civarında toplanmışlardı. 32 nci Fırkası tekrar kolordu emrine verilerek İd tarafından, Oltu cenubundaki Yeniköy'e doğru yürümekte idi. Ertesi günü, 23/12/1914 de, Onuncu Kolordu Oltu şehrini zaptetmiş; düşmandan bir alay kumandanı ile bir subay ve bin kadar esir almıştır. Kolordunun 30 uncu Fırkası 23/12/1914 de çekilen düşmanın arkası sıra Oltu'dan 15 kilometre kadar ilerlemiş; Otuzbirinci ve Otuzikinci Fırkalariyle Kolordu Karargâhı Oltu kasabasına gelmişlerdir. Dokuzuncu Kolordu 22/12/1914 günü Kötek kasabasının batı tarafındaki Horum ve İd taraflarına kadar ilerlemiştir; karargâhı Horum batısındaki Ekerekte; 23/12/1914 günü, bu kolordu, yeni emir mucibince, Bardiz istikametinde ilerlemek üzere tertibat almıştır. Kolordu Karagâhı 23 Aralık'ta İd şarkındaki Kızılkilise'ye gelmiş, önde bulunan 29 uncu fırka Bardiz yakınlarına sokulmuş, 28 ve 27 nci fırkalar Kızılkilise civarına varmışlardır. Dokuzuncu Kolordu, artık 23/12/1914 gününden itibaren kendi yakınlarında bulunan Ordu Karargâhının ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın sıkı tesiri ve müdahalesi altına girmişti. Dokuzuncu Kolordunun yürüyüş istikameti Bardiz tarafına çevrilmekle, Kötek civarındaki düşman sağ cenahına ve bu suretle düşmanın asıl kuvvetlerine tesirli darbe vurmak fırsatı kaybedilmişti. Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular 24/12/1914 den itibaren düşmanla çarpışmak-

tan ziyade arazinin, mevsimin, karlı dağların zorluklariyle uğraşmağa ve mühim kayıplara uğramağa başlamışlardı. Karlı ve soğuk bölgede iki günlük hareket, ilk enerjiyi ve takati tüketmişti. id - Oltu - Kale Boğazı bölgesindeki zayıf düşman kuvvetleri, Onuncu Kolorduyu oyalayarak Oltu civarında toplanmışlar ve bu kolorduyu kendi üstlerine çekmişlerdi.

Onbirinci Kolordu, Aras şimalinde yavaş yavaş düşmanı cepheden tazyik ve takip etmekte idi.

23/12/1914 akşamı, ertesi gün için hulâsa olarak şu emir verilmiştir:

"1- Düşman Dokuzuncu ve Onuncu kolorduların cephesinde her taraftan tardolunmuştur.

2- İkinci Suvari fırkası düşmanın Aras şimalindeki ricat hattına ilerliyecektir.

3- Onbirinci Kolordu, düşman sağ cenahını kuvvetli kıtalarla tazyik etmek şartiyle bütün cepheden taarruz edecektir.

4- Dokuzuncu Kolordu, kolbaşlariyle Akbaba ve Akmezar Dağı yollarının telâki noktasına ve Zakim'in dört kilometre şarkındaki Kilise'ye varacaktır. Zakim, Bardiz vivarındadır.

5- Onunucu Kolordu, kolbaşlariyle mümkün mertebe Vartanek - Beyköyü'nün altı kilometre garbındaki yolların telâki noktası hattına vasıl olacak ve Oltu'da bir bölük bırakacaktır.

6- Ordu Karargâhı, 24/12/1914 sabahı saat yedide İd'den hareketle Petkir üzerinden 28 inci Fırka ile Bardiz'e gidecektir.

İmza : Başkumandan Vekili ve Üçüncü Ordu Kumandanı - Enver"

24/12/1914 de Dokuzuncu Kolordu, 29 uncu firkasiyle

Bardiz'e girdi...

17 nci Fırkası, Bardiz cenubuna, 28 inci Fırkası, geride Bardiz'in batısında Ermeni kışlağına, Kolordu Karargâhı Bardiz'e vardılar. Ordu Karargâhı, geceleyin geç vakit Bardiz'e geldi. Bugün Rus filosu tekrar meydana çıkarak yirmi parça ile Zonguldak sahillerine gelmiş ve oraları bombardıman etmiştir.

24/25 Aralık gece yarısından sonra, Bardiz'den verilen Ordu emrinin hulâsası:

25/12/1914 için Ordu Emri

"1- Düşmandan, dün, Oltu civarında binden ziyade er ve bir albayla birçok subay esir, 6 top, 4 makineli tüfek, bir miktar silâh ve malzeme ganimet alınmıştır. Düşmanın Dokuzuncu ve Onuncu Kolordunun cephesindeki kuvvetleri kısmen Ardahan istikametinde ve kısmen dağlara atılmıştır. Onbirinci Kolordu ile Suvari Fırkasından bir haber alınamamıştır.

2- Ordu, mümkün mertebe serî olarak 9 ve 10 uncu Kolordularla düşmanın Kars'a giden muvasale hattını kat ve işgal edecektir.

3- 25/12/1914 günü Dokuzuncu Kolordu, 29 ve 17 nci Fırkalariyle Sarıkamış'a vasıl olacak; orada cephe, cenubu şarkîye doğru alınacak, geçitler ve Sarıkamış işgal edilecek ve müdafa için tertibat alınacaktır. 28 nci fırka, Bardiz'i işgal ve Yeniköy caddesini setredecektir.

4- Onuncu Kolordu, Sarıkamış istikametinde ilerleyecek ve nasıl ilerliyeceğini ve ne vakit Sarıkamış'a muvasalat edebileceğini bildirecektir.

5- Keşif vazifeleri.....

6- Onbirinci Kolordu ile İkinci Suvari Fırkası şimdilik hiç bir emir almıyacaklardır. Hareketlerini benim maksadıma nazaran tanzim edeceklerdir. Eğer düşman ricat

ederse Sarıkamış'ta mahvedilecek, eğer durur ise, 9 ve 10 uncu Kolordular Sarıkamış istikametinden düşmanın gerisine taarruz edeceklerdir.

7- Ordu Karargâhı 25 Aralık öğle vaktine kadar Bardiz'de kalacak; bundan sonra Sarıkamış'a gidecek ve ihtimal, orada 26/12/1914 günü de kalacaktır.

İmza: Başkumandan Vekili ve Üçüncü Ordu Kumandanı - Enver"

Eğer mevsim müsait olsaydı, ve fırkalar tam seferî mevcutlariyle bugünküleri de oldukça mükemmel işliyebilseydi,. muvaffakiyet tahakkuk edebilirdi. Fakat karlı bir mevsimde, dağlık arazide, birbiri arkası sıra yapılan zorlu yürüyüşlerin tesiriyle 25/12/1914 günü birliklerin kuvvetleri çok düşmüştü. Piyade alaylarının mevcudu 600 kişiye inmiş; efrat kısmen ormanlara dağılmış; kısmen donmuş, kısmen gerilerde kalıp dökülmüş idi. Ele geçirilen düşman esirleri Sarıkamış'ta iki Rus alayı bulunduğunu söylemiş olduklarından Başkumandan Vekili, mevcutların çok azalmış olmasına rağmen, Sarıkamış'ın bugün zapt ve işgal edilmesini istiyordu. Ordu Karargâhı, önde yürüyen 29 uncu fırkanın Piyade ucundan ileri geçerek Kızılkilise'ye girmiş, ancak 20 dakika sonra, Piyade ucu buraya varabilmiştir. Öğleden sonra saat üçte tekrar ileri harekete geçilerek Kızılkilise'nin dört kilometre cenup doğusundaki boyun noktasına varıldığı zaman, Sarıkamış'ın bir kaç kilometre batı şimalindeki sırtların takriben bir tabur piyade, 4 makineli tüfek ve bir kaç toptan mürekkep bir düşman kuvveti tarafından işgal ve müdafaa edilmekte olduğu anlaşılmıştır.

Dokuzuncu Kolordu Kumandanı, bu gece istirahat ederek, mühim miktara baliğ olan dökünтüleri topladık-

tan sonra taarruz etmek istemiş, fakat Başkumandan Vekili bu gece mutlaka Sarıkamış'a girilmesini emretmiştir. Aç ve yorgun olan birliklerde takat kalmamış idi. Bu vaziyette yüksek kumanda heyetinin sabırsızlık ve istical göstermesi fayda yerine zarar verebilirdi. Tebliğ edilen ısrarlı emirler üzerine karanlıkta başlayan taarruz gece yarısından bir saat sonraya kadar devam etmiş, 29 uncu Fırka, ancak altışar yüz mevcutlu 85 ve 86 ncı piyade alaylariyle düşman ileri mevziini zapt ve işgal eylemiştir. Ertesi gün, yâni, 26/12/1914 de 29 uncu Fırka yolun cenubunda ve 17 nci Fırka şimalinde olmak üzere, Sarıkamış'ın batısındaki Çerkes köyünün ilerisinde bulunan sırtlarda mevzi' almış olan düşman kuvvetlerine karşı taarruza devam edilmiş ise de bu hareketlerden bir netice hasıl olamamış; iki düşman alayına karşı, iki fırkamızın taarruzu muvaffakiyete varamamıştır. Çünkü bizim piyade fırkalarımız, mevcutların çok azalmasından dolayı ancak dolgun mevcutlu iki tabur kuvvetine inmişlerdi. Kötek taraflarında bulunan düşman esas kuvetlerinin sağ cenahı ezilmemiş olduğundan buradan Sarıkamış'a doğru düşman tarafından mühim kuvvetlerin kolayca ve devamlı bir suretle sevkleri, kaydırılmaları mümkün oluyordu.

Başkumadan Vekili, 25/12/1914 günü, ancak 29 uncu Fırkanın taarruz hareketleriyle, yâni bir kaç yüz piyadenin muharebesiyle meşgul olmuştur. Ertesi gün, mevcutları birer tabur dercesine inmiş olan 29 ve 17 nci Fırkaların taarruz hamlelerini zorlamağa uğraşmıştır. Kötek tarafından şimale doğru, Yeniköy üzerinden Bardiz istikametinde ilerliyen düşman kuvvetleri Bardiz'de bulunan kuvvetlerimizi ve Dokuzuncu Kolordunun gerilerini tehdide başlamışlar idi. Dokuzuncu Kolordunun ar-

kadaki 28 inci Fırkası da Sarıkamış istikametine sürülmüş ise de 26/12/1914 günü yapılan muharebelere iştirâk edememişti. Bu fırkanın 82 nci Alayı Bardiz'i müdafaa için bırakılmış, diğer 83 ve 84 üncü alayları, beheri takriben üç yüz nefer mevcudunda olarak 26/27 Aralık gecesi 17 ve 29 uncu Fırkaları takviye etmişlerdir.

Bardiz'e doğru ilerliyen düşman kuvvetlerine karşı Onuncu Kolordu, 26/12/1914 akşamı, 32 nci fırkasını Bardiz'e göndermişti. Diğer 30 ve 31 inci Fırkalariyle Pirnak sırtlarındaki düşmanı tardettikten sonra Başköy'e doğru yürüyeceğini bildirmişti. Ordu Karargâhı 26 ve 27 Aralık günlerinde Sarıkamış'ın dört kilometre garbindeki tepelerde kalmış ve buradan, Sarıkamış'ı zaptetmek için yapılan taarruz hareketleriyle meşgul olmuştur.

Gerek Sarıkamış etrafındaki ve gerek Bardiz cenubundaki düşman kuvvetleri gittikçe artmakta devam ediyordu. Dokuzuncu Kolordunun Sarıkamış'a doğru taarruz eden kuvvetlerine karşı cenuptan gelen düşman kuvvetleri bu kolordunun da sağ cenahını tehlikeye sokmuştu.

25 Aralık günü için verilmiş plan ordu emrinde Dokozuncu Kolordunun iki fırkasiyle 25/12/1914 de Sarıkamış'a vasıl olması, Onuncu Kolordunun da oraya gelmesi ve Ordu Karargâhının 25 Aralık öğleden sonra Sarıkamış'a gideceği bildirilmiş idi. Düşman esirleri Sarıkamış'ta iki alay piyade olduğunu söylemiş olduklarından düşman işgalinde bulunan Sarıkamış için bu kadar katî emirler vermek dikkate değer. Sarıkamış seferine karar verildiği günden beri Başkumandanlıkta bir kanaat bulunduğu belirmişti: Düşman geri çekiliyor ve biz ileri harekete başladıktan sonra da durmayıp geri çekile-

cektir. Bu kanâat, tekmil düşüncelere hâkim olunca, durmayıp süratle ilerlemek, dökülenlere bakmayıp kaç kişi Ordu karargâhı ile beraber gelebilirse onlarla Sarıkamış'a girmek, düşmanın beraber götüremediği erzak, eşya, cephane vesairesini ele geçirmek, mevcut yolların, köprülerin, binaların vesairenin tahriplerine meydan vermemek arzusu her şeyden evvel birinci plânda tatbik olunur. Eğer düşman zayıf olup hakikaten Kars'a doğru çekilmeğe devam etseydi, bu düşünceler ve kararlar, belki muvaffakiyetli neticeler verebilirdi. Fakat biz, karlı dağlarda fasılasız yürüyüşlerle büyük kayıplara uğrayarak çok zayıf düşmüş ve meselâ Dokuzuncu Kolordu ile bir kaç düşman taburunu imha edemiyorduk.

1913 senesinde, Balkan Harbi'nin ikinci devrinde, Edirne, böyle yürüyüşlerle istirdat olunmuştu. Ancak o zamanki şartlarla, Sarıkamış seferindeki ahval ve vaziyet arasında büyük, ama pek büyük farklar vardı. O zaman mevsim, iklim ve yollar çok müsait idi. Bulgarlar, eski müttefikleriyle boğuşmağa başlamış ve bizim karşımızda ne kadar kuvvetleri varsa hemen hepsini Makedonya tarafına götürmüşlerdi. Çünkü Makedonya'daki muharebeleri kaybederlerse, her şeyi kaybetmiş olacaklar ve Trakya'da bırakmış olacakları kuvvet, katî netice mahallinden uzakta, âtıl kalmış bulunacaktı. Türk ordusunda taarruz ve hareket kabiliyeti kalmadığını zannediyorlardı. Bizim ileri harekete başlamamızla beraber, cephemizde bırakılmış olan zayıf Bulgar müfrezeleri adeta, kaçar gibi, süratle geri çekilmeğe devam ettiler. Edirne, hemen hemen, tüfek patlatmaksızın elimize geçmişti.

Burada ne vaziyet, ne de mevsim hiç müsait değildi. İki Rus kolordusu ve bir kaç Rus suvari fırkası karşımız-

da gayet mahir hareketler ve manevralarla savaşıyorlardı. Biz, Rusların sağ cenahlarına ve sağ yanlarına doğru ilerledikçe, onlar cephelerini hafifçe geri çekerek tasarruf ettikleri kuvvetlerle tehlikede gördükleri cenahlarını ve yanlarını takviye ediyorlardı. Öyle bir zaman geldi ki bizim operatif hareketler, çevirme manevraları yapan Dokuzuncu ve Onuncu Kolordularımızın sağ cenahları, nihayet Ruslar tarafından ihata edilip imha edilmek tehlikesi başgöstermişti. Ruslar, mükemmel şoselerle ve bir demir yoliyle geri taraflarına bağlı idiler. Bizde geri hizmeti namına bir şey yoktu.

27/12/1914 günü Dokuzuncu Kolordunun sağ cenahındaki vaziyetin ıslahına çalışılmış ise de düşman kuvvetlerini tardetmek mümkün olamamıştı. Başköy'e yaklaşan Onuncu Kolordu, fazla dökünтü hasebiyle, bir gün istirahat istemiş ise de Başkumandan Vekili benemehal yürümesini ve perakendesini daha ileride toplamasını emretti. Dokuzuncu Kolordunun, artık, Sarıkamış civarındaki taarruz hareketlerini başa çıkaramıyacağına kanaat getirmiş olan Enver Paşa, 27/12/1914 günü Onuncu Kolordunun vürudуna kadar, Dokuzuncu Kolordunu yerinde kalmasını emretti.

Bu emir, Enver Paşa için, intihar demekti. Karşısında duran Sarıkamış'a bir türlü kavuşamamak; sevgilisinin reddi karşısında inatçı âşıkın şuurunu kaybederek ölüm kararı vermesine benzer bir durum hâsıl etmişti, fakat biricik akla ve mantığa uygun karar idi.

26/12/1914 de Başkumandan Vekilinin Onbirinci Kolorduya göndermiş olduğu bir emirde:

"Dokuzuncu Kolordunun 29 ve 17 nci Fırkalariyle 26/12/1914 de Sarıkamış'ta bulunan düşman kuvvetleriyle muharebe etmekte olduğu, buradaki düşman kuv-

vetlerinin ehemmiyetsiz bulunduğu, Onuncu Kolordunun bir çok muvaffakiyetli muharebelerden sonra Sarıkamış'a yaklaşmakta olduğu, yazıldıktan sonra, Erzurum Kalesi Kumandanı Posselt Paşa'nın 11 inci Kolordunun emri altına verildiği" bildirilmişti. Bu Kolorduya 28/12/1914 de de, şu emir verilmiştir:

"Onbirinci Kolordu Kumandanlığına

Sarıkamış Muharebe Meydanı: 28/12/1914

Dokuzuncu Kolordu Sarıkamış önünde muharebededir. Düşman şimdi geri çekilmeğe başlamıştır. Onuncu Kolordunun bugün muvasaletine intizar olunuyor.

11 inci Kolordu ve Suvari Fırkası kendi önlerinde ricat eden düşman kuvvetlerini şiddetle takip edecektir. Çekilen düşman aksamiyle 32 nci Fırkamız Bardiz civarında muharebe ediyor. Kendisiyle irtibat tesisine çalışınız.

İmza: Başkumandan Vekili-Enver"

Bu emirlerin Onbirinci Kolorduya vaktinde varabilmesine imkân yoktu. Buna rağmen 29/12/1914 de aynı Kolorduya şu emir verilmiştir:

Onbirinci Kolordu Kumandanlığına

Sarıkamış civarından: 29/12/1914

"Onuncu Kolordu, Dokuzuncu Kolordu ile dün akşam irtibat peyda etmişti. Her iki kolordu, Sarıkamış'tan Kars'a doğru huruç yapması muhtemel bulunan düşmanla muharebe ediyordu. 32 nci Fırka Bardiz civarında kuvvetli düşmanla çarpışmakta idi. Bu vaziyete göre, Rusların karşınızda bulunan kuvvetlerinin büyük kısmını geriye çektikleri anlaşılıyor. Bunun için Onbirinci Kolordunun düşmanı şiddetle takip edeceğini hesap ediyorum. Vaziyetiniz hakkında İd Telgrafhanesi vasıtasiyle haber veriniz ve bu tebliği Suvari Fırkasına da gönde-

riniz.

İmza: Başkumandan Vekil - Enver"

26, 28 ve 29 Aralık'ta Onbirinci Kolorduya verilmiş olan şu emirler, hakikate aykırı ve sabit fikir halinde bulunan bir hayalin tesiriyle yazılmış fikraları havi idi. Mütemadiyen düşmanın çekildiği iddiaları, bu emirleri okuyanlarda her halde iyi bir tesir bırakamazdı.

Onbirinci Kolordu, henüz bu emirleri almazdan evvel vaziyeti takdir ederek karşısındaki düşmanı, her gün, ağır ağır geri itmekte ve Aras nehri şimalinde Horasan - Horum hattına doğru ilerlemekte idi. Ruslar Sarıkamış tarafındaki vaziyeti kurtarmak için Aralık ayının son günlerinde Kötek ve Altınbulak civarındaki kuvvetlerinin çoğunu geri çekmiş olduklarından Onbirinci Kolordu bu ayın sonunda tarruz hareketlerini süratlendirmiş ve Micinkirt - Altınbulak - Kötek - İşisor hattına kadar ilerlemiştir.

27/12/1914 günü, Onuncu Kolordu, Başköy'e doğru gelirken Allahuekber Dağını geçmekte çok zorluk çekmiş olduğunu ve yüzde yirmi nisbetinde ayakları donan askerler bulunduğunu ve bugün Novo Selim taraflarındaki düşmanın tardından sonra 28/12/1914 sabahı Sarıkamış istikametinde yürüyeceğini bildirmiştir.

Artık kolordular erimiş ve takatsiz kalmışlardı. 28/12/1914 de Onuncu Kolorduya acele yetişmesi için Başkumandan Vekili emir göndermiş ve Dokuzuncu Kolordunun fırkaları da artık tamamiyle erimiş ve meselâ 29 uncu Fırkanın 28/12/1914 akşamı mevcudu: 300 tüfek, 11 cebel topu ve sekiz makineli tüfekten ibaret kalmıştı. Sahra topları kâmilen elden çıkmıştı.

28/12/1914 akşamı, hâlâ Sarıkamış'ın dört kilometre

garbindeki tepelerde bulunan Başkumandan Vekili, geceleyin verdiği Ordu emrinde hulâsa olarak şunları tebliğ etmiştir:

"1- Dokuz ve Onuncu Kolordular Sarıkamış'ta birleşmeleri temin olunduktan sonra düşman ordusunun izmihlâline çalışılacaktır.

2- 29/12/1914 de kıtaların iskân, iaşe ve cephane ikmaliyle iştigal olunacak ve iyi binici subaylar kumandasında bir kaç gün düşman içinde kalacak keşif kolları çıkarılarak ricat etmekte bulunan düşmanın arkası bırakılmayacaktır.

İmza: Başkumandan Vekili- Enver"

Acaba, Enver Paşa, böyle emirler verirken bizim kolordularımızın hâlâ mevcut olduklarına ve düşmanın da ricat etmekte bulunduğuna hakikaten inanıyor ve herkesi de inandırmağa mı çalışıyordu?

Bir taraftan bu emirde düşmanın ricatı iddia olunurken, diğer taraftan Dokuzuncu Kolordunun sağı gerisinde düşmanın yapacağı tazyike karşı o civardaki bir tepeye, iki top, 2 makineli tüfek ve 120 neferle bir binbaşı ve bir alay kumandanından ibaret kalmış olan seksen dördüncü alay ile Dokuzuncu Kolordu Karargâhının bir zabit ve 18 neferden mürekkep muhafız takımı ve Ordu karargâhının keza aynı kuvvetteki muhafız takımı, müdafaa için yerleştirilmekte idi. Bunlar Enver Paşa'nın gözü önünde yapılıyordu.

29/12/1914 günü, Başkumandan Vekilinin bulunduğu tarassut mahalli düşman topçusunun makasvari ateşine uğradı, Sarıkamış bir hayalolmuştu. Sisler içinde, tüllere bürünmüş, biranevvel kavuşmak istenilen bir gelin gibi ona uzaktan hasretle bakılıyordu.

Çerkes köyünde düşman tarafından kuşatılmış olan

85 ve 87 nci Alaylarımızın artıkları henüz kurtarılamamış idi. Düşmanın bir kısım kuvveti Sarıkamış - Kızılkilise yoluna kadar ilerlemiş ve bunları tard için elde hiç bir ihtiyat kalmamıştı. Bugün 32 nci Fırkaya düşmanın yaptığı taarruzlar güçlükle defedilmiştir.

Düşmanın Onuncu Kolordumuza karşı da yeni kuvvetler sevketmekte oluduğu görülmüştü. Düşman hiç bir yerde ricat etmiyor; bilâkis öteden beriden tasarruf ettiği kuvvetlerle bizim Bardiz tarafındaki birliklerimize mukabil taarruz yapıyor ve Sarıkamış'ın batı tarafındaki sırtlarda şiddetle mukavemet ediyordu. Bu vaziyete rağmen 29/12/1914 de hulâsa olarak şu ordu emri verilmiş ve hâlâ tararruz muharebeleriyle muvaffakiyete ulaşmaktan ümit kesilmemiştir:

"Onuncu Kolordu şiddetle Sarıkamış'a taarruz edecek; Dokuzuncu Kolordu mevziini müdafaa edecek ve Onuncu Kolordunun taarruzunu görür görmez Çerkes köy üzerine müstakilen taarruza geçecek. Yalnız 28 nci Fırkası sağ cenahta müdafaada kalalcak."

Bugün; 29/12/1914 de, Ştange Müfrezesiyle Bahaddin Şakir ve Yakup Cemil gönüllü kuvvetleri Ardahan'a girmişlerdir.

Onuncu Kolordu, 29/12/1914 de sağ cenahı 17 nci Fırkadan dört beş kilometre açık olarak düşmana doğru ilerlemiş ise de orman içinde durmağa mecbur kalmıştı.

30/12/1914 sabahı iki taraf arasında neticesiz bir ateş devam ederken 28 inci Fırkanın gerisinde düşman avcıları görülmüştü. Bunlar Ordu Karargâhının bulunduğu tarassut mahalline takriben 500 metre kadar yaklaşmışlardı. Karargâh bir kaç mecruh vererek mevkiini tebdil etmeğe mecbur kalmıştır. 28 inci Fırka geri çekilmişti.

Bu suretle Dokuzuncu Kolordunun sağ cenahı sarsılmıştı. Bu kolordu, düşman taarruzlarının zoru karşısında cephesini batıya doğru çevirmek zaruretine düşmüştü. Onuncu Kolordu dahi, hemen aynı vaziyeti almıştı. Buna rağmen verilen ordu emrinde kolorduların taarruza devamları emirolunmuştur. Böyle emirler verirken Başkumandanın mutlaka ilâhî bir ilhama dayandığına hükmetmek icabeder. İlim ve mantığın burada yeri yoktur.

31/12/1914 de yapılan taarruzların ve muharebelerin hiç bir neticesi hâsıl olmamıştır. Düşman mütemadiyen Dokuzuncu Kolordunun sağ cenah ve gerilerini tazyik etmiştir.

Onbirinci Kolordunun düşmanı kâfi derecede tazyik ve takip etmediğini düşünen Başkumandan Vekili bu kolorduya şu emri göndermiştir:

"Onbirinci Kolordu Kumandanlığına

Sarıkamış Civarından: 31/12/1914

Sizden son aldığımız malûmat 25/12/1914 de (Eski tarihle: 12 Aralıkta)

Horum'un istirdat edildiğine dair idi. Altı günhdenberi Dokuzuncu Kolordu ve iki günden beri Onuncu Kolordu, şimal istikametinde huruç hareketleri yapmağa teşebbüs eden ve Sarıkamış'ta bulunan düşmana karşı taarruz etmektedir. Sizin de serian ilerlemeniz ve düşmana şiddetle taarruz etmeniz lâzımdır.

İmza: Başkumadan Vekili - Enver"

Bu emirde, düşmanın mukabil taarruzları, güya kaçmak için kendisine delik açmağa çalışan kapatılmış, mahsur bir düşmanın huruç hareketleri gibi gösterilmiştir. Halbuki düşman bu vaziyette değildi. Sarıkamış'ı müdafaaya ve bizim kuvvetlerimizi ve taarruzlarımızı tarda çalışıyordu.

Bu emri onbirinci Kolordunun ne zaman aldığı, neden dolayı karşısındaki düşmana şiddetle taarruz etmediği ve Dokuzuncu ve Onuncu Kolordunun uğradıkları tazyiki ve mukavemeti neden hafifletmediği meçhuldür. Fakat bütün taarruz hareketlerimizde geri hizmetlerimizdeki aksaklığın, kış ile beraber, mühim bir engel olduğuna şüphe edilemez. Muhabere ve muvasale vasıtalarımız bozuk ve eksik idi. Düşman mükemmel bir demir yolundan ve güzel şoselerden istifade ettiği halde, bizim kolordularımız fena ve karla kapalı dağ yollarından, bozuk şoselerden, çamurdan batak haline gelmiş toprak ova yollarından ileri ve geri sevkiyatı temine çabalıyorlardı. Menzil nakliye vasıtaları çok eksik olduğundan her gün muharebe etmekte olan kolordunun ihtiyaçlarını temine kâfi gelmiyordu. Bu eksikliğe yolların fenalığı ve kışın şiddeti eklenince, facia büyüyordu. Ordu Karargâhında bile ayakları donanlar vardı.

Kolordunun mevcutları çok azalmıştı.

Meselâ Dokuzuncu Kolordunun 1/1/1915 tarihindeki mevcudu şu idi:

17 nci Fırka ; 200 muharip er, 7 makineli tüfek, 6 cebel topu.

28 nci Fırka ; 500 Muharip er, 5 makineli tüfek, 7 cebel topu.

29 uncu Fırka ; 200 muharip er, 2 makineli tüfek, 3 cebel topu.

Yekûn - 900 muharip er, 14 makineli tüfek, 16 cebel topu.

Bardiz'deki 32 nci Fırka 500 muharip er, 3 makineli tüfek, 7 cebel topu.

Sahra toplarının hepsi ötede beride karlara gömülüp kalmıştı.

Sarıkamış - Bardiz yolu üzerinde Kızılkilise'ye 30/12/1914 de, iki alay piyade, bir bölük suvari ve bir miktar topçudan mürekkep bir düşman kuvvetinin girmiş olduğu haberi 31 akşamı gece yarısından sonra, 1/1/1915 de geldi. Yeni yıl, pek üzüntülü bir vaziyet ile başlamıştı. Bugün, 29 uncu Fırkamız, bir düşman bölüğünün taarruzu karşısında 600 metre gerideki bir sırta çekilmeğe mecbur kaldı. Beş top bulundukları yerde tahrip edilerek bırakılmıştır. Bunun üzerine 28 inci Fırka da biraz geri alınmıştır, bir çok top ve makineli tüfeğimiz, insan ve hayvan yokluğu yüzünden, muattal bir halde terkedilmiş ve kaybolmuş idi. Nihayet bu hâdise, Başkumandanı ilham perisinin hulyalarından kurtarmağa sebep teşkil etti. Yeni yıl ile beraber hayalleri bırakarak realiteyi görmek nasip oldu.

Geri dönüş. Artık, bu vaziyet karşısında Başkumandanın esir düşmesi ihtimali kuvvetli görüldüğünden, Sarıkamış'a girememiş olan Ordu Karargâhı, 2/1/1915 günü Onuncu Kolordu mıntıkasından geçerek Divnik'e gitmeğe mecbur kaldı. Buradan onbirinci Kolorduya verilen emirde "Sarıkamış istikametinde şiddetle ilerlemesi ve 32 nci Fırka ile irtibat tesis etmesi" tebliğ olunmuştur. Bu emirlerin yerlerine ne zaman vardığı meçhuldür. Düşmanın şiddetle arzu edilen izmihlâli yerine, bizim Kolordularımız erimiştir.

Bugün, Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular, Oltu muvaffakiyetinden sonra rütbesi terfi edilmiş olan Onuncu Kolordu Kumandanı Mirliva Hafız Paşa kumandasında, sol cenah ordusu namiyle birleştirildi; fakat bu ordu, sadece kuru bir isimden ve kadrodan ibaret idi.

3/1/1915 de Dokuzuncu Kolordu, âdeta üç bölük hali-

ne inmiş olup muharip mevcudu şunlardan ibaret idi:

17 nci Fırka Grubu ; 104 Muharip piyade, 4 Makineli tüfek, 4 top.

28 inci Fırka Grubu ; 150 Muharip piyade, 4 Makineli tüfek, 4 top.

29 uncu Fırka Grubu ; 90 Muharip piyade, 4 Makineli tüfek, 4 top.

Yekûn : 344 Muharip piyade, 12 Makineli tüfek, 12 Top.

Divnik'te bulunan Başkumandanlığa 3/1/1915 de Hafız Hakkı Paşa'dan gelen raporda Dokuzuncu Kolordunun 450 ve Onuncu Kolordunun 1000 : 1200 muharip ve gayri muharipten ibaret kaldığı bildiriliyordu. Bugün düşman kuvvetleri Divnik'in şimal ve şarkından taarruz etmişler ise de bu hareketler durdurulmuştur.

Onbirinci Kolordudan hiç bir haber alamıyan Başkumandan Vekili bu Kolorduya yeniden şu emirleri, birbiri arkası sıra göndermiştir. Onbirinci Kolordu, emirleri 4 Ocak akşam üzeri almıştır:

"Onbirinci Kolordu Kumandanlığına

Divnik'ten: 3/4/1-1915

Vaziyette tebeddül yoktur. 32 nci Fırka Bardiz karşısındaki düşmanı püskürtmüştür. Onu takip ederek Onbirinci Kolordu ile irtibat hasıl etmek emrini almıştır. 9 ve 10 uncu Kolordular On gündenberi Sarıkamış şimalinde kuvvetli düşmanla muharebe etmekte bulunmuştur. Onbirinci Kolordunun Sarıkamış istikametinde bir an evvel muharebeye iştiraki katiyen lâzımdır. Vaziyete dair hiç olmazsa günde bir defa Oltu Telgrafhanesi vasıtasiyle veya diğer vasıtalar ile orduya malûmat verilmesi lâzımdır. Ordu Karargâhı Cicecik'dedir.

İmza: Başkumandan Vekili - Enver"

"Onbirinci Kolordu Kumandanlığına
Norşin'den: 4/1/1915

Dokuz ve Onuncu Kolordular Sarıkamış'ın şimali garbisinde cephe şarka doğru olmak üzere kuvvetli bir düşmanla muharebe etmektedirler. 32 nci Fırka, Yeniköy'ün 6 kilometre şimalindeki yayladadır. Karşısında düşman kıtaları bulunmaktadır. Fırka düşmana taarruza hazırlanıyor Ordu karargâhı bu geceyi Norşin'de geçirecektir. Düşmanın Kars'a doğru çekilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Şiddetle ilerleyiniz ve 32 nci Fırka ile irtibat tesis ediniz; vaziyetiniz ve Suvari Fırkası hakkında serian orduya malûmat veriniz.

İmza: Başkumandan Vekili - Enver"

Bu esnada Hafız Hakkı Paşa da şu telgrafı göndermiştir:

Sarıkamış'ın iki kilometre şimalinden : 3/4-1-1915
Onbirinci Kolordu Kumandanlığına

"1- Düşman, dün Bardiz'den yapmak istediği taarruzda muvaffak olamıyarak fena halde mağlûp bir surette cenuba doğru geri çekilmiştir. Onuncu Kolordu, şimdiye kadar düşmandan 3000 esir, 6 top, 15 mitralyöz alarak düşmanın 77 ve 78 inci alaylarını ve garpten gelen dört ihtiyat alayını perişan etmiştir.

2- Dokuzuncu ve Onuncu Kolordular Sarıkamış'ın şimalinde yanyana muharebe ediyorlar. Tutulan esirlerden Sarıkamış'ta müdafaa eden düşman kuvvetinin 79 ve 80 inci alaylariyle diğer bir alaydan mürekkep olduğu anlaşılıyor. Bardiz'de mağlûp olan düşman kuvveti üç alay olduğuna göre, 11 inci Kolordu ve Suvari Fırkası karşısında âzamî bir veya iki alay var demektir.

3- Bu vaziyette, zatıâlilerine Başkumandan Paşa hazretleri tarafından da yazıldığı üzere, Onbirinci Kolordu-

nun kemali sürat ve cüretle ileri atılması lâzımdır. Esasen daha 30/12/1914 de düşmanın Zanzak ve Azabı tahliye ettiğine göre, aramızda 30 - 40 kilometrelik bir mesafe kalmış oluyor ki bu mesafeyi 11 inci Kolordunun bir nefeste katedebileceğine eminim. Bu maksak için verilecek zayiatın hiç bir ehemmiyeti olmadığını arzederim.

4- Düşman suvari kıtaları bizim karşımızda Kars yolunu açmak için dağılmış olduklarından, suvarı fırkamız cephesindeki düşman ile uğraşmıyarak bir gece yürüyüşüyle düşmanı yandan dolaşıp serian bize iltihak ederse pek mühim bir iş görmüş olur.

5- Bardiz'den 32 nci fırkanın düşmanı takip etmesi emri dün verildiğinden Kolordunun da, taarruz ederse, mezkûr fırka ile irtibat hasıl etmesi lâzımdır. Her halde ordunun katî muzafferiyeti için Onbirinci Kolordunun fevkalâde sürat göstermesi icabeder.

9 ve 10 uncu Kolordulardan mürekkep Sol cenah Kumandanı

İmza: Mirliva Hafız Hakkı"

İhtimal ki, Hafız Hakkı paşa, bu telgrafiyle kendisinin Üçüncü Orduda, artık sözü dinlenmesi lâzımgelen mühim bir unsur haline geldiğini anlatmak istemiştir.

Üçüncü Ordunun sol cenahında, aşırı derecede enerjik ve dinamik taarruz arzu ve hamleleri gösterilirken merkez ve sağ cenahda çok ihtiyatkârane hareket edilmesi, Rusların dahilî hatlardan iyi istifadelerine imkân ve fırsat vermiştir. Onbirinci Kolordu Kumandanı Galip Paşa'nın yukarıdaki emirleri 4/1/1915 akşam üzeri tamamiyle aldığı anlaşılmıştır. Bu emirlere rağmen kendi karşısındaki düşmanı beş alay tahmin ettiğinden ve elindeki muharip kuvveti taarruza müsait görmediğinden kendi fırkalarına, ertesi günü için, bulunulan hatta

müdafaa emrini vermiştir. 3/1/1915 de Divnik'te iken, yalnız Sarıkamış civarındaki zayıf kuvvvetlerle muharebenin kazanılamıyacağını ve Dokuzuncu ve onuncu Kolordunun son derecede erimiş olduklarını düşünen Başkumandan Vekili gerek Bardiz'deki ve gerek Aras cephesindeki fırkalarımızı bizzat taarruza sevketmek lüzumunu hissetmiştir. Bu esnada Hafız Hakkı Paşa da, düşmanın her taraftan yaptığı taarruz hareketleri karşısında, Enver Paşa'ya geri gitmesini, Başkumandan ve Harbiye Nazırı olduğu için esir düşmesinin çok fena tesir yapacağını, kendisinin bu taraftaki muharebeleri idareye çalışacağını, kendilerinin esir olsalar da o kadar ziyanı olmıyacağını bildirmiştir. Realiteyi artık tamamiyle görmeğe başlıyan Enver Paşa, Ordu Karargâhiyle birlikte, 4/1/1914 de Divnik'ten hareketle Boyalı-Çermiksu-Bardiz üzerinden Norşin'e hareket etmiş ve sol cenah ordusuna da yerinde sebat emri vermiştir. Maiyetiyle Boyalı civarından geçerken bir düşman keşif kolunun ateşine uğrayan Başkumandan Vekili Norşin'e geldikten sonra, 32 nci Fırkaya ve Onbirinci Kolorduya vaziyeti bildirmiş ve taarruzlarının süratle yapılması için emir vermiştir. 32 nci Fırka Onbirinci Kolorduya raptedilmiştir. Ertesi günü, 5/1/1915 de Ruslar Ardahan'ı istirdat etmişler, bizim müfrezelerimiz geri çekilmeğe mecbur olmuşlardır.

5/1/1915 de Başkumandan Vekili Ordu Karargâhiyle beraber Norşin'den hareketle Ağviran üzerinden Zivin'e gelmiştir. Burada alınan malûmata göre İkinci Suvari Fırkası Aras Nehriyle Micingirt arasında ve Onbirinci Kolordu Micingirt'ten Altınbulak şarkı - Kötek garbı - Ağviran şarkı hattında bulunmaktadır. Kolordu Karargâhı Hadik'de idi. Verilen mükerrer taarruz emirlerine

rağmen Onbirinci Kolordu sâkin bir vaziyette durmakta idi.

Verilen emirlerde müğalâta ve mübalâğa yapılır veya durum hakikate aykırı gösterilirse, madûnun itimadı kaybolur.

Üçüncü Ordu, artık, bitmişti. Sarıkamış seferi, 15 gün içinde tam bir felâketle ve yüz bin kişilik koca ordudan ancak bir kaç bin kişinin elde kalmasiyle neticelenmişti. Başkumandan Vekili şimdi Üçüncü Orduyu takviye lüzumunu hissetmiş ve 5/1/1915 akşamı Zivin'den İstanbul'da Birinci ordu Kumandanı Liman Paşa'ya gönderdiği bir şifrede Beşinci Kolordunun Eruzurum'a Üçüncü Ordu emrine gönderilmesini tebliğ etmiştir. Evvelce dağ teşkilâtiyle üç münferit fırkanın hazırlanması için emir verilmişdi. Bundan sarfi nazar olunmuştur.

4/1/1915 de düşman Dokuzuncu ve Onuncu Kolordularımızın geri kalan kuvvetlerini Sarıkamış civarında iyice sıkıştırmış; bunların bir kısmı esir olmuş; diğerleri dağ yollarından geri çekilmişlerdir. Dokuzuncu Kolordu kumandanı Giresunlu İhsan Paşa da esirler arasında idi.

5/1/1915 de sol cenah kumandanı, Dokuzuncu ve Onuncu Kolordulaın elde kalanlariyle geri çekilmeğe mecbur kaldığını düşmanın Divnik'i zapteylediğini, Dokuzuncu Kolordunun düşman taarruzu karşısında tekmil toplarını ve makineli tüfeklerini kaybettiğini, 3 sahra bataryasının topları tahrip olunarak terkolunduğunu ve her iki kolordudan bâki kalanları Bardiz şarkında Çermiksu'ya getirdiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Bardiz'in garbında Norşin cephesinde toplanması ve bu mevzii müdafaa etmesi sol cenah kumandanına ve sol cenahiyle taarruza hazırlanması da Onbirinci Kolorduya

Başkumandan Vekili tarafından emir olunmuştur. Karlı dağ yollarında sahra toplarının beraber götürülmesi, bu topların hemen kâmilen yollarda terki neticesinin doğurmuştu Geri çekilirken bu toplar düşman eline geçmiştir.

Nihayet, Ordu Karargâhı 6/1/1915 de Zivin'den hareketle Hadik köyüne gelmiş ve burada Enver Paşa Onbirinci Kolordu kumandaniyle görüşerek vaziyeti ıslah etmek imkânının bulunmadığını anlamış ve artık taarruz sevdasından vazgeçerek 6/1/1915 akşamı, şu ordu emrini vermiştir:

"1- Onbirinci Kolordu karşısındaki düşman, hududun diğer tarafına püskürtülmüştür.

2-32 nci Fırka tekrar Onuncu Kolordunun emrine verilmiştir. Onbirinci Kolordu, bu fırka ile muharebe irtibatını muhafaza edecektir.

3-Onbirinci Kolordu ve onun emrine verilen suvari fırkası mevzilerini muhafaza edecek ve kıtaların tanzimi, takviye kıtalarının ileriye celbi ile iştigal edilecektir. Düşman geri çekildiği takdirde Suvari Fırkası düşmanı takip edecektir.

4-Ordu Karargâhı, Onbirinci Kolordu yanındadır.

İmza: Başkumandan Vekili - Enver".

Hayal ve gafletten hakikate dönüş pek geç ve çok acı olmuştur;

Hafız Hakkı Paşa'nın, 6/1/1915 tarihli olup bir gün sonra alınan raporunda, Otuzikinci Fırka ile beraber tekmil Onuncu Kolordunun 3500 tüfek, 16 top ve Dokuzuncu Kolordu bakiyesinin yüz tüfek ve iki makineli tüfekten ibaret kaldığı bildirilmekte idi.

Onbirinci Kolordunun 18 ve 34 üncü fırkalarının şimdiki mevzileri müdafaaya müsait olmadığından iki kilo-

metre daha şarkta ve düşmanın elinde bulunan tepelerin zaptı ile oranın müdafaası münasip görülmüş ve bunun üzerine Onbirinci Kolordu 7/1/1915 de tekrar taarruz hareketlerine başlamıştır. Fakat işgali arzu edilen tepeler o gün ele geçirilemediğinden 8/1/1915 de de taarruza devam olunmuştur.

Düşman mukavemeti yine fazla olup bugün de beklenen netice elde edilemedi. Öteden beri geri gideceği ümit edilen Ruslar taarruz hamleleri ve kudretleri göstermeğe başladılar. Bunun üzerine, Başkumandan Vekili, 8/1/1915 akşamı Hadik'te Onbirinci Kolorduya verdiği emirle:

"Kolordunun bulunduğu hatta kalmasını ve Micingirt suyunun sağ sahili -Altınbulak köyünün şarkındaki tepeler- Altınbulak ile Kötek arasındaki tepeler hattında tahkimat yapmasını" tebliğ etmiştir.

Hafız Hakkı, üçüncü ordu kumandanı. Hadik'te bulunan Enver Paşa, nihayet, 8/1/1915 günü, İstanbul'a avdet etmek kararını vermiş ve Hafız Hakkı Paşa'yı Üçüncü Ordu Kumandanlığına, Suvari Fırkası Kumandanı Albay Yusuf İzzet Bey'i Onuncu Kolordu Kumandanlığına, Nizamiye Suvari Livası (Tugayı) Kumandanı Mürsel Bey'i de Suvarı Fırkası Kumandanlığına tayin etmiştir.

Bu karar üzerine, akşam üzeri sol cenah ve Onuncu Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'ya Hadik'ten şu emri göndermiştir:

"Sol Cenah ve Onuncu Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'ya

Hadik: 8/1/1915

Üçüncü Ordu Kumandanlığına tayin olundunuz. On-

birinci Kolordu, vaziyeti hakkında size yazdı. Ben yarın İstanbul'a hareket ediyorum. Onuncu Kolordu Kumandanlığına Suvari Fırkası Kumandanı Yusuf izzet Bey tayin olundu. Buna nazaran ne düşünüyorsanız hemen bildiriniz. İstanbul'dan İran'a müteveccihen sevkolunan dokuz tabur piyade, ve iki cebel bataryasından mürekkep bir fırkaya Bitlis'e doğru hareket ederek Üçüncü Ordu emrine girmesini tebliğ ettim. Bundan başka da İstanbul'da bulunan Beşinci Kolordu, Ulukışla tarikiyle Sivas üzerinden Erzurum'a hareket emrini aldı. Onbirinci Kolordu şimdiye kadar beş bin ikmal efradı aldı. Kuvvei umumiyesi on bin tüfektir. Beni görmek ister misiniz? Yoksa gideyim mi?

İmza: Başkumandan Vekili- Enver"

Hafız Hakkı Paşa'nın ertesi sabah Hadik'e hareket edeceğini haber alınca, Enver Paşa, Üçüncü Ordu Birliklerine şu emri tebliğ etmiştir:

Ordu Emri

"Hadik'ten: 8-9/1/1915

Dersadete hareket edeceğim cihetle Üçüncü Ordu Kumandanlığı Onuncu Kolordu Kumandanı Mirliva Hafız Hakkı Paşa'ya tevdi kılınmıştır...

İmza: Başkumandan Vekili- Enver"

8/1/1915 gecesi Onuncu Kolordu ile 9 uncu Kolordunun geri kalanları Norşin civarına çekilmişlerdi.

9/1/1915 günü sabahleyin Başkumandan Vekili, İstanbul'dan beraber getirmiş olduğu maiyetiyle birlikte Erzurum-Erzincan-Sivas-Ulukışla yoliyle ve otomobillerle Hadik'ten İstanbul'a hareket etmiştir. Akşam üzeri Hafız Hakkı Paşa Hadik'e gelerek gece yarısından sonra şu emri tebliğ eylemiştir:

"Hadik'den: 10/1/1915

Üçüncü Ordu Kumandanlığını deruhte ederek bimennihil-kerim ifayı vazifeye mübaşeret eyledim.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı-Hafız Hakkı"

Bundan başka Onbirinci Kolorduya, Ordudan şu emir verilmiştir:

"11 nci Kolordunun mevzileri taarruz için müsait ise de müdafaa için muvafık değildir. artık 11 inci Kolordu taarruz etmiyeceğinden şimdiki mevzide ileri karakol kıtaları bırakıp asıl mevziin daha geride intihap edilmesi münasiptir."

Sarıkamış civarındaki tehlikeyi bertaraf eden düşman, Onbirinci Kolordu karşısında tekrar insiyatifi ele almış ve ufak tefek taarruzlara başlamıştı.

Onüçüncü Kolordu namı verilen altı taburla, kolordu kıtaları hastalık ve iklim farkı tesirleriyle çok kayıplara uğramışlardı; Başkumandan bunun bir müfreze haline konup tanzim olunmasını muvafık bulmuş ve 10/1/1915 de, hulâsa olarak, şu emri vermiştir:

"Onüçüncü Kolordu kıtalarından tam mevcutlu bir piyade alayı; bir makineli tüfek bölüğü, bir suvari bölüğü ve bir batarya teşkil edilecektir. Bu müfrezenin kumandanlığına Abdülkadir Bey tayin olunmuştur. Kolordu ve fırka kumandanlariyle, Abdülkadir Bey'in istihdamına lüzum görmediği zabitler, Köprüköyü'ne ordu emrine geleceklerdir."

Bu esnada Murad vâdisinde ve Eleşkird ovasında bulunan Onüçüncü Kolordu şu vaziyette idi:

9, 16 ve 27 nci ihtiyat suvari alaylariyle Muson hudut taburu - Diyadin garbinde; 500 piyade ve 50 atlıdan mürekkep Musabey gönüllüleri ile 11 inci İhtiyat Suvari Alayı; Sarıbulak cihetinde;

Taşlıçay Hudut Taburu; Karakilese'de,

37 nci Fırka Karargâhı; Eleşkird'de,

Amad- Eleşkird hudut taburlariyle 26 ncı İhtiyat Suvari Alayı; Oharek'de,

12 nci İhtiyat Suvari Alayı; Alişanoğlu'nda;

Fırka suvarisiyle 15 inci İhtiyat Suvari Alayı; Eleşkird'de,

110 uncu Piyade Alayı, makineli tüfek ve serî cebel bölükleri; Çelikan'da;

109 uncu Piyade Alayı; Suvar'da,

111 inci Piyade Alayı; Şeyh Zeylan'da,

13 üncü Kolordu Karargâhı; Tutak'ta.

Onüçüncü Kolordunun çok kalabalık olan kadrosunda silah kullanan erler pek az olduğundan ancak bir alay piyade teşkil olunabilecekti. İhtiyat suvarileriyle hudut taburları bu tensika dahil değildi. Bağdat'tan getirilmiş olan Onüçüncü Kolordunun âkıbeti, bu suretle iki ay zarfında taayyün etmiş ve bu kolordunun mevcudiyetine nihayet verilmiştir. Irak'ta bırakılmış olsaydı; belki daha çok işe yarayabilirdi. Bir sene sonra Sâbis meydan muharebesini kazanan Onüçüncü Kolordu başkadır.

1915 senesi sonunda Irak'taki harp vaziyeti ehemmiyet kazandığından Çanakkale müdafaasından serbest kalan İkinci ve Altıncı Piyade fırkalariyle müstakil suvari livasından mürekkep olmak üzere yeni bir Onüçüncü kolordu teşkil edilmiştir.

Abdülkadir Bey Müfrezesinin, Üçüncü Ordu sağ cenahına gelmesi ve Eleşkird ovasiyle Kılınç Gediği'nde yalnız Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkasiyle hudut taburlarının kalması 12/1/1915 de Üçüncü Ordu Kumandanlığından tebliğ olunmuştur.

Aynı günde, 12/1/1915' de Hadik'ten verilen Ordu emrinde hulâsa olarak şunlar tebliğ edilmiştir:

"1- Ruslar, hudut hattında ve Aras'tan Bardiz'e kadar olan mıntakada bulunmaktadırlar. Oltu'nun şimal doğusunda Tuzla civarında ayrıca bir Rus müfrezesi vardır.

2- Abdülkadir Bey Müfrezesi (13 üncü Kolordu kıtalarından mürekkep) Karakilise ve Eleşkird mıntakasında, İkinci Nizamiye Suvari fırkası Micingirt civarında, 11 inci Kolordu takriben (Micingirt - Zivin) hattında, Onuncu Kolordu Norşin, Çıtak taraflarında, bir müfrezemiz de Oltu'da bulunmaktadır.

3- Ordu, mevziinde kalacak ve düşman taarruzlarına karşı müdafaa edecektir.

4- Abdülkadir Bey Müfrezesi Velibaba üzerinden Ordunun sağ cenahına iltihak için emir almıştır.

5- İkinci Suvari Fırkası, Onbirinci Kolordunun sağ cenahını temin edecek.....

6- 11 inci Kolordu, evvelce verilmiş olan emir mucibince hareket edecektir.

7- 10 uncu Kolordu, mevzi intihabında serbesttir. Oltu ve Narman cenubundaki geçitlerin ve Kale Boğazının elde bulunması son dercede mühimdir.

8- Ordu Karargâhı Hadik'tedir.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı - Hafız Hakkı"

13/1/1915 de düşman Oltu civarında tazyiklerini arttırmış ve bu kasabayı ele geçirmiştir. Stange Bey Müfrezesi ilk önce Ardanoş'a, daha sonra Artvin'e çekilmiştir.

13/1/1915 akşamı Ordudan Onbirinci Kolorduya verilen emrin hulâsası şudur:

"1- İkinci Suvari Fırkası Onbirinci Kolordunun emrine verilmiştir.

2- Onbirinci Kolordu yarın mevziini muhafaza edecektir. Bu mümkün olmazsa Zivin Deresinin sağ (Batı)

sahiline geçecek ve orayı muhafaza eyliyecektir.

3- Ordu Karargâhı bu akşam Zanzak'a gidecektir.

4- Tekmil Oltu ve Narman havalisinin muhafazası Onbirinci Kolordunun sebatına tâbi olduğundan kolordunun büsbütün perişanlığa meydan vermemek üzere sebatı her halde arzu olunur.

5- Kolordunun bugüne kadar gösterdiği kahramanca sebat ve metanetinden dolayı umum zabitlere ve askerlere teşekkür ederim.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı - Hafiz Hakkı"

Onbirinci Kolordunun bugünkü piyade mevcudu:

	Tüfenk
18 inci Fırka :	650
34 " " :	1090
33 " " :	1100

Yekûn: 2840' dır. Başkumandanın bahsettiği ikmal efradı henüz kolorduya varmamıştı. 14/1/1915 günü akşamı, Onbirinci Kolordu, düşman taarruzları karşısında Zivin Çayı batısına çekilmeğe mecbur kalmıştır. Bu kolordunun karşısındaki düşmanın dört piyade alayı, bir alay suvari ve 26 top'dan ibaret olduğu tahmin edilmiştir.

Üçüncü Ordu Karargâhı, 13/1/1915 akşamı Hadik'ten hareketle gece yarısı Zanzak'a geldi. 15/1/1915'de Zanzak'tan Köprüköyü'ne avdet etti. Onbirinci Kolordu da 14 Ocak günü yılgınlık ve inzibatsızlık eserleri görülmüş ve kaçanları durdurmak için silâha müracaat mecburiyeti hasıl olmuştur.

Bunun üzerine Ordudan Kolorduya verilen emirde "Zivin deresinin garp sırtlarının muvafık olduğu, burayı muhafaza etmek mümkün olmazsa Köprüköy ilersindeki hatta doğru çekilmesi Onuncu Kolorduya İd'e çekilme-

si için emir verildiği, Abdülkadir Bey Müfrezesinin Mescitli üzerinden Orduya iltihak edeceği ve Ordu karargâhının da yarın (15/1/1915 de) Köprüköyü'ne gideceği" tebliğ olunmuştur.

Onuncu Kolordunun 13/1/1915 deki kuvvei umumiyesi şu idi:

	Tüfenk	Kılınç	Top	M. Tüfenk
Otuzuncu Fırka	280	40	0	1
Otuzbirinci Fırka	600	6	0	1
Otuzikinci Fırka	350	10	6	6
19 cu Suvari Alayı		170	0	4
İstihkâm Taburu	280			
Kolordu emrinde			16	

Bu kolordu, 15/1/1915 de, Tarman, Yeniköy, İd, Kale Boğazı bölgesinde toplanmış olup karargâhı İd'de bulunuyordu.

Düşman, Onbirinci Kolordu karşısında tazyikini arttırdığından bu kolordu 17/1/1915 akşamı gece karanlığında biraz gerideki sırtlara çekilmiştir. 18 Ocak günü düşman yeniden taarruz ettiğinden 18/1/1915 akşamı Onbirinci Kolordu nihayet Azap deresinin şarkındaki mevzii işgal eyledi ve bu suretle Sarıkamış seferine başlamazdan evvelki vaziyet alınmış oldu. Azap köyünde 18 ve 34 üncü Fırkaların ve Kalender köyünde 33 üncü Fırkanın, Berdrevans köyünde de Kolordunun karargâhları yerleşmiştir. Üçüncü Ordu Karargâhı 19/1/1915 de, Hasankale'ye gitmiş ve orada kalmıştır. Bundan sonra düşman taarruzları durmuş, müdafaa vaziyeti de istikrar bulmuştur. Bu suretle 1915 ilkbaharına kadar, Üçüncü Ordu cephesinde umumî olarak sükûnet devam etmiştir.

5/1/1915 de Beşinci Kolordunun Erzurum'a sevki için emir vermiş olan Başkumandan Vekili hala Karadeniz'de sefer ümidini beslediğinden bunun denizden nak-

lini düşünüyordu. Fakat 7/1/1915 de Rus Filosunun Sinop'u topa tutması üzerine, ne harp filomuzun ve ne de nakliye gemilerimizin bu kadar büyük bir kuvveti Karadeniz'de nakle ve muhafazaya muktedir olmadıkları hakkında yeniden verilen izahata kanaat ederek Beşinci Kolorduun karadan Ulukışla yoliyle Erzurum'a sevkini emretmiştir. 15/1/1915'de Erzincan'a gelmiş olan Enver Paşa, Üçüncü Ordu Kumandanının kuvvet talebi hakkındaki müracatları üzerine, aynı günde İstanbul'a gönderdiği bir şifre ile Beşinci Kolordunun bir fırkasının 20/1/1915'de İstanbul'dan hareket ettirilmesini yazmıştır. Bu emir üzerine 15 inci fırka hazırlanmağa başlandı.

Diğer taraftan Üçüncü Ordu Kumandanı, Harbiye Nezaretine de gönderdiği şifrelerle mütemadiyen kuvvet sevki için müracaatlarda bulunduğundan Harbiye Nazırı Vekili ve Dahiliye Nazırı Talât Bey mesuliyeti üzerine alarak ve bugünkü vaziyette artık duran, İran mefkûrelerini düşenmeği abes telâkki ederek radikal bir karar ittihaz etmiştir. 5/1/1915 de Beşinci Kolordunun Erzurum'a sevki hakkında Enver Paşa tarafından kendisine verilen emir üzerine, Liman Paşa bu kolordunun Erzurum'a varması için aylar geçeceğini, bu esnada Rusların ve İngilizlerin Boğazlara karşı bir tecavüze geçmelerinin muhtemel olduğunu ve Beşinci Kolorduya Boğazların müdafaası için ihtiyaç hasıl olacağını cevap olarak bildirmişti.

Talât Bey, bir yandan bu mütalâayı ve ihtiyacı, diğer taraftan Hafız Hakkı Paşa'nın mükerrer feryatlarını dikkate alarak İran'a sevkedilmekte olan kuvvei seferiyelerden ikisinin de Üçüncü Ordu tarafına sapması için kendiliğinden, emir vermiştir. Önde giden ve Halil

Bey'in kumandasındaki Beşinci Kuvvei Seferiye esasen Enver Paşa tarafından 8/1/1915 tarihinde Diyarbakır - Bitlis istikametine çevrilmiş ve kumandanlığına alay kumandanlarından Binbaşı Bekir Sami Bey memur edilmiş idi.

Enver Paşa'nın amcası olan Yarbay Halil Bey'e Ulukışla'da kendisini beklemesi ve yedindeki hediyeleri ve altın mesture parasını beraber geri getirmesi Başkumandan tarafından tebliğ olunmuştu. İşte Beşinci Kuvvei Seferiye Diyarbakır'a doğru yürümekte iken Harbiye Nazırı Vekili Talât Bey tarafından gerideki altı taburlu Birinci Kuvvei Seferiyeye de Diyarbakır istikametinde hareketi tebliğ olunmuştu. Enver Paşa, ancak Sivas'a geldiği zaman bu değişklikten haberdar olmuş ve çok canı sıkılarak şiddetli bir emir tamim etmiştir.

Evvelce verdiği emre rağmen Beşinci Kolordunun sevkine Liman Paşa tarafından mümanaat edilmesi de bu hususta âmil olmuştur. Sivas'tan tekmil kumandanlara tamim edilen emirde:

"Kendisinin hususî bir fikir ile yaptığı tertipleri bozmak ve kıtalara emir vermek hakkının ancak kendisine ait olduğunu ve vekillerin bu gibi hususlarda behemehal asilin reyini istihsal mecburiyetinde olduklarını ve kıtaların kendisinden başkasının vereceği emirleri ifa etmiyerek kendisine malûmat arzetmeleri lâzımgeldiğini" tebliğ eylemiştir.

Bir kaç gün sonra, Rusların taarruz etmediklerini ve Üçüncü Ordu cephesinde sükûnet hasıl olduğunu gören Başkumandan Vekili İstanbul'a geldiği zaman Diyarbakır istikametinde parça parça hareket halinde olan Birinci Kuvvei Seferiyeye tekrar Musul istikametinde yürümesini emretmiştir.

Yarbay Halil Bey, Enver Paşa ile Ulukışla'da buluşarak onunla beraber İstanbul'a gelmiş ve buradan 26/1/1915 tarihinde Kâzım Karabekir'in yerine Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanlığına tayin olunarak yine Musul istikametine hareket etmiş ve orada yeni fırkasının başına geçmiştir. 24/1/1915 tarihinde henüz Halep'te bulunan Kâzım Karabekir'e de süratle Bağdat'a gitmesi ve bacağından yaralanmış olan Süleyman Askeri Bey kumanda edemiyecek bir halde ise onun vazifesini deruhde etmesi tebliğ olunmuştur.

Eğer Talât Bey'in vermiş olduğu radikal karar bozulmıyarak Üçüncü Ordu doğrudan doğruya takviye edilmiş olsaydı, bu fırkalardan hiç olmazsa ikincisi Diyarbakır'dan Van taraflarına Şubatta giderek Van isyanı vaktiyle bastırılabilir; Birinci Kuvvei Seferiyenin dört ay sonra Dilman muharebesinde uğradığı büyük mağlûbiyete meydan verilmemiş ve Van şehri ve vilâyeti daha harbin ilk altı ayında Ermenilerin ve Rusların eline geçmemiş olurdu. Beşinci Kuvvei Seferiye Diyarbakır'a geldikten sonra Üçüncü Ordu Kumandanlığı tarafından Erzurum tarafına celbolunmuştur.

İkinci Orduya mensup Beşinci Kolordudan Kafkas cephesine sevki takarrür etmiş olan Onbeşinci Fırkanın 20/1/1915 tarihinde Haydarpaşa'dan trenlere bindirilmesi için hazırlıklar yapılmış idi. Ben, bu tarihte İkinci Ordu Kurmay Başkanlığını yapıyordum. Hafız Hakkı Paşa'nın ısrarı üzerine bu fırkanın tekrar denizden sevki meselesi kurcalanmıştı. Vapur için yaptığımız müracaata karşı, ancak 22 Ocakta vapurların hazırlanabileceği cevabı gelmişti. Vapur azlığından dolayı Enver Paşa iki alayın denizden ve geri kalan diğer birliklerin şimendiferle sevkini emretti. 22/1/1915 günü alayların vapurla-

ra yüklenmesine başlandı; Enver Paşa da maiyetiyle birlikte Şark Cephesinden aynı günde trenle İstanbul'a geldi. İlk önce yükleme işinin tacilini ve akşama kadar bitirilmesini emretti. Bir kaç saat sonra, ihtimalen Karargâhı Umumî Erkânından, Liman Paşa'dan ve Amiral Souchon'dan aldığı malûmat ve Boğazlara karşı büyümekte olan tehdit ve tehlike hakkında verilen izahat üzerine fikrini ve kararını değiştirerek vapurlara bindirilen askerlerin tekrar karaya çıkarılmasını ve bir gün sonra, 23/1/1915 tarihinde de fırkanın başka bir emire kadar sevk edilmemesini tebliğ etti. Nihayet 25/1/1915 de Beşinci kolordunun ve 15 inci Fırkanın Üçüncü Orduya sevkinden büsbütün sarfı nazar olunduğu ve bu kolordunun tekrar ikinci ordu emrine verildiği bildirildi.

Evvelce bir İngiliz denizaltısı Boğaza girerek Mesudiye zırhlımızı torpillemişti. 15/1/1915 de de Safir adındaki bir Fransız Denizaltısı Boğaza girerek Naraburnu'na kadar gelmiş; orada kuma çarparak suyun yüzüne çıkmağa mecbur kalmış ve derakap topçularımız tarafından ateş ile batırılarak mürettebatı esir edilmiş idi. Başkumandan Kafkas cephesinde iken zihni, pek tabiî olarak, gözü önündeki Üçüncü Ordu ile fazla meşgul oluyor ve onun müracaaatlarını ve ihtiyaçlarını temine çalışıyordu. Şimdi İstanbul'a geldiği zaman, kendisine Çanakkale tehlikesi ve devlet merkezi olan İstanbul'un tehdit altında bulunduğu izah edilince bu vaziyetin daha ciddî olduğunu görerek Beşinci Kolordunun ve bu meyanda Onbeşinci Fırkanın Kafkas cephesine sevkinden vazgeçmiştir. Esasen İstanbul'daki Karargâhı Umumî, şehrin düşman taarruzlarına uğraması ihtimalini ciddi bir suretle düşünerek, daha Enver Paşa Şark Cepehesi'nde iken, İstanbul'un boşaltılması, kıymetli şeylerin vesairenin

Anadolu'ya nakli hazırlıklarına başlamıştı. Şimdi Enver Paşa şarktaki hulya âleminden kurtularak hakikî başkumandanlık vazifesini deruhde etmişti.

Büyük kumandanların cephelere veya ilk hatlara yakın bulunmalarında daima aynı mahzur husule gelmiştir. Böyle zamanlarda bu kumandanlar, yakınlarındaki birliklerin ve daha küçük kumandanların hareketleriyle, teferruat ile meşgul olmaya başlar ve asıl kuvvetlerin, diğer orduların ve cephelerin vaziyetlerini ihmal ederler.

Suriye cephesi için de böyle olmuştu. Cemal Paşa, Dördüncü Ordu kumandanı olduktan sonra Bandırma'daki Onuncu Fırkanın biran evvel Kanal seferi için Şam'a sevkini istemişti. Bu suretle Çanakkale müdafaasında kullanılacak bir fırka elden çıkmıştı. Fakat iş bu kadarla kalmadı. Dördüncü Ordu Kumandanının yeniden ısrarlı talepleri üzerine Üçüncü Kolordunun Tekirdağ'ndaki Sekizinci Fırkasının da Kanal seferi için Suriye'ye gönderilmesi hakkında 6/1/1915 de Kafkas cephesinde bulunan Başkumandan tarafından emir verilmiştir.

Çanakkale müdafaasına memur edilmiş olan Üçüncü Kolordudan şu sırada Kanal seferi için bir fırka alınması tehlikeli bir iş idi. Bu kolordunun yalnız Yedinci ve Dokuzuncu fırkalarla zayıf kalması caiz olmadığından 57, 58 ve 59 uncu alaylardan mürekkep bir 19 uncu Fırkanın yeniden teşkiline emir verildi. Bu fırkanın kumandanlığına Sofya'da Ataşamiliter bulunan Yarbay Mustafa Kemal Bey tayin olundu. Yeni alaylar ve yeni fırkalar teşkil etmek kâğıt üzerinde kolay bir iş idi; bunlara insan bulmak mümkündü. Fakat diğer şeyler, hususiyle talim ve terbiye temini güçtü.

Evvelce Birinci Kuvvei Seferiye yalnız iki alaydan teşkil olunmuştu. Başkumandan, bunun iki alaylı kalmasını muvafık bulmayarak Beşinci Kolordudan bir alay daha verilmesini emretti. Bunun üzerine Beşinci Kolordudan 44 üncü Alayı ayırarak 1/2/1915 de Haydarpaşa'dan trenle gönderdik. Bununla beraber kuvvei seferiyelere verilen alayların yerlerini yeniden alaylar teşkiline ve husule gelmiş olan boşlukların tekrar doldurulmasına çalışıldı.

Gittik, gördük, taarruz ettik, geri geldik. İşte sessizce, fakat ateşli ümitlerle ve hayallerle İstanbul'dan 6/12/1914 de Yavuz zırhlısiyle hareket eden Başkumandan Vekili ile maiyetindeki Bronzart Paşa, Fledman vesaire, gidip gelme ile beraber altı hafta süren bir kasırgadan sonra, şimdi, yine sessizce fakat neşesiz ve durgun bir vaziyet ile İstanbul'a dönmüşlerdi. Bir kumandan için yenmek veya yenilmek olağan şeylerdir; fakat kurbanların telâfisi mümkün değildir.

19/12/1914 de Erzurum'dan ilk verilen emirle Üçüncü Ordu harekete geçirilmişti.

Sarıkamış civarına kadar, bir çok dökünütüler bırakarak, hastalık ve soğuktan, kar içinde gecelemekten büyük kayıplara uğrayarak sivri iki uc halinde ilerliyen Dokuzuncu ve Onuncu Kolordıların bir kısmı ve Ordu Karargâhı 25/12/1914 de Sarıkamış'ı ancak uzaktan görebilmişler; günlerce bu vaziyette düşmanla ve her türlü zorluklarla çarpışmışlardır. Muharebe birliklerimizin mevcutları o kadar düşmüş idi ki, bazan alay ve hattâ fırka kumandanları kırk elli erden ibaret bir avcı grubuna kumanda etmek mecburiyetine düşmüşlerdi. Fırka, kolordu ve ordu karargâhlarındaki subayların çoğu, ka-

rargâh ve kurmay vazifelerini bırakarak, beş on muhafız ere, hizmet ve emir neferlerine ateş ettirmekle uğraşmışlar ve karargâhları esir düşmekten kurtarmağa çalışmışlar ve yaralanmışlardı.

Dokuzuncu ve Onuncu Kolorduların bin türlü zahmetle Sarıkamış, Bardiz, Yeniköy taraflarına getirilmiş olan sahra topları, hayvanların telef olmasından Allahuekber dağında vesair çok karlı yerlerde terkedilmiş ve düşman eline geçmişti.

Onbirinci Kolordu, hududa kadar taarruz hareketlerinde uğradığı kayıpların üç dört mislini geri çekilirken vermişti.

Dokuzuncu Kolordunun Sarıkamış civarında Çerkes köyünde Ruslar tarafından kuşatılan iki alayını kurtarmak mümkün olamamış ve bu taraflarda üç alay tahmin edilen düşmanı tardetmeğe muvaffakiyet kazanılamamıştı. Nihayet 2/1/1915 de ümit kesilerek geri çekilme hareketi başlamıştı. Bu esnada Dokuzuncu Kolordunun kumandaniyle beraber karargâhı ve bir çok subaylar esir düşmüşlerdi.

O günden sonra, her gün perişanlık ve geri çekilmeler devam etmiş; nihayet, Başkumandan Vekili 9/1/1915 sabahı, maiyetiyle birlikte, Hadik'ten İstanbul yolunu tutmuş ve kara yoliyle ancak 13 gün sonra, 22/1/1915 de trenle Haydarpaşa'ya gelmiştir.

Sarıkamış seferinin son bilânçosu, yüz bin kişilik üç kolordunun iki hafta zarfında takriben on beş bin kişiye düşmesi, toplariyle, silâhlarının ve nakil vasıtalarının yarısından fazlasının kaybolması, bütün gidip gelme yolları boyunda kanlı veya donmuş on binlerce mezarsız şehit bırakılması, ordunun gerek maddî ve gerek mânevî kuvvetlerinden bir çok şeylerin kaybolması ile hulâsa

olunabilir. Eğer o zaman düşmanda takip kudreti olsaydı, Erzurum önlerine kadar gelebilirdi. Fakat o da çok kayıplara uğramış ve kış ortasında böyle bir takip yapabilecek takattan mahrum kalmıştı. Nihayet Sarıkamış seferi için kısaca şöyle söylenebilir:

Gittik; gördük; taarruz ettik; Sarıkamış'a uzaktan baktık; geri geldik... Mağlûbiyet, galip olmak kadar, her askerin talihinde vardır. Fakat aşikâr hesapları ihmal etmek, samimî yardımcıların mütalâalarına kıymet vermemek doğru sayılamaz. Evham, tereddüt, korkaklık ne kadar fena ise, hiç bir hesaba dayanmıyan cesaret, sabırsızlık ve ataklık da o derecede zararlıdır.

Diğer taraftan büyük taarruzlar, sevkulceşy hareketleri, ancak geniş ve ihtimamlı hazırlıklar neticesinde muvaffakiyetle yapılabilir. Gerisinde ikmal işleri iyi cereyan etmiyen bir ordu, durduğu yerde, müdafaa vaziyetinde sıkıntı çekerken bunu ileri harekete zorlayarak geri hizmetlerini, ikmal işlerini daha güç vaziyete sokmak, ilk zamanlarda kazanılan muvaffakiyetleri dahi suya düşürür.

Hafız hakkı hatasını hayatiyle ödedi. Hafız Hakkı Paşa, Hasankale'de iken tifüs ve hummayı racia hastalıkları olanca şiddetleriyle etrafa dehşet salmağa başlamışlardı. Ordu karargâhı daha ileride iken Hasankale bir menzil noktası halinde tanzim olunmuş ve mevcut binaların çoğu hastahene haline konmuştu. Ölmeden oraya kadar gelebilen hasta ve yaralılar Hasankale'de yatırılmıştı. İzdiham son dereceyi bulmuştu. Nakli kabil olanlar Erzurum'a gönderilmiş ise de ağır hasta ve yaralılar Hasankale'de mühim bir yekûn tutuyordu.

Hafız Hakkı Paşa, Ocak ayı içinde bu hastalarla meş-

gul olmağı bir vicdan borcu telâkki etmişti. Bit, tifüs hastalığının sirayet vasıtası olan bu menhus böcek sakınılması gayet güç bir bolluk ile her yerde üremişti. Vazife icabı zarurî birtakım temaslar neticesinde, Hafız Hakkı Paşa 31/1/1915 de tifüse tutulmuş ve 5/2/1915 de Erzurum'a nakledilerek hastahaneye yatırılmıştır. Tedavisine uğraşılmış ise de muvaffakiyet hâsıl olmamış ve 12/2/1915'de kendi hatasının kurbanı olan şehitler kafilesine iltihak etmiştir.

İlâhi adalet pek çabuk tecelli etmişti.

Hafız Hakkı, hatasını artık hayatiyle ödemiş oldu. Gerçi mezar taşına ordu kumandanı Hafız Hakkı Paşa diye yazıldı; fakat bu paşalıktan ve ordu kumandanlığından ne kendisi istifade edebildi ve ne de kendisini sevenlerin ve kumandası altında bulunanların yüzü güldü. Esasen böyle bir felâkete mümkün olduğu kadar mâni olmak için İstanbul'da iken bizzat çok çalışmıştı. Fakat Alman entrikası onu Karargâhı Umumî'den uzaklaştırınca, mukadderatın hâkim eli, Erzurum'da Hafız Hakkı'yı hayal peşinde koşturdu. Evvelki muvazeneli hesapları unutarak, kışın karlı dağlardaki ileri hareket zorluklarını hiçe sayarak, bahtım ve talihim belki bu Turan yolundadır diyerek o zamanki Türkiye'nin takati haricinde hülyalara kapıldı. Eğer, merhum, akıl ve bilgiye uygun olarak Erzurum'dan menfi rapor göndermiş olsaydı, belki Başkumandan Vekilini daha hesaplı düşünmeğe mecbur ederdi. Nihayet Hasan İzzet Paşa gibi, çekilse ve bu hesapsızlığa iştirâk etmeseydi, yine belki bu felâketli sergüzeşte mâni olabilirdi. Bununla beraber sade vatanın yükselmesi için feragatle çalışmış, fakat yanılmış olan bu kıymetli, vatansever, temiz, mefkûreci ve bir kahraman gibi ölmüş şehidi hürmetle anmak borcumuz-

dur. Erzurum, bu şehidin mezarını ağuşunda tutmakla iftihar edebilir. Çünkü o, askerlerine yardım ederken feragatle çalışmış ve bu yolda şehit düşmüştür. Mukadderat, ona, ezeli düşmanımızla çarpışırken askeri arasında şehit olmayı nasip etmiştir.

Sarıkamış mağlubiyetinin sebepleri nedir? Sarıkamış seferinin felâketle neticelenmesinin sebepleri pek çoktur. Fakat kısaca belirtmek lâzım gelirse, şu noktalar, ilk önce göze çarpar:

1- Yolsuzluk, dağlık arazi, menzil zorlukları, ordunun bir kış taarruzu yapacak surette giydirilmemiş ve techiz edilmemiş olması gibi ahval dolayısiyle bu taarruzun kışın yapılmaması lâzımdı. Cephane noksanı ve yolları mahdut, karla örtülü dağlık arazide hareket güçlüğü yüzünden topçu kuvvetinden istifade olunamıyacaktı. Bu sebeplerle bir çok toplar düşmana terkedilmiştir.

2- 1915 senesi Mayıs ayında yapılması belki muvafik olacak böyle bir taarruz hareketinde üç kolordunun muharebe meydanında iş birliği temin olunmalıydı. Dokuzuncu ve Onuncu Kolordu'ların havaya kılıç sallamak kabilinden birbirinden çok uzak istikametlerde yürütülmemesi ve taarruzun düşmanın Kötek civarındaki sağ cenahına mütemerkiz bir suretle tevcih olunması lâzım gelirdi. Onbirinci Kolordunun sol cenahiyle birlikte Dokuzuncu Kolordu, Kötek civarındaki düşman sağ cenahını ezerken suvari fırkasiyle Onuncu Kolordunun Bardiz üzerinden Sarıkamış istikametinde operatif bir hareket yapmaları, belki, muvaffakiyetle neticelenebilirdi; fakat kış esnasında, bu mümkün değildi.

3- Acele hareketler ve zorlamalar yüzünden birliklerin pek çok dökünti ve hasta bırakmalarına meydan ver-

memek ve onların muharebe ve yürüyüş kabiliyetlerini gözönünde tutarak bu kabiliyetleri ve kudretleri iyi muhafaza etmek, takat haricinde zorlamalardan çekinmek icabederdi. Eldeki sopadan bir çelik kılıç darbesi ve tesiri talep olunmamalıdır. Aksı halde, bu sopa, ilk sert bir cisme veya kafaya rastgelince kafadan evvel sopa kırılır.

4- Kafkas cephesinde taarruzun ilk şartı Karadeniz'de üstünlük temin edilmesidir. İstilâ edilen yerleri başka türlü muhafaza etmek kabil değildir. Taarruz plânlarını buna göre tertip eylemek lâzım idi. Hiç olmazsa Eruzurum'a kadar demiryolu olmayınca, deniz yolunun her zaman için açık ve emniyetli bulunması zarurî idi. Bu da olmayınca, sevkulceyş taarruzunu düşünmek bile abestir.

5- Asıl muharebe meydanındaki tabiye muvaffakiyeti iyice hazırlanmadan yapılan operatif ihata veya çevirme hareketlerimiz; düşmanın iç vaziyetinde mahirane hareketi ve mukavemeti karşısında muvaffakiyetsizliğe müncer olmuştur. Küçük mikyaslı sevkulceyş haritaları üzerinde, tabiye hülyaları kurulmamalıdır. Eğer o zaman zırhlı ve motörlü tümenlerimiz olsaydı, bunları İd-Bardiz-Sarıkamış ve Oltu-Başköy istikametlerinde sevketmek, Dokuzuncu ve Onuncu Kolorduları ise Kötek-Karaurgan-Yeniköy hattına karşı yürütmek daha iyi ve tesirli olurdu.

6- 1915 Mayıs ayında yapılacak taarruz hareketlerinde İkinci Nizamiye Suvari Fırkasını da ordunun sol cenahına alarak operatif hareketlerde kullanmak muvafık olurdu.

7- Üçüncü Orduyu, düşman kuvvetleriyle yapılan ateş ve süngü savaşları eritmemiştir. Soğuk, hastalık, gıdasızlık mahvetmiştir. Esir olanların hepsi, düşman

manevralariyle sarılarak esir düşmemişler; bunların çoğu cephanesizlik, açlık ve takatsizlikten karlar içinde kalma dolayısiyle esarete uğramışlardır.

Şehitlerimiz dahi aynı sebeplerin kurbanı olmuşlardır. Toplarımız da karlara saplanarak ve hayvanları telef olarak oldukları yerlerde bırakılmak suretiyle düşman eline geçmişlerdir.

8- Karadeniz'de sefer temin olunmadıkça ve Ulukışla - Erzurum kara yolunda devamlı kamyon nakliyatı yapılmadıkça Üçüncü Orduya, değil taarruz, hatta devamlı bir müdafaa bile yaptırmak mümkün değildi. Aynı sebeplerin tesiri harbin sonuna kadar hissedilmiştir.

Sekizinci Bölüm
KARARGÂHI UMUMÎDEN İKİNCİ ORDU KURMAY BAŞKANLIĞINA

Karargâhı Umumî'den İkinci Ordu Kurmay Başkanlığı'na. Enver Paşa'nın 6/12/1914'de İstanbul'dan Trabzon'a hareketinden bir hafta sonra, İkinci Ordu Kurmay Başkanlığı'na tayin olunduğum Harbiye Nezareti'nden tebliğ olunmuştu.

Bu emir üzerine, Harbiye Mektebindeki İkinci Ordu Karargâhına giderek yeni vazifeme başladım. Bu vazife, her halde Karargâhı Umumî'deki Şube Müdürlüğünden daha yüksek, daha şerefli, daha zevkli ve mesuliyetli idi.

İkinci Ordunun ilk kumandanı Bahriye Nazırı Cemal Paşa idi. Onun Kanal seferini, belki de Mısır fatihliğini yapmak üzere 19/11/1914 de Dördüncü Ordu Kumandanlığına tayin olunması üzerine, İkinci Ordu lâğvedilmişti. Üç hafta sonra beni Kurmay Başkanı tayin etmişlerdi. Ordunun kumandanı yoktu. Bu vazifeyi Birinci Ordu Kumandanı Liman Paşa, vekil olarak yapacaktı.

Cemal Paşa'nın 21/11/1914'de İstanbul'dan Şam'a giderken, İkinci Ordu Karargâhından ve Menzil Müfettişliğinden pek çok kimseleri ve teşkilleri de beraber alıp götürmesi üzerine ikinci orduda yeniden vücuda getirilmesi ve ikmali lâzım pek çok eksiklikler vardı.

Kanal seferinin icrası aleyhinde bulunduğundan do-

layı Dördüncü Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşa, bu vazifeden alınarak, Alman Karargâhı Umumîsi'nde Türk Başkumandanlığının murahhası tayin edilmiş ve Almanya'ya hareket için emir verilmişti. Onun yerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa Dördüncü Ordu Kumandanı nasbolunmuştu. Suriye'deki birlikler ve Sekizinci Kolordu, yerli efrattan mürekkep olduklarından Cemal Paşa, Şam'a giderken İkinci Ordu Karargâhındaki Türk muhafız bölüklerini, Kurmay Başkanı Albay Von Frankenberg'i, Birinci ve İkinci Şube Müdürleri Binbaşı Ali Fuad (General Ali Fuad Erdem) ve Binbaşı Refet (General Refet Bele) ve Menzil Müfettişi Binbaşı Kâzım Beyleri ve daha sair itimat ettiği subayları beraber alıp Suriye'ye götürmüştü. Bundan başka Suriye'deki yerli efrattan mürekkep fırkalar arasında bir Türk fırkasının da bulunmasına lüzum gösterildiğinden Dördüncü Kolordunun Bandırma'daki Onuncu Fırkası Suriye'ye gönderilmekteydi.

Merhum Cemal Paşa, hâtıralarında diyor ki: "Enver Paşa, beni konağına dâvet etmişti. O sırada ayağında çıkan bir çıbandan dolayı yatakta yatıyordu. Umumî vaziyet hakkında bir kaç kelimeden sonra bana dedi ki:

"Azizim Cemal Paşa, Süveyş Kanalı üzerine bir taarruz hareketi tertibi suretiyle İngilizleri Mısır'da işgal etmek ve bu sayede Garp Cephesine sevketmekte oldukları bir çok Hint fırkasını Mısır'da alıkoymağa mecbur etmekle beraber Çanakkale'ye bir ihraç kuvveti sevklerine de mâni olmak istiyordum. Bunun için bir iki aydanberi Suriye'de bazı hazırlıklarda bulunuyordum. Miralay Mersinli Cemal Bey Kumandasındaki Sekizinci Kolorduyu bu vazifeye tahsis ettim. Almanlar böyle bir hareketin icrasına son derecede ehemmiyet verdiklerinden

heyeti ıslahiyeye memur Erkânı Harbiye Kaymakamı Von Kress Bey'i de münhasıran Kanal seferi hazırlıklariyle meşgul olmak üzere Sekizinci Kolordu Erkânıharp Reisliğine tayin ve Şam'a izam ettim. Bir taraftan da Bedevilerden muavin kuvvetler vücuda getirmek vazifesiyle Yaverim Suvari Binbaşısı Mümtaz Bey'i, Ayandan Abdürrahman Bey ve Tetkik-i Müellefat-Şer'iye Meclisi Reisi Şeyh Esat Şakir Efendi'yi ve daha sair Arap büyüklerini Suriye'ye gönderdim. Dördüncü Ordu Müfettişi Ferik Zeki Paşa yalnız Suriye ve Filistin müdafaasiyle ve Sekizinci Kolordu Kumandanı Miralay Cemal Bey kendi kolordusunun seferberliğini ikmal ve Kanal seferini ihzar ile meşgul olacaktı. Fakat Zeki Paşa, değil bu seferi icra etmek, Suriye'nin muhtemel bir düşman ihracına karşı müdafaasını temin için buradan başka kuvvetler gönderilmesini talep etmeğe başladı. Suriye'den aldığımız haberler, oradan ahvalin pek karışık olduğunu ve Arap ihtilâlcilerinin faaliyete başladıklarını gösteriyor. Bunun için düşünüyordum ki zatıâliniz bir fedakârlık ihtiyar buyursanız da Dördüncü Ordu Kumandanlığını deruhde etseniz, hem Kanal seferini ihzar ve icra ve hem de Suriye'de asayişi ve dahili emniyeti temin buyursanız, bilemem, teklife cesaret edeyim mi?"

Bu teklifi hemen kabul eden Cemal Paşa, Mektebi Harbiye'deki İkinci Ordu Karargâhına giderek Başkumandanlık Vekâletinin müsaadesiyle Ordu Karargâhından Kurmay Başkaniyle şube müdürlerini ve daha bazı zabitleri alıp Şam'a hareket eyliyeceğini, Kurmay Başkanı Albay Von Frankenberg'e söylediğini ve 21/11/1914'de Haydarpaşa'dan hareket eylediğini hâtıralarına dercetmiştir.

İkinci Ordunun kuvveti ve teşkilleri. Yeniden teşkil edilen İkinci Ordu, Edirne ve Kırklareli'nde bulunan İkinci Kolordu ile, İstanbul'da Erenköy taraflarında bulunan Beşinci Kolordudan ve Edirne Müstahkem Mevkiinden mürekkep idi. İkinci Kolordu, Albay Faik Bey'in ve Beşinci Kolordu Albay Mahmut Kâmil Bey'in kumandasında idi.

Beşinci Kolordunun terkibi ve mevcudu şöyle idi:
Onüçüncü Fırka: Albay Hopik Bey kumandasında 232 subay ve memur, 11.000 erbaş ve er,

Ondördüncü Fırka: Yarbay Ali Bey kumandasında 241 subay ve memur, 12.114 erbaş ve er,

Onbeşinci Fırka: Albay Şükrü Bey kumandasında 274 subay ve memur, 10.284 erbaş ve er,

Kolordu Birlikleri: 290 subay ve memur, 7640 erbaş ve er,

Beşinci Kolordunun yekûnu:1037 subay ve memur, 41.038 erbaş ve er.

İkinci Kolordunun terkibi ve mevcudu şöyle idi:

Dördüncü Fırka: Albay Nureddin Bey kumandasında 245 subay ve memur, 10.753 erbaş ve er,

Beşinci Fırka: Albay Von Zondenstern Bey kumandasında 221 subay ve memur, 11.807 erbaş ve er,

Altıncı Fırka: Albay Mahmut Beliğ Bey kumandasında 242 subay ve memur, 11.756 erbaş ve er,

Kolordu Birlikleri: 217 subay ve memur, 5314 erbaş ve er,

İkinci Kolordunun yekûnu:925 subay ve memur, 39.630 erbaş ve er.

Beşinci Kolordunun muharip kuvveti: 30.108 tüfek 18 makineli tüfek, 963 kılıç, 62 top.

İkinci Kolordunun muharip kuvveti: 28.320 tüfek, 24

makineli tüfek, 558 kılıç, 68 top.

Edirne Müstahkem Mevkiinin muharip kuvveti: 3923 tüfek,141 top.

Bağdat üzerinden Tahran'a doğru, Yarbay Kâzım Karabekir'in kumandasında gönderilecek iki alaylı bir mürettep fırkanın ikinci kolordudan ifrazına ve tertibine başlanmıştı.

İkinci Ordudan bazı nakliye kollariyle hastahaneler, son günlerde Üçüncü Ordu emrine ve bazı taburlarla nakliye kolları da Beşinci Kuvvei Seferiyeye verilmiş olduğundan bunların yerine yeniden teşkiller yapılmağa çalışılıyordu.

Mahmut Kâmil Paşa İkinci Ordu kumandanı oldu. 12/12/1914 tarihinde Mareşal Von der Goltz Paşa Almanya'dan İstanbul'a gelmiş ve Harbiye Nezareti'nde kendisine tahsis olunan odada çalışmağa başlamıştı. Vazifesi henüz belli değildi. İkinci Ordu Kumandanlığına tayin edilmesi muhtemel olduğu gibi Çanakkale cephesi de hatıra geliyordu. Bu esnada, Başkumandanlık Karargâhından aldığımız malûmata göre Çanakkale'ye bir taarruz vâki olursa, Birinci Ordu ile Boğazın şimal tarafının ve İkinci Ordu ile de Boğazın cenup taraflarının ve sahillerinin müdafaası düşünülüyormuş, fakat Aralık ayında henüz katî bir karar verilmemişti.

Üçüncü Ordunun Sarıkamış seferinin, 1915 senesi başında, felâketle neticelenmesinden sonra, bir yandan Rusların Kafkas cephesinde ilerlemeğe devam etmeleri, diğer taraftan Çanakkale Boğazı'na müttefiklerin taarruzları ve asker çıkarmaları ihtimali ciddiyetle ve endişeli bir surette düşünülmeğe başlanmıştı.

1914 Aralık ayında, İkinci Ordu, düşman karşısında

bulunmadığı gibi, bir müdafaa veya tarassut vazifesi ile de mükellef değildi. Bir yandan talim ve terbiye ile, manevralarla, diğer taraftan noksanların ikmaliyle ve yeni teşkiller ile uğraşıyorduk.

Enver Paşa, Köprüköyün'de Sarıkamış seferine başlıyacağı sırada, 20/12/1914 tarihinde İkinci Ordu Kumandanlığına, Beşinci Kolordu Kumandanı Albay Mahmut Kâmil Bey'i Paşalığa terfi suretiyle tayin ettirdi. Onun yerine Albay Kavaklı Fevzi Bey (Mareşal Fevzi Çakmak), Beşinci Kolordu Kumandanlığına nasbolundu.

Albay Mahmut Kâmil ve Hafız Hakkı Beyler, Enver Paşa'nın sınıf arkadaşı ve sıkı dostu idiler. Enver Paşa, Harbiye Nazırı olduğu zaman, sağ koluyla, Hafız Hakkı vasıtasiyle Genelkurmayı, ve sol koluyla, Mahmut Kâmil vasıtasiyle Harbiye Nezareti'ni tanzim ve idare ediyordu. Şimdi, biri İkinci Ordu Kumandanı ve paşa olmuştu, diğeri de yine paşalıkla Üçüncü Ordu Kumandanlığına nasbedilmek üzere hazırlanıyordu. Aynı zamanda her ikisinin de İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsi'nde nüfuz ve itibarı pek kuvvetliydi.

Cemal Paşanın Mısır seferi. Suriye'de 1915 Ocak ayı başında, Şam'dan itibaren Kanal seferi hareketlerine başlanmış, bir çok zorluklara rağmen Tih Çölü nihayet geçilmiş; 2/2/1915 akşamı karanlıkta birliklerimiz Kanal sahiline yanaşmışlar, üç Şubat sabahı taarruz edilmiş, ancak iki bölüğümüz Kanalı geçebilmiş, fakat bunlar da öbür tarafta imha veya esir edilmişlerdi. Üç Şubat günü akşama kadar yâni bir gün Kanal boyunda durmak mümkün olabilmiş ve 3 Şubat 1915 akşamı birliklerimizi geri çekmek mecburiyeti görülmüştü.

Mısır'ı ve Kanalı muhafazaya memur olan İngiliz

kuvvetleri, Türk ordusunun büyük bir çölü geçerek Kanal boyuna gelebileceklerini tahmin etmediklerinden Kanalın şarkında lüzumlu olan emniyet tedbirlerini ihmal etmişlerdi. Bu suretle birliklerimiz Kanal kenarına kadar ciddi bir mukavemete uğramaksızın gelebilmişlerdi, fakat Kanal boyundaki müdafaa şiddetli olduğundan, değil Kanalın batı tarafına geçip İngiliz kuvvetlerini tardetmek, hattâ Kanalın şark kenarında tutunmak bile mümkün olamamıştı. Esasen Kanal seferini yapan kuvvetlerimiz, İngiliz ordusunu Kanal boyundan tardetmeğe kâfi değildi.

6/12/1914 de maiyetiyle beraber İstanbul'dan Şam'a gelmiş olan Cemal Paşa, o zamana kadar Kanal seferini hazırlamağa çalışmış bulunan Sekizinci Kolordunun Kumandanı Albay Mersinli Cemal Bey tarafından Kanal seferi hakkındaki plânları ve hazırlıkları havi büyük bir dosyanın kendisine verildiğini, Almanca bir dosyanın da, ayrıca Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Von Kress tarafından Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı Albay Von Frankenberg'e teslim olunduğunu ve karargâhta ilk işin bu dosyaları dikkatle tetkik ve mütalâa etmek olduğunu hatıralarında yazmıştır. Kanal seferini icra için on bin deveye ihtiyaç bulunudğu halde o zamana kadar ancak iki bin devenin tedariki mümkün olabilmişti. Diğer hazırlıklar dahi buna göre çok eksik olup ilerliyememişti. Çölde su meselesi olağanüstü ehemmiyeti haiz olup Tih Sahrası'nda yağmur mevsimi olan Aralık ve Ocak aylarında bir hareket yapılabilirse bir dereceye kadar su bulunabilirdi.

Cemal Paşa hâtıralarında "Seferin behemehal o sene zarfında icra edilmesini Karargâhı Umumî'nin şiddetle istediğini" yazmıştır. Kanal seferinin zorluklarını iyi dü-

şünen ve hesap eden Halepli Zeki Paşa, bu zorluklardan bahsettiğinden dolayı Suriye'den uzaklaştırılmıştı. Bizim, Karargâhı Umumî'de iken bu sefere mâni olmak için sarfettiğimiz gayretler boşa gitmişti. Yaptığımız her muhakeme, gösterdiğimiz her hesap, kullandığımız her mantık tesirsiz kalmıştı. İmkândan ve hakikatten bahsetmekliğimiz can sıkmış, bizim Karargâhı Umumî'den uzaklaştırılmaklığımıza sebep olmuştu.

Mısır seferi, artık, değişmez mukadderat arasına girmişti.

Kanal boyuna gidecek bir ordunun arkasında en son demiryolu istasyonu Nablus'un şimalindeydi. Buradan 200 kilometre ileride Bîrüssebi kasabasına kadar olan Filistin toprakları seyrek meskûn mevkileri havi, kısmen taşlık, mahsulsüz ve susuz yerlerdi. Buradan daha ilerisi, Gazze ve Bîrüssebi'den itibaren, Kanal boyuna kadar, 300 kilometrelik saha, sudan mahrum, çetin bir çölden, Tih Sahrası'ndan ibaretti. Cem'an bu 500 kilometrelik yolda su, erzak, cephane vesaire nakliyesi deve sırtında yapılacaktı. O zaman elimizde, uçak, telsiz telgraf, kamyon vesair motörlü vasıtalar hemen hiç bulunmadığı gibi Sahra demiryolu veya dekovil gibi kolay döşenir malzeme de yoktu. Esasen Tih Sahrası'nın Birüssebi'den İsmailiye'ye giden yol izinin kuzey kısmı kum çölünden ve müteharrik kum yığınlarından teşekkül etmişti. Güney kısmı ise taşlıktan ve kayalık dağlardan ibaret yine susuz, çorak, vahşi yerlerdi.

Zor olan iş, sadece susuz çölü, Tih Sahrası'nı büyücek bir kuvvet ile geçmekten ibaret değildi. Bu çöl, vaktiyle azim sahibi bir çok kumandanlar tarafından geçilmişti.

Musa Peygamberin, yarım milyondan fazla insan ile

Mısır'dan Süveyş civarından Filistin'e geçmesinden başka Tih Sahrası'nı geçen diğer kafileler ve ordular, hep şimaldeki sahil yolunu takip etmişlerdi. Asuriler, Acemler, Büyük İskender, Halife Ömer, Mısır'da saltanat süren Çerkes hanedanı, Yavuz Sultan Selim, Napoléon Bonapart, Mısır Valisi İbrahim Paşa hep ordulariyle Tih Sahrası'nı Akdeniz kıyılarını takip eden Gazze - El'arîş - Kanitre yoliyle ve her iki tarafa doğru geçmişlerdir. Eski devirlerde denizde hâkimlik meselesi bulunmadığından sahil yolunu takip eden ordular denizden irili ufaklı gemilerle su, erzak vesaire naklini temin ederek çölün su ve erzaktan mahrumiyet gibi iki büyük zorluğunu bertaraf etmişlerdi. Yavuz Sultan Selim zamanında Akdeniz'de Türk donanması hâkimdi. Napoléon Bonapart ve İbrahim Paşa zamanında İngilizler denizlere hâkim olmakla beraber, böyle bir sefere mümanaat edecek kudrette veya siyasi vaziyette bulunmuyorlardı. Bütün bu geçişler gösterir ki Tih Sahrası'nı geçmek zor olmakla beraber imkânsız değildi. Yalnız kum veya taş çölünün hususiyletlerini gözönüne getirerek buna göre hazırlık yapmak lâzımdı.

Burada asıl mühim olan nokta, vaktiyle Tih Sahrası'nı geçmiş olan orduların hemen hiç birisinin, çölün doğu veya batı kenarında arkasını çöle vererek muharebe etmemiş olmalarıdır. Bu çöl, Mısır'la Filistin arasında hiçbir zaman aşılmaz bir mâni halini almamıştır. Mısır'a hâkim olanlar Filistin'i zaptetmek veya Filistin'e hâkim olanlar Mısır'ı elde bulundurmak lüzumunu daima hissetmişlerdir.

Son asırlarda, Yavuz Sultan Selim ile Napoléon Bonapart'ın ve İbrahim Paşa'nın Tih Sahrası'nı ordulariyle geçmiş olmaları, bizim için bu hususta bir tetkik zemini

olabilirdi. Ondan evvelki devirlerde ve misallerde at, kılıç, mızrak ve ok harp silâhı olduğundan ordulann su ve erzakı temin edilince cephane ve mühimmat ihtiyacı zorluk teşkil edemezdi.

Yavuz Sultan Selim'in zamanında bile ordunun en mühim silâhları yine at, mızrak, kılıç ve oktu. Ateşli silâhlar ve toplar pek azdı, Yavuz'un ordusu, öncüleriyle Gazze'de muharebeyi kazandıktan sonra, Tih Sahrası'nı muharebe etmeksizin geçmiş ve ancak, Kahire civarında Rıdvaniye'de, Tomanbay'ın ordusuyla karşılaşmıştı.

Napoléon Bonapart, Tih Sahrası'nı batıdan doğuya geçtikten sonra ancak Akka kalesinde Türk ordusuyla karşılaşmıştı. Mısırlı İbrahim Paşa da aynı suretle Tih Sahrası'nı geçerek Anadolu'ya yürümüştü. Bu vaziyetler gözününe getirilince, bunların hiç birinin arkalarını çöle vererek çöl kenarında günlerce muharebe etmek ve geriden bir çok ihtiyaçlarını celbetmek zaruretine düşmedikleri anlaşılır.

Bundan başka son senelerde Mısır'ın müdafaasını kolaylaştıran bir çok yenilikler meydana gelmişti. Bunların hiç birisi eski fatihlerin ve çölü ordulariyle geçen kumandanların zamanında mevcut değildi. Eski geçişleri düşünerek aynı suretle 1915 de bizim de kolayca geçeceğimizi ve Mısır'ı fethedeceğimizi zannetmek, yeni şartlardan gaflet etmek olurdu.

Tih Sahrası'nın geçilmesindeki tabii zorluklardan sonra, karşımıza çıkacak bu yeni güçlükler ve müdafaa vasıtaları başlıca dört kısma ayrılabilirdi:

1- 1869 senesinde Süveyş Kanalı açılmıştı. Bu kanal, Akdeniz'i, Kızıl Deniz'e birleştiren derin, geniş bir sulu hendek idi. İçerisinde büyük gemiler ve zırhlılar hareket edebiliyordu.

2- İngiliz kara ve hava kuvvetlerinin Kanalın gerisinde büyük bir müdafaa kudreti vardı.

Bu orduda yeni müdafaa silâhları olan ağır ve hafif makineli tüfekler, bombalar, serî ateşli sahra topları, uzun menzilli ağır toplar, seri ateşli obüsler ve havanlar, uçaklar, projektörler vesaire bulunmaktaydı. Bu silahların hiç birisi evvelki fatihlere karşı müdafaa orduları tarafından kullanılmamıştı.

3- Kanal içine giren İngiliz harp gemileri, muhafazalı gambotlar, zırhlı kruvazörler müdafaaya iştirak edeceklerdi. Bu gemiler, bizim ordumuza karşı büyük çapta uzun toplarla ateş ederek çölden geçirebileceğimiz sahra obüs bataryalarımızı kolaylıkla susturup tahrip edebilirlerdi. Atışları havadan tarassut ve tanzim mümkündü.

4- İngiltere devletinin müdafaayı pekiştiren malî, sınaî kudreti ve İngiliz azmi ve inadı mühim rol oynayabilirdi. Süveyş Kanalı gerisinde müdafaaya hazırlanmış bir İngiliz ordusu ile onu, arkasındaki zengin Nil vadisine bağlayan demiryolları, otomobiller ve kamyonlar, İngiltere'nin hiç bir şeyi esirgemiyen para ve makine kudreti gözönüne getirilince böyle bir orduyu bizim çölden geçirebilecğimiz mahdut kuvvetlerle yerinden oynatmanın mümkün olamıyacağı aşikârdı.

Görülüyor ki başlıca dört noktada topladığımız yeni şartların hepsi, Süveyş Kanalı gerisinde müdafaa eden İngilizlerin lehinde ve bilâkis, amansız bir çölü yürüyerek geçecek mahdut kuvvetimizin ve büyük kanaatkârlık ve imsâk ile kısılmış her nevi yiyecek, su, yem, cephane ve malzeme azlığına tahammül gösterecek maddî ve mânevî mukavemetimizin çok aleyhinde idi.

Yavuz Sultan Selim gibi bir kahraman ve çelik azim ve iradeli bir fatih bile altmış bin kişilik ordusunu bu Tih

Sahrası'ndan geçirip Mısır ordusiyle çarpışmak ve Mısır'ı fethedebilmek için maddi ve mânevî büyük tedbirler ve hazırlıklar yapmıştı.

Çaldıran Zaferi'yle ordusunun mânevî kıymetini arttırmış olan Yavuz Selim, Mercidâbık muharebesinde de Mısır ordusunu mağlûp etmiş, Suriye ve Filistin'i zapteylemişti. Birbiri arkası sıra kazanılmış olan bu zaferler Türk ordusunun şevkini ve zafere itimadını yükseltmişti. Bunlardan sonra, 21/12/1516 da Mısırlıların on bin kişilik bir fırkasını da Sadrazam Sinan Paşa kumandasındaki Türk öncüleri, Gazze civarında perişan ederek ertesi gün bu şehire girmişlerdi. Halbuki Yavuz'un kumandasındaki Türk ordusunun asıl büyük kısmı, henüz Şam'dan ileri yürümekte idi. Büyük kumandan on iki gün sonra, 2/1/1517 de Gazze'ye gelmişti. Bu muvaffakiyetlere rağmen Yavuz Sultan Selim, Tih Sahrası'nı geçmek ve Mısır'ı fethetmek için o zamana göre yeniden olağanüstü tedbirler almağı hiç ihmal etmemişti. Askerin şevkini arttırmak için her ere iki bin akça mükâfat dağıtmıştı. Çölde su vesaire naklini temin için binlerce deve satın aldırmıştı, daha bir çok çarelere başvurmuştu. Denizlere hâkim olduğu için Suriye'den ordunun deniz sahili boyunca geçeceği mevkilere erzak sevkini temin etmek üzere gemiler hazırlatmıştı. Nihayet bozgunculuğun önüne geçmek için de çöl yürüyüşüne başlamazdan evvel vezirlerini çadırına toplamış ve onlara:

"Gazze'de muzaffer olan ordularım, Allahın inayetiyle Kahire'ye de gireceklerdir. Bir fikriniz varsa söyleyiniz." diyerek mütalâalarını sormuştu. Yavuz'un kumandasında bugünün hesabına göre ancak beş tümen asker vardı.

Bu kadar muzafferiyetten ve hazırlıklardan sonra, 60

bin kişilik küçük ordusiyle çölü geçip Mısır'ı zaptetmeğe karar vermiş olan Yavuz'u fikrinden vazgeçirmek, hiç şüphe yok ki, hem gayri mümkün ve hem mânasızdı. O zaman, 1914 de olduğu gibi, düşman ateşi altında geçilecek bir kanal, bu kanalda müdafaaya iştirâk eden harp gemileri ve kanal gerisinde her çeşit serî ateşli toplar ve makineli tüfeklerle techiz edilmiş bir düşman ordusu da yoktu. Buna rağmen vezirlerinde bir korku, bir endişe, bir vehim sezen Yavuz, bu çeşit bozguncuların gizli dedikodularını kökünden silip süpürmek için vezirlerinin mütalâsını sormağı ihmal etmemişti. Onlardan beklenen şey, bu sefere esasından itiraz etmek değil, şayet hazırlıklarda bir eksilik görüyorlarsa, onları söyleyip ikmal ettirmek ve sonradan şunu yapmadık, bunu yapmadık lâflarına imkân bırakmamak idi.

Çaldıran Muharebesi'nden evvel de bu çeşit müzakereyi yapmış ve itiraz edeni idam ettirmişti, fakat muzaffer de olmuştu. Bu defa da vezirlerinin mütalâasını sordu. Onların hiç biri belli başlı bir eksiklikten ve ikmali lüzumundan bahsetmemişti. Yalnız Dördüncü Vezir Hüseyin Paşa:

- Şevketlû Sultanım, çöl muhataralıdır. Korkarım asker muharebeye girmeden susuzluktan kırılır, demekten kendini alamamıştı. Bu bunak vezir, Çaldıran'dan evvelki müzakereyi olsun hatırlamamıştı.

Yavuz haklı olarak kızmış, "Böyle vezir istemem" diyerek Hüseyin Paşa'yı derhal idam ettirmişti. Bu suretle gizli dedikoduların önüne geçmeği de temin eylemişti Bizzat kendisi ordusuna nümune olarak 9/1/1517 de Tih Sahrası'nda ileri harekete başlamıştı. Askerin şevkini ve gayretini arttırmak için bazan atından bile inerek yaya askerleriyle birlikte saatlerce yürümekteydi.

El'ariş'de istirahat ile beraber cem'an sekiz günde çölü geçerek 16/1/1517 de Nil Nehri kenarında Salihiye'ye varmıştı. Mısır Sultanı Tomanbay, takriben 50 bin kişilik bir ordu ile Kahire'nin 15 kilometre yakınında Ridaniye civarında Yavuz Sultan Selim ile çarpışmak üzere hazırlanmıştı. Burada Elmukaddem dağın ile Nil Nehri arasında bir müdafaa mevzii tutmuştu. Fakat arazi vâsî olduğundan Yavuz, ordusunu bu mevzie çarptırmıyarak geceleyin dağı etrafını dolaşıp düşmanın yanına ve arkasına gelmiş ve 22/1/1517 sabahı buradan taarruz ederek muharebeyi kazanmıştı. Mısır ordusu yarısından fazlasını kaybetmişti.

Görülüyor ki Yavuz Sultan Selim gibi büyük bir Türk Kumandanı, o zamanın imkân verdiği bütün hazırlıkları yapmaktan geri kalmamıştı. O vakit, 1915 de olduğu gibi düşman ateşi altında geçilecek bir kanal, her türlü yeni silâhlarla techiz edilmiş bir müdafaa ordusunun amansız, biçici ateşleri, kanala girmiş düşman harp gemilerinin,sahra toplarımızı ve basit silahlarımızı ezen büyük çapta düşman toplarının tesirleri, sağa veya sola manevra yapmak imkân ve iktidarının bulunmaması, geriden 500 kilometrelik bir çölden ve taşlık arazinden nakledilecek cephane, erzak ve hatta su sıkıntısı gibi her biri başlı başına muvaffakiyetsizliğimize sebep olabilecek unsurlar ve âmiller yoktu.

Yine o zaman, 1914 ve 1915 de olduğu gibi, muhtelif cephelerde muhtelif düşmanlarla çarpışmak ve Türk devletinin ve milletinin harp kudret ve kabiliyetlerini emen ve tüketen muharebeler yapmak, oralara da silâh, cephane, erzak, asker vesaire göndermek zarureti yoktu. Sarıkamış seferiyle büyük bir ordumuz mahvolmamıştı. Çanakkale'de düşmanın her gün beklenilen taarruzları

gibi bir düşünce veya endişe de yoktu.

Halbuki 1914 ve 1915 de kanal seferi düşünülürken ve yapılırken ahval, tam aksine olarak, aleyhimize idi. Tih Sahrası gibi zorlu, susuz bir kum ve taş çölünü geçtikten sonra, doğrudan doğruya önümüze kanal çıkacak ve onun batı kenarındaki İngiliz ordusunun her nevi asrî silâhlarla yapacağı ateş karşısında savaşmağa mecbur olacaktık. Bize lâzım olacak cephaneyi, erzakı, hattâ suyu 500 kilometre geriden muntazam celbetmek şöyle dursun, ordumuzun daha kanala doğru yürüyüşü esnasında, nakliye vasıtası bulunmadığından dolayı beraberinde götürmesi lâzımgelen bir çok şeyleri bile geride terke mecbur olmuştuk. Askerin ve subayların büyük bir kısmı çadırlarını ve ağırlıklarını bırakmışlardı. Askerin ve hayvanların yiyecek ve yem miktarları asgarî hadde indirilmişti. Güya ki, ordumuz bir kaç günde dişini sıkarak çölü geçtikten sonra, her nevi refah vasıtasına Kanal boyunda vasıl olacak, kanala giren gemilerimiz tarafından bizim her ihtiyacımız temin olunacak, kanalın kenarında bizi bekliyen Mısırlılar "Hoş geldiniz" levhalariyle ve allı yeşilli bayraklarla ordumuzu karşılayarak izaz ve ikram edeceklerdi. Yahut bizim ordumuz kanalın kenarında görünür görünmez kanalı müdafaaya memur İngiliz ordusu, tasını tarağını toplayarak geri çekilecekti...

Plevne'deki Türk kahramanlığı göstermişti ki, daha o zamanki tüfeklerle ve sahra toplariyle toprak siperler içine girmiş cesur ve metin bir asker müdafaada, kolay kolay ezilemiyecek bir kudreti haizdir. Osman Paşa, cephane ve erzak tükenmesi yüzünden mukavemete son vermek mecburiyetine düşmüştü. Kanal boyundaki İngiliz müdafaası ise, arkası her türlü bol vasıtalarla beslenen düz bir cephe müdafaasından ibaret olacaktı. Böyle

bir müdafaayı bir kaç makineli tüfek, beş on sahra topu ve dört obüsle yıkmak, bir hayal değil mi idi? Eğer günlerce müdafaa sürerse, tükenen erzak ve cephanemizi nereden ve nasıl getirecektik?

Bereket versin ki, bu kadar eksik düşünüşte ve kısa görüşte sade biz Türkler'in kabahati yoktu. Hiç olmazsa bir çok Alman subayları ve generalleri, hattâ bu meyanda Alman Karargâhı Umumusi dahi müşterek suçlu idi. Biz, 1914 de bu kanal seferinin muvaffakiyetsizliğe uğrayacağını iddia ederken, bizi entrikacılıkla itham eden bir çok Almanlar bu seferin icrası lüzumunda ısrar ediyorlardı.

Sade bu meselede değil, bütün şark ve ortaşark işlerinde, gerek Alman diplomatlarının, gerek Alman subaylarının ve genarellerinin hakikata hiç uymayan görüşleri, düşünüşleri çoktu. İran'a ve Afganistan'a gönderilen heyetler, bu hususta sarfedilen paralar akla hayret verecek derecede büyük ve her nevi muvaffakiyet şartlarından mahrumdu. 1916 senesinde 13. üncü Kolordu Kumandanı sıfatıyle İran'da, Hemedan'da Kolordu Karargâhında çalışırken bir gün, bir Acemin beni görmek istediğini haber vermişlerdi. peki diyerek getirttim., Ayağında koca kunduralar, sırtında Acem cüppesi, başında Acem külâhı, sarı sakallı bir adam geldi. Hayretle yüzüne baktım. Tercümanlık eden emir subayına ne istediğini sorunuz dedim. Fakat bu adam, Acem diliyle cevap vereceği yerde, gayet fasih Berlin şivesiyle bana Almanca hitapederek:

-Ekselâns, sizinle hususi görüşmek isterim. Ben Alman Genelkurmayına mensup bir Kurmay Binbaşıyım, dedi.

Hayretimi güç zaptettim, işi gülmeğe vurarak emir

subayına işaret ettim, bizi yalnız bırakınız,dedim.

Bu adamı oturttum, hikâyesini dinledim. Meğer bu zat Afganistan'ı ayaklandırmak üzere İran içinden geçerek oraya gönderilen Alman heyetine mensup bir kurmay binbaşısı imiş. Niedermayer adında olan bu subay nihayet bana dedi ki:

- Bizim Alman Hariciye Nezareti ve Alman Genelkurmayı bu hususlarda ne kadar cahil imişler? Bu geniş ülkelerde gayet iptidaî bir tarzda yaşıyan bu zavallı yerlilerden medet ummuşlar; İngiliz ve Rus propagandası karşısında bir kaç Almanın ve bir kaç Alman altın akçasının bunları uyandırmağa ve bizimle işbirliği yaparak İngilizlere veya Ruslara karşı ayaklanmağa kafi geleceğini zannetmişler. Biz de bu ümitlere ve zanlara inanarak vatan için faydalı iş göreceğiz diye bunca meşakkatlere ve fedakârlıklara katlanmışız. İşte böyle elde bir âsâ, ayakta kaba bir kundura, sırtta pis bir elbise ile bu ıssız çölleri, dağları, ormanları çiğneyip durmuşuz.

Binbaşıyı yemeğe alıkoydum. Kolordunun Harp Karargâhında, kurmaybaşkanım ve yaverlerimle beraber beyaz bir bezle örtülü, mütevazi küçük bir masa etrafında toplanarak yemek yerken Niedermayer, ihtiyari haricinde, âdeta şuursuz bir halde dedi ki:

- Ekselâns, inanır mısınız ki, aylardanberi, ancak ilk defa olarak beyaz bir bez örtülü masa üzerinde ağız tadiyle ve huzur ve emniyet içinde yemek yiyorum.

Bir sene sonra, İstanbul'da bir kaç hafta için izinli bulunduğum bir zamanda Tarabya'da Mareşal Falkenhein Karargâhında yemek yerken ve Bağdat'ın istirdadı meselesini konuşurken gayet zarif ve temiz kıyafetli, matruş bir Alman Binbaşısı gelip askerce selâm vererek kendisini hatırlayıp hatırlamadığımı sordu. Birdenbire tanı-

yamamıştım.

- Hatırlıyamadım, dedim.

- Niedermayer, Hemedan'da Almanca görüşen Acem... dedi.

- Ah!. dedim; tekrar lâübaliliğe vururak güldüm, ve kucakladım. Dalgınlığımı bu suretle örtmek istedim. Nihayet, sofradan kalktıktan sonra, Niedermayer'i bir kenera çekerek dedim ki:

"- Bağdat'ı istirdat etmek istiyorlar, benim Kolordumla Bağdat'ın kuzey doğusundan İran dağları eteklerinden, Mendeli tarafından dolaşarak Bağdat'ın gerisine düşmekliğim imkânını benden soruyorlar ve bu işi yapmamı arzu ediyorlar. Geride muntazam bir menzil ve Musul'a kadar gelmiş bir demiryolu hattı olamayınca İngilizleri Bağdat'tan çıkarmak imkânsız değilse bile, çok zordur. Diğer taraftan Tih Çölü'nü geçmiş; gerisinde demiryolu ve su boruları döşemiş bir İngiliz ordusu, Kudüs yakınlarına kadar ilerlemiştir. Bunu tardetmek, Bağdat'ı istirdat etmekten daha ehemmiyetlidir. Bu düşman ordusu Haleb'e doğru ilerlemeğe muvaffak olursa,biz, değil Bağdat'ı, hatta Musul'u bile muharebesiz terkederek geri çekilmeğe mecbur bir vaziyete düşeriz. Nitekim bu sene, yedi ay evvel, Bağdat düşünce, bütün o İran'daki emeklerimizi, döktüğümüz kanları, kazandığımız zaferleri bırakarak muharebesiz geri çekilmemiz için emir vermeğe mecbur oldular. Hemadan'da bana söylediklerinizi hatırlayınız ve şimdi karargâhta bir kurmay subayı olarak çalışırken hakikati iyi görmeğe ve göstermeğe çalışınız. Bağdat'ı istirdat hülyasiyle değil, fakat Filistin'deki İngiliz ordusunu tardetmek mecburiyetiyle meşgul olunuz. Ben vazifemi yaptım ve söyledim. Siz de Alman şeflerinizi tenvirden bıkmayınız, usanmayınız..."

Her ikimiz de maksadımızda muvaffak olmuştuk; Bağdat'ı istirdat hülyasından vazgeçildi ve Yıldırım Grubu Filistin'e gitti.

Vaktiyle gerek Yavuz Sultan Selim, gerek Napoléon ve gerek İbrahim Paşa, Akdeniz kıyısındaki yolu takip ederek Tih Sahrası'nı geçmişlerdi. 1915 senesinde, biz, İngiliz harp gemilerinden kurtulmak için ortadaki fena istikameti, asıl kuvvetlerimizle geçecek idik. Fena istikamet diyorum; çünkü yol denilen bir şey olmadığı gibi, bu istikamet üzerinde muayyen köyler, durup dinlenecek meskûn mahaller bile yoktu. Denizden çok uzak olan bu orta istikamette gündüz çok sıcak, gece, tam aksine olarak, çok soğuk oluyordu. Bütün yürüyüşlerde, değil sıcak çorba, ekmek bile bulmak zordu. Bütün erler ve subaylar, hattâ generaller, kuru peksimet, zeytin, hurma ve çay ile açlık gidermeğe mecbur bırakılmışlardı. Çöl seferini yapacak her insan için 600 gram peksimet, 150 gram hurma, 9 gram çay istihkakı hesap ve kabul olunmuştu. Böyle gıdasızlık ve yorgunluk ile kanal boyunda ziyafete değil, çetin bir muharebeye gidilecekti.

Sekizinci Kolorduya mensup birliklerin portatif çadırları yoktu. Çok su içen ve arpa yiyen atlardan tasarruf için ağırlıklar tahdit edilmişti. Erlerin üzerindeki demirbaş peksimet ve mataralarındaki sudan başka, tedarik edilebilen develerle çöl dahilinde yalnız on günlük erzak ve su taşınabilecekti. Nakil vasıtası yokluğundan dolayı ancak bir piyade cephane kolu, iki sahra topçu cephane kolu, ve ağır obüs bataryası için sekiz ağır cephane kolu teşkil edilebilmişti. Beher obüs başına 600 mermi taşınmış oluyordu. Pek mahdut olan bu cephane tükenirse ikmal etmek imkânı yoktu.

İşte bu kadar imsâke ve feragate rağmen, sağ ve sol

cenah kollariyle beraber 35 bin kişiye baliğ olan kanal kuvvei seferiyesi ancak çölü geçmeğe ve Kanal boyuna gelmeğe muktedir idi. Beraber götürülen su ve erzak sadece buna müsait idi. Cephane ise, belki iki günlük bir muharebeye kâfi idi. Şu halde devamlı bir müdafaaya muktedir takriben elli bin kişilik bir İngiliz ordusunun karşısında kanal boyunda günlerce muharebeye devam etmek mümkün değildi. Kuvvei seferiye kanal boyunda günlerce kalırsa, geriden erzak, cephane ve su celbi için elde mevcut develer kâfi değildi.

Bu hakikatler ne için önceden görülmedi? Görenlere neden kızdılar?.. Halepli Zeki Paşa neden değiştirildi? Çünkü bu seferi isteyenlerde bir günlük bir muharebe ile ve bir baskın tarzında hareketle kanalı geçip İngiliz ordusunu imha etmek, belki arkadan Mısırlıların yardımını görmek hülyası vardı. Bu kadar akıllı ve bilgili adamların, hususiyle Alman subaylarının yeni silâhların müdafaa kudretini, kanalın yeni ve büyük bir mâni olduğunu, İngiliz harp gemilerinin müdafaaya iştirâkini vesaireyi unutarak bu işi körüklemelerine hayret etmemek mümkün değildir. Gayet derin ve geniş bir sulu hendek olan kanalın gerisinde demiryollarından istifade eden ve kuvvetli ağır topçuya ve hava kuvvetlerine malik İngiliz ordusuna, bir de kanal içine giren İngiliz harp gemileri de uzun menzilli ağır toplariyle yardım edeceklerdi. Böyle bir topçu kuvvetini ezmek bizim için imkân haricinde idi. Bunları daha evvel söyliyenlere hiç kulak verilmedi. Bu hata nasıl yapılabildi? İzahı çok güçtür.

Esefle söylemek lâzımdır ki, Almanlar, hemen aynı hataları İkinci Dünya Harbi'nde de yapmışlardır: Mareşal Rommel'in Şimalî Afrika'da pek cesurane ve mahirane tank hücumlariyle Elalemeyin muharebelerine kadar

sürüklenmesi, 1915 de Süveyş Kanalı'nın doğusundan yaptırılmış olan teşebbüslerin, modern vasıtalarla 1942 de batı çöllerinden İskenderiye kapılarına doğru tekrarından başka bir şey değildir. Keza Rusya'da, Moskova civarındaki Rus esas kuvvetlerini ihmal ederek Stalingrad'a ilerleyip 1942 de Volga nehrine dayanmak ve Azerbaycan ile İran yollarını açıp Acemistan ve Afganistan hülyalarına, Basra Körfezi ve petrol kuyuları rüyalarına yeniden dalmak, 1914 den 1918 senesine kadar Birinci Dünya Harbi'nde güdülmüş ve hiç bir netice vermemiş olan İran ve Afgan ayaklanmaları masallarını yeniden tecrübe etmekten başka bir mânayı haiz değildir.

Biz, 1915 de nasıl kanal boyundan geri dönmeğe mecbur olduksa, Rommel de İskenderiye civarından, fakat daha ağır kayıplarla dönmeğe ve tekmil Şimalî Afrika'yı, 1942 sonbaharında terke mecbur olmuştur.

Dört yüz sene evvel, Yavuz Sultan Selim'in yaptığını tekrar etmek ve aynı şekilde fatihlik muvaffakiyetini kazanmak için bugünkü şartlar uygunsuzdu. Kanal boyundaki düşmana karşı hazırlıklarımız ve kuvvetlerimiz kâfi değildi.

Yavuz'un, daha evvel Çaldıran ve Mercidabık zaferlerini kazanmış olmasına mukabil, biz, bir sene evvel Balkan Harbin'de pek acı bir mağlûbiyete ve pek büyük top ve tüfek kayıplarına uğramıştık. Başka cephelerde de muharebe etmek mecburiyeti içinde idik. Hususiyle bir ay evvel Sarıkamış'ta, yüzbin kişilik bir ordumuz mahvolmuştu....

Kanal boyunda muharebe etmeğe giden ordu, kendisiyle beraber telgraf muhabere hattını dahi yürütmek için malzeme tedarik ve temin edememişti. Şu mühim telgraflar kanal seferine başlanmasını müteakip yazılıp

gönderilmiş olduğu halde, Cemal Paşa, bunları kanal muharebesini yaptıktan ve ricate başladıktan beş gün sonra alabilmişti:

1- Karargâhı Umumî'den gönderilmiş olan telgrafta deniliyordu ki:

"Kanal taarruzunda ordunun muvaffak olamaması fena tesir yapacağından muvaffakiyet ihtimali muhakkak derecede görülürse kanala taarruz lâzımdır. Binaenaleyh katî muvaffakiyeti temin edecek vasıtalar hazırlanıncaya kadar İngilizlerin kanal üzerindeki kuvvetlerini karşınızda tesbit etmekliğiniz, kanaldan vapurların geçmesini tatil ile iktifa eylemekliğiniz maksadı temin eder."

2- Alman Karargâhı Umumîsi'nden General Falkenhein imzasiyle Almanca gelen telgraf da şu mealde idi:

"Kuvvet ve vasıtaları mahdut olan Osmanlı kuvvei seferiyesinin hareket üslerinden gittikçe uzaklaşarak düşmanın kuvvet kaynaklarına doğru dalması bir felâketi mucip olabilir. Bunun için ihtiyatkârane hareket edilmesi lâzımdır."

Bu iki telgraf da çok haklı ve doğru olmakla beraber pek geç düşünülmüş bir tedbir olmaktan başka bir şey değildir. Bu tedbirlerin daha hazırlık yapılırken düşünülmesi ve ona göre daha daha az kuvvetle, fakat o taraflarda durup kanaldaki vapur seferlerini iz'aç ile iktifa edebilecek şekilde yapılması ve şu halde tombazların filan götürülmemesi iktiza ederdi. Arkada devamlı bir ikmal hizmetini yapabilecek motorlu menzil kolları ve sahra demiryolu gibi esaslı teknik vasıtlar lâzımdı. Kanaldaki seferleri iz'aç için en iyi çarenin kanala kuvvei seferiye göndermekten ziyade daha uzaktaki hava meydanlarından hareket edecek bombardıman uçakları olduğu

aşikârdır. Halbuki, düşmanın pek çok tayyarelerine karşı kuvvei seferiyede, o zaman, tek keşif tayyaresi bile yoktu. Bunlara rağmen, kanal seferini yapan kumandanlar, kanalı geçip Mısır'ı zaptetmek emelinde idiler.

Şimdi, bu kanal seferinin kâfi gelmiyen kuvvetlerle ve hazırlıklarla nasıl yapıldığını ve neticesini hulâsa edelim:

6/12/1914 sabahı, yâni İstanbul'dan hareketinden iki hafta sonra, yeni Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın büyük bir debdebe ve ihtişam içinde Şam'a vâsıl olmasından sonra, aynı gün akşamı diğer bir trenle, eski kumandan Halepli Zeki Paşa, mânalı ve elemli bir sükût içinde Şam'ı terketmiştir.

Cemal Paşa, kuvvei seferiyenin birinci kademesini 1914 Aralık ayı ortasında Şam'dan hareket ettirmiş ve bunları Ocak ayı başında Bîrüsseb'i' civarında toplamıştır.

Cemal Paşa'nın hâtıralarında verilen izahata göre, Sekizinci Kolorduca, daha doğrusu Von Kress tarafından hazırlanan ve ordu kumandanının ayniyle kabul etmiş olduğu plân mucibince kuvvei seferiye iki kademeden ve üç koldan teşkil olunmuştur.

Birinci kademe, Yarbay Ali Fuad Bey (General Ali Fuad Cebesoy) kumandasındaki 25 inci Fırkadan ve ayrıca 23 ve 27 nci fırkaların seçme er ve subaylarından teşkil olunmuş bir alay piyade, beş sahra ve iki cebel bataryasından, bir suvari alayiyle dört heçin suvari bölüğünden, bir defada üç taburu nakil edebilecek kabiliyette köprücü takımlarından, altı istihkâm bölüğüyle, telgraf ve sıhhiye bölüklerinden, seyyar hastahanelerden mürekekp ve cem'an 12.642 insan, 968 at ve 328 öküz ve manda mevcudunda idi.

Bu kuvvet Bîrüsseb'i'de toplandıktan sonra, orta kol olmak üzere çöl yürüyüşüne başlıyacaktı.

İkinci kademe, Albay Von Trommer kumandasında Bandırma'dan sevkolunan Onuncu Fırkadan mürekkeptir. Bu firka da orta kolu takip edecekti.

Orta yolda yürüyecek bu iki kademenin tekmil mevcudu 25.000 kişi idi. Ayrıca yolda bulunan Sekizinci Fırkanın da, icabına göre ikinci kademeye ilâvesi düşünülmüştü.

1914 Aralık ayı içinde, Başkumandanlık, Hicaz Fırkasını da Dördüncü Ordu Kumandanlığı emrine vermişti. Bu kuvvetin de, kanal seferine iştirâk ettirilmesi hususunda bu ordu kumandanını serbest bırakmıştı. O da, beraber alabileceği nizamiye ve gönüllü kıtalarla birlikte Medine üzerinden Maan'a gelmesini, Hicaz Vali ve Kumandanı Albay Vehip Bey'e tebliğ etmiştir. Vehib Bey, Hicaz'da bir zayıf alay terkederek, iki alay piyade, iki cebel bataryası, iki makineli tüfek bölüğü ve bir sıhhiye müfrezesiyle Mekke'den Medine'ye yürümüş ve oradan demiryoliyle Maan'a gelmiştir. Bu kuvvet, Maan'dan itibaren sol cenah kolu olarak Nahil Kalesi yoliyle kanala doğru haraket edecekti.

Daha zayıf bir sağ cenah kolu da, Akdeniz kıyısındaki yoldan El'ariş üzerinden Kanitra'ya doğru yürüyecekti.

Cenah kollariyle birlikte bütün kuvvei seferiye otuz beş bin kişiye baliğ oluyordu.

Ortadaki kol da, birinci kademe, Sekizinci Kolordu Kumandanı Albay Mersinli Cemal Bey'in emri altında bulunuyordu. Dördüncü Ordu Kumandanının ısrarlı talepleri üzerine Tekirdağ'ndaki Sekizinci Fırkanın da, 6/1/1915 de Suriye'ye hareketi ve Dördüncü Orduya iltihakı için Başkumandanlıktan emir verilmişti. Cenah

kollariyle Onuncu ve sekizinci Fırkalar orduya bağlı idi.

Şu izahata göre, Dördüncü Ordu Kumandanı, her halde Suriye'deki Sekizinci Kolorduyu ve yolda olan Onuncu Fırkayı kanal seferi için kâfi görmemiş ve yeni taleplerde bulunmuş olacak ki, diğer cephelerin zararına olarak, Karargâhı Umumî Onuncu Fırkadan başka, Sekizinci Fırkayı, bir çok köprücü ve istihkâm bölüklerini, 15 santimetrelik serî ateşli obüs bataryasını ve diğer teşkilleri, Birinci ve İkinci Ordulardan ayırıp Suriye'ye göndermişti. Halep civarında; Musul'dan gelmiş iki fırkalı Onikinci Kolordu varsa da bu kuvvet, Kanal seferi için uygun görülmemişti.

Henüz Karargâhı Umumî'de iken, elimizde mevcut ve iki bataryadan mürekkep 15 santimetrelik biricik ağır obüs topçu taburunu Suriye'ye göndertmemek için çok uğraşmıştım, bunun Çanakkale'de bize lâzım olacağını ileri sürmüştüm, fakat ancak bataryalardan birini tutmağa muvaffak olabilmiştim. Bu hazırlıklar, pekâlâ gösterir ki, Mısır seferi, imkân olursa, kanalı zaptedip geçmek maksadiyle yapılmıştır.

Kasım ayı sonunda sevkine başlanan Dördüncü Kolordunun Onuncu Fırkası, 1915 senesi Ocak ayı başında ancak Lübnan'da Zahle kasabasında toplanmağa başlamıştı. Burada demiryolu değişiyordu.

Bu fırkanın da Bîrüsseb'i tarafına hareketi emir olunmuş ve bundan sonra Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 1915 Ocak ayının ilk haftasında karargâhını Şam'dan Kudüs'e nakletmişti.

14/1/1915 de kanal kuvvei seferiyesinin birinci kademesi ve Sekizinci Kolordu Karargâhı Bîrüsseb"den kanala doğru yürüyüşe geçmiştir, üç gün sonra, Ordu Ka-

rargâhı da Kudüs'ten Bîrüssebi'e hareket ederek birinci kademeyi takip etmiştir.

Bunların arkasından ikinci kademeyi teşkil eden Onuncu Fırka ilerliyecekti. İstirahat günleriyle beraber cem'an 19 günlük bir yürüyüşten sonra, çölün ortasından İsmailiye'ye doğru hareket eden ve kısmı kullîyi teşkil eden merkez kolu, kanalın 15 kilometre şarkındaki sırta kadar sokulmuş ve taarruz hazırlığı yapmıştır. Şimalde zayıf bir sağ cenah kolu, El'ariş'den Akdeniz kıyısı boyunca Katye istikametinde ve cenupta Maan'dan hareket etmiş olan sol cenah kolu da Nahil kalesi istikametinde yürümüşlerdir. Bütün yürüyüşler geceleyin icra olunmuştur. İkinci kademeyi teşkil eden Onuncu Fırka da merkez kolunu takip etmişti.

Nihayet, 2/3 Şubat gecesi kanala yaklaşılmış ve fakat ileri hareketler şiddetli bir kum kasırgası yüzünden çok gecikmiş ve ancak gün ağarırken tombazlar kanala indirilebilmiştir. İngilizlerin gözü önünde yapılan bu hatalı hareket, derakap İngiliz topçu ateşiyle menedilmiş, tombazların hepsi tahrip olunmuş ve yalnız üç tanesiyle karşı sahile geçebilen altı yüz kadar kahraman fakat talihsiz askerimiz İngilizlerin eline esir düşmüştür. 3/2/1915 günü öğleye doğru obüs bataryamız ateşe başlamış, ikinci kademeyi teşkil eden Onuncu Fırkanın iki alayı da Sekizinci Kolordu Kumandanının emrine verilerek o da ateş hattına sürülmüş, fakat kanaldaki İngiliz kruvazörlerinin ve kanalın batı sahilindeki İngiliz bataryalarının ateşleri karşısında bizim için kanalı geçmek mümkün olmadığı gibi kanalın doğu sahilinde ateş altında barınmak da güç bir hale gelmiştir. Obüs bataryamızın ateşiyle, muavin kuravazör haline ifrağ edilmiş olan bir İngiliz gemisi ağır hasara uğrayarak alevler içinde geri çekilmiş

ise de, biraz sonra bir zırhlı kruvazör, obüs bataryamızı susturmuştur. Düşman harp gemileri ve uçakları şiddetli faaliyetler göstermişler ve bizim kanalı geçmek ümitlerimizi tamamiyle mahveylemişlerdi. 24 santimetrelik gemi toplarının mermileri Ordu Kumandanının tarassut mahallini bile altüst etmiştir.

Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, öğleden sonra vaziyeti şüpheli görerek Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Bey ve onun kurmay başkanı Von Kress ile görüşmeği, bu zatların vaziyet hakkındaki görüş ve mütalâalarını dinlemeği ve ondan sonra karar vermeği düşünmüş; Cemal Paşa, vaziyet hakkındaki düşüncelerini, hiç bir mülâhazaya tâbi olmıyarak açıkça söylemelerini Kolordu Kumandanından ve Kurmay Başkanından talep etmiştir.

Yarbay Von Kress, daha önce göndermiş oldukları raporu tekrar ederek: "Bugün akşama kadar topçumuzla ateş üstünlüğünü elde etmek mümkün olursa yarın sabahleyin cebrî hücum ile kanalı geçmeğe teşebbüs etmek" mütalâasını ileri sürmüş, Sekizinci Kolordu Kumandanı Mersinli Cemal Bey de işin sürüncemede kalmağa tahammülü olmadığını belirterek şunları söylemiştir:

"Kolordu birlikleri yorulmuştur. Bu gece 28 inci alayı birinci hatta alıp, birinci hattaki birlikleri değiştirmek icabedecek, fakat yarın akşama kadar bu alay da yorulacağı gibi devamlı ateş muharebesi hasebiyle cephane de azalacak. Yorgunluk ve cephane sarfiyatı bakımından bu vaziyetin uzun müddet devamı mümkün değildir."

Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Albay Von Frangenberg şu mütalâada bulunmuştur: "Taarruza muvaffakiyet ümidiyle devam etmek gayri kabildir. Muharebe-

yi kesmek lâzımdır. Eğer muharebe derhal kesilirse, kuvvei seferiyenin kurtarılması ve muntazam ric'at etmesi mümkün olur; eğer gecikirse, fena bir âkıbete uğramak ihtimali vardır."

Bu kanal seferini aylardan beri körükleyen, üzerinde çalışan ve bugünkü kanal seferini ve muharebesini icat etmekte en büyük rolu oynamış olan von Kress büyük bir yeis ve fütura düşmüş ve şu lâfları sarfetmiş:

"Fakat Paşa Hazretleri, ben zannediyorum ki kuvvei seferiyenin bugünkü vazifesi kâmilen kanal önünde ölmekten ibarettir."

Kanal seferiyle başımızı belâya sokmuş olan şu kaz kafalı Almanın Türk askerinden intihar talep eden zalimane düşüncesi, Almanya'ya dahi bir fayda temin edemezdi. Arkada amansız bir çöl ve kifayetsiz bir geri hizmeti, önde geniş ve derin bir kanal bulunduğunu unutuyordu.

Dördüncü Ordu Kumandanı: "Yüzde kırk, yüzde otuz muvaffakiyet ümidi varsa bu uğurda kuvvei seferiyeyi feda etmekten çekinmiyeceğini" söylemiş ve: "Fakat bu derece bile ümit olup olmadığını" Von Kress'den tekrar sormuştur. O da cevap olarak: "Hiç bir muvaffakiyet ümidi olmadığını, fakat şeref ve namus bakımından çekilmekten ise kanala atılarak mahvolmanın tercih edileceğini, onun için taarruza devam edilmesi fikrinde olduğunu" söylemiş..... Gönül isterdi ki, bu fikri ileri süren Von Kress, tabancasını çekerek mefkûresi uğrunda kendisini feda etsin....

Bu cevap üzerine Cemal Paşa demiş ki:"Kanalı geçmek için mürur vasıtası lâzımdır. Bunların mahvolduğunu bildirdiniz. Ben sizleri bir harp meclisi teşkil etmek ve vereceğim kararın mesuliyetlerine iştirâk ettirmek fik-

riyle çağırmadım. Ordu Kumandanı sıfatiyle emredeceğim hareketlerin bütün mesuliyetlerini kendimden başka kimsenin yüklenmesine müsaade edemem. Daha bir gün kanal önünde kalmak hakikaten kuvvei seferiyenin kâmilen mahvolmasını mucip olacaktır. Bu kuvveti her türlü tehlikeden korumak ve harbin sonuna kadar onun kudretinden istifade etmek benim için daha büyük bir vazifedir. Yalnız zatî şeref için kuvvei seferiyeyi mahvetmeğe razı değilim. Bugün akşama kadar topçu düellosuna devam etmek ve karanlık basınca muharebeyi kesip geri çekilmek, birlikleri dün akşam terkettikleri ordugâh mevzilerine kadar geri almak ve oradan sonra yavaş yavaş Bîrüssebi'e kadar ric'at etmek müraccahtır. Buna göre, Von Frankenberg Bey, şimdi bu esas dahilinde ordu emrini yazınız."

Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, şüphe yok ki, şu son vaziyette en doğru ve en cesurane mütalâalar söylemiş ve en güzel kararını vermiştir. Vaktinde ric'at edebilmek için Sarıkamış felâketinden ders aldığını göstermiştir.

Albay Von Frankenberg, nihayet şu mütalâada bulunmuştur:

"Eğer Von Kress ölmek istiyorsa şahsen kanala atılsın. Fakat kendisiyle beraber bütün Osmanlı kuvvei seferiyesini de intihara sevketmeğe hakkı yoktur."

Yine şüphe yok ki, Von Kress, kanala atılıp intihar etseydi, hatasını hayatiyle ödemiş olur ve harbin nihayetine kadar Türk ordularını yeni felaketlere sürüklemek mevkiinde kalıp meş'um roller oynayamamış olurdu... Hülyalariyle kendisini sarhoş etmiş olan Süveyş Kanalı'nın sularını boğuluncaya kadar yutmak zevkini tadardı.

Von Kress denilen bu beyinsiz Almanın bir büyük hatası da henüz topçu ateşiyle düşmanın topçusu ve makineli tüfek yuvaları tahrip edilmeden veya susturulmadan, elde mevcut tekmil tombazları Süveyş Kanalı'na indirtmesi ve karşı sahile geçirmek için gün aydınlığında piyadeleri bu tombazlara bindirip karşıya sevketmesidir. Cemal Paşa, hâtıralarında, bu kanal muharebesinin zayiatını, şöyle göstermektedir:

Subay;14 şehit, 15 yaralı, 15 kayıp.

Er;174 şehit, 366 yaralı, 712 kayıp.

Yekûn;188 şehit, 381 yaralı, 727 kayıp.

İngilizler, bizim 1000 şehit, 2000 yaralı ve 650 esir kaybettiğimizi iddia etmişlerdir. Artık kuvvei seferiye geri dönüyor...

Evvelce Mısır'ın fethi mefkûresi kafalara ve kalblere hâkim iken, şimdi, Tih Sahrası'ndan selâmetle geri dönmek emeli veya endişesi herkesin yegane düşüncesi olmuştu. Çünkü böyle bir avdet için hiç bir hazırlık yapılmamıştı, bununla beraber, İngilizler ne karadan ve ne havadan takip veya iz'aç yapmadıklarından kayıp vermeden ric'at etmek mümkün olmuştur. Ordu karargâhı, 15/2/1915 de tekrar Bîrüssebi'e ve oradan Kudüs'e avdet eylemiştir.

İşte Almanlara yaranmak ve yardım etmek için yapılmış ve felâketle neticelenmiş olan Sarıkamış taarruzundan sonra, aynı maksatla icra edilmiş olan Birinci Kanal Seferi de bu suretle büyük bir iflâs ve muvaffakiyetsizlikle sona ermiş; günlerce ileri gidip bir gün kanal boyunda ateşten sonra tekrar geri çekilmekten ibaret kalmıştı. Bu hareket için, Sarıkamış seferi gibi, yine aynı sözler tekrar edilebilir:

"Gittik; gürdük; taarruz ettik; kanal kenarında bile

duramadık; geri döndük" Artık, Mısır'ın fethi hülyası dahi ebedî olarak gömülmüştü. Fakat Von Kress gömülmemişti....

İnsanca zayiatımız pek çok değildir, fakat kanal seferine iştirak etmiş olan yedi bin deve durup dinlenmeksizin çalışma neticesi, bu seferin sonunda bîtab düşerek mahvolmuştur. Kurbanlarımız bundan ibaret kalsaydı, ucuz kurtulmuş olurduk, lâkin İngilizlere çölü geçmek ümit ve cesaretini vermiş olduğumuzdan bu cephe harbin sonuna kadar başımıza belâ olmuş ve harbin sonunda öldürücü bir darbe de buradan kalbimize vurulmuştu.

O zaman, Mısır'ı fethetmek veya kanalı setreylemek gibi kabiliyet ve takatimizin üstünde bir hülya peşinde neticesiz koşmak ve kanala kadar gidip dönmek; İngilizleri, o taraftan memleketimizi istilâya sevk ve celbederek, gayet meş'um bir mıknatıs câzibesi tesirini yapmış ve âdeta zor ile İngilizleri bize oradan taarruz etmeğe davet eylemiştir.

Bir yandan Alman müttefiklerimize yardım etmek için üzerimize fazla Rus ve İngiliz kuvveti çekmek düşüncesi, Süveyş Kanalı'ndan nakliyatı meneylemek ve bu maksatlarla yapılan Alman taleplerini icra etmek arzusu, diğer taraftan Turan ve Mısır Fatihliği hülyaları ile yapılmış olan bu seferler, muvafffakiyet ile neticelenmiş olsa idi, bir müddet için, dâhiyane hareketler diye takdirler ve alkışlarla yadolunurdu. Fakat harbin neticesi, bizim taraf için, maglûbiyet olunca istilâ olunan yerleri bırakıp çekilmek zarureti yine önümüze çıkacak ve bu hususlarda sarfolunmuş emekler ve dökülmüş kanlar boşa gitmiş olacaktı. Yalnız harp müddetince kanaldan İngilizlerin istifadesi menedilmiş bulunurdu.

Bununla beraber, ya harbi kaybedersek diye vehime ve tereddüde kapılarak harpte muvaffakiyet ile yapılması mümkün görülen faydalı hareketlerden vazgeçilemez. Ancak, bu hususta, katî neticeyi istihsale yardım edecek taarruz hareketlerini seçmek ve bunlar için gayet dikkatli hesaplar, tedbirler ve hazırlıklar yapmak, veyahut bir düşman taarruzu karşısında, kendi memleketimizin müdafaası için lâzım olan gayretleri, hamleleri ve fedakârlıkları icra etmek lâzımdır.

Halbuki, ne Sarıkamış seferinde ve ne de kanal sergüzeştinde böyle bir mahiyet bulunduğunu ve muvaffakiyeti temin için esaslı hazırlıklar yapıldığını kimse iddia edemez.

Alman taleplerini is'af etmek arzusu bulunmakla beraber, Sarıkamış seferinde Azerbaycan Türkleriyle birleşerek Turan yolunu açmak, kanal seferinde ise Mısır'ı İngilizlerden kurtararak bu zengin ülkeyi tekrar fethetmek emellerinin beslendiği ve bu mefkûre ile hareket olunduğu inkâr edilemez.

Hafız Hakkı'nın Ölümünden Sonra Mahmut Kâmil Paşa Üçüncü Ordu Kumandanı Oldu. 1915 senesinin ilk iki ayında İkinci Ordunun İstanbul civarındaki Beşinci Kolordusiyle epeyce meşgul olmuş idik. Sık sık yaptırılan tatbikat ve manevralarla bu kolordunun harp vazifelerini ifaya kabiliyet ve kudreti epeyce artmıştı.

Üçüncü Orduya ayrılan nakliye kollarını ve birinci kuvvei seferiyeyi üç alaya çıkarmak için Beşinci Kolordudan ayırdığımız 44 üncü alayı şimendüferle sevk işlerini ve ayrılan alayların yerine yenilerinin teşkili meselelerini 1915 senesi Ocak ayının sonuna kadar yoluna

koymuştuk.

Bundan sonra, 1915 Şubatı başında Edirne Kalesini ve Trakya'da bulunan İkinci Kolordunun fırkalarını teftiş için İkinci Ordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa ile beraber Edirne'ye gittik. Edirne'de, Kırklarelin'de ve Trakya'nın sair mahallerinde bulunan birlikleri teftiş ettikten ve tatbikat yaptırdıktan sonra 14/2/1915 akşamı geç vakit İstanbul'a döndük.

İstanbul'a gelince pek elemli iki haber karşısında kaldık: Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa 12/2/1915 de Erzurum'da tifüsten kurtulamıyarak vefat etmiş... Kanal taarruzu muvaffakiyetsizliğe uğramış....

Gençleştirilmiş olan ordumuzun, Hafız Hakkı Paşa'nın ölümüyle, kıymetli bir uzvunu kaybettiğine şüphe yoktu. Herkes asker ve subay olabilirdi. Fakat bunların arasından kaç tanesi bilgili ve liyakatli, azim ve metanet sahibi, seciyeli bir kumandan olabilirdi. Bunun için, yüksek zekâ ve kudretleri nadir yetiştiren hilakatin bu imsâki karşısında bunlardan birinin göçmesi, millet ve memleket, hulâsa vatan namına herkesi keder ve eleme düçar eder. Bizim gibi yakın dostlar ve arkadaşlar ise tabii herkesten daha çok üzülürler. Merhum, Sarıkamış seferinin kışın yapılmasında inkâr edilemiyecek derecede zararlı bir rol oynamış olmakla beraber, vakitsiz ölümü vatan için çok ağır bir kayıp idi.... Sarıkamış felâketindeki acı tecrübelerle piştikten sonra memlekete daha faydalı olabilirdi.

Merhum Hafız Hakkı, Erzurum'a gittiği vakit, bir kış taarruzunun icrası için menfi bir rapor vermiş olsaydı, acaba Sarıkamış felâketinin önüne geçebilir mi idi? Burası şüphelidir; bununla beraber, hiç olmazsa, araba kırılmadan evvel doğru yolu göstermiş olurdu....

Şehit Hafız Hakkı Paşa, Erzurum'un Kars kapısına gömülmüştü. Şimdi onun yerine yeni bir ordu kumandanının tayin edilmesi lâzım gelmişti.

Bu esnada Kafkas cephesin'de sukûnet vardı. Filistin cephesinde kanal seferini yapan kuvvetlerin ric'ati hakkında İstanbul'a esaslı bir haber gelmemişti. Bu ordunun o zaman ihtiyacına kâfi telsiz telgrafı ve uçakları olmadığı gibi, matteessüf kanala doğru ilerlerken arkası sıra, telgraf hattı kurmak veya kablo döşemek de temin edilememiş olduğundan Karargâhı Umumî'ye günlerce rapor gönderilmemişti.

Enver Paşa, henüz üç hafta evvel, Kafkas cephesinden İstanbul'a avdet etti.

Hafız Hakkı Paşa'nın vefatı üzerine, Üçüncü Ordu Kumandanlığını, ilk önce Birinci Ordu Kumandanı Liman Von Sanders Paşa'ya teklif etmiş; fakat Mareşal kabul etmemiş; bundan sonra, Hicaz Vali ve Kumandanı Albay Vehip Bey'in bir derece terfi edilerek Üçüncü Ordu Kumandanlığına tayin edilmesi tensip ve Padişahın iradesi de istihsal olunmuştur. Fakat Üçüncü Ordu Kumandanlığına Mahmut Kâmil Paşa'nın tayin edilmesinin daha muvafık olacağı hakkında Talât Bey'in, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın ve İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsi'nden bazı zatların tavsiyeleri üzerine Mahmut Kâmil Paşa Üçüncü Ordu Kumandanlığına ve Vehip paşa İkinci Ordu kumandanlığına nakil edilmişlerdir. Üçüncü Ordu Kumandan Vekili Galip Paşa Hicaz Vali ve Kumandanlığına tayin olunmuştur. Yeni Üçüncü Ordu Kumandanı Erzurum'a varınca, Galip Paşa Hicaz'a gitmek üzere İstanbul'a gelecek idi. Mısır seferine iştirâk etmiş olan Albay Vehip Bey'e paşalığa terfî ve İkinci Ordu Kumandanlığına tayin edilmiş olduğu ve he-

men İstanbul'a gelmesi tebliğ olundu. Galib Paşa'nın Hicaz'a tayin ve nakledilmesi, evvelce Mahmut Kâmil Paşa ile aralarında siyasî meselelerden dolayı zuhur etmiş olan eski bir geçimsizliğin harp cephesinde yeni ihtilâflara sebep olmasına meydan verilmemesi için faydalı oldu.

Mahmut Kâmil Paşa'ya, İstanbul'dan çabuk hareketi, tebliğ edildiğinden, acele ediyordu. Üçüncü Ordu'da şiddetli bir tifüs salgını bulunduğundan yeni Üçüncü Ordu Kumandanı, İkinci Ordunun Sıhhiye Reisi Tevfik Sâlim Beyi (General Tevfik Sağlam), muavini Süreyya Beyi ve bir kaç genç doktoru, yaverlerini beraber alıp götürecekti. Bana da Harbiye Nezareti'nden telefon ederek oraya gelmemi söyledi. Derakap gittim; kendisiyle beraber Kafkas Cephesine gitmeyi arzu edip etmediğimi sordu ve beş dakika düşündükten sonra cevap vermemi söyledi.

Çabuk düşündüm: İkinci Ordu, şimdi bir düşman karşısında değildir. Boğazlarda henüz hiç bir düşman tecavüzü vukubulmamıştır. İstanbul'da bir sulh hayatı sürmekten ise, en zorlu bir cephe haline gelmiş olan ve hastalıktan kırılan Üçüncü Orduya gidip biz Türklerin edebî düşmanı Moskof ile çarpışmak, ona karşı vatan müdafaasına iştirâk etmek, hastalığın önünü almaya uğraşmak, bana, kalbimi dolduran, hissiyatımı okşayan câzibeli bir vazife olarak göründü. Derhal kabul ettim.

İstanbul'dan Erzurum'a nasıl gittik? Mahmut Kâmil Paşa, beraber Erzurum'a gitmek tekliflini kabul ettiğimi görünce, gülerek dedi ki: "Daha evvel Başkumandan'dan istemiştim. Fakat Enver Paşa itiraz etti; bir ordudan hem kumandanın ve hem Kurmay Başkanının

aynı zamanda ayrılması caiz değil; İkinci Orduya yakında mühim vazifeler verilecektir; dedi. Şimdi sizin büyük bir şevk ile Erzurum'a gitmeyi kabul etmeniz üzerine tekrar teklif edeceğim; "İkinci Ordunun yeni Kurmandanı Vehip Paşa ile yapamaz" dersem Enver Paşa razı olur."

Mahmut Kâmil Paşa ile 1907 ve 1908 senelerinde Edirne Harbiye Mektebi'nde beraber çalışmıştık. O, ders nâzırı idi; ben tâbiye ve seferiye muallimi idim. Enver Paşa merhum, 1914 senesi başında Harbiye Nazırlığını deruhde edince, Mahmut Kâmil Paşa'yı Harbiye Müsteşarı yapmış ve beni de Genelkurmay Birinci Şube Müdürlüğüne tayin etmişti. Bu münasebetle de sık sık görüşmüştük. Şimdi o, Ordu Kumandanı, ben Kurmay Başkanı olarak yine beraber çalışıyorduk. Hafız Hakkı'nın vefatı üzerine Üçüncü Ordu Kumandanı olunca, beni Kafkas cephesine götürmek için muvafakatimi aldıktan sonra, Enver Paşa'dan tekrar müsaade istemiş; Başkumandan Vekili de bu defa şu cevabı vermiştir:

"Pekalâ, götür; fakat Üçüncü Orduya Erkânıharp Reisi yapamayız. Çünkü Almanlar'la aramızda aktedilmiş uzlaşma mucibince, düşmanla çarpışılan cephelerde Ordu Kumandanı Türk olursa Kurmay Başkanı Alman olacaktır. Ordu Kumandanı Alman olursa, kurmay Başkanı Türk olacaktır. Orada Guze var. Onu çıkarıp yerine Ali İhsan'ı tayin edersek Almanlar'ın itirazını mucip olur. Orada münasip bir kumandanlıkta kullanırsınız" demiş.

Mahmut Kâmil Paşa, işin bu cihetini İstanbul'dayken bana söylemedi; söylemiş olsaydı, meçhul bir hizmet hulyasiyle, mevcut vazifemi bırakmazdım.

İkinci Orduda olduğu gibi, Üçüncü Orduda da Kur-

may Başkanı vazifesini göreceğimi zannediyordum. Beni takdir eden bir kumandanla çalışmak, elbette zevkli bir işti.

Tekmil yol boyunca, Mahmut Kâmil Paşa, Hasankale'ye gidip Guze'yi görünceye kadar kimseye bu hususta hiçbir şey ifşa etmemiştir. Belki, hastalık, yorgunluk vesaire hissiyle Guze izin isterse o bahane ile onu şimdiki vazifesinden ayırmayı ve o zaman bana bu vazifeyi vermeyi düşünmüş olabilir. Guze'nin işinin başında sağlam ve faal durduğunu görünce hakikat, o zaman, izah edildi. İstanbul'da İkinci Ordu Kurmay Başkanlığına tayin edildiğim zaman, 1914 de Harp Akademisi'nde talebemden olan ve o zaman Üstteğemen, 1951 de Kara Kuvvetlerimiz Kumandanı iken vefat etmiş bulunan Kurtcebe ile aynı vaziyette arkadaşı merhum Cemil Taner evvelce Harbiye Mektebi'nde bana müracaat ederek kendilerini maiyetime almaklığımı arzu etmişlerdi. Ben de bu, gözü açık ve çalışkan iki talebemi yanımda vefa ve itimatla vazife göreceklerine emin olarak İkinci Ordu Karargâhının yeniden teşkili esnasında yaver ve emir subayı vazifelerine tayin ettirmiştim.

Kafkas Cephesine gitmek meselesi çıkınca, ben de, onları istimzaç ettim: "Arzu ederseniz o cepheye götüreyim" dedim. Memnuniyetle kabul ettiler. Şu suretle Kafkas Cephesine giderken dört ekip, takım teşekkül etmiş oluyordu: Birincisini Ordu Kumandanı ile yaverleri, ikincisini Kurmay başkanı ile yaveri ve emir subayı, üçüncüsünü Ordu Sıhhiye Reisi ile muavini ve bir kaç genç doktor maiyeti; dördüncüsünü İdare Reisi Binbaşı Talât Beyle Topçu Yüzbaşısı Zihni Bey teşkil ediyordu. İkinci ordu Karargâhında Kurmay Binbaşı Hayri ve Salih Beyleri bırakmıştık (General Salih Omurtak).

İki gün zarfında hazırlığımızı yaparak 17/2/1915 de Haydarpaşa'dan trenle hareket ettik; üç otomobil de beraber almıştık. Ayrıca eşyamızı nakil için otuz mekkâri ile binek hayvanlarımız vardı.

İki gün sonra Ulukışla'da trenden indikten sonra, Niğde, Kayseri, Şarkışla üzerinden Sivas'a otomobillerle hareket ettik. Binbaşı Talât ve Yüzbaşı Zihni Beylerle binek hayvanlarımız ve mekkâriler ayrı bir kafile halinde bizi takip eylediler. Hava soğuk olmakla beraber, yollarda kar yok gibiydi. Bazı çamurlu yerlerde rastgeldiğimiz zorlukları ufak bir gayret ile aşmağa muvaffak oluyorduk.

Benim binek otomobilimin şoförü, 1951 de İstanbul Milletvekili bulunan, Senihi Yürüten idi. O zaman, seferberlik münasebetiyle silâh altına alınmıştı. Kendisini Karargâhı Umumî'de iken maiyetime almıştım; ve Kafkas Cephesine beraber gidiyorduk.

Kayseri'de üçüncü otomobilimizin şoförü hastalandığından orada çalışan menzil kamyonlarından birinin şoförünü üçüncü otomobili kullanmaya memur ettik. Bu otomobilde Sıhhiye Reisi Doktor Tevfik Sağlam ve Yaver Yüzbaşı Hüsnü Beylerle diğer genç doktorlar vardı. 21 Şubatta, Şarkışla ile Sivas arasında vâdi içerisindeki düz yolda giderken yollar ve köprüler otomobil seferlerine uygun olarak yapılmamış olduğundan bir kazaya uğradık. Ufak su mecraları üzerindeki köprüler asıl yol tesviyesinden yüksek birer sırt şeklinde, çıkan ve inen birer rampa halinde inşa edilmişti. Önde giden Ordu Kumandanı otomobilinin bu köprü tümseklerini aşarken yerden zıplamakta olduğunu arkadan gördüm. Benim şoförüm Senihi'ye (Şimdi İstanbul Milletvekili) bu hareketi göstererek sürati azaltmasını ve köprüleri ağır ağır geçmesi-

ni, bizi zıplatmamasını tenbih ettim.

Pek anlayışlı olan harp ve yol arkadaşım ve şoförüm:

- Merak etmeyiniz. Onlar dikkatsiz çocuklardır. Sizin canınız bize emanettir.

Diyerek gönlümüze neşe ve ferah verdi.

Biz geçtikten biraz sonra, arkaya dönüp Sıhhiye Reisinin otomobilinin nasıl geçtiğine bakmak istedim. O esnada, kamyon şoförünün hatasiyle ve bir sinema süratiyle, Tevfik Salim Beyin otomobilinin köprüden zıpladığını, birdenbire sola keskin bir dönüş yaparak yolun hendeğine yuvarlandığını, içindekilerin, birer top gibi, otomobilden dışarıya atılıp yere düştükleri gözüme çarptı.

İşte korktuğum felaket başımıza gelmişti.Hemen durup onların imdadına koştuk.

Tevfik Salim Bey'e bir şey olmamış; üzerindeki kürk bir dereceye kadar onu korumuş; fakat Yaver Hüsnü Beyin kolu kırılmıştı; hatayı yapan şoförün kafası direksiyona çarparak parçalanmış, beyni dışarı akmıştı. Gözümüzün önünde, biraz nefes aldıktan sonra bîçare hatasının kurbanı olarak öldü. Kazaya uğrayan otomobil parçalanmıştı. Eşyamızı getiren kamyondan da istifade ederek yaralıyı ve diğer arkadaşları Sivas'a naklettirdik. Merhum şoförün cesedini en yakın menzil noktasına götürerek orada defin vesaire muamelesinin yapılmasını tenbih ettik.

Mahmut Kâmil Paşa önde gittiğinden, aynı gün akşamı geç vakit Sivas'a varmıştı. Biz Şarkışla'da geceyi geçirdik ve 22 Şubat öğle vakti Sivas'a girdik. İki gün orada kaldık. Menzil ve ikmal işleriyle meşgul olduk.

Sivas'taki Onuncu Kolordu Kumandan Vekilinden aldığımız malûmata ve cedvellere göre seferberlik projeleri

mucibince her alay için bir depo taburu teşkil olunmuştu. Bu taburların bazıları dört beş yüz mevcudunda ise de, bazıları iki üç bin ve daha ziyade mevcutta idi. Meselâ Zara'daki depo taburu 665, Sivas'taki 2754, Amasya'daki 3271 ve Tokat'taki depo taburu 5028 insan mevcudunda idi. Kolordu bölgesinde beş seyyar jandarma taburu teşkil edilmiş ve bunlara Ünye, Samsun, Giresun ve Sivasta sahil tarassudu ve emniyet vazifeleri verilmişti.

Sivas Merkez Hastahenesindeki hastaları ve yaralıları ziyaret ettik; hastahanede mevcut 869 hasta ve yaralı arasında 411 Rus esiri bulunuyordu. Samsun, Amasya, Karahisar ve Zara'da da birer hastahane vücuda getirilmişti. Bunlarda da toplam 600 hasta ve yaralı vardı. Sivas'ta altı un fabrikası, on bir taş değirmeni ve 14 fırın askerî idare elinde ekmek ve peksimet yapıyordu.

Bu kolordunun askerlik dairelerinde seferberliğin başında 53 bin talim görmüş ve 84 bin talim görmemiş ihtiyat efradı varmış. Bunlardan 52 bin talim görmüş ve 60 bin kadar talim görmemiş efrat 1915 Şubat ortasına kadar celb ve sevk olunmuş; elde bin kadar talim görmüş ve 25 bin kadar talim görmemiş efrat mezun olarak bulunmakta imiş.

Müstahfızlarla ikinci kısma ayrılmış olanlar bu hesaplardan hariçtir. Bu hesaplara göre insan kaynağı henüz tükenmemişti. Bu sene içinde yeniden askerlik yaşına girecekleri de bunlara eklemek lâzımdı..

Talim görmemiş erler, Erzincan, Suşehri, Zara ve Sivas talimgâhlarında yetiştirilmektedir. Sivas'la Erzincan arasındaki yol üzerinde pek basit bir menzil tertibi ve hizmeti vardır.

Bir an evvel ordu karargâhına gidip ordunun kumandasını ele almak lâzım olduğundan bu geri hizmetleriyle

fazla meşgul olmak ve vakit geçirmek caiz değildi. Gözümüze çarpan noksan ve bozuk işler hakkında notlar aldık.

23 Şubat 1915, öğleden sonra Sivas'tan hareket ederek Zara'ya gittik.

Orada bir gece kaldık; ertesi günü hareketle Dereköy'de ve daha sonra Ortaköy'de birer gece geçirdik. 26 Şubatta Refahiye'ye vardık. Mahmut Kâmil Paşa'nın otomobili kırıldı; Refahiye'de bıraktık. Kumandana başka bir otomobil ayırdık.

Artık, dağlardan başka, yol üzerinde de karlara rastlamaya başlamıştık. Refahiye'ye kadar mühim zorluklara uğramadık. Fakat, Refahiye ile Erzincan arasındaki boğazdan büyük kar yığınları yolları kapamıştı. Jandarmalarla yolun ve otomobillerimizin gözetilmesi ve icabında yardım temini tebliğ edilmiş ise de sık sık kara gömülen otomobilleri kurtarmak çok müşkül olmaya başladı. Karanlık bastığı halde biz henüz ıssız dağlarda ve boğazlarda bocalıyorduk. Nihayet, 27 Şubat gece yarısına doğru Erzincan ovasına inerek şehire gelebildik.

Tifüs, Tifüs, Tifüs. Şimdi vazife başında Ordu Kumandanını bile öldürmüş olan âmansız bir âfetin, korkunç tifüs deryasının içine dalmıştık. Her taraf tifüs hastalarıyla dolu. Tifüs aşısı yapmak isteyenlerin uğradıkları felâketi de haber alınca üzüldük. Tanımadığımız pek çok subayların, doktorların tifüsten yattıklarını gördük.

Ordu Sıhhiye Reisi vaziyeti tetkik ederek icrası mümkün tedbirleri aldı. Üç gün, burada kaldıktan sonra Erzurum'a hareket edeceğiz. Fırat vâdisi boyunca Tercan üzerinden gitmek mümkün değildi. Araba yolundan istifade için Bayburt üzerinden gitmek lâzım geliyordu. Fa-

kat bu yol üzerinde Erzincan'ın şimalindeki Sibikör dağı ile Bayburt'un güney doğusundaki Kop dağı Mart başında henüz pek çok karla kapalı idi.

Sivas'tan Erzincan'a gelirken kar yığınlarından otomobilleri geçirmek için uğradığımız zorlukları gözönüne getirerek ve vazifemizin biran evvel Ordu Karargâhına gidip ordunun kumandasını fiilen ele almak olduğunu düşünerek otomobillerle beraber binek hayvanlarını da götürmek ve sıkıştığımız yerde hayvanlara binerek yolumuza devam etmek hususunu Mahmut Kâmil Paşa'ya teklif ettim; kabul etmedi. Yeniden izahat verdim:

"Paşam, otomobilden istifade ederek vazifemizin başına gitmiş olmuyoruz. Otomobiller artık bizi götüremiyecek. Biz otomobilleri götürmeğe uğraşacağız; yollarda çok vaktimiz geçecek, Sibikör ve Kop dağlarında fırtınalar ve tipiler, bizi ıssız yerlerde, bitli ve telgraf irtibatı olmayan pis köylere sığınmaya mecbur edebilir. Biran evvel Erzurum'a gidip tifüs belâsı için radikal tedbirler alalım." Dedim. Yine kabul etmedi. Bir kaç hafta evvel Enver Paşa'nın bu dağlardan ve bu karlı yollardan geçerek İstanbul'a dönmüş olduğunu ve bizim ondan daha az azimli görünmemizin muvafık olmadığını söyledi. Ordu Kumandanının arzusuna ve emrine itaatten başka yapacak bir iş kalmadı. Esasen hayvan üstünde karlar içinde âdeta yürüyüşle üşümek benim de hoşuma gitmiyordu.

2/3/1915 de Erzincan'dan Bayburt'a doğru otomobillerle hareket ettik. Yolun üzerindeki çok karlı yerlerin açtırılması için evvelce lâzım gelen tebliğat yapılmıştı. Bereket versin; hava bozmadı; yeniden kar yağmadı; tipi çıkmadı. Fakat Sibikör Dağının üzerindeki boyun noktasında kara saplandık. Oradaki karakolun yardımiyle ve bir kaç saat uğraştıktan sonra otomobilleri kurtardık.

Bir otomobilimiz bozuldu. Bunu geriye, Erzincan'a gönderdik. ordu Kumandanı geç vakit Sibikör köyüne varabildi. Orada bir gün beklemeye mecbur kaldı. Bozulan otombili ıslah ettirerek üç Martta Şibirkör köyüne getirttik. Dört Martta Havcice, beş Martta Murad Han oğullarına, 6 Martta Bayburt'a vardık. Sibirkör köyü ile Bayburt arasında ehemmiyetli bir arızaya uğramamıştık. Fakat, Bayburt'tan sonra Kop dağını geçmek en zor mesele idi. Mahmut Kâmil Paşa'nın ikinci otomobili de kırılmıştı. Kop Dağında fırtına olduğundan 7 Martta Bayburt'ta bekledik. 8 Martta Bayburt'tan hareket ettik.

Jandarma ve köylü yardımcı takımlarını yol boyuna dizdirmek surètiyle Kop Dağının üzerine çıktık. Hava açık ve sâkindi. Buradaki boyun noktasında da çok uğraştık. Nihayet, Bayburt'tan beraber getirmiş olduğumuz kızaklara binmek suretiyle Kop Dağını geçerek akşam geç vakit Aşkale'ye vardık. Arkadaşlarımızın bir kısmını ve otomobilleri geride bırakmıştık. Aşkale'de artık tekrar Fırat mecrasına kavuşmuş ve Erzurum ovasına girmiştik.

9 Martta öğleye doğru ilçeye geldik. Galip Paşa ile Ordu Erkânı, Vali Tahsin Bey, Ahmet Fevzi Paşa, Menzil Müfteşi Avni Paşa vesaire burada yeni Ordu Kamandanını karşıladılar. Ilıca'da biraz istirahatten ve hamamında banyo yaptıktan sonra Erzurum'a girdik. Geri kalmış olanlar bir gün sonra geldiler.

Ordu Kumandanlık vekâletini yapan Galip Paşa, Ordu Kumandanlığını devretti.

9/3/1915 akşamı Üçüncü Ordunun kumandası, Mahmut Kâmil Paşa tarafından deruhde olundu. Galip Paşa, vekâleti zamanında, Ordu cephesinde bir uygunsuzluk çıkmadan kurtulduğuna pek memnun görünüyordu.

Müşkül zamanlarda, vaziyeti muhafaza etmiş olmak dahi, insana bir gönül ferahı verir.

Bugün Üçüncü Ordunun mevcudu, bize verilen cedvellere göre, şu miktarda idi:

	Muharip	G. Muharip
Onuncu Kolordu	6900	3474
Onbirinci Kolordu	5804	4254
Yirmi Sekizinci Fırka	3111	1082
Beşinci Kuvvei Seferiye	10045	2882
Abdülkadir Bey Müfrezesi	1180	322
İkinci Nizamiye Suvari Fırkası	3188	721
Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası	1433	-
Toplam	31.661	12.735

Dokuzuncu Kolordunun gerideki 17 ve 29 uncu Fırkaları	4145	30
Van Seyyar Jandarma Fırkası	5864	1024
Ştange Bey Müfrezesi	1531	178
Rıza Bey Çetesi	3642	316
Bahaeddin Şakir Bey Çetesi	1120	316
Trabzon Jandarma Alayı	2264	464
Trabzon İhraç Kumandanlığı	3417	15.574
Menzil Müfettişliği	971	1316
Toplam	54.615	31.953

Onuncu Kolordu Talimgâhlarında 23293
Onbirinci Kolordu Talimgâhlarında 5926
Dokuzuncu Kolordu Talimgâhlarında 14000
Toplam: 43.219
er talim edilmektedir.

Erzurum Müstahkem Mevkii:
Kumandanı Mirliva Posselt Paşa
Kurmay Başkanı, Kolağası Şefik Bey.

	Subay	Er
Karargâhı	27	175
Gümüşhane Seyyar Jan. Taburu	8	975
Ağır Topçu Altıncı Liva	2	8
Ağır Topçu Onikinci Alayı	40	1328
Ağır Topçu Onüçüncü Alayı	41	1573
15 lik Serî Ateşli Obüs Bataryası	7	254
Kale Cephane Deposu	2	168
İki İstihkâm Taburu ve Depo Bölüğü	29	815
Telsiz Telgraf Müfrezesi	4	19
Projektör Müfrezesi	6	26
Muharebe Bölüğü	5	136
Toplam	171	5477

Kalede 20 adet15 lik kısa top, 26 adet 12 lik kısa top, 39 adet 9 luk âdi top, 96 adet 8,7 lik mantelli top, 18 adet 8 lik âdi top, 6 adet 7,5 luk mantelli top vardı. Bunlardan başka 4 adet seri ateşli 15 lik obüs topu son model bir topçu kuvvetini teşkil ediyordu.

Henüz Bayburt'ta iken Ordu Kurmay Başkanından 7/3/1915 sabahı şu raporu almıştık:

"1-Azerbeycan'daki Rus birlikleri taarruz hareketlerine başlamıştır. Düşman 4 Martta bir alay piyade ve bir alay suvari ile Dilman civarındaki kuvvetimize ve üç alay piyade ve bir alay suvari ve altı top ile Van Jandarma Fırkası külli kısmına taarruz etmiştir. Fırka külli kısmı Kotor'un şarkına çekilmiştir.

2-Düşman Karakilise'de bulunan kuvvetlerinin çoğunu ve Diyadindeki kuvvetini Barğiri civarına getirmek-

tedir.

İmza -Guze"

Ertesi günü Aşkale'de de şu raporu almıştık:

"1-Düşman Karakilise ve Eleşkirt havalisinden aldığı kuvvetlerle İran'ı takviye ederek Van Seyyar Jandarma Fırkasını çekilmeğe mecbur etmiştir. Zayıf bir kolun da 6 Martta Barğiri'nin 40 kilometre kadar doğu şimalinde Abaga'ya geldiği haber alınmıştır.

2-Şimdilik zayıf düşman kuvvetleri bulunan Eleşkirt ve Karakilise taraflarını istirdat etmek üzere Tutak ve Tahir'den düşmanın cephe gerilerine taarruz edileceği maruzdur. -8/3/1915

İmza-Guze"

Yine Aşkale'de iken Başkumandanlıktan şu emri almıştık:

"İstanbul: 8/3/1915

Rusların Azerbaycan hareketleriyle ayni zamanda Van Vilâyetini işgal ve Ermenileri ihtilâle teşvik eylemek istedikleri görülüyor. Halil Bey'in kumandasındaki Birinci Kuvvei Seferiye 5/3/1915 de Musul'dan Revandiz istikametinde ileri hareket etmiştir. Daha sonra, bu fırka ile de hareketlerini tevhid etmek üzere Erzurum'daki Beşinci Kuvvei Seferiyenin Van üzerine tahriki arzu olunur. Her halde Rusların hareketlerinde serbest olmamaları için Üçüncü Orduca faal bulunulması lâzımdır. Karar ve icraatınızın iş'arı.

İmza : Başkumandan Vekili- Enver"

Erzurum'a geldiğimiz zaman Musul'daki Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanının göndermiş olduğu şu şifreyi okuduk:

"Üçüncü Ordu Kumandanlığına

Musul'dan: 8/3/1915

1- Kuvvei Seferiyenin noksanlarını ikmal için bir kaç gün müsaade;

2- 5/3/1915 de (Eski tarihle: 20 Şubatta) Kolbaşı Musul'dan Revandiz istikametinde harekete başladı. Şimdi Suvari Bölüğü Erbil'dedir. Yedinci Alay yarın Erbil'e girecek. Dokuzuncu Alay Musul'dan hareket etmiştir. Diğer kuvvetler Musul'dadır.

3- Ben kol nihayetiyle 13 Martta (28 Şubatta) Musul'dan hareket edeceğim.

4- Martın 23 ünde (10 Martta) Rayet mevkiinde toplanılacaktır.

5- İran dahilinde takip olunacak istikamet Rayet'te tecemmuumuz esnasında düşmanın vaziyeti hakkında alacağımız malûmata göre tayin edilecektir. Hareket hattımızı oradan bildiririm.

İmza : Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanı
Yarbay Halil"

Bu kuvvei Seferiye iki buçuk ay evvel İstanbul'dan hareket etmişti. Bu kadar gecikme azmış gibi Musul'da da epeyce vakit geçirilmiş oluyordu. Erzurum'da vaziyeti tetkik ettik. Rusların, ordumuzun sağ cenahına karşı harekete geçtikleri, Van'ı işgal ve Ermenileri ihtilâle teşvik edecekleri anlaşılıyordu.

Bunu İstanbul'daki Karargâhı Umumî dahi böylece takdir etmiştir. Birkaç gün evvel Muş köylerinde silâhlı Ermenilerle jandarmalarımız arasında müsademe başlamıştı. Sarıkamış felâketinde âdeta derisi yüzülmüş, ciğerleri kopmuş bir iskelet haline gelmiş olan Üçüncü Ordunun bugünkü hali malûm; kuvvetler yukarıda yazılıdır. Rusların taarruz hareketleri karşısında Van Seyyar Jandarma Fırkası da 4 Martta geri çekilmiştir. Bu fırkanın kumandanı Binbaşı Kâzım Bey idi (General Kâzım

Özalp).

Şimdiye kadar Musul'da vakit geçirmiş olan Birinci Kuvvei Seferiyenin Musul'dan Van tarafına yürümesi veya sevk olunması iktiza ederken, Rusların taarruzundan ve Van Jandarma Fırkasının ric'atinden bir gün sonra bu kuvvei seferiyenin Musul'dan Revandiz'e ve İran dahilinde Rayet'e doğru hareketine bir mâna vermek mümkün değildir. Fakat bizim müdahalemize imkân yok; beş günden beri bu istikamette yürümektedir. Bari bundan sonrasını düzeltelim, dedik.

Nihayet, Erzurum'dan Başkumandanlığa ilk radikal düşüncemizin arzına karar verdik ve şu şifre gönderildi:

"Başkumandanlık Vekâletine

Erzurum'dan: 9/3/1915

C.- 23 Şubat (Eski tarih)

1- Onuncu Kolordunun bugünkü muharebe mevcudu kesirsiz yedi bin ve Onbirincinin altı bin neferdir. Dokuzuncu Kolordu, henüz muharebeye girecek halde değildir. Bunun için onbin muharip mevcudunda olan Beşinci Kuvvei Seferiyenin Aras Vâdisinde kalması zarurîdir.

2- Van Jandarma Fırkası 2500 neferle takviye edilmek üzeredir. Sabit jandarmaların mevcudu nizamî haddine iblâğ olunuyor. Diğer vilâyetler için de aynı tedbirlere tevessül olundu.

3- Birinci Kuvvei Seferiyenin Van Jandarma Fırkasına bilvasıta yardım etmek üzere (Revandiz-Üçnu-Rumiye-Dilman) istikametinde yürütülmesini ve Üçüncü Orduya bağlanmasını istirham eylerim.

4- Kılınçgediği'ndeki düşmanın bir taraftan cephesine, diğer taraftan yan ve gerilerine doğru bir hareket icrası derdesttir. Orduca daha esaslı hareketler icrası için

yeniden celbolunan efradın yetişmesine ve ordunun sıhhî ahvalinin nisbeten ıslahına kadar intizarın zarurî olduğu maruzdur.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı
Mahmut Kâmil"

Bu şifredeki esaslı düşünceleri Mahmut Kâmil Paşa ile aramızda görüşüp kararlaştırmıştık. Bundan sonra Ordu Kumandanı, Ordu Kurmay Başkanı Guze ile görüşerek onunla da aynı fikir üzerinde mutabık kalmışlardı.

Birinci Kuvvei Seferiyenin, evvelce, Diyarbakır-Bitlis yoliyle Van üzerinden Rumiye gölünün şimaline doğru sevki Başkumandan tarafından düşünülmüş ise de, Sarıkamış felâketinden sonra, bu fırkanın Üçüncü Orduya yanaşması ve ona katılması endişesi gözönünde tutulmuş ve Van taraflarındaki kış zorluklarından kurtulmak arzusu da buna eklenerek doğrudan doğruya Başkumandan Vekili tarafından Kuvvei Seferiyenin Kumandanına, İstanbul'dan ikinci defa hareket edeceği sırada, Musul yolunu takip etmesi emrolunmuştu. Başkumandan Vekili, Birinci Kuvvei Seferiyenin, Beşinci Kuvvei Seferiye gibi Üçüncü Orduyu takviye etmesini istemiyordu. Biz daha İstanbul'da iken bu düşünceden ve emirden haberdar olmuştuk. Fakat o zamandan beri iki ay kadar vakit geçmiş ve şimdi Rusların Van istikametinde taarruzları ve Ermeni ihtilâli gibi büsbütün yeni endişeler, yeni vaziyetler hasıl olmuştu. Bu sebeple bu fırkanın Nusaybin taraflarından (Midyat-Bitlis) yoliyle Van tarafına sevki iktiza ederdi. En geç Musul'dan hareket edileceği sırada bu kararı vermek lâzım idi. Her halde (Musul-Revandiz-Rumiye-Dilman) yolu daha kısa ve daha kolay değildi. Bu cihetî Mahmut Kâmil Paşa ile, Er-

zurum'da, tekrar tetkik ettik. Fakat, kuvvei seferiyenin Musul ile Revandiz arasında yürüyüşte bulunması ve Başkumandanın düşüncelerine çok aykırı bir mütalâayı, şimdiden kendisine arzedildiği takdirde kabul etmiyeceği dikkate alınarak Revandiz'e doğru yürümekte olan kuvvei seferiyenin Rumiye gölünü doğu cihetine geçmiyerek batı tarafına sapmasını ve Rumiye şehrine gelmesini daha uygun görmüştük. Bir kere bu fırka Üçüncü Ordu emrine verilirse onu, vaziyetin icabına göre, Rumiye'den Başkale tarafına döndürmek ve bunu Ordunun bir emriyle oldu bitti yapmak mümkündü. Yeter ki, kuvvei seferiyenin doğrudan doğruya Başkumandanlığa bağlı bulunması ve onunla muhabere etmesi gibi hususî vaziyet ıslah edilsin. Yoksa bu kuvvei seferiyenin yalnız başına Dilman istikametinde yürüyerek o taraftaki Ruslara karşı bir muvaffakiyet kazanabilmesini çok zayıf bir ihtimal ve ümit addediyorduk. Esasen bu fırkanın sevk ve idaresindeki betaet ve kusurlar da endişe uyandırmaya başlamıştı.

9/3/1915 akşamı Erzurum'dan Başkumandanlığa gönderilen şifreye 11 Mart sabahı şu cevap geldi:

"10/11 Mart 1915

C.- 24 Şubat şifre (Eski tarih)

Birinci Kuvvei Seferiyenin Van Jandarma Fırkasiyle birlikte düşmanı tard eylemesi emir olunmuş ve Van Fırkasiyle ve Üçüncü Ordu ile daima irtibatta bulunması bildirilmiştir. Birinci Kuvvei Seferiyenin âtideki vazifeleri itibariyle Üçüncü Ordu emrine verilmesine lüzum yoktur.

İmza: Başkumandan Vekili-Enver"

Bu cevap bizi tatmin etmedi. Düşmanın şimalden ve şarktan Van'a doğru hareketleri durdurulamazsa ve Er-

menilerin isyanı batırılamazsa, Birinci Kuvvei Seferiyenin Dilman istikametinde yürümesi, yalnız başına mağlûp olması gibi fena bir netice verebilirdi. Fakat, ne yapalım; şimdilik Üçüncü Orduca müracaat edilecek bir çare kalmamıştı. Enver Paşa, amcası Halil Bey'e büyük işler yaptırmak istiyor ve ondan pek çok şeyler bekliyordu.

Sarıkamış felâketini unutmuş gibi görünen Başkumandan Vekili, hâlâ Turan veya Azerbaycan mefkûresini bırakmak istemiyordu. Halbuki Birinci Kuvvei Seferiyenin ne kuvveti ve ne de kumanda heyeti bu mefkûreyi tahakkuk ettirmeye kâfi değildi. Beri tarafta Van meselesine ve Ermeni isyanına ehemmiyet vermemek hata idi.

Beş gün Erzurum'da kalarak Ordunun ihtiyaçlarını ve menzil işlerini tetkik ettik. Hemen her şey berbat bir halde -koca bir ordu, şimendifersiz veya mükemmel kamyon nakliye kolları olmaksızın düzgün iş görebilir mi? Hastalık, gıdasızlık, noksanları ikmal güçlüğü, herkesi düşündürüyordu. Maddî tedbirlerle beraber sarsılmış görünen mânevî kuvvetleri de yükseltmek zarureti vardı.

Galip Paşa 11 Martta Erzurum'dan İstanbul'a hareket etti.

Kurmay Başkanı (Guze) ordunun vaziyetini izah eyledi. Kendisi sıhhatte ve faaliyette idi. İşte bu zaman benim Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı olamıyacağım meselesi ve Enver Paşa'nın Mahmut Kâmil Paşa'ya söylediği karar meydana çıktı.

Merhum Mahmut Kâmil Paşa, "Guze resmî Kurmay Başkanıdır; sen benim askerî müşavirimsin. O teferruatla uğraşsın; biz seninle ordunun ehemmiyetli harp va-

ziyetlerini tetkik ederiz; bir gün ehemmiyetli bir vazife açılır; seni oraya tayin ederiz" dedi. Gözlerim yaşardı. Erzurum'a kadar geldikten sonra, kadere razı olmaktan başka, yapılacak bir şey yoktu. Kara bahtım, dedim, bakalım ne zaman parlıyacaksın? Mahmut Kâmil Paşa, gölgesi gibi beni bırakmıyordu.

Ben, Karargâhta ikinci olmaktan ise, herhangi bir birlik başında birinci, yâni kumandan olmayı özlüyordum. Bunun için de talihin açacağı kısmetleri sükûnet ve sabır ile beklemek zarureti hasıl olmuştu. Biz, şimdilik elde yedek koz mevkiinde, açılacak her hangi bir deliği tıkamak üzere bekliyen bir ihtiyat kumandan gibi hazır duracaktık. Bir yandan hastalık, diğer taraftan harp, insan kudretlerini ezip yıkmakta idi.

15/3/1915 de açık ve güneşli bir günde Erzurum'dan hareketle Ordu Karargâhının bulunduğu yere, Hasankale'ye gittik. Mart ortasında ılık günler başlamıştı. Gece çok soğuk olmakla beraber güneşli günlerde ferahlık hissediliyordu. Zeval vakti karların bir parça eridiği görülüyordu.

Gerek Erzurum'da ve gerek Hasankale'de hemen bir çok binalar tifüs hastalariyle dolu idi. Düşman da kimbilir ne gibi sıkıntılar içinde idi? Bu sebeple cephemizde âdi keşif ve ileri karakol hareketlerinde ve müsademelerinden başka bir şey yoktu. Hayvanlarımız geldikten sonra, fırsat buldukça Hasankale etrafında dolaşıyordum. Kurtcebe ve Cemil Taner de benim yaverlerim olarak, fakat benim gibi esaslı bir vazifeden mahrum, benimle beraber gezerlerdi. Artık baharı müjdeliyen kuşlara ve çiçeklere, güneşli günlerde, dere kenarlarında tesadüf olunuyordu. Karlar erimeğe başlamış; dereler, sel halinde, coşkun akıyorlardı.

Mahmut Kâmil Paşa ile beraber bütün vaktimizi ve gayretimizi tifüs ile mücadeleye hasrettik. Binalar mahdut olduğundan, ordu kumandanı beni yanından ayırmıyordu. Gündüzün Hasankale hükûmet binasında bir odada beraber oturup konuşuyorduk. Cari muamelelere bu suretle vâkıf oluyordum. Yemeği hep beraber yiyorduk. Geceyi de, küçük bir köy evinde, kumandan, ben, yaverler, emir subayları hep birlikte bir arada gibi geçiriyorduk.

Bu suretle, her günün 24 saatinde, Ordu Kumanda'nın her kararını görüyor ve her emrini dinliyordum. Ekseriya, Mahmut Kâmil Paşa, benim fikrimi soruyor, mütalâamı dinliyor ve kendisi de fikrini söyledikten sonra kararını ve emrini veriyordu. Guze tarafından yapılan bazı tekliflerin kabul edilmiyerek geri çevrilmesi vâki oluyordu. Guze, pek tabiî olarak bu, red muamelelerinde benim tesirim olduğu zannına düşüyordu.

İstanbul'dan bizimle beraber hareket etmiş olan İkinci kafilemiz 14 Martta Erzincan'a gelmişti. Binek hayvanlariyle mekkarilerin Tercan üzerinden hemen Hasankale'ye gönderilmesini tebliğ etmiştik. onlarda, nihayet, 21 Martta Hasankale'ye geldiler. Bu suretle binek hayvanlarımıza ve eşyalarımıza kavuşmuştuk. İdare Reisi Binbaşı Talât Beyle sair eşyalar üçüncü kafile olarak ayrıca geldiler...

Biz Erzurum'a geldiğimiz zaman, oradaki tekmil generaller ve ileri gelen ordu erkânı, Üçüncü Ordunun yeni gelen kumandanını karşılamış ve her biri, memuriyetine ait işler hakkında sıra ile malûmat vermişti.

Erzurum Kalesi Kumandanı Posselt Paşa namındaki bir Alman Generali bu vazifesini ifa etmemişti. Sebebi: Son günlerde Almanya'da rütbesinin terfi edilmiş olması

hasebiyle bizde de bir derece üstün rütbeye yâni ferikliğe hak kazanması imiş. Ordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa'nın rütbesi Miriliva imiş... Halbuki bizde henüz hiç bir kumandan, makamının icabettirdiği rütbeye yükselmemiş idi. Her kumandan, rütbesine göre değil, nasbolunduğu makamın derecesine göre bir nüfuza ve kumanda salâhiyetine malik idi. Başkumandan Vekili de Miriliva rütbesinde olduğu halde, maiyetinde Mareşal Liman Von Sanders ve Ferik Bronzart Paşalar bulunuyordu. Mahmut Kâmil Paşa'ya da, rütbesi için değil, Ordu Kumandanı olduğu için saygı ve itaat gösterilecek idi. Ordu Kumandanını bir orgeneral mevkiinde bulunduğunu ve ordusuz bir orgeneralden daha muteber olmak üzere, fiilen ve asil olarak bir orduya kumanda eden bir orgeneral mahiyet ve itibarını haiz olduğunu unutmuş olan Posselt Paşa'nın bu yoldaki densizliği üzerine, hemen tebdilini kararlaştırarak Başkumandanlığa yazmıştık. Gelen emire göre, Almanya'ya iade olunmak üzere, 20 Martta Posselt Paşa Erzurum'dan İstanbul'a gönderildi. Onun yerine Dokuzuncu Kolordunun eski kumandanı Emekli Miriliva Ahmet Fevzi Paşa vekil olarak tayin olundu.

Gerek Erzurum'da ve gerek Hasankale'deki müşakedelerimize göre, Üçüncü Ordu pek acınacak bir halde idi. Her tarafta bakımsızlık, gıdasızlık, şiddetli bir kışın doğurmuş olduğu ıstırap göze çarpıyordu. Elleri, ayakları donmuş, zayıf düşmüş, hastalıktan perişan olmuş pek çok asker tebdil havaya gönderilmiş ve gönderilmekte idi. Mezarlıklar, tifüs kurbanlariyle dolmuştu. Sivas'tan Hasankale'ye kadar bütün yollarda inliyerek, topallayarak köylerine dönen hasta ve bitap askerlere rastgelmiştik. Her tarafta zelzeleden veya yangından çıkılmış gibi bir perişanlık, bir yıkılma hali görünüyordu.

Bir çok subaylar açıkta kalmışlardı; bir kısmı tekaüde sevkedilmiş; muamelelerinin ikmaline intizar ediyordu. Bunlar arasında Bağdat'tan gelmiş ve lâğvedilmiş olan Onüçüncü Kolordunun Kumandanı ile Erkânıharp Reisi ve 37 nci Fırka Kumandanı da vardı.

Ordunun sol cenahında, evvelce çok ümitler beslenmiş olan Borçka ve Çoruh taraflarında Rus tazyikleri artmıştı. Bu taraflardaki derme çatma tertiplere artık iyi bir düzen vermek icap ettiğini gördük. Ordu Karargâhındaki kurmay subaylariyle görüştükten sonra, menzil müfettişi Avni Paşa'nın Kolordu Kumandanlığı salâhiyetiyle o tarafa tayinini münasip bulurak Başkumandanlığa arzettik. Ordu Menzil Müfettişliği Kurmay Albay Fuad Ziya Bey'e tevdi edildi.

Sarıkamış seferinde kâmilen mahvolmuş olan Dokuzuncu Kolordunun yerine yeni bir Dokuzuncu Kolordu teşkiline başlanmıştı. Biz geldiğimiz zaman bu kolorduyu teşekkül halinde bulmuştuk.

O zaman Üçüncü Orduda bulduğumuz kolordu ve fırkalarla komutanları aşağıda yazılıdır:

1- Dokuzuncu Kolordu Kumandanı: Albay Remzi Bey, Kurmay Başkanı Vekili Yarbay Ömer Lûtfi Bey;

17 nci Fırka Kumandanı: Albay Sadık Sabri Bey

28 inci Fırka Kumandanı: Yarbay Mehmet Ali Bey

29 uncu Fırka Kumandanı: Yarbay Bahaeddin Bey idi.

2- Onuncu Kolordunun Kumandanı: Albay Yusuf İzzet Bey, Kurmay Başkanı Binbaşı Süleyman İzzet Bey;

30 uncu Fırka Kumandanı: Yarbay Bahaeddin Bey

31 inci Fırka Kumandanı: Yarbay Kâzım Bey

32 nci Fırka kumandanı: Yarbay Vehbi Bey idi.

3- Onbirinci Kolordunun Kumandanı: Albay Abdül-

kerim Bey, Kurmay Başkanı Yarbay Emin bey.

Abdülkerim Bey tifüsten Erzurum hastahanelerinden birinde yatıyordu. Kolorduyu bir fırka kumandanı vekâlet ile idare ediyordu.

18 inci Fırka Kumandanı: Albay Mustafa Nimet Bey

33 üncü Fırka Kumandanı: Yarbay Galatalı Şevket Bey

34 üncü Fırka Kumandanı: Yarbay Emrullah Bey idi.

4- Beşinci Kuvvei Seferiye Kumandanı- Binbaşı Bekir Sami Bey (Kurmay Subayı Mülâzim Rahmi Efendi).

5- İkinci Nizamiye Suvari Fırkası Kumandanı- Yarbay Mürsel Bey, (Kurmay Subayı Binbaşı Ali Rıza Bey).

6- Van Jandarma Fırkası Kumandanı- Binbaşı Kâzım Bey (General Kâzım Özalp).

7- Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası Kumandanı-Yarbay Hacı Hamdi Bey.

8-Artvin Müfrezesi- Binbaşı Halit Bey (Halit Paşa Merhum), kumandasında bir gönüllü taburiyle Milo hudut taburundan mürekkep idi.

9- Stange Müfrezesi- Yarbay Stange kumandasında Sekizinci Alayın iki taburiyle üç jandarma, bir hudut ve bir gönüllü taburundan mürekkep idi.

10- Abdülkadir Bey Müfrezesi- Binbaşı Abdülkadir Bey kumandasında eski Bağdat Kolordusunun döküntülerinden ibaret idi.

11- Trabzon İhraç Kumandanlığı- Neş'et Paşa Kumandasında sekiz jandarma taburundan mürekkep ve Rize'den Samsun'a kadar sahilleri tarassut etmekte idi.

Nizamiye Suvari FIrkasının üç Livası vardı. Fakat alayların çoğunu ihtiyat suvari alayları teşkil ediyordu.

1915 senesi Martının ortasında Üçüncü Orduyu şu vaziyette ve mevcutlarda bulmuştuk:

Sağ Cenahta:

Van Jandarma Fırkası-Karargâhı-Van şarkında Dir'de;

Beheri 400 - 600 mevcutlu sekiz jandarma piyade taburu, üç bölük suvari jandarma ve yarım batarya kuvvet Dir ve civarında;

İki jandarma piyade taburiyle üç yüz suvari jandarma, bir top, Kotur'da ve Kotur boğazında;

Üç yüz kadar aşiret atlısı ile yerli gönüllüler Saray'da;

17 ve18 inci İhtiyat Suvari Alayları cem'an 600 atlı mevcudiyle Bargiri civarında, Abağa'da;

İstanbul'dan Musul üzerinden Tebriz'e doğru sevk olunan Birinci Kuvvei Seferiye Musul'dan Revandiz'e doğru yürüyüşte idi. Van Jandarma Fırkası bu kuvvei seferiye ile işbirliği yapabilmek üzere evvelce Saray'da iken kısmı küllîsini ve karargâhını Dir'e nakletmişti. İran'da Rumiye gölünün batı ve cenup taraflarında, Rumiye ve Meyan Duab kasabalarında Musul'dan sevkedilmiş hudut taburları ve gönüllüler vardı. Bunların mevcutları 2500 - 3000 piyade ve suvariden ibaretti. Bu kuvvetlerin hiç birisi Üçüncü Orduya bağlı değildi.

Rusların Kafkasya'dan Çulfa üzerinden Hoy taraflarına sevkiyat yaptıkları haber alındığından Van Jandarma Fırkası Kumandanı, bu Rus kuvveti karşısında yalnız başına mağlûp olarak Van'ı Ruslara kaptırmamak ve Ermenilerin Ruslar tarafından tahrik edilmesine mey-

dan vermemek için Birinci Kuvvei Seferiye ile işbirliği yapmak üzere Martın ortasında bu son vaziyeti aldığını bildirmişti. Bu suretle Birinci Kuvvei Seferiyenin de Ruslar tarafından yalnız başına sıkıştırılmasına meydan verilmemiş olacağını iş'ar etmişti. Bu kuvvetlerin karşısında İran'da Hoy, Dilman, Selmas ve Maku taraflarında takriben 6 piyade, 12 bölük suvari ve 2 batarya tahmin edilen bir Rus kuvveti vardı.

Doğu Beyazıt, Diyaden ve Kızıl Dize taraflarında iki tabur piyade, bir alay suvari ve bir batarya tahmin edilen diğer bir Rus kuvveti bulunuyordu.

Murad Vâdisi'nde:

Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası, yedi ihtiyat suvari alayiyle, üç hudut taburundan mürekkep olup Tutak'ta bulunmaktadır. Evvelce Kılınçgediği bunların elinde iken Mart ortasında burayı düşmana kaptırmışlardır.

Bunların karşısında Karakilise taraflarında bir kaç tabur piyade, bir alay suvari ve bir bataryadan mürekkep bir düşman kuvveti vardır.

Merkezde, Aras Vâdisi'nde:

Aras Nehri güneyinde İkinci Nizamiye Suvari Fırkası Velibaba, Çamurlu ve Emrekum taraflarında, ileri sürülmüş müfrezelerinden altıncı ihtiyat suvari alayı, Ebuzeyd, Kürd Ali, Tahir taraflarında, 37 nci piyade alayı Velibaba taraflarında bulunuyordu. Beşinci Kuvvei Seferiyenin geri kalan kısımları Hasan Kale'nin güneydoğusunda konaklarda idi.

Aras Nehri Şimalinde:

Onbirinci Kolordu, Karargâhiyle Bedrevans'da; fırkalariyle Azap şarkındaki sırtlarda bulunuyordu.

Daha Şimalde:

Onuncu Kolordu, İd ve Kale Boğazı taraflarında idi;

Karargâhı İd'de bulunuyordu.

Sol Cenahta:

500 kişiden mürekkep İşhan Müfrezesi. İşhan'da ve şark taraflarında bulunuyordu. Daha şimalde takriben 1500 mevcudunda Artvin Müfrezesi vardı. Bu iki müfreze Binbaşı Halit bey kumandasında idi.

Daha batı tarafta, iki tabur piyade ile bir makineli tüfenk bölüğü, bir takım suvari, dört cebel topundan ve dört jandarma taburiyle bir hudut ve iki gönülü taburundan mürekkep Ştange Müfrezesi Hopa taraflarında bulunmakta idi. Fakat Hopa'nın Şubat nihayetinde Rusların eline geçmesi üzerine şimdi Lome'de bir müdafaa hattı teşkil etmiştir. Bahaeddin Şakir Bey Teşkilâtı Mahsusa işleri için 13 Martta Erzurum'dan İstanbul'a gitmişti.

Yeniden teşkiline başlanmış olan Dokuzuncu Kolordunun ilk tanzim edilen 28 inci Fırkası Hasankale'nin şark tarafına getirilmişti. 17 nci Fırkası Ilıca'da ve 29 uncu Fırkası Aşkale ve civarında, Kolordu Karargâhı Erzurum'da bulunuyordu.

13 üncü Kolordunun döküntülerinden teşkil edilmiş olan Abdülkadir Bey Müfrezesi lâğvedilmiş ve 500 kişilik bir alay halinde olan bu kuvvet Bağdat Alayı namiyle 28 inci Fırkaya ilhak olunmuştu. Binbaşı Abdülkadir Bey Gümüşhane Mutasarrıflığına tayin edilerek yeni memuriyetine gönderilmiştir.

Bu müfrezenin Velibaba tarfında işgal ettiği mevzilere Beşinci Kuvvei Seferiyeden 37 nci piyade alayı sevk olunmuştur.

Ruslar Borçka'da, Çoruh vâdisinde yeni faaliyetler göstermeğe başlıyarak bizim gönüllülerin evvelce yaptıkları iğneleme hareketlerinin intikamını almaya baş-

ladılar. Hopa'yı zaptettikten sonra, 19 Martta Artvin Müfrezesini de bu şehrin kenarlarına kadar çekilmeğe mecbur ettiler. Gerek Artvin Müfrezesi ve gerek İşhan müfrezesi imdat istediler. Trabzon'da İhraç Kumandanı ünvaniyle Neşet Paşa isminde bir general vardı. Bu zat, 24 Martta (Ulukışla-Tercan) menzil hattı kumandanlığına gönderildi. Avni Paşa'nın mahallî ahvale vukufundan istifade edilmek için Lâzistan ve Havalisi Kumandanlığına tayini hakkında teklifimiz Başkumandanlıkça kabul olunarak 27 Martta muvafakat cevabı geldi. 28 Martta kendisine emir verildi; 31 Martta hareket etti. Ordu Karargâhında Birinci Şube Müdürü Yarbay Kara Vasıf Bey, Avni Paşa'ya Kurmay Başkanı tayin olundu. 15/3/1915 de Üçüncü Ordudaki birliklerin mevcutları şu yekûnlara baliğ olunmuştur:

İkinci Nizamiye Suvari Fırkası:

149 Subay- 2902 muharip nefer-3622 at.

Bu mevcut isminde İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yirmibeşinci İhtiyat Suvari Alayları da dahil olup bu alaylar Nizamiye Suvari Fırkasına ilhak olunmuşlardı. 21, 22, 23 ve 24 üncü Nizamiye Suvari Alaylarının beherinin mevcudu ancak vasatî olarak 12 subay ve 170 erden ibaretti. 21 ve 22 nci Nizamiye Alaylariyle Dördüncü İhtiyat Alayı, Dokuzuncu Suvari Livasını, 23 ve 24 üncü Nizamiye Alaylariyle Beşinci İhtiyat Alayı 11 inci Suvari Livasını, İkinci, Üçüncü, Altıncı ve Yirmibeşinci İhtiyat Alayları da İhtiyat Suvari Livasını teşkil ediyordu.

Beşinci Kuvvei Seferiye:

	Subay	Muharip Er	Hayvan
37 nci Piyade Alayı	30	3017	270
40 ıncı Piyade Alayı	42	2943	334

43 üncü Piyade Alayı	41	3004	276
Cebel Topçu Taburu	9	636	560
Suvari Bölüğü	4	67	135
İstihkâm Bölüğü	3	220	40
Cem'an diğer teşkiller	27	1354	1107
Yekûn	156	11241	2722

Beşinci kuvvei seferiye denilen bu taze fırka, Üçüncü Ordudaki Kolordulardan ikisine muadil bir kuvvette idi.

Dokuzuncu Kolordunun son mevcudu:

	Subay	Muharip Er	Hayvan
17 nci Fırka	115	2345	800
28 inci Fırka	151	2944	1300
29 uncu Fırka	104	3168	625
Kolordu Birlikleri	90	2700	3300
Yekun	450	11157	6025

Bu kolordu henüz teşkil halinden kurtulamamıştı. Erat ihtiyacını temin için 310 doğumlu erler ile 45 yaşına kadar diğer mükellefler silâh altına çağırılmıştı. Bunları talim ve terbiye için talimgâhlar vücuda getirilmişti. Dokuzuncu Kolordu için; Baybut'ta (2700), Kelkit'te (2400), ve Erzincan'da (3500) mevutlu üç talimgah yapıldı.

Onuncu Kolordu için: Suşehri'nde (3600), Zara'da (8600), Sivas'ta (5000) mevcutlu üç talimgâh kuruldu.

Onbirinci Kolordu için: Harput'ta (3500), Muş'ta (4400), Van'da (700) mevcutlu üç talimgâh tesis olundu.

Onuncu Kolordunun son Mevcudu:

30 uncu Fırka: 93 subay,1457 muharip er, 681 hayvan.

31 inci Fırka: 81 subay, 1330 muharip er, 570 hayvan.

32 nci Fırka:115 subay, 1074 muharip er, 620 hayvan.

Kolordu Birlikleri:125 subay, 2500 insan, 3150 hayvan.

Onbirinci Kolordunun son mevcudu:

18 inci Fırka:122 subay-1632 muharip er,1173 hayvan.

33 üncü Fırka: 81 subay-1962 muharip er,1203 hayvan.

34 üncü Fırka: 93 subay-1713 muharip er,1075 hayvan.

Kolordu Birlikleri:118 subay-1578 insan,1649 hayvan.

Dokuz taburlu bir fırkada topçular ile suvari ve istihkâm bölükleriyle beraber 2000 muharip adedi, piyade taburlarının vasatî 200 muharip mevcudunda olduğunu gösterir. Bu miktar, barış zamanında bile kabul olunabilecek miktar değildir. Her piyade fırkasını, nihayet iki tabur piyade kuvveti saymak ve ona göre kendilerinden iş beklemek lâzım geliyordu. Görülüyor ki, Üçüncü Ordu, bugünkü mevcutlarıyla bir kadro ordusu idi. Yalnız Beşinci Kuvvei Seferiye İstanbul'dan yeni gelmiş ve kuvvetini yolda iyi muhafaza etmiş olduğundan piyade taburları vasatî dokuz yüz mevcutta bulunuyordu. Şu halde Üçüncü Orduda bütün fırkalar ve kolordular birer aldatıcı iskelet olup bu arada, biricik işe yarar, dolgun mevcutlu kuvvet Beşinci Kuvvei Seferiyeden ibaret demek idi.

1915 Martının beşinden itibaren gelmeye başlamış olan raporlar, Rusların Azerbaycan'a kuvvet sevkettiklerini, Eleşkirt ovasındaki kuvvetlerini de Doğu Beyazıt taraflarına topladıklarını ve Saray ve Bargiri istikamet-

lerinden Van istikametinde tecavüz ederek Van'ı işgal ve Ermenileri isyana teşvik edeceklerini bildiriyorlardı. Bu haberler, Van Valisi Cevdet Bey vasıtasiyle Dahiliye Nezareti'ne ve oradan da Başkumandanlığa iş'ar edilmiş olduğundan Enver Paşa, 8/3/1915 de gönderdiği şifrede bunlardan bahis ile Beşinci Kuvvei Seferiye'nin Van istikametinde sevkini ve daha sonra Birinci Kuvvei Seferiye ile hareket birliği yapmasını tebliğ etmişti.

Gerek bu şifrenin ve gerek buna ertesi gün verilen cevabın asılları yukarıda zikredilmiştir.

Bu cevapta, hulâsa olarak: "Kolorduların mevcutlarının azlığından dolayı Beşinci Kuvvei Seferiyenin Aras Vâdisinde kalmasının zarurî olduğunu, Kılınç Gediği'ndeki düşmanın cephesiyle yan ve gerilerine doğru bir hareket yapılacağı, Van Jandarma Fırkasına yardım etmek üzere Birinci Kuvvei Seferiyenin Rumiye istikametinde yürütülmesi ve Üçüncü Ordu emrine verilmesi" arz edilmişti.

Başkumandanlık, Van cihetindeki tehlikeyi takdir ederek bunu bertaraf etmek için Beşinci Kuvvei Seferiyenin o tarafa gönderilmesini arzu etmiş ise de, Üçüncü Ordu Kumandanı, Van tarafını temin için Birinci Kuvvei Seferiyenin o cihete yaklaştırılmasını teklif eylemişti.

Bu tekliften maksat, Birinci Kuvvei Seferiyeyi İran içinde dalacağı sergüzeştten ve Rumiye gölünün doğusuna sapmaktan kurtararak Van tarafına süratle celbetmek imkanını hazırlamak idi. Başkumandanlıktan gelen cevapta Birinci Kuvvei Seferiyenin Rumiye istikametinde tahrik olunduğu ve müstakbel vazifesi itibariyle Üçüncü Orduya bağlanmasına hacet olmadığı bildirilmiştir. Halbuki hâdiseler, iki ay sonra bu kuvvei seferiyeyi Üçüncü Ordu emrine soktu.; ama, bu fırka İran için-

de Dilman muharebesinde yıprandıktan ve Van şehri kaybedildikten sonra bu iş oldu.

Üçüncü Ordu Kumandanlığı, müdahaleye ve Dilman taarruzunun önüne geçmeye salâhiyet ve imkân bulamadı. Ve Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmuştuk.

Başkumandanlığa verilen cevapta arzedildiği üzere, Eleşkirt ovasındaki düşmana karşı kısa vâdeli, küçük bir taarruz icrası için 9/5/1915 akşamı Üçüncü Ordu Kumandanlığından verilen emir mucibince, Yarbay Ahmet Hamdi Bey kumandasındaki İhtiyat Suvari Livası bir cebel bataryasiyle Tahir Gediğinden ilerliyerek Eleşkird ovasındaki düşmana taarruza memur edilmişti. Bu İhtiyat Suvari Livası, İkinci Suvari Alaylarından mürekkep ve 935 muharip atlı mevcudunda idi.

Aynı düşmana karşı hareket etmek üzere, Tutak'taki Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkasına da cepheden Kılınçgediği'ne taarruz etmesi ve Tahir Gediği'nden Şarka doğru ilerliyecek İhtiyat Suvari Livasiyle hareket birliği yapması tebliğ olunmuştu. Bir istinat kuvveti olmak üzere Beşinci Kuvvei Seferiyeden 37 nci Alayın ikinci taburu da 10 Mart sabahı, İhtiyat Suvari Livasının arkası sıra gönderilmişti.

Eleşkirt Ovasına son günlerde çok kar yağmış olduğundan İhtiyat Suvari Livası zorluk çekmiş ve ancak 14 Martta Karakilise ile Tahir Gediği arasındaki Kürt Ali civarına varabilmiştir. Bir kaç gün istirahat ile yolların açılmasını beklemiş ve keşif ile vakit geçirmiştir. Nihayet 20/3/1915 de (Ebi Zeyd-Kürt Ali) hattından şarka doğru hareketle boş bulduğu Remakân ve Zidegân köylerini işgal etti. Rus keşif kolları geri çekilmişlerdi.

Ertesi gün, 21/3/1915 de, Ruslar Karakilise'nin batı taraflarından bir tabur piyade, bir kaç bölük suvari ve bir batarya topla taarruza geçmişler; bizim İhtiyat Suvari Livası mukavemet imkânını göremiyerek Kürt Ali'ye kadar ric'at etmiş ve toplarını düşmana bırakmıştır. 22/3/1915 akşamı bu haberler suvari fırkası vasıtasiyle Ordu Karargâhına gelince, hemen diğer liva Kumandanı Yarbay Halil Bey'in oraya giderek kumandayı deruhde etmesi ve Hamdi Bey'in doğru Ordu Karargâhına gönderilmesi emri verildi.

Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası da 21/3/1915 de Kılınçgediği'ne taarruz etmiş ve fakat o da bir muvaffakiyet elde edememiştir. Eleşkirt ovasındaki Rus kuvvetleri, Velibaba'dan ve Tahirgediği'nden kendi sağ yan ve gerilerinin böyle bir daha tehdit edilememesi için taarruzlarına devam ettiler. 37 nci Piyade Alayının İkinci Taburu şiddetli bir mukavemet göstermiş ise de 740 mevcut ile muharebeye giren bu tabur, ellisi yaralı olmak üzere iki yüz mevcutla ricat etmiş ve bâki beş yüzden fazla askerini şehit ve esir olmak üzere düşmana bırakmıştır. Bunun üzerine Otuz Yedinci Piyade Alayı İkinci Nizamiye Suvari Fırkasının emrine verilerek tekmil fırkanın Ruslara karşı harekete geçmesi ve onları tard etmesi tebliğ olundu; muharebe büyüdü. Düşman, batı istikametinde taarruzlarına devam ederek 29/3/1915 tarihine kadar Tahirgediği'ne ve Velibaba köyüne kadar ilerlemeye muvaffak oldu. 28 Mart akşamı Beşinci Kuvvei Seferiyenin geri kalan kuvvetleriyle ileriye hareketi, Aras nehri güneyinde ve Köprüköyün şarkında (Emrekom-Harçlı-Hoşenkâr) bölgesine gitmesi ve icabında Aras güneyindeki kuvvetlerin kumandasını deruhde etmesi muhtemel olduğundan vaziyete vukuf peyda etmesi tebliğ olundu. Aynı za-

manda Dokuzuncu Kolorduya da harekete hazır olması için emir verildi. Mahmut Kâmil Paşa, bana da, lüzumu halinde Aras güneyindeki İkinci Suvari Fırkasiyle Beşinci Kuvvei Seferiyenin kumandasını deruhde etmek üzere hazırlanmaklığımı söyledi. Ruslar, Velibaba köyünü, Velibaba boğazını, Eşekilyas, Bölükbaşı mevkilerini ve hattını tuttular. 30 Mart günü sükûnetle geçti. Bu akşam Beşinci Kuvvei Seferiyenin daha şarka (Husreviran-Kepenek-Kadıcelâl) bölgesine gitmesi emir olundu. 31/3/1915 günü de hâdisesiz geçti. Artık vaziyet bu tarafta sükûn ve istikrar bulmuş görünüyordu.

Evvelce, Galip Paşa'dan boş kalan Onbirinci Kolordu Kumandanlığına, tayin edilmesi tensip kılınmış olan Albay Kerim Bey hakkında 27/3/1915 de Padişahın iradesi alınmış ve bildirilmiştir. Fakat bu zat tifüs hastalığına tutulmuş ve Erzurum'da bir hastahanede yatmaktaydı. Kendisine fırka kumandanlarından biri vekâlet ediyordu. Hastalığın uzun sürmesi ve hava tebdiline ihtiyaç göstermesi ihtimallerini dikkate alan Mahmut Kâmil Paşa Onbirinci Kolordu Kumandanlık Vekâletine benim tayin edilmekliğimi Başkumandanlığa arzetmiş ve muvafakatini almıştı.

1/4/1915 günü de sükûnetle geçtiğinden, düşmanın ilerlemiyeceğine kanaat getirildi. Bugün Beşinci Kuvvei Seferiyenin konaklarını geriye doğru genişletmesi, (Emrekom-Yağan-Hoşenkâr-Harçlı) bölgesinde yerleşmesi emri verildi. Aynı günde nihayet, benim de Onbirinci Kolordu Kumandanlık Vekâletini deruhde etmekliğim hakkında icabeden emirler verildi. Şimdi, kendi kararlarımla ve mesuliyetim altında, iş görebilecek bir mevkie geçtiğimden dolayı memnun idim. Artık bir baltaya sap olabileceğimi düşünerek seviniyordum.... Fakat makamın sa-

hibi vardı. Onun için bu vazifeyi muvakkat addediyordum; bakalım kaç gün sürecek diyordum.....

Tutak'ta bulunan Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkasının emrindeki üç hudut taburunun pek zayıf mevcutlu olmaları hasebiyle bunların bir tabur haline ifrağı fırkadan teklif edilmişti. Bu teklif muvafik görülerek emri verildi.

Ordunun sol cenahında Rus tazyikleri artmakta devam ediyordu. Batum'dan sahil boyunca ilerlemiş olan Ruslar hududumuzu geçerek Hopa'yı işgal etmişler ve Erhoy deresine kadar gelmişlerdi. Bunların karşısında Ştange Müfrezesi Kumandasındaki Artvin müfrezesi her taraftan sıkıştırılmış ve cephanesi, yiyeceği azalmış olduğundan 28 Martta daha güneydeki Milo'ya çekilmesi hakkında bu müfrezeye makine başında Ordu Kumandanının emrini tebliğ etmiştim. Müfreze 29 Martta Milo'ya çekilmiştir. İki Rus topu tahrip edilerek terk olunmuştur.

1915 senesi Nisan'ın üçüncü günü sabahleyin Hasankale'den atlarımızla hareket ettik. Kurtecebe ve Cemil benimle beraberdi. Pasin Ovası'nda artık karlar erimiş ve her taraf yeşil bir renk almıştı. Bir taraftan baharın neşesi, diğer taraftan bu seferki vazifemizin verdiği şevk bizi canlandırmış ve âdeta yeni bir hayata kavuşmakta olduğumuz hissini ve heyecanını yaratmıştı. Nihayet Moskof ordusu ile karşı karşıya gelmiştik.

Onbirinci Kolordu Karargâhı Köprüköy'den daha ileride, Bedrevans isminde bir köyde idi.

1915 Martında umumî harp vaziyetimiz.

Çanakkale'de. Biz Hasankale'de iken, 18/3/1915 de İngiliz ve Fransız filolarının Çanakkale Boğazını zorla-

dıkları'nı ve bir kaç İngiliz ve Fransız zırhlısının Kale topçumuzun ateşiyle ve mayınlarımızın tesiriyle batmış olduğunu ve düşman filolarının akşam üzeri muvaffakiyet ümidini kaybederek Boğazdan geri çekilmiş olduklarını haber almıştık. Henüz düşman tarafından karaya asker çıkarılmıştı. Yeni aldığımız bu haber dahi neşemizi arttıran mühim bir sebep idi.

İstanbul'dan hareketimizden evvel Çanakkale Boğazı'nda kara müdafaası için ancak iki fırkamız vardı. Bunlar Üçüncü Kolordunun Yedinci ve Dokuzuncu Fırkaları idi. Sekizinci Fırka, Dördüncü Orduya gönderilmişti. Bu fırkanın yerine 19 uncu Fırka adıyla yeni bir fırka teşkiline başlanmıştı.

Başkumandanlık tarafından Şubat nihayetinde verilen bir emire göre, düşmanın Boğazlara taarruzu halinde birinci Ordu, Boğazların ve Marmara Denizi'nin şimal sahillerini ve İkinci Ordu da cenup sahillerini müdafaaya memur edilecekti.

Daha sonra Mart ayı içinde Edirne'deki İkinci Kolordunun Çatalca hattına ve Bandırma tarafındaki Dördüncü Kolordunun İzmit Körfezi'ne nakil edilmeleri için hazırlıklara başlanmıştı. Bu hazırlıklardan anlaşıldığına göre, Karargâhı Umumî, Rusların Karadeniz Boğazı'nın iki tarafına asker çıkarmaya teşebbüs edeceklerini de ciddi surette düşünmekteydi.

Fakat 18 Mart 1915 de, Yalnız Çannakkale Boğazı'na taarruz edilmiş olması, Karadeniz'de Rusların taarruz niyet ve kudretinde olmadıklarını göstermişti. Aynı zamanda muhtelif kaynaklardan alınan haberler, İmroz ve Limni Adalarında 50 binden fazla İngiliz ve Fransız askerinin toplandığını; Mondros Limanı'nda ehemmiyetli hazırlıklar yapıldığını, müttefiklerin ordu kumandanlı-

ğını General Hamilton'un deruhde ettiğini ve Limni Adası'na geldiğini, Pire Limanı'ndan birçok kayık ve romörkörün İngilizler tarafından satın alınarak Limni'ye götürüldüğünü bildiriyorlardı.

Şu haberlere ve olaylara göre, Karadeniz Boğazı'ndan ziyade Çanakkale Boğazı'na karşı ciddi taarruzların vukuu, pek kuvvetli bir ihtimal halini almıştı.

Bunun üzerine Başkumandanlıkça 24/3/1915 de Çanakkale'nin müdafaası için o taraftaki kuvvetlerden Beşinci Ordu namiyle yeni bir ordu teşkiline karar verilmiş ve kumandanlığına Birinci Ordu Kumandanı Mareşal Liman Von Sanders Paşa tayin olunmuştur. İkinci ve Dördüncü Kolorduların İstanbul civarına nakli tasavvurdan artık vazgeçilmiştir. Karadeniz Boğazı ile meşgul olmak üzere, Birinci Ordu Kumandanlığı da Mareşal Baron Von Der Golç Paşa'ya verilmiştir.

Beşinci Ordu Kumandanı Liman Paşa, 25 Martta İstanbul'dan hareketle 26 Martta Gelibolu'ya gelmiş ve kumandayı deruhde etmiştir. Bu tarihten ancak bir ay sonra, 25/4/1915 tarihinde düşman Gelibolu Yarımadası'na asker çıkarmağa başlamıştır. Şu halde Çanakkale Boğazı'nın karadan müdafaası hazırlıkları için pek geç kalınmıştı. Bu bir aylık zaman, yeni kuvvetler sevkine, araziyi tetkik etmeye, tahkimat yapmaya, sair hazırlıkları ikmale kâfi değildi...

Müdafaa olunacak sahiller uzun ve Boğazın her iki tarafı, düşmanın karaya asker çıkarmasına müsaitti. Eldeki kuvvetler Boğazın iki tarafına dağıtılacak olursa, düşmanın katî taarruz yaptığı tarafa, karşı sahildeki yedek kuvvetleri Boğazdan geçirip yetiştirmek kolay ve çabuk yapılır bir iş değildi.

Cemal Paşa'nın ısrarlarına ehemmiyet verilerek, bir

hayal peşinde bocalamaktan başka bir mahiyeti olmayan Mısır seferi için Sekizinci ve Onuncu Fırkaların Çanakkale civarından alınıp Suriye'ye gönderilmiş ve bu suretle Çanakkale müdaafaasının zayıf bırakılmış olmasının zararı ve bunun büyük bir hata olduğu, şimdi daha iyi anlaşılmaktaydı. Üç ay evvel bunun önüne geçmek için Enver Paşa'ya dert anlatmak kabil olmamıştı. Uzağı görebilmek mühim bir vasıftır. Ancak gözlerinin önündeki hâdiselerin tehlikesine ehemmiyet verenler veya sabit bir fikre saplanarak başka cihetleri ihmal edenler, ekseriya büyük vaziyetleri tetkik ve idarede muvaffakiyetsizliğe ve hatta acze uğrarlar. Düşmanın 18 Martta deniz kuvvetleriyle Boğazı cebren geçmeğe teşebbüs etmesi gafletten ayılmaya sebep oldu.

Çanakkale Boğazı'nın her iki tarafında emniyet ve müdafaa kuvvetleri bulundurmak ve tahkimat yapmak lâzım olmakla beraber ihtiyatların bir sahilden diğerine süratle yetişmesini temin etmek ve buna göre Boğazı geçme vasıtalarını çoğaltmak icabediyordu. Bununla beraber, en büyük tehlike ve endişe Rumeli tarafındaydı; çünkü burada düşman askerinin çıkarılacağı sahiller ile Boğaz kıyıları arasındaki toprak sahası, arazi parçası çok dardı. Ufak bir ihmal ve muvaffakiyetsizlik üzerine düşman birlikleri Boğazın iç sahiline varıp Boğazı kesebilir ve Boğazın düşman harp gemilerine karşı müdafaasını sarsabilirdi. İngilizlerle Fransızların 18 Martta denizden Boğazı zorlarken, Gelibolu Yarımadası'nın kıyılarına, aynı zamanda asker çıkarmamış olmalarına şükür etmek lâzımdı. Eğer düşman bu hatayı yapmasaydı,, Çanakkale'nin müdafaa hazırlıklarındaki gaflet ve ihmalin hatası memleketimiz için, pek büyük olurdu.

Bu kadar ihmale ve geç kalınmış olmaya rağmen, Be-

şinci Ordu diye yeni bir ordu teşkiline kalkışılması da ayrı bir hata idi. Bu karargâh, toparlanıp normal bir iş görmeğe başlayıncaya kadar hayli vakit geçecekti. Birinci Ordu Kumandanı Liman Paşa'nın doğrudan doğruya kendi karargâhiyle birlikte Gelibolu'ya gönderilmesi ve orada Boğazın müdafaası işlerini deruhde etmesi lâzımdı.

Esasen böyle füzuli ordu karargâhları teşkili Birinci Dünya Harbi'nde oyuncak haline getirilerek çok suistimal edilmiştir. Hiç bir yeni kuvvet teşkil edilmediği halde, Beşinciden sonra, sırasiyle, Altıncı, Yedinci, Sekizinci ve Dokuzuncu Ordu karargâhlarının teşkil olunduğuna şahit olmuştuk. Bunlara kumandan bulmak da bir mesele idi. Bu ordu karargâhları düşmanla muharebe edecek er ve subay miktarı zararına teşkil olunuyordu. Düşmanı şaşırtmak düşünülmüş ise de, kendimizi aldatmaktan başka birşey elde edilmemiştir.

26 Mart 1915 sabahı, vapurla İstanbul'dan Gelibolu'ya geldiği zaman, Liman Von Sanders Paşa, orada bir kaç gün evvel gelmiş olan Üçüncü Kolordu Karargâhını buldu. Bu kolordunun yedinci ve dokuzuncu fırkalariyle yeni teşkil edilmiş olan 19 uncu Fırkası, Gelibolu Yarımadası'nın sahillerini tarassut ve müdafaaya memur edilmişti. İkinci Kolordudan şimalden cenuba doğru Saros Körfezi sahillerine sürülmüş olan Beşinci Fırka da, Beşinci ordunun emrine verilerek Saroz sahillerinin tarassut ve müdafaasına memur edildi.

Bunlardan başka, Dördüncü Kolordunun Onbirinci Fırkası Boğazın cenup tarafına Adalar Denizi sahillerini tarassut ve temin etmekteydi. Liman Paşa, Gelibolu'ya vürudundan sonra, İstanbul'da bulunan Birinci Kolordunun Albay Nikolay kumandasındaki Üçüncü Fırkası-

nı istemiş ve bu fırka da oraya gönderilmiştir. Şu halde Beşinci Ordu Kumandanının elinde Boğazı karadan müdafaa için altı fırka toplanmış oluyordu. Denizden nakledilen Üçüncü Fırka da Çanakkale'de karaya çıkarılarak Asya cihetinin müdafaasına memur edilmiştir. Her nedense Liman Paşa, Boğazın Asya tarafına fazla ehemmiyet vermiştir. Üçüncü Fırkayı elinde Ordu ihtiyatı olarak hazır tutsaydı belki daha muvafık olurdu.

Irak Cephesinde. Basra civarında harp vaziyeti gittikçe kızışıyor ve kaynıyordu. Basra şehrinin 22/11/1914 de İngilizlerin eline geçmesi İstanbul'da büyük bir teessür uyandırmıştı. Irak ve havalisi kumandanı Cavit Paşa, Irak askerlerinin cesaret ve metanet göstermediklerinden şikâyet ile Türk askeri istiyordu... Hem bu talepleri karşılamış olmak ve hem Basra'nın istirdadına bir hazırlık teşkil etmek üzere İstanbul'dan iki itfaiye (yangın) taburiyle iki makineli tüfenk bölüğünün ve Halep civarındaki Onikinci Kolordunun Otuzbeşinci Fırkasından bir alay piyade ile bir makineli tüfenk bölüğünün Irak cephesine sevk edilmeleri için, daha biz Karargâhı Umumî'de iken, 27/11/1914 de emir verilmişti. O zaman, tekmil 35 inci Fırkanın Halep'ten Irak'a sevki için yaptığımız teşebbüsler ve teklifler kabul olunmamıştı.

Enver Paşa, Bingazi tecrübelerine güvenerek Irak'ta da mücahitlerle iş görmek fikrine saplanmıştı. Bu maksatla cihat ilânından sonra Arabistan'daki İbni Suud ve İbnürreşid'e memurlar ve hediyeler göndermiş, Basra Mebusu Talip Bey'i de bu işe memur etmişti. Bu iki çöl hükümdarının aralarındaki münazaalara son vererek büyük mukaddes cihada iştirâk etmelerine çalışılmıştı. İbnissuud'un bin suvari ve üç bin Hecin suvari ile Basra

cihetine hareket edeceğine ve cihadın sonuna kadar İbnürreşid ile müsalemet halinde kalacağına dair haberler gelmişti. İbnürreşid'in de Mısır cihetine gitmesi tebliğ olunmuştu. Fakat Basra'nın pek çabuk İngilizlerin eline geçmesi bu teşebbüsleri akîm bırakmıştır.

İlk hamlede, kolayca, Basra'yı işgal etmiş olan Altıncı İngiliz Fırkası, Kasım ayının sonunda yeniden ileri harekete geçerek 4/12/1914 den 7/12/1914 tarihine kadar Basra ile Korne arasındaki iki müdafaa mevziimizi zaptetmiş; nihayet 9/12/1914 de Korne mevkiini kuşatıp işgal eylemişti.

Burada 38 inci Fırkamızın Kumandanı Albay Suphi Bey ile 45 subay ve 989 er İngilizlere esir düşmüşlerdir. Bir miktar silâh ve 4 top da düşman eline geçmiştir. Kuvvetlerimizin geri kalan kısmı Dicle Nehri boyunca şimale çekilmeğe muvaffak olmuştur. Korne kasabası, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği yerde ve Basra'dan 70 kilometre şimaldedir.

Esir düşen Suphi Bey'in yerine, Dahiliye Vekâletinde Aşiret ve Muhacir işleriyle meşgul olan Kurmay Binbaşı Süleyman Askerî Bey bir miktar seçme subay ile birlikte Irak'a gönderildi. İlk önce Basra Vali ve Kumandanı sıfatiyle gönderilen bu zat Basra'nın istirdadına memur edilmişti.

Süleyman Askerî Bey, Bingazi'de Enver Paşa ile beraber bulunarak orada mücahidlerle İtalyanlara karşı faal bir müdafaa yapanlardan biri idi. Şimdi aynı usule riayet ile aşiretlerden ve mücahidlerden istifade ederek Irak'ın müdafaasını temin edecekmiş ve oraya muntazam kuvvetler gönderilmesine lüzum olmadığı fikrindeymiş... Irak'ı ele geçirmeğe hazırlanmış muntazam İngiliz fırkalarına karşı yalnız aşiretlerle ve mücahidlerle

müsbet bir iş görmenin hayalden ibaret olduğu kabul edilmiyordu.

Aralık ayı sonunda tekmil altıncı İngiliz fırkası Korne civarında toplanmıştı. Doğuda Karun Nehri boyunda Ahvaz istikameti kuvvetleriyle tarassut ve temin olunmaktaydı. İngilizler, Irak'ı istila için Altıncı İngiliz Fırkası az gördüklerinden, daha sonra, Şubat ayında Mısır'dan 12 nci İngiliz Fırkasını da Basra'ya göndermişler ve Irak seferi kuvvetlerini bir kolorduya çıkarmışlardır. Şubat başında Kanal boyundaki muvaffakiyetsizliğimiz, İngilizlerin Mısır'dan Irak'a kuvvet göndermelerine meydan vermişti. Irak ve havalisi kumandanı Cavid Paşa, karargâhiyle Korne'nin altmış kilometre şimalinde Elâziz'de bulunurken Korne'nin düşman eline geçmesini mucip olan savaşlar hakkında yazdığı raporlarda aşiretlerin kaçmaları, Arap askerlerini silâhlarını bırakarak başlarının çarelerine bakmaları ve Türk erlerinin azlığı hasebiyle Korne'deki kuvvetlerimizin esir düştüklerini ve kendisinin elde kalan bir miktar askerle ve Bağdat'tan gelen iki taburla Şatra - Ammare hattına çekileceğini bildirmişti. Basra'nın terkinden sonra Korne mağlûbiyeti büsbütün can sıktığından Süleyman Askerî Bey'in Irak'a gönderilmesi mühim bir değişikliğin başlangıcı olabilirdi. Korne mağlûbiyeti olduğu zaman daha Karargâhı Umumî'den ayrılmamıştım. O zaman Erzurum tarafına gitmiş olan Başkumandan Vekilinden, Halep'teki Otuz Beşinci Fırkanın geri kalan kuvvetlerinin de Irak'a sevki için şifreli telgrafla yeniden müsaade istedik. Nihayet bu defa teklif kabul olunmuş ve fakat çok geç kalınmıştı.

Yeni Yarbaylığa terfi edilmiş olan Süleyman Askerî Bey 1914 Aralık ayı ortasında süratle Bağdad'a gitmiş ve

orada bazı tetkikler yaparak Başkumandan Vekiline arzettikten sonra 1915 Ocak ayı başında Dicle ve Fırat Nehirleri boyunca, Korne'deki İngilizlere karşı mevzi almış olan kuvvetlerimizin kumandasını deruhde etmek üzere cepheye gitmiştir. Bundan sonra, belki Süleyman Askerî'nin iş'arı üzerine, Cavid Paşa İstanbul'a çağırılarak yerine Süleyman Askerî Bey Irak ve Havalisi Kumandanlığına tayin olunmuştur. Süleyman Askerî henüz cepheyi dolaşırken, 20/1/1915 de İngilizler Dicle boyundaki mevzilerimize karşı Korne'den ilerliyerek keşif için bir taarruz hareketi yapmışlar ve bunun neticesinde Zübeyir muharebesi vukua gelmiştir. Bu muharebede Süleyman Askerî Bey bir düşman piyade kurşunuyla ayağından yaralanmış ve fakat kumandayı bırakmamış; araba içinde vazifesine devam etmiştir. Başkumandan Vekili, her ihtimale karşı, Süleyman Askerî'nin yerine geçmek üzere yeni Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanı Yarbay Kâzım Karabekir'e, fırkasını bırakarak acele Bağdat'a hareketini 24/1/1915 de tebliğ etmiştir. Zübeyir muharebesini, düşmanın, keşif için yaptığı bir taarruz mahiyetinde telâkki ve kabul etmiyen Süleyman Askerî Bey, İngilizlerin zayıf ve endişe içinde bulunduklarını ve mağlûp olduklarını zannederek Basra şehrinin istirdadına ve Korne'deki İngiliz kuvvetlerinin rica'at hatlarını kesmeğe karar vermiş ve bu maksatla Şubat ayı içinde Fırat vâdisindeki Nasiriye tarafında kuvvet toplamağa ve hazırlıklar yapmağa başlamıştır. Dicle boyunda zayıf bir kuvvet bırakmış ve Ahvaz tarafına da Dağıstanlı Mehmet Fazıl Paşa kumandasında Bedevi Arap gönüllülerinden mürekkep bir mücahid suvari kuvveti göndermişti. Bu yığına, çekirdek olmak üzere bir miktar piyade ve topçu da verilmişti.

Irak ve Havalisi Kumandanı Cavid Paşa'nın değiştirilerek yerine Yarbay Süleyman Askerî Bey'in tayini meselesi, ufak tefek farklarla, Hafız Hakkı Paşa'nın Kafkas Cephesindeki vaziyetine benziyordu.

Hafız Hakkı merhum, mahallinde tetkikler ve keşifler yapmak ve taarruz imkânlarını aramak için 25/11/1914 de İstanbul'dan Trabzon'a hareket etmişti. Orada taarruz ve muvaffakiyet imkânları ve kumanda heyeti hakkında yazdığı şifreler neticesinde Sarıkamış seferine başlanmış; Dokuzuncu Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşa ile Onuncu Kolordu Kumandanı Ziya Paşa tekaüd edilmiş; Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa istifa ederek çekilmiş ve nihayet Hafzı Hakkı Merhum, paşa olarak, Üçüncü Ordu Kumandanlığına tayin olunmuş ise de, mukadderat, bu işlerin neticesinde, başka türlü tecelli etmişti: Sarıkamış seferi büyük bir felâket ve mağlûbiyetle sona ermiş ve bir ay içinde Hafız Hakkı da tifüse tutularak Erzurum'da hayata veda etmişti.

Şimdi, Süleyman Askerî de, Irak'a gittikten sonra, Cavid Paşa tebdil olunarak onun yerine geçmiş ve Basra'yı İngilizlerden geri almak üzere taarruz hazırlıklarına başlamıştı.

Süleyman Askerî'nin, Cavid Paşa hakkında ne yazdığı malûm değildir. Ancak, Basra'nın kolayca istirdat edilebileceğine ve muntazam İngiliz kuvvetlerine karşı, mücahidlerle ve aşiretlerle yapılaccak taarruz hareketlerinde muvaffak olabileceğine kani idi. Fakat mukadderat burada da başka türlü tecelli etmiş ve bir ay zarfında Süleyman Askerî dahi hayata kendi eliyle veda etmek mecburiyetine düşmüştür. Hasan İzzet Paşa istifa ederek çekilmişti. Cavid Paşa ise azil olunmuştu. Buna yal-

nız Basra'nın kaybedilmesi sebep olamazdı; çünkü iki sene sonra, Bağdat şehri dahi İngilizlerin eline geçince Ordu Kumandanı azil edilmemişti... Keza Basra'nın terkinden bir kaç ay sonra Dilman muharebesinde büyük bir mağlûbiyete uğrayarak İran'dan çekilen ve Van Vilâyetini dahi tamamiyle düşmana terke mecbur kalan kumandan dahi azil olunmamıştı. Basra'nın o zaman elde bulunun kuvvetlerle İngilizlerin deniz ve kara kuvvetlerine karşı müdafaası kolay bir iş değildi. Cavid Paşa'nın azli sebebini, Dördüncü Ordu Kumandanı Zeki Paşa'nın azli sebebinde aramak belki daha doğrudur.

Süleyman Askerî Bey Basra'yı geri almak için 1915 Şubatında hazırlıklar yaparken ve para kuvvetiyle yerli aşiretlerden mücahid toplarken İngilizler de Mısır'dan Onikinci İngiliz Fırkasını Irak'a getirmişlerdir.

Müslümanlığa, din kardeşliğine, cihat ilânına vesariye hiçbir kıymet vermiyen, Osmanlı Devletine yabancı bir devlet gibi bakan aşiretler, hangi tarafı kuvvetli ve parasını çok görürlerse o tarafa iltihak etmekte ve çapul, yağma için kavgaya iştirâk eylemekteydiler. Nitekim daha Korne muharebesi başlarken, 4/12/1914 de Muhammara Aşiretleri, İngilizlerle beraber bizim kuvvetlerimize karşı taarruz etmişlerdi.

Halbuki, cihat ilânından sonra, İbnissuudun Basra cihetine kumandan tayin edilmesi, Süleyman Askerî Beyin bunu yanına kurmay başkanı olarak verilmesi düşünülmüştü. İbnissuud'un, Bingazi'deki Şeyh Sünusi'den daha kuvvetli ve daha cengâver olduğuna şüphe yoktu. Ancak İngilizlere karşı harekete karar vermek kolay bir iş değildi.

Süleyman Askerî Bey, Fırat Nehri boyunda, Nasıriye'de toplayacağı kuvvetlerle çöl içerisinden geçen bir

kanal boyunca Basra'ya ilerlemeyi düşünüyordu: Fırat ve Şattülarap kenarlarındaki bir çok kanallar ve sedler ileri hareketimize zorluklar verecek mahiyette idi. Bu nehirlerde kolayca hareket eden İngiliz harp gemileri de, nehir boyunda ilerlememize ciddî birer engel olacaktı.

Nasıriye'de Türk kuvvetlerinin toplanmakta ve hazırlık yapmakta olduklarını gören Altıncı İngiliz Fırkası Kumandanı General Barret, bu Türk kuvvetlerinin Korne'ye uğramaksızın Basra'ya giden bir Fırat kanalı boyunca Basra tarafına ilerliyeceklerini anlamış ve böyle bir harekete karşı Basra'nın müdafaası için bu şehrin batı tarafında Şuaybe ve Bercisiyye civarlarında korular arasında bir müdafaa mevzii hazırlatarak Korne'deki kuvvetlerin büyük bir kısmını Şubat ayında buraya çekmiştir. Artık insiyatif, taarruz teşebbüsü şimdi Türk kumandanının elinde idi.

General Barret, 1915 senesi Nisanı başında hastalığını ileri sürerek istifa edip Basra'dan Hindistan'a dönmüş ve onun yerine General Tawensehend gönderilmiştir. Fakat daha Mart içinde İngiliz Irak kuvvei seferiyesi kumandanlığını Basra'ya gelmiş olan Kolordu Kumandanı General Con Nikson deruhde etmişti; Karargâhı Basra'da idi; Mısır'dan gönderilen onikinci İngiliz Fırkasının Basra'ya vürudu tamamlanmıştı.

Süleyman Askerî Bey, Teşkilâtı Mahsusa ile ve mücahidlerle iş görüleceğine inanmış olanlardan biri olduğundan muntazam İngiliz kuvvetlerine lüzumu kadar ehemmiyet vermiyordu. Halbuki, İngiliz Kolordusunun bir kısmı Ahvaz ve Korne taraflarında bulunmuş olsa bile, asıl büyük kısmının, belki bir çok kuvvetli bir ihtimal idi. Biz nasıl, Ahvaz ve Korne taraflarında az kuvvet bırakmış isek İngilizler de aynı düşünce ile kuvvet tasarrufu

kaidesine riayet etmiş olabilirlerdi.

20/1/1915 tarihindeki İngiliz taarruzundan sonra, iki buçuk ay vakit geçmişti. Ahvaz civarında Şubat iptidasında keşif için yapılan diğer İngiliz taarruzundan beri de İki ay geçmiş olduğundan bu müddet zarfında Nasıriy'ede toplanmakta olan Türk kuvvetlerine karşı İnglizlerin de mühim kuvvetler toplamış olmaları pek mümkün idi.

Süleyman Askerî Merhumun Nasıriye'de toplayabildiği kuvvet, 9 tabur piyadeden, 26 sahra, iki cebel ve bir obüs topundan toplam 29 toptan ve iki bölük suvari ile bir istihkâm bölüğünden ve on bin kadar mücahid atlıdan mürekkepti. Toplam on yedi bin kadar insan yekûnu varsa da bu mevcudun yarısından fazlasını gayri muntazam Arap ve Kürt sürüsü teşkil ediyordu. Böyle intizamsız bir kuvvetle müstahkem mevzilerde bulunan bir buçuk İngiliz fırkasına karşı yapılacak taarruzda muvaffakiyet ümidi pek az idi. Fakat Şimalî Afrika'da ve Garbî Trakya'da yapılan çete muharebelerindeki muvaffakiyetlerden çıkardığı yanlış hükümlere büyük bir kıymet veren merhum, İngilizler'i mağlûp ederek Basra'yı istirdat edeceğine şüphe etmiyordu.

Nasiriye'de toplanan bu kuvvet, Basra şehrinin batısında Şuaybe istikametinde ileri harekete geçerek 11/4/1915 de Bercisiyye ve Şuaybe'deki müstahkem İngiliz mevzilerine taarruza başlamış; Bercisiyye ve Şuaybe ormanları içinde pek kanlı boğuşmalar olmuş ve nihayet üç gün süren bu muharebelerde muvaffak olmayarak 14/4/1915 gecesi ric'at etmeğe mecbur kalmıştır. Eldeki kuvvetin bir kısmı dağılmış ve mücahidler de kaçmış olduklarından Süleyman Askerî Bey ümitsizliğe düşmüş ve ric'at esnasında Bercisiyye koruluğunda intihar et-

miştir.

Bu suretle karşısındaki İngilizleri Bingazi'de çarpıştığı İtalyan'lara benzetmek yüzünden yaptığı hatanın cezasını, kendi eliyle kendisine vermekten çekinmemiştir. Bu hazin netice, şerefli bir askerin takdir edilecek kahramanlık faicasıdır. Fakat vaziyeti iyi muhakeme ederek isabetli tedbirler ile kumandanlık vazifesini lâyıkiyle yapsaydı, vatana daha faydalı olurdu. Kendi hatası yüzünden vazifesindeki muvaffakiyetsizliğinden dolayı başkalarının itaplarına tahammül etmeği izzeti nefsine yakıştıramıyan namuslu ve şerefli kumandan, ölmeyi yaşamağa tercih etmiş ve kendisine kıymakdan çekinmemiştir. Bu bir sinir buhranı mıdır? Hayır, şeref ve kahramanlık nümunesidir.

Şuaybe muharebesinde bizim kuvvetlerimizden 3000 şehit ve yaralı muharebe meydanında kalmış; 800 askerimiz düşmana esir düşmüştür. Zayıf mevcutlu 9 tabur piyade için 3800 kişi zayiat vermek, takriben yüzde elli kayıba uğramak demektir.

İngilizlerin de 60 subay ve 1000 telef ve yaralı verdikleri sonradan öğrenilen İngiliz raporlarından anlaşılmıştır.

Altıncı İngiliz fırkasının yeni kumandanı General Tawensehend, 18 Nisanda Hindistan'dan hareketle 23 Nisanda Basra'ya gelmiş ve Dicle boyundaki fırkasının kumandasını deruhde etmiştir.

Süleyman Askerî Bey'in vefatı üzerine Irak ve Havalisi Kumandanlığına, Kolordu Kumandanı salâhiyetiyle, Edirne'deki İkinci Kolordunun Dördüncü Fırkası Kumandanı Albay Nureddin Bey tayin olunmuştur.

14/4/1915 deki Şuaybe mağlûbiyetiyle taarruz hesaplarımız da yeniden ve üçüncü bir iflâs vakası daha kaydo-

lunmuştu.

Birinci felâket, Kafkas cephesinde, 1914 sonunda yapılan Sarıkamış taarruzuyla hasıl olmuştu. İkinci muvaffakiyetsizlik, Kanal seferiyle ve 1915 senesi Şubat başında vukua gelmişti. Üçüncü mağlûbiyete de, 1915 Nisanında Şuaybe taarruzuyla düçar olmuştuk. Şuaybe mağlûbiyeti, Basra vilâyetinin tamamiyle elimizden çıkmasına sebep olmuş ve harbin sonuna kadar artık bu tarafları istirdat etmek mümkün olmamıştır. Zayıf mevcutlu 9 tabur piyademiz ile 16 tabur piyade ve kuvvetli topçudan mürekkep ve müstahkem bir mevzide müdafaaya hazırlanmış olan bir buçuk İngiliz fırkasına taarruz etmek bu felâketi doğurmuştur.

Süleyman Askerî Bey bu hesapsız cesaretini, hayatına kendi eliyle son vermek suretiyle ödemiş ve mesuliyetini bizzat tayin etmiştir. Cavid Paşa'nın azlinde ve yerine kendisinin geçmesinde ne dereceye kadar şahsî rolü ve tesiri bulunduğu meçhuldür. Hâdise, ufak tefek farklarla Kafkas Cephesindeki Sarıkamış taarruzuna benzer. Merhum cesur, fedekâr ve vatanını çok seven hamiyetli bir subay idi. Her halde kahramanlığı önünde hürmetle eğilmek lâzımdır. Hesap ve tahmininde aldanmak, beşerin daimî kusurlarındandır. Ancak iyi bir kontrol bu kusurları düzeltebilir. Halbuki, bu çeşit düşünüşleri o zamanlar alkışlayanlar pek çoktu. Bunlar daha çok mesuldürler.

İşte Kafkas, Filistin, Irak cepheleri denilen bu üç cephede, ilk savaşlar henüz harbin birinci altı ayı içinde böyle yanlış hesaplarla başlamış ve üç mühim mağlûbiyet ile üç iflâs şekilini almıştır. Bu üç iflâs vaziyeti, harbin sonuna kadar devam ederek takatımız tamamiyle bu üç cephede tükenmiş ve nihayet mütareke talebine mecbu-

riyet hasıl olmuştur. Arada bir yaptığımız taarruz hamleleri, muvaffakiyetli müdafaa muharebeleri, umumî vaziyeti düzeltmeğe kâfi gelmemiş, yalnız harbin devamını uzatmıştır.

Onbirinci Kolorduya kumanda ederken. 1915 senesi Nisan ayı başında Onbirinci Kolorduya giderken ve bu kolorduya kumanda ettiğim kısa müddet içinde muhtelif cephelerdeki harp vaziyetimiz yukarıda hulâsa edilen şekilde idi. 3/4/1915 akşamı geç vakit Bedrevans'daki 11 inci Kolordu karargâhına varmıştık.

Bu kolordu, Albay Mustafa Nimet Bey kumandasında 18 inci, Yarbay Şevket Bey kumandasında 33 üncü ve Yarbay Emrullah Bey kumandasında 34 üncü Fırkadan mürekkepti. Kurmay Başkanı Yarbay Emin Bey'di. Topçu kuvvetleri pek zayıftı. Mustafa Nimet Bey hastahanede yatıyordu. Fırkasını bir vekil idare ediyordu.

Onbirinci Kolordunun üç fırkası yanyana Ruslara karşı müdafaa mevzilerinde, Aras Nehrinin şimalinde ve mevcutlariyle hiç de mütenasip olamıyan gayet geniş cephelerde bulunmuyordu. Müdafaa hattının sağ cenahı Aras nehri mecrasına ve sol cenahı yüksek karlı dağlara dayanıyordu. Bu dağların şimalinde Narman ve Tortum taraflarında Onuncu Kolordu bulunuyordu. Sarıkamış seferinde perişan olmuş olan Dokuzuncu Kolordu yeniden teşkil ve talim edilmekteydi. Bunun 28 nici Fırkası Hasankale'nin doğu şimalinde Badicivan tarafında bulunuyor ve icabına göre Onuncu veya Onbirinci Kolorduyu destekliyecek vaziyette tutuluyordu. 17 nci Fırkası henüz Erzurum'un batısında Ilıcada, 29 uncu Fırkası Aşkaledeydi. Suvari Fırkası Aras nehri cenubundaydı.

Enver Paşa'nın amcası Yarbay Halil Bey'in kuman-

dasındaki Birinci Kuvvei Seferiye denilen fırka, (Musul - Revandiz) yoluyla İran'a geçmiş ve Başkumandanın talimatı mucibince Azerbaycan'a gitmek üzere Rumiye gölünün batı tarafından şimale doğru ilerlemiş idi. Fakat Hoy taraflarında bulunan ve bizim Van vilâyetindeki kuvvetlerimize karşı Rus ordusunun sol cenahını setr ve temin eden Rus kuvvetleri Birinci Kuvvei Seferiyenin ileri hareketini durdurmuştu. Bu suretle mezkûr Kuvvei Seferiye Rus ordusunun arkasına doğru ilerliyemediği gibi Üçüncü Orduya da bir fayda temin edememişti.

1915 senesi Nisan ayında, Ruslarla karşılaşan Birinci Kuvvei Seferiye, Van Vilâyetinin Şark hududundaki Van Seyyar Jandarma Fırkasının bir kısmiyle beraber, nihayet Ruslara karşı 1/5/1915 de Dilman etrafında yaptığı bir taarruzda büyük kayıplara uğramış; geri çekilmiş ve Van'da çıkan Ermeni isyanı ve Van'a doğru ilerleyen Rus kuvvetleri karşısında Van'ı dahi kurtaramayarak Van Gölü cenubundaki dağlar arasından Bitlis istikametinde perişan bir surette ric'ate mecbur olmuştur. Bu ric'at esnasında Ermeni çetelerinin de Ruslarla birlikte taarruzları yüzünden intizamını ve inzibatını kaybeden kuvvetlerimiz, ric'atin ve iaşe ve ikmal işlerinin tanzim edilmemiş olmasından ve diğer sebeplerden dolayı Van'ın cenup taraflarında da durup mukavemete muktedir olamamışlar ve on binlerin ric'ati şeklinde Bitlis civarına kadar geri çekilmişlerdir. Bu ric'at esnasında Birinci Kuvvei Seferiye ile beraber hareket eden Van Seyyar Jandarma Fırkası da mühim kayıplara uğrayarak Bitlis tarafına çekilmiştir. Nihayet, Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak kabilinden, Azerbaycan'a gitmek şöyle dursun, Van Vilâyeti de elden çıkmıştır. Birinci Kuvvei Seferiyenin Dilman'daki düşman kuv-

vetini ve tahkim edilmiş mevziini düşünmeden lüzumsuz yere taarruz etmesi bu felâketi doğurmuştur. Böyle bir taarruz yerine Van tarafına yanaşmak ve Van'daki isyanı bastırıp Üçüncü Ordunun sağ cenahını temin eylemek icâp ederdi. Bu kuvvei seferiye esasen Revandiz taraflarındaki dağ yollarından geçmiş olduğundan aynı tarzdaki yollardan Van tarafına sapabilirdi. 14 Nisandaki Şuaybe hezimetinden tam 17 gün sonra, 1/5/1915 deki Dilman mağlûbiyeti, felâket zincirinin dördüncü baklasını teşkil etmişti.

Evvelce İran içine sevki düşünülmüş olan iki kuvvei seferiyeden ilki olan Beşinci Kuvvei Seferiye 1914 senesi Aralık ayı ortasında İstanbul'dan şimendiferle hareket etmişti; Musul'a doğru gidecek idi. Yine İstanbul'da daha sonra teşkiledilmiş olan Birinci Kuvvei Seferiye de, Beşinci Kuvvei Seferiyenin arkasından, 24/12/1914 tarihinde İstanbul'dan trenle hareket başlamıştı. Bu fırka Haleb'e kadar demir yoluyla nakledilecek ve o civarda Fırat Nehri üzerinden Bağdad'a, Şahtur denilen nehir vasıtalariyle sevk olunacak ve Bağdat'tan Tahran istikametinde ilerliyecekti. Fakat bu fırkalar, demiryolu nakliyatını bitirdikleri zaman, Sarıkamış felâketi olmuştu. Bu sebeple, Üçüncü Ordunun takviye edilmesi zarurî görülerek, verilen emir mucibince, 1915 senesi Ocak ayı ortasında Beşinci Kuvvei Seferiyenin Musul'a doğru sevkinden vazgeçilmiş. Urfa - Diyarbakır yoluylea Üçüncü Orduya iltihak etmesi emir olunmuştur. Bu esnada Irak'ta Zübeyir muharebesinde yaralanan Süleyman Askerî Bey'in yerine kumandayı deruhde etmek üzere, Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanı Yarbay Kâzım Karabekir Bey'e 24/1/1915 de Bağdat'a hareketi tebliğ edilmiş ve Beşinci Kuvvei Seferiye Kumandanı Yarbay Halil Bey

ise İstanbul'a celb olunmuştur. Beşinci Kuvvei Seferiye Alay kumandanlarından Binbaşı Bekir Sami Bey'in kumandası altında Hasankale civarında Üçüncü Orduya iltihaka muvaffak olarak bu orduyu 1915 Martında takviye etmişti.

Liman Paşa, Birinci Kuvvei Seferiyenin de, Beşinci Kuvvei Seferiye gibi Diyarbakır üzerinden ilerliyerek, Üçüncü Orduya ilhakını muvafık bulmuş ve icap eden emirler Nazır Vekili Talât Bey tarafından verilmiş ise de Enver Paşa, bunu kabul etmiyerek Birinci Kuvvei Seferiyeyi Halil Bey'in kumandasına vermiş ve Musul istikametinde yürütmüştür. Eğer Talât Bey'in verdiği emir kabul ve tatbik edilseydi, Dilman ve Van felâketleri olmazdı. Birinci Kuvvei Seferiye, Diyarbakır üzerinden Bitlis ve Van taraflarına sevk olunarak Van isyanı süratle bastırılabilirdi.

1915 senesi Nisan ayı Üçüncü Ordu Cephesinde sükûnetle geçmekteydi. Dağlarda karlar erimeğe başlamış; dereler taşmış; kuru vâdiler birer sel yatağı halini almıştı. Mayıs ve Haziran aylarında çamur ve yağmur devri geçmiş ve hareket mevsimi gelmiş olacaktı. Rusların, Mayısta olmazsa, Haziranda inisiyatif, taarruz teşebbüsünü tekrar ele alarak zayıf bir halde bulunan Üçüncü Orduya taarruz etmeleri ve Erzurum'u ele geçirmeğe teşebbüs etmeleri muhtemel idi. Böyle bir Rus taarruz için belli başlı iki istikamet ve iki ihtimal vardı:

1- Aras vâdisi boyunca Pasin Ovası'ndan Hasankale - Erzurum istikametinde asıl kuvvetlerle taarruz etmek. Tortum üzerinden Erzurum'a doğru ikinci derecede kuvvetlerle ilerlemek;

2- Asıl kuvvetlerle Tortum üzerinden Erzurum istikametinde ilerlemek ve ikinci derecede kuvvetlerle Hasan-

kale'ye doğru oyalama taarruzları yapmak.

Biz bu ihtimalleri daha Hasankale'de iken Ordu Kumandanı ile beraber tetkik etmiş ve ne yapmak lâzım geldiğini şu suretle kararlaştırmıştık:

Ruslar hangi istikametten asıl kuvvetleriyle taarruz ederlerse, o istikamette aktî mukavemet gösterme ve ihtiyatlarımızı o tarafa sevketmek; oyalama taarruzuna uğrayan veya cephesi sâkin kalan diğer kolordu ile Rusların asıl taarruz kuvvetlerinin iç cenahına ihata taarruzu yapmak.

Bu ihata taaruzları için Onbirinci ve Onuncu Kolorduları birbirinden ayıran yüksek dağların üzerinden ya cenuptan şimale veya şimalden cenuba doğru geçmek lâzım geliyordu. Bu kolordulara, keşif ve yol tanzimi hakkında icap eden emirler verilmişti. Onbirinci Kolordunun kumandasını deruhde ettikten sonra, bir yandan Kolordunun şimdiye kadar işgal etmekte olduğu cephe mevzilerini tetkik etmekle beraber, diğer taraftan, muhtemel bir yaz muharebesi için dağlar üzerindeki hareket istikametlirini, yolları ve araziyi bizzat tetkik ile de meşgul oldum. Fakat Nisan ayı ilerlediği halde henüz dağların yüksek kısımları karla örtülü kaldığından yolların tanzimi ve hazırlanması işleri arzu edilen gayretle yapılamıyordu. Bu esnada Onbirinci Kolordunun karşısında Rusların Birinci Kafkas Kolordusu ve daha şimalde Onunucu Kolordumuzun karşısında da Türkistan Kolordusu bulunuyordu. Cephemizde keşif hareket ve müsademelerinden başka bir şey olmuyordu. Onbirinci Kolordunun mevzilerde bulunan birliklerini teftiş ettiğim zaman piyade bölüklerinin iki nihayet üç manga muharip er kuvvetinde bulunduğunu teessürle görmüştüm. 1946 senesinde Millî Müdafaa Vekili olan General Cemil Ca-

hid Toydemir'i, o zaman, 18 inci Fırkanın 53 üncü alay kumandanı vekili Binbaşı Cemil Cahid Bey olarak tanımıştım; O zamandaki faaliyetini takdir ederek tahsilini yükseltmek için Harp Akademisine girmesini tavsiye etmiştim.

Nisanın ortasına doğru Ruslar Onuncu Kolordu Cephesinde ufak tefek birliklerle küçük taarruz hareketleri yapmaya ve faaliyet göstermeye başladılar. İkinci Türkistan Kolordusuna mensup olan bu kuvvetler, vasatî bir tabur piyade, bir makineli tüfek bölüğü ve iki top gibi zayıf müfrezelerden ibaretti. Fakat piyade taburları dolgun mevcutta görülüyordu. Düşmanın Aras nehri cenbunda da faaliyet göstermesi muhtemel görüldüğünden Ordu Kumandanlığı, Beşinci Kuvvei Seferiyeyi Köprüköyün Doğu Cenup taraflarında ve Aras nehri cenubunda, Emrekom - Harçlı mıntakasına sürerek orada bulunmasını emretti. Bu suretle Aras cenubundaki Suvari Fırkasını daha yakından desteklemek imkânı hasıl oldu. Onuncu Kolordu cephesinde, düşman İşhan müfrezesini tard ederek bu köyü işgal etti. Biz de cephemizde ufak tefek teşebbüsler yapmağa başladık.

1915 Nisanının onbeşine kadar havalar gayet iyi gittiği halde bundan sonra yağmurlar başladı. Aras nehri taştı ve Emrekom civarındaki köprümüzü sular alıp götürdü. Bugünlerde elimize geçen Rus esirlerinin ifadesinden, Dördüncü Kafkas Kolordusu namiyle yeni bir kolordunun Sarıkamış'ın kuzey batısında ihtiyatta bulunduğunu ve Rus ordusu karargâhının Sarıkamış'ta olduğu anlaşılmıştır. Ruslar Nisanın yirmisine kadar Onuncu Kolordu cephesinde ve Çoruh tarafında Rus topraklarında bulunan bütün müfrezelerimizi ve gönüllülerimizi tard ederek hududun bizim taraftaki kısmına geri attı-

lar. Bu faaliyetler karşısında Dokuzuncu Kolordumuzun Aşkale'deki 29 uncu Fırkası Tortum'a sevk olundu. 17 nci Fırkası Ilıca ile Erzurum arasında hazır tutuldu. 28/4/1915 de yağmur kara çevirerek 30 Nisanda dağlardan başka Aras Ovası da karla örtülmüş oldu. Fakat çok sürmedi. Tekrar güneş açarak Mayıs ayı iyi bir hava ile girdi.

Onuncu Kolordumuzun cephesinde de üç fırkamız birinci hatta yayılmış olduğundan 29 uncu Fırka, ihtiyat olarak Tortum'un kuzey doğusuna sürüldü ve 30 uncu Fırkanın arkasına yaklaştırıldı.

Onuncu Kolordunun bu tarihteki muharip mevcudu şu miktarlardan ibaretti:

30 uncu Piyade Fırkası: 1700 muharip piyade- 4 Makineli tüfenk- 2 Cebel bataryası- 1 Sahra bataryası.

31 inci Piyade Fırkası: 1300 muharip piyade- 3 Makineli tüfenk- 1 Cebel bataryası- 1 Sahra bataryası.

32 nci Piyade Fırkası: 1400 muharip piyade- 2 Makineli Tüfenk- 1 Cebel bataryası- 1 Sahra bataryası.

Ruslar Onuncu Kolordu cephesinde Kale boğazının şimal taraflarında faaliyetlerini arttırdılar. 25 Nisan da Hasköy ve İnce mevkileri işgal ettiler. Birkaç gün sonra tekrar ilerliyerek Hanca Köyünü de zapteylediler. Bunun üzerine Ordu kumandanlığı tarafından Onuncu Kolorduya 3/5/1915 de verilen emir de:

29'uncu Fırkanın Onuncu Kolordu emrinde bulunduğu, evvelce tasavvur edilen tarzda cenuptan şimale doğru düşmana taarruz ederek onun tard edilmesi ve daha ziyade ilerlemesine meydan verilmemesi" tebliğ olundu.

1915 senesi Nisanının on yedisinde Van tarafında Ermeniler İsyana başlamışlardı. Van şehrinin içinde her

gün müsademeler vukubuluyordu. Bu isyan, bir ay evvel sezilmiş ise de önünü almak için Birinci Kuvvei Seferiyenin İran içine dalmıyarak Van tarafına sevkine Karargâhı Umumî razı olmamıştı. Bu hususta Van Valisinin iş'arları bir netice vermemişti. 2/5/1915 de, Birinci Kuvvei Seferiyenin bir gün evvel Dilman'da yaptığı taarruzda muvaffak olamayarak geri çekildiğini haber almıştık. 4/5/1915 de Başkumandanlıktan gelen bir emirde:

"Birinci Kuvvei Seferiyenin önüne düşman, cepheden kuvvet getirmemek için umumî taarruz zannını hasıl edecek surette ufak tefek taarruzlar icrası ve Beşinci Kuvvei Seferiyenin Halil Beyle işbirliği yapmak üzere sevki mümkün ise münasip olacağı" tebliğ olundu. Dilman muharebesini kaybettikten sonra, Birinci Kuvvei Seferiyenin o tarafta hâlâ durmasının mânası kalmamıştı. Başkumandanlıktan gelen emire cevap olarak Üçüncü Ordu Kumandanı şu mütalâayı arz etti:

"Taburların muharip mevcutları 100 - 150 dir; şimdiye kadar tutulan esirlerin ifadelerine göre düşman taburları tekrar 500 - 800 mevcuda iblâğ olunmuştur. Binaenaleyh umumî taarruz icrası mümkün değildir. Beşinci Kuvvei Seferiyenin burdan infikâki gayri caizdir. Bununla beraber ufak tefek taarruzlar icrasından geri durulmamaktadır."

Onbirinci Kolordunun hasta olan kumandanı Albay Abdülkerim Bey iyi olarak Hasankale'ye gelmiş ve kolordusunun başına gitmesi için Ordu Kumandanından müsaade istemiştir. Mahmut Kâmil Paşa, bu hali takdir etmiş ve sıhhatını da müsait bulmuş olduğundan 3/5/1915 sabahı, Abdülkerim Bey'in Hasankale'den Bedrevans'a hareketine muvafakat etmiştir. Ordudan, bana gelen bir emirde, bu vaziyet bildirildikten sonra, Abdülkerim

Bey'e kumandayı teslim ederek Hasankale'ye avdet etmekliğim tebliğ olundu.Bu suretle 3/5/1915 akşamı biz de Hasankale'ye döndük.

Birinci Tortum Muharebesi. Biz Hasankale'ye geldikten sonra, garip bir tesadüf eseri olarak, Ruslar Narman (İd) taraflarındaki Onuncu Kolordumuzun cephesinde, her tarafta taarruz faaliyetleri göstermeğe başladılar. Aras Vâdisindeki Onbirinci Kolordunun ve Suvari FIrkasının cephelerinde hiç bir düşman hareketi göze çarpmıyordu.

3/5/1915 de Onunucu Kolorduya yapması tebliğ edilmiş olan taarruz hareketi henüz icra edilmemişti. Kale boğazındaki düşman kuvvetleri 5/5/1915 de ilerlemeğe ve bizim müfrezelerimizi geri atmağa muvaffak olmuşlardı. Bunun üzerine Ordu Kumandanı, 17 nci Fırkanın Tortum istikametinde yürüyüşe başlamasını ve Kolordu Karargâhının da hazır olmasını Dokuzuncu Kolorduya tebliğ etti. 6/5/1915 de 28 inci Fırkaya hemen Koşa - Çermiksu istikametinde Onuncu Kolordunun sağ cenahına doğru hareket etmesi emri verildi. 7 Mayıs Sabahı Onuncu Kolordu Kumandanı; "Vaziyet tebeddüle fevkalâde müsaittir. Emir samilerini bekliyorum" diye bir rapor göndermiştir. Bir gün evvel düşman Kale boğazından ilerliyerek 88 inci alayımızı perişan etmiş ve şiddetle takip ederek Otuzuncu Fırkayı Tetmaç tarafına ric'ate mecbur etmiş; Titmaç'ta bulunan Onuncu Kolordu Kumandanı Tortum istikametini müdafaaya karar vermiş ve bu hususta ordunun müsaadesini istemişti. 7 Mayıs sabahı Ordudan "Tertibatınız muvafiktır" cevabı verildi.

Aynı günde Ordu Karargâhının Birinci Kademesi Ha-

sankale'den Erzurum'a hareket etti; 8 Mayısta Tortum'da bulunacaktı. 7 Mayıs sabahı tekrar kar yağdı ve tekmil Pasin Ovasını beyaz tül kapladı. 7/8 Mayıs gecesi Erzurum'dan şu emirleri aldık:

Ordu Emri

"1- Vaziyette tebeddül yoktur. 28 inci Fırka Kol başısiyle Koşe'ye vasıl oldu.

2- Kolordular bulundukları mevzileri muhafaza edeceklerdir 28 inci Fırka Ekerek istikametinde ve kol başısiyle Ekerek'te kalmak üzere yürüyüşe devam edecek ve Ekerek - Koşe arasındaki konaklara girecektir. 17 nci Fırka kıtaları 8 Mayıs 1915 de kol başısiyle Karagöbeğe muvasalat edecektir.

3- Beşinci Kuvvei Seferiye (İkinci Nizamiye Suvari Fırkası emrinde bulunan kıtalar müstesna) ve Bağdat Alayı, 28 inci Fırkanın serî sahra bataryaları (bu son kıtalar yarın Badicivan - Öğümi mıntakasına muvasalet edecektir) Ordu ihtiyatıdır.

4- Ordu ihtiyatı Erkânıharp Kaymakamı Ali İhsan Bey'in emri altında bulunacaktır. Onbirinci Kolordu yahut suvari fırkası, düşmanın ciddî taarruzuna karşı takviye kıtalarına ihtiyaçları olursa, doğrudan doğruya İhsan Bey'e müracaat edeceklerdir.

5- Yarın öğleden evvel saat sekizde Erzurum'dan Karagöbek tarikiyle Tortum'a hareket edeceğim.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı - Mahmut Kâmil"

Ordu İhtiyatı Kumandanlığım.

"Hasankale'de Kaymakam Ali İhsan Bey'e,

Erzurum : 7/8 Mayıs 1915

Ordu ihtiyatını mümkün mertebe uzun müddet el altında muhafaza etmek istiyorum. Müstacel ahvalde ve ordudan istizan zaman ziyanı mucip olursa ordu ihtiya-

tını icap eden mahalde istihdam edebilirsiniz. Binaenaleyh kıtalar tarafından vukubulacak müracatın ne derceye kadar terviç edileceğine, suale imkân olmazsa, müstakilen karar verebilirsiniz.

İmza: Üçüncü Ordu Kumandanı - Mahmut Kâmil"

Alınan bu emirler üzerine Onbirinci Kolordu ile Suvari Fırkası kumandanlıklarına telefonla şu ricaları yazdırdım:

"Hasankale'den: 8 Mayıs 1915

1- Yeni vazifem münasebetiyle bilhassa Aras Vâdisi'nde cereyan edecek ahvalden derakap haberdar olmaklığım için Onbirinci Kolordu ile İkinci Suvari Fırkasının vaziyet ve harp hareketleri hakkında raporlarını Ordu Kumandanına arz etmekle beraber aynı zamanda bana da bildirmelerini rica ederim. Mahrem hususlarda Ordu Kumandanlığına yazılan şifre kullanılabilir.

2- Gerek kolordunun ve gerek suvari fırkasının son vaziyetlerini tamamiyle biliyorum.

3- Hopik ile Emrekom arasında inşaa edilmekte olan köprünün ahiren muvasalet etmiş olan tombazlar ve köprücü malzemesiyle biran evvel ikmali rica olunur.

İmza: Üçüncü Ordu İhtiyatı Umumî Kumandanı
Kaymakam Ali İhsan"

Beşinci Kuvvei Seferiye ile Bağdat Alayı ve 28 inci Fırka sahra topçu taburu kumandanlarına da icap eden emirleri, istikşaf vazifelerin; yol ve köprü hazırlamak işlerini tebliğ ettim. Diğer taraftan bu birliklerin yiyecek vesaire ihtiyaçlarının temini ile uğraşıldı.

8 Mayıs 1915 akşamı Beşinci Kuvvei Seferiye Köprüköy'ün cenup doğusunda ve Aras nehrinin cenubunda Emrekom ve civarında idi. Bağdat Alayı Köprüköy'ün şimal batısında Badıcivan ve civarında idi. 28 inci Fırka

sahra topçu taburu Hasankale şimalinde idi. Bu taburu, Hasankale'nin şimal doğusunda Miyadin köyüne gönderdim.

8 Mayısta Ordu Kumandanı Tortum'a vardı. Ruslar Narman'ı, İd kasabasını zaptetmişler; İslâmkünkü - Sivrideresi şark sırtlarına kadar ilerlemişlerdir. Onuncu Kolordu, biraz geri çekilerek 32, 31 ve 30 uncu Fırkalariyle Karapınar - Ziyarettepesi - 2500 hattını tutmuştur; 29 uncu Fırka sol cenahta Kızıldağı cihetine çekilmiştir. 17 inci Fırka da bunun solunda mevzi alacak ve Dokuzuncu Kolordu Karargâhı Tortum şimaline gelecektir. Bu müdafaa hattı, Tortum kasabasının şark taraflarından şimaline doğru uzanan dağlar üzerindeydi. 10/5/1915 de düşman bu hatta taarruz etmiş ve ufak bazı ilerlemeler kaydetmiş ise de nihayet Rusları durdurmak imkânı hasıl olmuştur. Dokuzuncu ve Onuncu Kolordulara karşı Tortum civarında düşman taarruzları devam ederken Aras Vâdisinde Ruslar hiç bir ehemmiyetli muharebe faaliyeti göstermemişlerdir.

Onuncu Kolordunun sağ cenahı üstün Rus kuvvetlerinin tazyiki karşısında biraz geri çekilmiş, Ordu kumandanı bu cenahı 28 inci Fırka ile 9 Mayısta takviye etmiş ve 17 nci Fırkayı Tortum şimaline sürmüştür. Ordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa, düşmanın Aras nehrinin şimal ve cenubundan da taarruz etmesi ihtimalini endişe ile dikkate almakta ve bize bu hususta lâzım gelen direktifleri vermekte idi. Bu meyanda Onbirinci Kolordunun tercihan takviyesi lüzumunu bildirdi. Suvari Fırkasını icabında daha geri çekilmesini muvafık görüyordu. Hem 28 inci Fırka'nın ileri hareketini ve vaziyetini bizzat görüp Ordu Kumandanına bildirmek ve hem bu fırkaya tebliğ edilmek için ordudan Hasankale'de bize

yazdırılan emri 28 icni Fırka Kumandanına götürmek üzere, Üsteğmen Recep Efendi'yi 9 Mayısta Koşa üzerinden 28 inci Fırkaya gönderdim. Oradan alacağı malûmatı, doğru Tortum'a gidip Ordu Kumandanına bildirmesini tebliğ ettim. Bu zat 1946 senesinde Başvekil olan Recep Peker'dir. O da Harp Akademisindeki öğrencilerimizden idi. Cemil ile Kurtecebe'nin sınıf arkadaşı idi.

Tortum ile Aras vâdisi arasında telefon ve telgraf muvasalesi güçleştiğinden Ordu Kumandanının Onbirinci Kolordu ve Suvari Fırkası kumandanlarına vereceği emirlerin bizim vasıtamızla tebliği kararlaştırıldı. Bu münasebetle bana "Ordu Erkânıharbiye Murahhası" diye yeni bir sıfat takıldı. Düşmanın, kışın bizim yaptığımız Sarıkamış taarruzuna nazire yapmak istediği ve Tortum üzerinden Erzurum'a yürümek niyetini izhar ettiği tahmin olunuyordu. Fakat Aras vâdisinde hiç bir düşman baskısı yoktu.

9 Mayısta Ordu Kumandanının endişesi arttığından Beşinci Kuvvei Seferiyeyi Aras Nehrinin şimaline, sol sahiline geçirmekliğimi emretti. Bu emri derakap yaptırdık. Bundan sonra 9 Mayıs akşamı şu emri verdim:

Ordu İhtiyatı Emri

"Hasankale'den : 9 Mayıs 1915

1- Aras vâdisinde düşman vaziyetinde değişiklik yoktur. Yalnız düşman muhtelif cephelerde her zamankinden daha ziyade faaliyet göstermekte ve bazı noktaları takviye etmektedir. İd ve Işınhan mıntıkalarında düşmanın umumî taarruzuna müşabih ileri hareketleri vâki olmaktadır. İd - Kiğık - Arduz - Hatha - Vaşkân - Osenha - İşhan hattı ve köyleri düşmanın elindedir.

2- Onuncu Kolordu 31 ve 32 nci Fırkalariyle Tudan - Simsergis hattındadır. Kendisine ilhak edilen 28 inci

Fırkayı, bugün Koşa'dan Beldeçör istikametinde yürütüyor. Kolordu Karargâhı Leskâvi - Ulya'dadır. 32 nci Fırkaya mensup zayıf bir müfreze Veritap - Narşim hattındadır.

Dokuzuncu Kolordu, 29 ve 30 uncu Fırkalariyle Stalsin - İslâmköteği hattındadır. 17 nci Fırka bugün Karagöbek'ten Ospet Hanı istikametinde yürüyor.

Kolordu Karargâhı malûm değil. Ordu Karargâhı Tortum'dadır.

3- Aras vâdisindeki tekmil kıtalarla bugün elimizde bulunan mevzilerin muhafazası umumî bir surette matlûptur.

4- Beşinci Kuvvei Seferiye - Suvari Fırkasına bağlı olan kısımlar müstesna olmak üzere- bugün Homiki - Pazarçur - Serboğan - Kızılviren - Tefenğir de bulunacak ve Tefenğir ile Sürbahan telefonla bağlanacaktır. Hasankale'den Sürbahan'a telefon rabıtası vardır. Beşinci Kuvvei Seferiye şimalden İd cihetinden gelecek düşmana karşı emniyet ve keşif vazifeleri mufassal olarak tebliğ edilmiştir.

Düşmanın taarruzu halinde Minort - 243 hattı müdafaa olunacaktır. Bu kuvvei seferiyenin kısmen veya kâmilen Hopik şark sırtaları - Masıra - Minort sırtları hattında istihdamı mutasavverdir. Bu iki bakımdan lâzım gelen keşifler yapılmalıdır. Beşinci ve Altıncı maddeler de Bağdat Alayının ve 28 inci Fırka Sahra topçu taburunun bulundukları mıntıkalarda kalarak yapacakları işler hakkındaki emirler yazılmıştır.

7- Ben Hasankale'deyim.

İmza: Üçüncü Ordu İhtiyatı Umumî
Kumandanı Ali İhsan"

Bu emrin birer sureti malûmat kabilinden Onbirinci Kolorduya ve Suvari Fırkasına da bildirilmişti.

Bu emirden başka, Ordu Kumandanının verdiği direktiflere göre Onbirinci Kolordu ile Nizamiye Suvari Fırkasına ayrıca vaziyet hakkında ve tasavvur edilen ihtimallere göre muhtelif hareketlere dair ve buna göre yapılması icap eden hazırlıklar ve keşifler için bazı malûmat verilerek dikkatleri çekildi.

Bu son emirlere göre, Ordu ihtiyatını teşkil eden kuvvetler, icabında Onuncu Kolordunun sağ cenahını takviye için şimale ve icabında Onbirinci Kolordunun sol cenahını veya cephesini takviye için şarka doğru hareket edecek surette Köprüköy'ün şimal taraflarında toplanmış oluyorlardı. 9 Mayısta yine hafif tertip kar yağmıştı. Dağlar çok soğuk idi.

Rusların Tortum civarında tazyiklerini arttırmakla beraber Aras vâdisinde de ileri harekete başlamaları beklenirken, 7 Mayısta Kılınçgediği ve Hamur cihetlerinden taarruza geçtikleri ve 8 Mayısta Tutak'ı işgal ettikleri, 10 Mayısta haber alınmıştır. Bu taraftan Aras vâdisine doğru bir düşman ileri hareketinin bizi gafil avlamaması için Hınıs - Hasankale yolunu setretmek üzere Suvari Fırkasının bir kuvvetli suvari bölüğü ifraz edip Mescitli tarafına göndermesi ve bu bölüğün İhtiyatı Umumî Kumandanının emri altına verilmesi Ordudan emrolundu.

Bu emir neticesinde suvari fırkası, 23 üncü Suvari Alayının Birinci Bölüğünü bu vazifeye memur ettiğini ve mevcudunun 3 zabit, 51 nefer ve 47 binek at ile 8 mekkâriden ibaret olduğunu bildirdi. Bunun bir bölük değil, ancak kuvvetli bir keşif kolu olduğu ve belki bir Suvari Livasına verilmesi icap eden vazifeyi 47 atlının yapamı-

yacağı meydanda idi. Tutak'tan Patnos ve Malazgirt istikametinde taarruz hareketleri yapan düşmanın kuvveti malûm olmamakla beraber Ordu Kumandanına bu hususta düşündüklerimi arzettim. Bu esnada Tortum muharebesi ehemmiyetli günlerini geçirmekte idi. Üç gün endişe içinde kaldık. Nihayet 10, 11 ve 12 Mayıs günlerinde Rusların Tortum ilerisindeki Onuncu Kolorduya ve bunun sol cenahındaki mevzilerde bulunan Dokuzuncu Kolorduya taarruz ettiklerini, iki kolordu arasında büyük bir boşluk hasıl olduğunu, 12 Mayısta mühim bir buhran geçirildiğini, 17 nci Fırka Kumandanının tebdil olunduğunu ve neticede düşman taarruzlarının muvaffakiyetle tard olunduğunu haber aldık. Bu suretle Tortum muharebesi, artık Ordumuzun muvaffakiyetli bir müdafaa muharebesiyle neticelenmiş oldu. Düşman Tortum'u zaptedememiş ve Erzurum istikametinde ilerlemeğe muvaffak olamamıştı. 17 nci Fırka Kumandanı Sadık Bey yolsuz ve telâşlı hareketlerinden dolayı Divanıharbe sevkolunacak veya tekaüd edilecek imiş....

12 Mayıs sabahı Ordu ihtiyatına şu emri verdim:

"Hasankele'den: 12 Mayıs 1915

1- Aras Vâdisinde umumî vaziyet değişmemiştir. Dün Bölükbaşı cihetinde Suvari Fırkasının sağ cenahına karşı ilerliyen bir düşman keşif kolu tard edilmiş ve bir düşman atlısı ağır mecruh olarak yakalanmıştır. Bunun ifadesine göre Aras cenubunda düşman piyadesi azalmış. Bu taraftaki düşman kıtaları ekseriyetle suvariden mürekkep imiş, Rus askeri arasında tifüs hastalığı şiddetle hüküm sürüyormuş.

Sıçankale dağının garp tarafında Koçkans, Şekerli, İd, Beldeçok, Aha köyleri düşmanın elindedir. Dün geç vakte kadar Onuncu Kolorduya taarruz eden düşman

tard olunmuştur. Düşmanın bir suvari ve bir piyade bölüğü akşam üzeri Turan şimalinde Simsergis köyünü işgal etmiştir. Ekerek'e yaklaşan bir düşman kolu çetelerimiz tarafından tard olunmuştur.

2- Onuncu Kolorduya merbut 28 inci Fırka Turan civarında toplanmıştı. 32 nci Fırka da Simsergis köyünün garp şimalindeki sırtı bir müfreze ile tuttuktan sonra Karapınar'ın üç kilometre şimalinde toplanmıştır. Bugün Onuncu Kolordunun sağ cenahiyle mukabil taarruz icrası muhtemeldir.

3- Beşinci Kuvvei Seferiyenin Suvari Bölüğü bugün Çermiksu'dan Horhor'a gidecek ve orada kalarak.. Hatları arasında istikşaf ve tarassut yapacak ve İd cihetinden Pirtanus, Koşa, Censur, Başkale istikametinde gelen yolları setr ve muhafaza edecektir. Ekerek civarındaki çeteleri kendisine bağlıyarak onlardan istifade etmelidir.

4- Beşinci Kuvvei Seferiyenin Kızılvirandaki taburu Çermiksu'ya giderek oradan Karabıyık - Dazlak Yaylası hattında ileri karakol tertibatı alacaktır.

5- Bağdat Alayının Badicivan'daki taburu Sansur köyüne nakil olunacaktır.

6- Beşinci Kuvvei Seferiye Karabıyık ile Dazlak yaylası arasındaki araziyi bizim taarruz ve müdafaamız maksadiyle keşif ettirecektir. İd istikametinde taarruza iştirak nazarı dikkate alınarak Kızılviran'da idharat yapılması arzu olunur.

7-Ben Hasan Kale'deyim.

İmza : Üçüncü Ordu İhtiyatı Umumi Kumandanı
Ali İhsan"

Ordu Kumandanına da şu cevabı arz ettim:

"Tortum'da Üçüncü Ordu Kumandanlığına

Hasankale'den 12 Mayıs 1915
C.-12 Mayıs Şifre;

1- Ordu ihtiyatının elinde keşif için bir suvari bölüğü vardır. Çermiksu ile İd arasında bu bölükle layıkı veçhile tarassut ve istikşaf mümkün olmadığından Başkale yolunu da tarassut etmek üzere bölüğü bugün Horhor'a sürüyorum. Ekerek civarındaki çetelerin bu bölüğe raptedilmesini rica ederim.

2- Düşman keşif kollarının Başkale üzerinden Pasinler Ovasına inmesine tamamiyle mümanaat edilemez. Ancak bunların ehemmiyetli zararları dokunamaz. Fazla sokulurlarsa yan taarruziyle imha veya tard edebiliriz.

3- Sıçankale Dağının garp yamaçlarında henüz çok kar var. Tortum cihetinde lüzum yoksa Bildiştayn Kızakçı müfrezesinin noksanlarını ikmal edip bize gönderilmesini rica ederim.

4- Onbirinci Kolordu cephesindek düşmanın kımıldamadığını ve İd cihetinde müsait fırsat zuhur ettiğini görürsem kuvvei seferiye ile İd cihetindeki düşmana yandan taarruz icrasını nazarı dikkate alarak istikşaf yaptırıyorum.

5- Kızılviran'daki taburu da Çermiksu'ya gönderiyorum. Karabıyık ile Dazlak yaylası arasında ileri karakol tertibatı alacağı maruzdur.

İmza: Ordu İhtiyatı Kumandanı - Ali İhsan"

Bugün akşam üzeri Ordu Kumandanlığından şu telgraf alındı:

"Bilahere Tortum'a celbedilmek üzere oradaki Ordu karargahı evvela Erzurum'a nakil edilecektir. Siz orada Erkanıharp Murahhası sıfatiyle Hasankale'de kalacak-

sınız.

İmza: Üçüncü ordu Kumandanı - Mahmut Kamil"

Bu emirden artık Ordu Kumandanının Hasankale'ye dönmiyeceği, belki ordu karargahını Erzurum'da yerleştireceği anlaşılıyordu. Düşmanın Pasin Ovasından ziyade Tortum tarafından Erzurum'a doğru ilerlemek isteyeceğine göre Ordu Karargahının icabında her iki tarafa süratle gidebilmesi ve muhabere kolaylıkları bakımından bu tertip daha muvafık görünmekte idi.

Bugün Ordu'dan gelen haberlere göre, Malazgirt istikametinde ilerliyen düşman kuvvetinin tahminen iki alay suvari, bir alay piyade ve iki toptan mürekkep olduğu, Patnos istikametinde yürüyen düşman kuvveti hakkında malumat alınmadığı Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası Kumandanlığından bildirilmişitir. Bu suvari fırkası Kargalı şimalindeki sırtlarda bulunmakta imiş.

13 Mayıs 1915 gecesi Ordudan şifreli olarak şu emir geldi:

"Hasankale'de Ordu İhtiyatı Umumi kumandanı Ali İhsan Bey'e

Tortum: 12 Mayıs 1915

1- Onbirinci Kolordu, Beşinci kuvvei Seferiye, Suvari Fırkası, Bağdat Alayı ve 28 inci Fırkanın seyyar sahra bataryalarından mürekkep kuvvet "Pasinler Grubu" namiyle Miralay Abdülkerim Bey'in kumandasına verilmiştir. Kaymakam Ali İhsan Bey işbu kuvvetin Erkanıharp Reisidir. Ancak mumaileyh muvakkaten Hasankale'de kalarak Ordu Erkanıharp Murahhaslığını da ifaya devam edecektir.

2- Pasinler Grupu faik düşman kuvvetlerinin taarruzu karşısında müdafaai katiye ile olmıyarak muhtelif

müdafaa mevzilerinde düşmanı tevkif ile Erzurum istikametine çekilecektir.

3- Kırtaban civarında Beşinci Kuvvei Seferiye tarafından yapılmış bir köprü vardır. Mezkur köprü ricat halinde mühim olacağından muhafazası için efrad tayin edilmisi lazımdır.

Kırtaban - Tenzile hattında bir ve Aras ile Minort arasında ikinci bir mevzi birbiri arkasında evvelce hazırlatılmış idi.

İmza : Üçüncü Ordu Kumandanı - Mahmut Kamil"

Ordunun bu emri üzerine Onbirinci Kolordu Kumandanı bulunan Albay Abdülkerim Bey'den şu emir geldi:

"Bedrevans'dan 13 Mayıs 1915

1- Onbirinci Kolordu, Beşinci Kuvvei Seferiye, Nizamiye Suvari Fırkası Bağdat Alayı, 28 inci Fırkanın sahra bataryaları bir grup itibariyle emir ve kumandası bu kere uhdei acizaneme tevdi olundu. Bu grup Pasinler Grupu tevsim edilmiştir.

2- Cenabı Hakkın da avn-ü nusratine itimaden vazifei cedidemize biavnihi-Teala cümleten hüsnü ifa etmekliğimiz eltaf-ı ilahiyeden müstemendir.

3- Şimdiye kadar düşmanın her türlü harekatını kesir ve tevkif ve verilen vezaifi aliyeyi bir mekaneti mahsusa ile icra ve tatbik eden bilcümle kıtaatın kumandan altında dahi bir azami metin ile bulunacaklarına ve bu güzel toprakların herasetini uhdei namusiyelerine teslim kılındığını gösterecek fedakarlıkları tekrar edeceklerine bütün kalbimle iman ederim.

4- İşte bu itmiinan ve ittifakı tam ile bizden beklenilen vezaifi mukadesenin kemahiye hakkuha ifasına vakfı mevcudiyet olunarak Hazreti Zülkeremin inayet ve kudretine sığınırım.

5- Bizden sarsılmaz birazim ve mekanetle çalışmak, Ulu Allah'tan muvaffakiyet.

6- Paşinler Grupu Erkanı Harp Riyaseti uhdenize tefviz kılınmıştır ve Hasankale'de Ordu Erkanı Harbiyesinin Murahhası olarak kalmanız Ordu Kumandanlığından emir buyurulmuştur.

İmza : Pasinler Grupu Kumandanı
Miralay Abdülkerim"

13 Mayısta Ordu Karargahının Hasankale'deki kısımlarını Erzurum'a gönderdim. Hasankale menzil noktasının tedrici olarak boşaltılması ve Hasankale doğusundaki köylerin halk tarafından tahliyesi için tebliğat yapıldı.

Yeni emirlerle Ordu İhtiyatı Umumi Kumandanlığı vazifemiz sona ermiş oldu. Ordudan gelen yukarıdaki kararın ve emrin, 12 Mayısta Tortum şimalinde ve Dokuzuncu Kolordunun biraz çekilmesi üzerine yazılmış olduğu anlaşılıyordu; her halde endişeli bir gün geçirilmiş görünüyordu.

Ordu Karargahının Erzurum'da yerleşmesine ve düşmanın Tortum tarafından, yaz aylarında, daha kuvvetli başka taarruzlar yapmasının muhtemel sayılmasına göre, Pasinler Ovasındaki Suvari Fırkasiyle Beşinci Kuvvei Seferiye Onbirinci Kolordu Kumandanının emrine verilerek bu tarafta bir kumanda birliği vücuda getirilmiş oluyordu. Buna diyecek yok.

Fakat benim vazifem ne? Onbirinci Kolordunun Karargahı ve Erkanıharp Reisi var. Ayrı bir grup karargahı yok. Bu kolordunun karargahiyle vazifeye devam olunacak. Ben de Hasankale'de avare kalacağım. Bizim baltanın sapı yine kırıldı demektir. Ben, 1915 Şubatında İstanbul'da İkinci Ordu Kurmay Başkanlığını bırakarak,

Mahmut Kamil Paşa'nın emri altında Şark Cephesine gitmeyi kabul ederken, Rus ordusiyle çarpışan Üçüncü Orduda bir vazife göreceğimi düşünmüştüm. Talih ve kader buna henüz müsaade etmedi. Bugüne kadar İngilizlerle Fransızlar 18 Mart 1915 de Çanakkale Boğazı'na deniz kuvvetleriyle taaruz etmişler, muvaffak olamamışlardı. Daha sonra, 25 Nisan 1915 de Gelibolu Yarım Adası'na İngiliz ve Fransız kara kuvvetleri çıkarılmış ve Çanakkale Muharebeleri başlamıştı. İkinci Ordudaki vazifemde kalmış olsaydım, Çanakkale Muharebelerine iştirak edebilecektim. Bu şereften mahrum kaldım. Kafkas Cephesi'nde ise esaslı bir vazife fırsatına nail olamadım. Avare kasnak gibi, boşuna dönüyor; delik tıkayacak yedek bir kumandan gibi, işsiz dolaşıyordum.

14/5/1915 gecesi sabaha karşı ordudan gelen emir üzerine Beşinci Kuvvei Seferiyeden 43 üncü Alayını Tortum ile karagöbek arasındaki Kızılkilise mevziine gönderdim. Düşman dün de Tortum tarafında taarruz hareketleri yapmış ise de tard olunmuş ve geri çekilmiş olan 17 nci Fırkamız, kendisini toparlıyarak Tortum şimalinde Ekerek ilerisindeki mevzileri tekrar işgale muvaffak olmuştur. İd tarafında düşman sakin kalmıştır. Aras vadisinde hiç bir hareket yok.

14 ve 15 Mayıs günleri her tarafta sükunetle geçti. Rusların ağır basacak bir taarruz kudreti gösteremedikleri aşikar idi. Kafi olmıyan kuvvetlerle Narman (İd) ve Tortum üzerinden Erzurum istikametinde yaptıkları taarruz Tortum kasabasının şark ve şimalinde durdurulmuştu. Pasin Ovasında hiç bir ehemmiyeti faaliyet yapmadılar. Aras cenubundaki kuvvetlerinin çoğu suvari alaylarından mürekkep olup, bunlar, kah Aras vadisinde, kah Velibaba'dan Eleşkird Ovası'na geçerek Karaki-

lise taraflarında ve Fırat Vadisi boyunca cenuba doğru taarruz teşebbüslerinde bulunuyorlar. Ve bu oynak hareketleriyle bizi oyalıyorlardı. Ruslar, Avrupa cephesinden Kafkas Cephesine yeni kuvvetler getirmedikleri takdirde, bugünkü kuvvetleriyle 1915 yazında Erzurum'u zaptedecek ve daha batı taraflara ilerliyecek kudrette değildiler. Son günlerde Rusların gösterdikleri taarruz hamlelerine göre, Üçüncü Ordu Kumandanı, karargahını Erzurum'da bulundurmayı ve cephesini üç kuvvet grubuna ayırmayı münasip görmüştü. Tortum istikametinde Mayıs ayının birinci yarısında yapılmış olan Rus taarruzlarının zoriyle Tortum tarafında Dokuzuncu ve Onunucu Kolordulardan mürekkep Ordu kısmı küllisi toplanmıştı. Merkezde, Pasin Ovasında Onbirinci Kolordu ile Beşinci Kuvvei Seferiye ve İkinci Nizamiye Suvari Fırkası bulunuyordu. Bunlar, "Pasinler grubu" ünvanıyla Onbirinci Kolordu Kumandanının emri altına verilmişti. Sağ cenahta murad vadisinde, Malazgirt civarında Üçüncü İhtiyat Suvari Fırkası, Van taraflarında, Dilman mağlubiyetinden sonra İran'ı terk ederek geri çekilmekte olan Birinci Kuvvei Seferiye ile Van Seyyar Jandarma Fırkasının bakiyesi bulunuyordu. Bunları da bir kumanda altına sokmak icap ediyordu.

Dilman Muharebesi. Rusların Karakilise'den Malazgird'e ve Patnos'a doğru ilerlmeleri, onların kuvvetli tazyiklerinden ziyade, bizim Üçüncü İhtiyat suvari Fırkası adındaki Kürt aşiretlerinden devşirilmiş intizamsız ve talim ve terbiyeden mahrum atlı yığınlarımızın ve hudut taburlarının ciddi bir mukavemet göstermemelerinden ileri gelmişti. Karakilisenin şarkındaki diğer Rus kuvvetleri de, Ermenilerle beraber, Abağa üzerinden

Van'a doğru tazyik yapıyorlardı.

İstanbul'dan bin türlü hayal ve ümitlere kapılarak Başkumandan Vekilinin şahsi emirleriyle pek mükemmel bir surette teşkil ve techiz edilmiş ve taburları binden fazla muharipli dolgun mevcutlar ile hareket etmiş olan Birinci Kuvvei Seferiye mükemmel bir fırka idi: Tekmil mevcudu, onüç bin insan, on bin tüfenk, sekiz makineli tüfenk, sekiz cebel topu, üç bin at ve katır, sekiz yüz deveye baliğ oluyordu. Yalnız makineli tüfenkleri az, topçu kuvveti çok zayıf idi. Mühim düşman kuvvetleriyle çarpışılacağı zaman bu zayıflığın gözönüne getirilmesi lazım idi. Fırkanın kumandanı Yarbay Halil Bey ve Kurmay Subayı Binbaşı Basri Bey idi.

Van Seyyar Jandarma Fırkası, Van Jandarma Alayının seferberlikte, fırkaya çıkarılmasiyle yeni teşkil edilmiş ve Jandarma Alay Kumandanı Binbaşı Kazım Bey'in kumandasında bulunuyordu. Bu fırkanın, kendi emrine verilen sekiz hudut taburiyle birlikte mevcudu, harbin başında 86 subay ile 6390 muharip askerden, bir bölük suvariden, altı mantelli sahra topu ile iki adet cebel topundan mürekkep idi. Taburların mevcudu dört yüz ile sekiz yüz arasında idi.

Bu seyyar jandarma fırkası, Van Vilayetinin şark hududunda Ruslara karşı müdafaa vazifesini deruhde etmişti. Birinci Kuvvei Seferiye ise, iki aylık bir şimendüfer ve kara yolculuğu yaptıktan sonra, kol başısiyle 18/2/1915 de Musul'a varabilmişti. Burada, istirahat etmek, geri kalan dökümtülerini toplamak ve bazı noksanlarını ikmal etmek için uzunca müddet durmuştu. Bu iki aylık müddet zarfında, Üçüncü ordu, Sarıkamış felaketine uğramış, tifüs salgını ile de büyük kayıplar vermişti.

Diğer taraftan Azerbaycan'da bulunan Rus kuvvetleri, Ermenilerle beraber Van'ın şark tarafındaki hudutlarımızı üç istikamette geçerek Mart başında Van'a doğru ilerlemeğe çalışıyorlardı. Daha harbin ilk aylarında Van Vilayetinde Ermenilerin ihtilal çıkaracakları sezilmiş; Rus kuvvetlerinin Van istikametindeki taarruz ve tazyikleriyle Ermeni komitecilerin teşebbüs ve hazırlıkları arasında münasebet bulunduğu anlaşılmıştı.

1915 senesi Şubatının ikinci yarısında Musul'a gelebilen Birinci Kuvvei Seferiyeyi, Musul'dan Tebriz istikametinde yürütmek fikrinden artık vazgeçmek, Üçüncü Ordunun zayıf halini, Van civarındaki tehlikenin büyüklüğünü dikkate alarak Van'ı korumak ve Ermeni isyanından kurtarmak için bu fırkayı Bitlis ve Van taraflarına doğru sevketmek lazımdı.

Fakat buna ehemmiyet verilmedi. Sarıkamış felaketinden sonra taarruz kabiliyetini kaybetmiş ve çok zayıf düşmüş olan Üçüncü Ordunun, Rusların ehemmiyetli bir taarruzları karşısında Erzurum'u bile müdafaa etmesi çok güç olduğundan, bu ordudan kuvvet ayırarak Van tarafını kuvvetlendirmek, düşman istilasında ve Ermeni isyanında Van'ı sağlam elde tutmak mümkün değildi. Üçüncü Ordu bu vaziyette oldukça, bir fırkadan ibaret zayıf bir kuvvetin tek başına Musul'dan Tebriz istikametinde ilerlemesi, manasız, muvaffak olması gayri mümkün, bilakis yalnız başına ezilmeye müncer olacak, sonu şüpheli bir hareket idi. Musul ile İran hududu arasında, Revandiz civarındaki dağlarda, katır veya keçi yollarından, izlerinden başka yol yok idi. Bu izler üzerinde piyadeler bile birbiri arkasında, teker teker, uzun bir zincir gibi yürümeğe mecbur idiler. böyle bir yol veya iz üzerinde menzil teşkilleri yapmak ve geri hizmetini tan-

zim etmek de kolay değildi. Hastaların ve yaralıların geriye nakli çok güç ve belki de bazı ağır hasta ve yaralılar için gayri mümkün olacaktı. Birinci Kuvvei Seferiyenin silahlarına uygun cephane, Musul'da bile, mevcut değildi. Koca bir fırka asker, eşkiya takibine memur bir piyade bölüğü gibi sevk ve idare olunamazdı.

Muntazam ve kuvvetli Rus ve İngiliz ordularına karşı çete harbi veya gerilla tarzında savaş yapmak ve hakikatte hiç bir tesiri olmayan cihad ilanından ve fetvasından büyük hulyalara düşerek hudutlarımızın dışında bulunan İslam veya Türk halkın ayaklanacağını ve bize iltihak edeceklerini ümit etmek, ne fenne ve ilme, ne akla uygun ve ne de realist bir düşünce idi.. Sadece kuru bir ütopyaydı. Hayal deryasında yüzmek, tahakkuku gayri mümkün, boş ve neticesiz hülyalara dalmaktı.

İki ay evvel, 1914 senesi sonunda Üçüncü Ordunun uğradığı Sarıkamış felaketi, 1915 Şubatının Üçüncü günü Dördüncü Ordunun Kanal muharebesindeki muvaffakiyetsizliği ve ric'ati, 12 Şubatta Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın bile ölmesini mucip olan kuvvetli bir tifüs salgınını Üçüncü Orduda şiddetle hüküm sürmesi, 1915 senesi başından beri Van civarında kaynıyan Ermeni isyan kazanı ve o taraftaki Rus tazyikleri, 1915 senesi Şubat ayının 18 inden itibaren Musul'a gelmeğe başlıyan BirinciKuvvei Seferiyenin şimdi ne tarafa yürümesinin münasip olacağına dair yeni realitelere uygun ve akıllı bir karar vermek lüzumunu göstermekte idi. Fakat bu sebepleri kimse düşünmedi. Başkumandanın hususi bir ehemmiyet verdiği bu işe müdahale edilmedi. Bizim Üçüncü Ordu Karargahından yaptığımız teşebbüsler de akim kaldı. Mahmut Kamil Paşa'nın Enver Paşa'ya karşı oportünist davranması, bu teşebbüsleri

neticesiz bıraktı.

Van Seyyar Jandarma Fırkası, Martın başında, Rus taarruzlarına mukavemet edemiyerek Kotur tarafında Van'a doğru çekildiğinden Birinci Kuvvei Seferiyenin artık Musul'da vakit geçirmiyerek harekete geçmesi lüzumu gerek Başkumandanlıktan ve gerek Ordu Kumandanlığından tebliğ olunmuş ve Van Valisi Cevdet Bey de Van hakkındaki endişelerini bildirerek kuvvei seferiyenin yardımını istemişti.

Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanı, Musul'dan Revandiz üzerinden Rumiye Gölü'nün şark tarafından Tebriz ve Dağıstan istikametinde ilerlemeğe karar vermiş ve bu kararını 1/3/1915 de Başkumandanlığa ve Üçüncü Ordu kumandanlığına bildirmiş olduğu halde Başkumandanlık bir itiraz yapmamıştı. Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanı da umumi harp vaziyetini dikkate alarak kendiliğinden doğru bir karar vermemişti.

5/3/1915 tarihinde Birinci Kuvvei Seferiye, başta bulunan suvari bölüğüyle Musul'dan Revandiz'e harekete başladı. Fırkanın diğer birlikleri on parça halinde birer veya ikişer günlük fasıla ile suvari bölüğünü takip ettiler. Fırka Karargahı 14 Martta Musul'u terk etmiştir.

Dokuz günlük yürüyüşten sonra fırka, kolbaşısiyle Martın 14 üncü günü Revandiz'e varmış ve orada tam üç hafta durduktan sonra ancak 4 Nisan 1915 de tekrar harekete geçmiştir. Buna, harp esnasında bir fırkanın ileri yürüyüşü denemez. Hususiyle Van tarafındaki Ermeni isyanı ve Rus tazyiki, bunların karşısında Van Seyyar Jandarma Fırkasının zayıf durumu, Birinci Kuvvei Seferiyeyi gafletten uyandırmağa kafi gelmemiştir.

Bu esnada, İran'daki Rumiye şehri bizim elimizdeydi. Bu şehrin şimalinde bulunan bir hudut taburiyle bir gö-

nüllü taburu, Dilman civarında bulunan Rus kuvvetlerine karşı Rumiye'yi setr ve temin ediyorlardı. Eğer Birinci Kuvvei Seferiye, Musul ve Revandiz'de haftalarca durup vakit geçirmeseydi, Van Seyyar Jandarma Fırkasının bütün kuvvetlerinden de istifade ederek Van'daki Ermeni isyanı patlak vermeden Dilman civarındaki Rusları, belki, tard edebilirdi. Vakit geçtikçe Ermeni isyanı kuvvetlenmiş ve Nisan ortasında Van Seyyar Jandarma Fırkasının mühim bir kısmını asilere karşı gerilerde kullanmak zarureti hasıl olmuştur. Diğer taraftan Ruslar dahi Dilman civarındaki kuvvetlerini artırmak için vaziyetten istifade etmişlerdir.

Birinci Kuvvei Seferiye iki gün Rayat'ta istirahat ettikten sonra 17/4/1915 de Rumiye'ye vasıl oldu. Halbuki Musul'dan Revandiz'e ve Rayat'a yürüdüğü tarzda, Van'a yürümüş olsaydı, Mart sonuna kadar Birici Kuvvei Seferiye oraya varabilirdi.

Evvelce Rumiye Gölünün şarkından Tebriz'e doğru ilerlemeyi kararlaştırmış olan Birici Kuvvei Seferiye Kumandanı, 9/3/1915 tarihinde Üçüncü Ordu Kumandanının teklifi üzerine, Başkumandanlıktan 10/3/1915 de verilen emire tevfikan Rumiye Gölünün batı tarafına yürüyüş istikametini tebdil etmiştir. Bu suretle Van Seyyar Jandarma Fırkasının kuvvetleriyle işbirliği yaparak Dilman civarında bulunan Rus kuvvetlerini mağlup ve tard edebilmek ümidi besleniyordu. Üçüncü Ordu Kumandanı, 9/3/1915 tarihiyle Başkumandanlığa yazdığı şifrede Birinci Kuvvei Seferiyenin kendi emrine verilmesini de istemişti. Buna muvafakat edilmedi. Eğer bu cihet de kabul edilseydi, Üçüncü Ordu, bu kuvvei seferiyeyi Rumiye'den Başkale ve Van taraflarına çekebilecek ve Van'daki Ermeni isyanını bastırabilecekti. Birinci Kuvvei Sefe-

riye Rumiye'ye vardıktan sonra, orada da bir kaç gün istirahat etmiştir.

Van Valisi Cevdet Bey, daha 1915 senesi Mart ayı başında Van ihtilalinin başlamak üzere olduğunu Birinci Kuvvei Seferiye kumandaniyle Başkumandanlığa ihbar eylemiş ve nihayet 17/4/1915 de isyan büyük bir şekilde vilayetin her tarafında patlamıştır. Ayni günde Birinci Kuvvei Seferiye, ancak, Rumiye'ye gelebilmişti.

İsyan başladıktan sonra, Van Seyyar Jandarma Fırkasının mühim kısımlarını isyanı bastırmak için kullanmak mecburiyeti hasıl olmuştur.

20/4/1915 de, Dir'de bulunan Jandarma Fırkası Kumandanı, Rumiye'de bulunan Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanınına gönderdiği raporda, Van'ın muhtelif köylerinde Ermenilerin ve Colemrek'te Nasturilerin isyan ettiklerini Van'a kuvvet göndermek lazım geldiğini, Kotur ve Dir civarında üç tabur bırakarak diğer kuvvetlerini Van'a sevkedeceğini bildirmiştir.

Bu vaziyette Rumiye'de bulunan Birinci Kuvvei Seferiyenin Dilman'a doğru ilerliyerek oradaki Rusları tard edebilmesi ihtimali, artık, çok zayıf bir hale gelmişti. İki taraf arasında belki piyade kuvvetlerince muvazene varsa da, Rusların suvari, makineli tüfek ve topçu birlikleri kuvvetli idi. Bu ahavali ve Van isyanını dikkate alarak en geç Rumiye'de iken yeni bir karar vermek icap ediyodu. Rumiye'den Bacirğe-Gevar yoluyla Başkale tarafına yürüyerek Dir'de bulunan Van Seyyar Jandarma Fırkasiyle birleşmek ve Van isyanını bastırmak, ondan sonra, ahvale göre ve Van'a dayanarak Dilman ve Hoy tarafındaki Ruslara karşı hareket etmek muvafık olabilirdi. Her halde Van, Birinci Kuvvei Seferiye için Musul'dan daha elverişli bir menzil noktası idi: Musul'dan ta Rumi-

ye'ye kadar gönderilecek yiyecek ve yem, Başkale'ye ve Bitlis üzerinden Van'a da gönderilebilirdi. Bundan başka Kuvvei Seferiye, kendisine lazım olacak piyade ve topçu cephanesini Üçüncü Ordu menzillerinden daha kolay tedarik edebilirdi. Musul'dan Revandiz üzerinden Rumiye'ye giden yol, Musul'dan Bitlis ve Van taraflarına giden yollardan daha iyi ve daha kısa değildi. Rumiye'de de vaziyetin icap ettirdiği yeni karar verilmemiştir.

Bir hafta kadar Rumiye'de istirahat edildikten ve dökümtülerle hastalar bir dereceye kadar toplandıktan sonra, 24/4/1915 de, Birinci Kuvvei Seferiye Rumiye'den şimale doğru harekete geçmiş ve 29 Nisanda Dilman şehri civarındaki Ruslara taarruz etmeği tercih eylemiştir. Van isyanını, Van Valisinin bastırabileceği düşünülerek bu isyana fazla bir ehemmiyet verilmemiş olması muhtemeldir. Fakat Rusları tard edebilmek dahi çok şüpheli idi.

28 Nisan 1915 de Dilman ovasının cenubundaki Şorgöl tepelerine gelen Birinci Kuvvei Seferiye bu civarda Hantahti'da Ruslarla ilk müsademeyi yapmıştır. Buradaki zayıf Rus kuvvetleri akşam üzeri geri çekilmeğe muvaffak olmuşlardır. Bunların keşif veya ileri karakol müfrezeleri olduğu aşikardı. Vazifeleri de, sadece, bizim tazyikimiz karşısında geri çekilmek idi.

Şorgöl sırtlarından Dilman ve şimalindeki Rus mevzileri tetkik edildiği zaman, Rusların Dilman şehrinde bir ileri mevzi tuttukları ve asıl müdafaa mevziini Dilman şimalindeki yüksek sırtlarda tahkim ve ihzar etmiş oldukları anlaşılmıştır. Düşmana nisbetle müsavi miktarda piyade ve pek zayıf topçu ve makineli kuvvetleriyle Rusların tahkim edilmiş müdafaa mevziine taarruz edilecek olursa, muvaffakiyet ümidinin çok az olacağını an-

lamak güç değil idi.. Düşman belki piyadece dahi üstündü.

Rusların bu taraflardaki kuvvetlerinin Beşinci, Altıncı, Yedinci, Sekizinci Avcı alaylariyle, iki Kazak suvari alayından bir suvari bataryasiyle bir sahra ve üç cebel bataryasından mürekkep olduğu muhtelif kaynaklardan gelen ve Üçüncü Ordu Kumandanlığının bildirdiği resmi haberlerden anlaşılmıştı. Son günlerde Tebriz şimendüferiyle yeni Rus kuvvetlerinin Hoy ve Dilman taraflarına sevk edilmiş olmaları ihtimali kuvvetli idi.

Dir'de bulunan Van Seyyar Jandarma Fırkasının elde bulunan kuvvetleriyle Dilman istikametinde yürüyerek Birinci Kuvvei Seferiye ile hareket birliği yapması kararlaştırılmış olduğundan bu kuvvetleri beklemek ve Fırka Kumandanının mahalli ahval, yollar vesaire hakkındaki mütalaasını dinlemek ve ondan sonra karar vermek lazım iken bu fırkada beklenmemiş ve 29 Nisan 1915 de Dilman cenubundaki Rus ileri mevziine karşı, Kuvvei Seferiyenin tekmil piyade ve topçusiyle taarruz edilmiştir. Öğleden sonra, ileri mevzide bulunan Rus kuvvetleri, şehrin şimalinde ve Movancık köyü civarındaki asıl müdafaa mevziine çekilmişlerdir. Ruslar ile mevzilerdeki zayıf kuvvetleriyle Birinci Kuvvei Seferiyeyi, tekmil kuvvetlerini yapıp muharebeye sokmağa mecbur etmişler ve bu suretle ileri mevziden bekledikleri faydayı kazanmışlardır.

Birinci Kuvvei Seferiye, batı tarafından gelecek Van Seyyar Jandarma Fırkasının kuvvetleriyle buluşabilen ve Van bölgesiyle irtibatı muhafaza etmek için Dilman şehrinin batı tarafına doğru ilerliyecek yerde şehrin doğusundaki düz ovaya doğru ilerlemiş ve bu suretle bir kere alınmış olan açılma tertibi ve vaziyeti, asıl müdafaa

mevziine karşı yapılacak taarruzda da değiştirilememiştir. Musul'dan Rumiye'ye kadar ileri yürüyüşte gösterilmiş olan gevşeklik, duraklama ve vakit geçirmelerin aksine olarak, Dilman'daki düşmana yaklaşınca, onun cazibesine kapılmış avare bir peyk gibi, Van Seyyar Jandarma Fırkasını bile beklemiyerek, süratle Ruslara taarruz etmek, kayalara çarpan deniz dalgalarının kırılmısına benzer bir şuursuzluğa benzetilebilir.

30 Nisan 1915de, Birinci Kuvvei Seferiyenin birlikleri, ele geçirmiş oldukları yerlerde durup ertesi günü yapılacak asıl taarruza hazırlanmışlardır. Ancak bugün, Van Seyar Jandarma Fırkası Kumandanı iki taburla Dilman'ın Batı cenubundaki Selmas şehrine gelebilmiştir. Harbin başından beri yapılan ileri hareketler münasebetiyle yolları bilen Jandarma Fırkası Kumandanı, Dir istikametinde ve Van'a doğru çekilebilmek imkanını muhafaza için, esasen dağ teşkilatında ve mekkarili olan Birinci Kuvvei Seferiyenin de Selmas tarafına yanaşıp düşman mevziinin sağ cenahına taarruz edilmesini teklif etmiş, fakat kuvvei seferiye kumandanı bu teklifi kabul etmiyerek tekmil kuvvetiyle 1 Mayısta düşmana cepheden taarruzu tercih eylemiştir.

30/4/1915 akşamı geceleyin düşman mevziine yaklaşarak 1 Mayıs sabahı asıl Rus mevzillerinin süngü hücumiyle zaptı düşünülmüş ve buna göre emirler verlimiş ise de geceleyin ancak düşman mevziine dört, beş yüz metre mesafeye kadar yaklaşmak mümkün olmuş ve ondan sonra şiddetli düşman ateşi karşısında ilerlemek imkanı hasıl olmamıştır.

Artık muvaffakiyet ümidi kaybolmuş ve düşmanın şiddetli topçu ve piyade ateşi bizim birliklerimize mühimce kayıplar verdirmiştir. Nihayet akşama kadar bu-

lunan yerlerde sebat ederek geceleyin tekrar doğu cenup istikametinde, Şorgöl sırtlarına çekilmek kararı verilmiştir. İki gün evvelki ileri mevzi muharebesinde zaptolunan yerler ve tekmil muharebe meydanı tekrar düşmana bırakılmış ve bir çok yaralılarımızla hastalarımız Dilman şehrinde ve civarındaki siperlerde kalarak düşman eline esir düşmüşlerdir. Görülüyor ki Birinci Kuvvei Seferiye, kendi kuvvetlerine, subaylarla erlerin cesaretlerine ve talim ve terbiyelerine lüzumundan fazla güvenerek kendisinden daha kuvvetli ve müdafaada olan Rusları mağlup edeceğini zan ve ümit etmiştir. 2/5/1915 sabahı Şorgöl sırtlarına kadar geriye çekilen birliklerimiz orada durmuşlar ve düşman tarafından takip ve iz'aç olunmamışlardır. İki günlük muharebede toplam 19 subay ve 503 er şehit, 36 subay ve 1405 er mercuh kaybedilmiş ve ayrıca düşmana yaralı ve hasta olarak dört yüz kadar esir terk olunmuştur. Yollarda döküntü ve hasta bırakmış bir fırka için yeniden 2500 muharebe kayıbı vermek, ehemmiyetsiz değildir.

Dilman muharebesi, gerek ileri hareket ve gerek muharebenin şekli ve neticesi itibariyle Birici Kanal muharebesine pek benzer. Ancak kanal boyundan ric'at düzgün ve kayıpsız yapıldığı halde Birinci Kuvvei Seferiyenin Bitlis'e çekilmesi pek faciah olmuştur.

Birinci Kuvvei Seferiye, 2 Mayıstan 12 Mayısa kadar tam ongün Şorgöl sırtlarında vakit geçirmiş ve tereddüt içinde kalarak, güya, düşmanın taarruzunu beklemiş ise de Ruslar buna lüzum görmiyerek Van isyanını körüklemişlerdir.

Kaybedilen Dilman muharebesiyle artık Azerbaycan'da ilerlemek ve Dağıstan'ı ele geçirip Rusların gerilerinde isyan çıkarmak emelleri tamamiyle mahvolmuştu.

Birinci Kuvvei Seferiye, düşmanla yaptığı ilk muharebede mağlubiyete uğramıştı. Hulyadan ve gafletten uyanmak için Dilman darbesini yemek lazım gelmişti. Makul teklifleri kabul etmiyerek hulya peşinde ısrarla koşanlar için bu şamar pek ağır olmuştur.

Bu fırka Şorgöl sırtlarında on gün beklerken, Ruslar şarktan ve şimalden Van istikametinde kuvvetler sevkederek asi Ermenilere yardım etmeye ve Van şehrini ele geçirmek için çalışmağa devam etmişlerdir.

Kuvvei Seferiye Kumandanı kendiliğinden bir karar vermiyerek nihayet 5 Mayıs akşamı Başkumandanlığa yazdığı bir şifre ile şu teklifte bulunmuştur:

"Rumiye istikametini bir miktar jandarma kuvvetiyle ve aşiretlerle setir edip Kuvvei Seferiye ile Hanik ve Kotur üzerine yürümeği; arkamı bizim memlekete vererek Rusları bir kaç gün tarassut etmeği ve bu müddet zarfında Cevdet Bey'e karşı Van içinde elan mukavemet eden Ermenileri lüzum görülecek miktarda kuvvetimle imha ettikten sonra umum Van kuvvetlerini de toplayarak Saray - Kotur üzerinden garptan şarka ve doğruca Hoy'a taarruz etmeği düşünüyorum. Bu suretle hareketim tensip buyurulursa menzil hizmetlerimi ona göre tanzim edeyim. Yani Musul - Rumiye sevkiyatını Başkale istikametinde cereyan ettirmeğe çalışayım. Çünkü yalnız Van fakirdir; Kuvvei Seferiyeyi beslemeğe kafi değildir."

Çok geç kalmış olan bu müracaat ve tekliften bir gün sonra, 6 Mayısta Başkumandanlığa yazılan diğer bir şifrede ise, "Şahseven Aşiretinin müracaatından, Tebriz'in işgalindenki faydalardan" bahsolunmuştur.

Birbirine zıd olan bu iki telgrafa karşı, Başkumandanlık, 8/9 Mayısta yazılan bir şifre ile : "Van ihtilalinin süratle bastırılması için sizin muavenetiniz lazım mıdır?

Fırkanızı parçalamağa mecbur olmamanızı tercih ederim.. Erzurum'dan Van'a kuvvet gönderildi İngilizlerle Fransızlar Çanakkale'ye Karadan asker çıkardılar.. Şahsevenlerin mutemedini hüsnü kabul ediniz. Bizimle müşterek hareketlere hazırlanmak üzere kendisine beş bin lira kadar para veriniz." tarzında cevap vermiştir.

Görülüyor ki, Karargahı Umumî'de dahi Van vaziyetine hala ehemmiyet verilmemiş ve beş bin altın liranın sarfı göze alınmıştır. Esasen aşiret reisi de böyle bir para koparmak için hulûs çakmıştı. Fakat kim anlayacak?.. Bol keseden bu mirasyediliğe ne lüzum vardı? Ve neye yarayacaktı?

Van kayboldu. Başkumandanlığın yukarıda yazılı tebliği, henüz kuvvei seferiyeye varmadan evvel, 10/5/1915 de, Van Valisi Cevdet Bey, Birinci Kuvvei Seferiyeye gönderdiği bir telgrafta, "Ruslarla Ermenilerin Tutak ve Abağa üzerlerinden Van havzasına ilerlemekte olduklarını, aşiretlerin dağıldıklarını, Van'ı bir türlü kamilen ele geçiremediğini, Birinci Kuvvei Seferiyenin ya müstacelen Van'a gelmesi veya her ne pahasına olursa olsun Kuvvei Seferiyenin karşısındaki Rus kuvvetlerine taarruz ile onları mağlup etmesi lazım geldiğini" yazmıştır. Cevdet Bey aynı zamanda Başkumandanlığa da tekrar müracaat ederek Van vaziyeti üzerine dikkati çekmiş ve Birinci Kuvvei Seferiyenin taarruzunda muvaffakiyet ihtimali olmadığına göre müdafaa vaziyeti ile İran dahilinde kalmasının Van taraflarını düşman istilasına maruz bırakacağını acı bir lisanla yazmıştır. Van Valisinin realiteye uygun görüş ve iş'arları üzerine Birinci Kuvvei Seferiye kumandanı 11 Mayısta tekrar Başkumandanlığa müracaatle "Van'ı kurtarmak üzere mezkur

mıntakaya gideceğini" bildirmiştir. Ayni gün akşamı, Başkumandanvekili : "İlk önce Ermeni isyanının kökünden izalesini daha mühim gördüğünü, bu hususta kuvvei seferiyeyi serbest bıraktığını, münasip gördügü istikamette hareket etmesini, ve kuvvei seferiyeyi Üçüncü Ordu emirine verdiğini" tebliğ etmiştir. Fakat bu kararlar çok geç verilmiştir. Büyük mefkureden vazgeçmek zor olmuştur. Eğer bu karar Mart içinde Üçüncü Ordunun müracaatı neticesinde verilmiş olsaydı Dilman mağlubiyeti olmaz, Van da elden çıkmazdı.

Birinci Kuvvei Seferiye kumandanının muhabere ve tereddütle geçirdiği on gün zarfında düşman Selmas ve civarını ele geçirerek kuvvei seferiyenin o taraftan kısaca Van cihetine geçmesine imkan veren yolları kesmiş olduğundan 12/13 Mayıs 1915 gecesi Birinci Kuvvei Seferiye, Dilman cenubundaki Şorgöl sırtlarından hareketle Bacirge - Gevar - Başkale yoliyle Van istikametinde yürüyüşe başlamıştır. Ancak, Van ile Başkale arasındaki Çuh Gediği'nin o zamana kadar Ruslar tarafından tutulmamış olması ve bizim kuvvetlerimizin süratle Başkale'ye varabilmeleri halinde kuvvei seferiyenin Van'a yürümesi mümkündü.

Bacirge - Gevar - Başkale yolu, Dilman muharebesinden evvel daha Rumiye'de iken Birinci Kuvvei Seferiyenin sapıp takip etmesi lazım gelen istikametti. Kuvvei Seferiyenin ric'ati üzerine Ruslar da Kotur ve Saray üzerinden Van istikametinde ve Dilmandan doğrudan doğruya Dir üzerinden Başkale'ye yürüyüşe başlamışlardı. Fena ve dolaşık yollarda Birinci Kuvvei Seferiyeyi takip etmek gafletini göstermiyerek ondan evvel Van'a ve Başkale'ye varmayı tercih etmişlerdi. Ayrıca şimalden Bargiri üzerinden Van'a doğru diğer Rus kuvvetleri de ilerle-

mekte idiler.

Nihayet Dilman'dan Dir üzerinden ilerliyen Rus kuvvetleri Başkale'yi, Kuvvei Seferiye'den evvel işgal etmeğe ve Çuh Gediğine sokulmağa muvaffak olduklarından 19 Mayıs akşamı Başkale cenubuna gelebilmiş olan Birinci Kuvvei Seferiye aldığı emre rağmen, Başkale'deki Rusları tard edip Van'ı kurtarmak kararını vermemiş ve daha zor ve daha çok kayıpları mucip olan bir hareket ihtiyar etmiştir. Van Gölü cenubundaki dağların arkasından Şırhak istikametinde, vahşi ve sarp Bervari vadisinden Bitlis'e doğru - onbinlerin ricatine benzer bir tarzda - çekilmeği tercih eylemiştir. Bu esnada çok sıkıntı ve yorgunluk çekilmiş ve mühim miktarda hasta ve döküntü bırakılmıştır. Şimalden gelen Rus kuvvetleri karşısında Van Valisi Cevdet Bey Van'daki kuvvetlerle 16/17 Mayıs gecesi Van şehrini terk ederek Başkale üzerinden çekilmiş ve bu kasabanın cenup taraflarında Birinci Kuvvei Seferiyeye iltihak etmiştir.

Bir çok zor yürüyüşlerden ve Ermeni çeteleriyle müsademelerden sonra, nihayet 31/5/1915 akşamı gece yürüyüşüyle Merdane kasabasına gelen Birinci Kuvvei Seferiye, Van Jandarma Fırkasının yürüyüş kolunu düşman zannederek, mühimce bir panik yapmış ve neden sonra yanlışlık anlaşılarak sükunet güçlükle iade olunabilmiştir.

17 Mayıstan sonra, Rusların ve Ermenilerin bütün gayretleri, Kuvvei Seferiyenin Van istikametinde ilerlemesine ve Van şehrinin bizim kuvvetlerimiz tarafından istirdat edilmesine meydan ve imkan vermemeğe çalışmaktan ibaret kalmıştı. Bu esnada Van'ın cenubundaki Vastan müfrezesi de mağlüp olarak Van gölü cenubundan Tatvan şarkına doğru çekilmişti.

Birinci Kuvvei Seferiye, ağırlıklarının ve nakliye vasıtlarının büyük bir kısmını düşmana kaptırmış, insanca da mühim kayıplar ve döküntüler vermişti. Jandarma Fırkası da firar ve saire yüzünden çok erimiş olduğundan hudut taburları lağvedilerek beş seyyar jandarma taburu haline ifrağ olunmuştur.

İşte, Azerbaycan'ın fethine ve Rus ordunun gerilerinde isyan çıkarmağa gönderilen ve büyük hulyalar kurmağa vasıta edilen Birinci Kuvvei Seferiye şimdi Van şehrini bile kurtaramıyarak 20/6/1915 de, çok fena yollardan Bitlis'e gelebilmiştir. Harbin başında, hesapsız taarruzlarla uğradığımız Sarıkamış felaketinden, Kanal Seferi muvaffakiyetsizliğinden, Şuaybe bozgunundan sonra, şimdi dördüncü olarak bir Dilman mağlubiyeti bunlara ilave edilmiş oldu.

Esasen Dilman civarındaki Rus müdafaa mevzilerine taarruz etmek muvafik değil idi. Fakat, bu taarruz ile bir muvaffakiyet elde edilemeyince, on gün beklemek ve muhabere ile vakit geçirmek daha zararlı olmuştur. Hakiki vaziyet, hiç bir zamanda iyi takdir edilememiş ve hatta Dilman mağlubiyetinden sonra bile, 6/5/1915 tarihinde Başkumandanlığa çekilen telgrafta:

"Tebriz'den Şahseven Aşiretinin mebuslarının geldiği ve Tebriz'e muntazam bir Osmanlı kuvveti girdiği anda bütün İran aşiretlerinin harbe kati olduğunu temin ettikleri ve bunun doğru olduğu ve Tebriz bizim elimizde olursa Rusların ebediyen İran'a vedaa mecbur kalacakları ve İran'da teşkilat icrasiyle Şarki Kafkasya'nın işgalinin mümkün olacağı" arz ve teklif olunmuştur. Sarıkamış ve Dilman felaketlerinden sonra, Van'ın tehlikede olduğu bir sırada vatanın öz topraklarının müdafaası güçleşmiş iken, bizim muvasala hatlarımız ve Rusların

Tebriz'e kadar bir demiryoliyle bağlı oldukları düşünülmeksizin bu tarzda mütalaalarda bulunmak, hiç doğru değildi.

Bu lafların sevkulceyş ve tabiye ilimleriyle hiç bir münasebeti yoktu. İdrak ve kabiliyetleri fevkinde makamlara kondurulmuş olanların bu çeşit fikirleri ileri sürerek harp idaresine fena tesir ve müdahaleler yaptıklarını teessürle itiraf etmek lazımdır. Bu tekliften onüç gün sonra, Başkale cenubundan Takurabad'a gelmiş olan Birinci Kuvvei Seferiye, Başkale'deki düşmanı tarda cesaret edemiyerek bir hayli tereddüt etmiş ve Nurduz dağlarında günler geçirmiştir. Nihayet 31 Mayıs akşamı Mervana'ya gelmiş; 1/6/1915 de düşmanla son müsademeler yapılarak ertesi gün Avan Çukurunda istirahat edilmiş ve düşman maksadına nail olduğu için artık takipten vazgeçmiş bulunduğundan onunla temas kesilmiştir. Bugün Bervari telgrafhanesi vasıtasiyle Başkumandanlığa ve Üçüncü Ordu Kumandanlığına yazılan raporda bu tereddüt şu suretle izah olunmuştur:

"İran'daki Rus kuvvetleri Van'ı işgal eden Ruslarla beraber Van geçitlerini tutmuş olduğundan pek fakir, hatta yevmi sarfiyatın beşte birini temin mümkün olmayan bu mıntakada bu geçitleri açmak için günlerce sürecek muharebelere iaşe vaziyeti müsait olmadığı, askerin bir müddetten beri yalnız etle ve hayvanların yeşil otla beslendiği, binaenalyeh mebzul bir mıntakaya düşerek yeniden taarruz hareketlerine başlamak üzere Bitlis'e teveccüh olunduğu maruzdur." Bu karar ve rapor başka bir kumandanı felakete uğratabilirdi.

Dilman mağlubiyeti neticesinde, Van'ın düşman işgaline geçmesi, gerek Üçüncü Orduda ve gerek Başkumandanlıkta ciddi endişeler husule getirmişti. Başkuman-

danlığın Mayıs ortasında sorduğu bir suale karşı Üçüncü Ordu kumandanı verdiği uzun bir cevabın sonunda "Düşmanın kuvvetli ve Van vilayetinin isyan halinde bulunması dikkate alındığı halde o taraflardaki kuvvetlerimizin düşmanın bu havaliden tardına, daha cenuba, Bitlis ve Diyarbakır'a doğru sarkmasının men'ine kafi gelemiyeceğini" bildirmiştir.

Bunun üzerine Başkumandanlık Azerbaycan hülyasından artık vazgeçerek hakikate nüfuz etmiş ve 1915 Mayıs ayı nihayetinde, Dördüncü Orduya bağlı Onikinci Kolordunun Halep civarında bulunan 36 ncı fırkasını Üçüncü Ordu emrine vermiştir. Harp Hatıralarımın Birinci Cildinin 125 inci sayfasında bu fırkanın Bağdat'tan geldiği yazılmış ise de orada bir yanlışlık eseri olarak Halep yerine Bağdat yazılmıştır. Bu kolordunun diğer 35 inci Fırkası bir kaç ay evvel yine Halep'ten Bağdat cihetine sevkedilmişti.

Otuzaltıncı Fırka yerine daha iyi bir fırka gönderilmesini Üçüncü Ordu Kumandanı rica etmiş ise de kabul olunmamış ve bir kaç gün sonra bu fırkanın Halep'ten şimendüferle Telli'ebyaz istasyonuna sevkine başlanmıştır. 36 ncı Fırka, Diyarbakır üzerinden Bitlis istikametinde yürüyecekti, iki taburiyle 8 Haziranda Diyarbakır'dan hareket etmiş olan 36 ncı Fırkanın ancak Haziran sonlarına doğru Bitlis'te toplanması mümkündü. O zamana kadar vaziyetin ne olacağı kestirilemezdi.

Malazgird kasabasını işgal etmiş olan Rusları tard edemiyen Üçüncü ihtiyat Suvari Fırkası 31/5/1915 de Üçüncü Ordu Kumandanı, Beşinci Kuvvei Seferiyenin hemen Hınıs'a gidip toplanmasını ve kendisine lazımg gelen talimatın orada verileceğini tebliğ etti. Başkumandanlık, Beşinci Kuvvei Seferiyenin Bitlis'e gönderilmesi-

ni talep ediyordu. Şu suretle Birinci Kuvvei Seferiyeden başka, Beşinci Kuvvei Seferiye ile 36 ncı Fırka da bir müddet sonra Ordunun sağ cenahında, Bitlis tarafında bulunacaktı. Realiteye uymayan kararlar ve hareketler yüzünden fırkalar dama taşı gibi bir ileriye bir geriye, bir sağa, bir sola yürüyüş yapmakta idiler. 38 nci Fırkanın daha Musul'da iken, kolordusuyla beraber şimale sevki, Kafkas cephesinde bir işe yaramıyan 13 üncü Kolordunun Irak'ta bırakılması daha doğru olurdu. Kanal seferi yüzünden 12 nci Kolordunun Musul'dan Haleb'e sevki uygun düşmemişti. İlk önce İkinci Orduya bağlı olan bu kolordu, hiç olmazsa en geç, tıpkı Onuncu Kolordu gibi, Üçüncü Ordu emrine verilmesi ihtimali gözönüne getirilerek uzunca müddet Musul civarında tutulmuş olsaydı daha akıllı hareket edilmiş olurdu.

Rusların, Malazgird ve Van istikametlerindeki tazyikleri, Van'dan başka, Muş ovasında ve dağlarındaki Ermenileri de ayaklandırmıştı. 17 Nisanda Şıtak Kazasının Ermenileri, İsyan ederek memurları ve jandarmaları öldürmüşlerdi. 20 Nisanda Van şehri içinde Ermeniler karakollara ve İslam hanelerine silahla taarruz ederek baş kaldırmışlardı. Van şehri içinde Vali Cevdet Bey'in emrindeki kuvvetlerle Ermeniler uzun müddet çarpışmışlar ve nihayet Rusların şehire yaklaşmaları üzerine 16/5/1915 akşamı Van şehri terk olunmuştu.

Bir yandan Ermeni isyanı, diğer taraftan Rusların tazyikleri, nihayet Van'ın düşman eline geçmesi Bitlis taraflarına yeni kuvvetler sevkini icap ettirmişti. Artık o tarafta kuvvetli bir el altında iyi bir idare ve kumanda vaziyeti vücuda getirmenin lüzumunu hadiseler acı bir şekilde anlatmıştı. 1915 Mayısının ikinci yarısı, gerek Aras vadisinde ve gerek Tortum cihetinde, umumi ola-

rak, sükunetle geçmiştir.

Mayıs ayının son günlerinde Tortum'da, Üçüncü Ordu Kumandanının ne düşündüğünü bilmiyordum. Pasinler Grupu Kumandanlığının ihdasından sonra, bir işim kalmamıştı. Bana son verilen vazife ve sıfat manasız, adeta sözde bir iş, lafzı murad, kelime oyunu gibi bir şey idi.

Pasinler Grupu Kumandanlığı diye ayrıca vücut bulmuş bir teşekkül olmadığı gibi, bu grup kumandanını ilk verdiği emir dahi benim kendisiyle birlikte çalışmamı teşvik edecek mahiyette değil idi. Bu zatın tasavvuf ve tarikat işleriyle meşgul olmuş bulunduğu söyleniyordu. Derviş zihniyetiyle kumanda işlerini yürütebilmek şüpheli idi. Bugün için bana hiç bir iş düşmediğinden Hasankale'de istirahat etmekte idim. Telefonla konuştuğum zaman Mahmut Kamil Paşa'ya bu düşüncelerimi arzetmiştim.

Malazgird cihetinde bir sükunet hasıl olmuştu. Muş'taki talimgahtan tertip edilen kuvvetler ile gönüllüler Bulanık (Kop) kasabasını işgal etmişlerdi. Verilen emir üzerine, 10/6/1915 de Beşinci Kuvvei Seferiye, bir taburunu Kop kasabasında terk ederek Muş'a doğru hareket etti. Bu fırka, Hınıs civarında beş gün beklemişti.

10 Haziran akşam üzeri, Üçüncü Ordu Kumandanı, Erzurum üzerinden Tortum'a gelmekliğimi emretti. Ertesi günü hareketle Erzurum'a gittim. Burada beni telefon başına çağıran Mahmut Kamil Paşa, Karagöbek'e gelerek orada kalmaklığımı ve icabında o taraftaki birliklere kumanda etmekliğimi ve dün Rusların tekrar taarruza başladıklarını bana söyledi.

İkinci Tortum Muharebesi. 10/6/1915 sabahı, yeniden Tortum civarında taarruza başlamış olan Ruslar, Onuncu ve Dokuzunu Kolordularımızın Tortum şark ve şimalinde tutmakta oldukları müdafaa mevzilerinin sağ cenahına yükleniyorlardı.

İhtimal ki, Ruslar, Beşinci Kuvvei Seferiyenin Bitlis tarafına sevk edilmek üzere Hınıs'a doğru hareket etmiş olduğunu haber almışlar ve Van'ın istirdadı teşebbüsünde bulunacağımızı zannederek Tortum taraflarından kuvvet alınmasına muhalefet için bu taarruzu yapmağa başlamışlardı. Diğer taraftan Onbirinci Kolordu ile Onuncu Kolordu arasında büyücek bir boşluk bulunduğunu da anlamışlardı. Aras Vadisinden şimale doğru hareketle Koşa üzerinden gelmiş olan 28 ici Fırka, Onuncu Kolordunun, Tortum şarkında Karapınar civarındaki sağ cenahına alınmış idi. Onuncu ve Onbirinci Kolordular arasındaki Koşa, Horhor, Ekerek tarafları zayıf kuvvetlerle ve suvarilerle tarassut olunuyordu. Onbirinci Kolordu cephesinde sükunet vardı; bunun sol cenahı, Koşa'nın doğu cenup tarafında Karabıyık civarında idi.

10/6/1915 akşamı Üçüncü Ordu Kumandanı, Onbirinci Kolordudan altı taburun Hansur - Başkale hattına sevkini ve 17 nici Fırkadan beş taburun da 28 inci Fırkanın sağ cenahına gönderilmesini emretti. Onbirinci Kolordu Kumandanı Albay Abdülkerim Bey tehlikeyi takdir ederek cephesinden altı yerine 9 tabur ayırmış ve bizzat bunlarla beraber hareket ederek 12 Haziranda Başkale civarına gelmiştir.

13 Haziran için Ordu Kumandanı, bir karşı taarruz icrasını emretmiş ise de Ruslar bunun tesirini beklemiyerek 12/13 Haziran gecesi geri çekilmişlerdir. Rus Kazaklarının menzil hatlarımıza doğru sarkmaları ihtimali

gözönüne getirilerek Erzurum'daki jandarmalardan ve milislerden iki tabur Karagöbeğe gönderilmiş ve buradaki diğer kuvvetlerle beraber kumandam altında müdafaa tertipleri alınmıştı.

İkinci Tortum muharebesi üç gün sürerek bazı ileri geri hareketlerimizi mucip olmuş ise de neticede Ruslar muvaffak olamıyarak geri çekilmişlerdir. 13 ve 14 Haziran sükunetle geçmiş ve 15 Haziranda sol cenahımızdaki 29 uncu Fırka, evvelce kaptırdığı bazı tepeleri istirdat etmiştir.

Vaziyetin düzelmesi üzerine Mahmut Kamil Paşa Karagöbek'ten Tortum'a gelmekliğimi emretti; 15/6/1915 de Tortum'da Ordu Karargahına iltihak ettim.

Tortum'dan Tatvan'a. Tortum'da, Ordu Karargahı, derin bir vadi içinde çadırlı ordugahta idi. Vadi gündüz sıcak ve gece pek serin oluyordu. Mahmut Kamil Paşa ile Ordunun umumi vaziyetini gözden geçirdik. Ordu Kumandanı, Rusların taarruz kudret ve niyetleri hakkında endişeli görünüyordu. Söz, Ordunun sağ cenahına, Van Gölü taraflarına geçti. Dilman Muharebesi, Van'ın kaybedilmesi ve Birinci Kuvvei Seferiyenin kararsız hareketleri ve ric'atleri hakkında görüştük. Nihayet o tarafta Birinci ve Beşinci Kuvvei Seferiyelerle 36 ncı Fırkadan ve Jandarma Fırkasından mürekkep dört fırkalık bir kuvvetin toplanmakta olduğunu ve bunları bir kumanda altında bulundurmak icap ettiğini söyledi. Henüz Birinci Kuvvei Seferiye ile Jandarma Fırkasından yeni bir haber alınmadığını, bunların Van Gölü cenubundaki dağlar arasından Bitlis'e doğru çekilmekte olduklarını izah etti. Bu kuvveti, sağ cenah grupu olarak bir kumanda al-

tında toplamak istediğini ve Kolordu Kumandanlığı salahiyetiyle bir kumandan tayin olunması lüzumunu Başkumandanlığa arzetmiş; Başkumandanlık muvafakat ederek kolordu Kumandanlığına kimi münasip gördüğünü sormuş; Mahmut Kamil Paşa da iki kişiyi teklif etmiş: Biri -ben: diğeri-Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanı Yarbay Halil imiş. Hikaye buraya gelince, Mahmut Kamil Paşa'nın çehresi kederli bir tavır aldı; gözlerimin içine baktı; ve durdu. Teklife cevap gelip gelmediğini şüpheli bıraktı.

Ben, bu tarzda teklifin ne netice verebileceğini derakap tahmin etmekte gecikmedim.

- Paşam, dedim, teklifinize çok teşekkürler ederim. Ancak bu tarzda teklif üzerine, neticenin benim için müsait olmıyacağını şimdiden arzederim.

- Ne için? dedi.

- Gösterdiğiniz diğer aday, Dilman'da mağlup olduktan başka, Van'ı da kurtaramamış olmakla beraber Enver Paşa'nın amucasıdır. Siz bu tarzda teklif yaparak iki adamı göstermekle Başkumandan Vekiline kendi amucasını tercih etmek fırsatını vermişsiniz.

- Evet, maattessüf, netice tahimininiz gibi çıktı; dedi. Sustum.

Bundan sonra, Karargahta şu izahatı aldım: Meğer, Mahmut Kamil Paşa beni Hasankaleden çağırdığı gün İstanbul'dan cevap gelmiş; Üçüncü Ordu Kumandanlığının teklifi üzerine, 10/6/1915 tarihinde gelen bu cevapta 7/6/1915 tarihli iradei seniye ile Yarbay Halil Bey'in Albaylığa terfi edildiği ve Kolordu Kumandanı salahiyet ve tahsisatiyle sağ cenahtaki müretteb Kolordu Kumandanlığına tayin olunduğunu ve ayni iradei seniye ile Van Jandarma Fırkası Kumandanı Binbaşı Kazım Bey'in

Yarbaylığa terfi edildiği tebliğ olunmuştur. Bu kolorduya daha sonra 18 inci Kolordu unvanı verilmiştir.

Mahmut Kamil Paşa, bu neticeden mütessir görünüyordu. Ben, artık tahakkuk etmiş bir vaziyet üzerine bir şey söylemeğe lüzum görmedim.

Akşam yemeğini, Mahmut Kamil Paşa ile beraber yedik. Yemekten sonra, Paşa sözü yine ayni meseleye getirdi. Ben sesimi çıkarmadım. Yalnız, yine boş ve işsiz kaldığıma müteessir olduğumu, herkesin vatana hizmet için çarpıştığı bir zamanda benim böyle avare durmaklığıma sıkıldığımı söyledim. Başka şeyler üzerinde konuşmağa başladık; kendisinden şu malumatı aldım:

17 nci Fırka Kumandanı Albay Sadık Sabri Bey'in tekaüdlük emri gelmiş ve yerine Lâzistan ve Havalisi Kumandanı Kurmay Başkanı Yarbay Kara Vasıf Bey tayin olunmuştur.

Beşinci Kuvvei Seferiye, Muş üzerinden Van Gölünün batı cenup köşesindeki Tatvan iskelesine varmış ve bir müfrezesini şimale doğru Karmuç tarafına, diğer bir müfrezesini, şarka doğru Reşadiye cihetine sürmüştür. Bu suretle Rusların ve Ermenilerin şimalden ve şarktan Bitlis'e doğru ileri hareketleri durdurulmuştur.

Malazgird cihetindeki Ruslar bir kısım kuvvetleriyle Patnos, Erciyeş ve Ahlat taraflarına gelmişlerdir. Malazgird ve Ahlat civarındaik Rus kuvvetlerinin 66 ncı Rus ihtiyat fırkasına mensup 261, 262 ve 263 üncü Piyade alaylariyle bir Kazak suvari livasından mürekkep olduğu tahmin olunmaktadır.

Kop'ta Muş Talimgah Kumandanı Binbaşı Osman Bey Kumandasında depo efradından ve 37 nci alayın bir taburundan mürekkep bir müfrezemiz vardır; "Kop da gel" lakabını haiz olan bu zat şimdi Kop'ta imiş.

İkinci Tortum muharebesinde 2800 rakımlı tepenin istirdadı esnasında 82 nci Alay çok zayiat vermiştir. Alay kumandaniyle 7 zabit şehit olmuş; üç defa kanlı hücum yapılmış; cem'an 222 şehit ve 450 mecruh mukabilinde tepe bizim elimizde kalmıştır.

Mahmut Kamil Paşa, muhaveremizin sonlarında yine lakırdıyı Van tarafına getirdi; nihayet, böyle boş durmaktan ise, Halil'den münhal kalan Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanlığını deruhde etmekliğimi teklif etti. Paşanın yüzüne pek acı ve elemli bir bakış ile baktım ve sustum. Ne düşündüğümü anladı.

- İlk fırsatta, kaybolan hakkınızı tekrar temin etmeğe çalışacağım, dedi.

- Bu gece müsaade buyurunuz da düşüneyim, cevabını verdim.

Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanı hakkında bezledilen, ayni zamanda hem rütbe ve hem makam itibariyle yapılan bu terfi' muamelesi, acaba bu Kuvvei Seferiyeye yaptırılmış olan İran sergüzeştinin fena akıbetini örtmek için mi tensip edilmişti? Yoksa, baba ve kardeşe paşalık unvanları verilmesi gibi işlerde görüldüğü üzere, akraba gayreti tesiriyle mi tasvip olunmuştur? Burası iyice kestirilemez. Ancak Birinci Dünya Harbi'nin sonunda, mesela Mustafa Kemal'in bir Mirliva Paşa (Tuğgeneral) rütbesiyle ve Halil'in bundan iki derece büyük rütbe ile görünmeleri bu hususta bir fikir verebilir. Bunlar, Enver Paşa merhumun, kahramanlık, vatanseverlik, mefkurecilik gibi iftihar ile zikredilecek yüksek vasıflarına mukabil, beşeri zayifliklerini gösteren notlar olabilir.

Ta Musul'dan Bitlis'e kadar kararsız ve gayet fena bir idare, hiç olmazsa tekaüde sevki icap ettirir idi. 17 nici

Fırka Kumandanı için böyle yapılmıştı. Her madalyanın parlak yüzünden başka, tersi de vardı; Napoleon Bonapart da böyle hususiyetler göstermişti. Kendi kendime: "Hoş gör; inşallah harbin sonu iyi olur da bunlar unutulur; dahiyane tedbirler meyanında kaynar: bizim pistonsuz yürümemiz bu kadar oluyor" dedim.

Sıkıntılı ve uykusuz geçen bir geceden sonra; böyle avare ve sığıntı gibi işsiz güçsüz dolaşmaktan ve bir vazifeye tayin olunmak için münasip bir yerin ve fırsatın zuhurunu gözlemektense, Birici Kuvvei Seferiye Kumandanlığını kabul etmeği, naçar, muvafık buldum; kararımı verdim. Kendi kendime; "Bu suretle yine bir baltaya sap olarak iş görmek mümkün olacak ve büsbütün yaya kalmaktansa atı unutup eşeğe binmeğe razı olmakta bir hayır vardır." dedim. Bununla beraber, ertesi sabah, 16 Haziranda, Paşaya sözü ben açmadım. Ordu Kumandanı ile kahvaltı ederken kendisi bana, ne karar verdiğimi sordu. Yukarıdaki düşüncelerimi ayni şekilde izah ederek boş durmaktan ise Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanlığını kabulü tercih ettiğimi söyledim ve şunları ilave ettim: "Bir muharebeyi kazanan muktedir bir adamın liyakat ve iktidarını fiilen isbat etmesi hasebiyle kıdem zammiyle, terfii ve daha yüksek kumandanlığa tayini ne kadar doğru ise, bir muharebeyi kaybeden her hangi bir kumandandan hesap sorulması da o kadar doğrudur. Fakat bilgisiz, müteredditve mağlup bir kumandana, galip bir kumandan muamelesi tatbik etmek çok yanlış bir harekettir; işte böyle yanlış hareketler, itibarı ve itimadı sarsar. Emanetlerin ehline verilmesi ve mükafatların yerine sarfedilmesi lazımdır. "Destiyi kıran da bir, suyu getiren de bir" diye bir atalar sözü vardır. Bunu, biz artık tarihte kalmış, bugün için masal olmuş görmek isterdik.

getiren de bir" diye bir atalar sözü vardır. Bunu, biz artık tarihte kalmış, bugün için masal olmuş görmek isterdik. İnsanın gücüne giden budur. Ölürken develerinden helallık dileyen deveciye, develerin söyledikleri söz ne kadar haklıdır" dedim.

Bu sözlerime Mahmut kamil Paşa, hak vermekle beraber, bir başkumandana amucasını kayırmak hareketinin çok görülmemesi icap ettiği cevabını verdi. Daha fazla bir şey sölemekliğim doğru olmayacaktı. Çünkü ben amir veya kontrol mevkiinde değildim. Keza İkinci ve Üçüncü Ordulara son iki ayda tayin edilen kumandanlar dahi aşağı yukarı aynı düşünce ile intihap olunmuşlardı. Kuvvetli murakebe olmadıkça keyfi hareketlerin önüne geçilemezdi.

Artık Tortum'da durmak istemedim; hemen Ordu kumandanından müsaade aldım ve İstanbul'dan benimle beraber gelmiş olan Üsteğmen Kurtcebe ile Cemil'i refakatime alarak yeni vazifemi deruhde için, Bitlis'in şimal doğusunda Van Gölü kenarındaki Tatvan istikametinde hareket ettim.

Şimdi, 1915 Haziranın ikinci yarısında yeni bir sergüzeşte doğru koşuyorduk....

Bitlis'e gelmezden evvel, 17/6/1915 de, Halil Bey, Albaylığa terfi edildiğini ve Kolordu Kumandanlığına tayin olunduğunu haber alınca, hemen Birinci Kuvvei Seferiye Kumandanlık vekaletini 44 üncü Alay Kumandanı Reşit Bey'e bırakarak 19 Haziranda Bitlis'e gelmiştir. Birinci Kuvvei Seferiye de bir gün sonra 20/6/1915 de Bitlis'e vasıl olmuştur. Beşinci Kuvvei Seferiyenin Karmuç'taki müfrezesi 18 Haziranda Ahlat'taki Rusları tard ederek orayı işgal etmiş idi. Bu kuvvei seferiyenin kısmı küllisi Tatvan civarında bulunuyordu.

Halil Bey, Bitlis'te bir kaç gün istirahat ederek yeni karargahını teşkil ile meşgul olmuştur.

Ruslar bu esnada Malazgird'in batı cenubunda Kop'ta bulunan müfrezemize taarruz ederek onu daha gerideki Liz mevkiine çekilmeğe mecbur eylemişlerdir. Bunun üzerine Ordu Kumandanlığı, Tatvan ve Ahlat'ta bulunan Beşinci Kuvvei Seferiyenin Nazikköy garbından Liz'e gönderilmesini emretmiş ve bu sebeple Bitlis'teki Birinci Kuvvei Seferiye de, 23/6/1915 günü Tatvan'a sevkolunmuştur. Bu fırkanın Yedinci Alayı Ahlat'a giderek Beşinci Kuvvei Seferiyenin müfrezesini değiştirmiştir.

Sağ cenah grupu (Mürettep Kolordu) karargahı da aynı gün akşamı Bitlis'ten Tatvan'a nakledilmiştir.

Biz, 24/6/1915 günü akşamı Tatvan'a geldik; Birinci Kuvvei Seferiyenin Kumandasını deruhde ettim.

Torţum Muharebelerinden bir şey kazanamamış olan Ruslar, Dilman'daki muvaffakiyetlerinden istifade ederek Ermeni çeteleriyle beraber Van Gölünün cenubunda ve şimalinde ilerlemişler; Malazgird'i, Kop'u, Patnos'u ve Adilcevaz taraflarını Ahlat yakınlarına kadar işgal etmişler; Muş ve Bitlis şehirlerini tehdide başlamışlardı.

Şimdi artık, Kafkas cephesinde, harbin faaliyet mihrakı, Üçüncü Ordumuzun sağ cenahına geçmişti.

Ermeni komitecileri ve Ruslar tarafından tanzim edilmiş Ermeni taburları Van Gölünün cenubunda ve Tatvan'ın şarkında Reşadiye veya Sarp civarındaki kuvvetlerimizi tazyik ediyorlardı. Evvelce bu tarafta Beşinci Kuvvei Seferiyeden bir tabur vardı; onu, Birinci Kuvvei Seferiyenin 44 üncü Alayının Birinci Taburu 23/6/1915 de değiştirmişti. Ayni zamanda Hizan (Karasu) taraflarından gelen Van Seyyar Jandarma Fırkasının bakiyesi bu müfrezeyi Reşadiye'nin şarkında Esrar dağı üzerin-

deki mevziinde takviye etti.

27/6/1915 de, Van Jandarma Fırkası Kumandanından gelen bir raporda düşmanın takviye olunduğu bildirildiğinden sağ cenah grupu kumandanlığının emriyle tekmil 44 üncü Piyade Alayı iki cebel topuyla beraber Reşadiye'ye gönderildi. Düşmanın taarruzları karşısında Reşadiye'deki kuvvetlerimiz ric'ata mecbur kaldılar. Bu muharebede mevziini muhafaza edemiyen Van Jandarma Fırkası geri alınarak Tatvan'a celbolundu. Bu esnada 36 ncı Fırkanın ilk kademesi 27/6/1915 de Bitlis'e muvasalet etmiş olduğundan tedricen bu fırka Reşadiye tarafına sürüldü; ve 44 üncü alay Birinci Kuvvei Seferiyeye iade olundu.

Rusların Malazgird tarafında ilerlemeleri üzerine Muş tarafındaki Ermeni isyanı şiddetlenmişti. Komiteciler, müslüman köyleri yakıp yıkmağa başlamışlardı. Cepheden geri alınmış olan Van Seyyar Jandarma Fırkasının bakiyeleri Muş tarafındaki isyanı bastırmağa memur edildi. 11/7/1915 tarihine kadar asilerle çarpışma devam etmiş ve bugün son müsademe ile tedip hareketi ikmal olunmuştur. Bundan sonra, 16/7/1915 tarihinde Van Jandarma Fırkası büsbütün lağvedilmiştir. Van Gölünün etrafında ve Murad Vadisinde yapılan diğer muharebelerle taarruz hareketlerimiz, üçüncü cilde bırakılmıştır.

İkinci Cildin Sonu